MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ ESKİŞEHİR, AFYON, KÜTAHYA VE PAMUKKALE ARKEOLOJİ MÜZELERİNDE BULUNAN BAZI TAŞ ESERLER

Banu BÜYÜKGÜN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Arkeoloji Anabilim Dalı
Danışman: Doç. Dr. Taciser SİVAS

Eskişehir
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haziran 2006

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ ESKİŞEHİR, AFYON, KÜTAHYA VE PAMUKKALE ARKEOLOJİ MÜZELERİNDE BULUNAN BAZI TAŞ ESERLER

Banu BÜYÜKGÜN
Arkeoloji Anabilim Dalı
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2006
Danışman: Doç. Dr. Taciser SİVAS

Ay tanrısı Men'in kültü antik dünyada, Syria'dan İtalya'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır, ancak tanrıya yoğun olarak Roma döneminde Küçük Asya'da tapılmıştır. Çalışmamız Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale arkeoloji müzelerinde bulunan Men kültüyle ilgili bazı taş eserler üzerinedir. Bu taş eserler altar, steller, adak levhaları, heykel ve heykelciklerden oluşur. Söz konusu eserler Phrygia'daki Men kültü hakkında bilgi verirler. Bununla birlikte Men kültüne de değinmemiz gerektiğinden, tanrının ikonografisi, epithetleri, diğer tanrılarla ilişkisi, kökeni ve kültünün dağılım alanına da çalışmamızda yer verdik.

Bu konular sonucunda diyebiliriz ki, Men hemen her zaman Phryg başlığı, khiton/tunika, hymation, pantolon ile kısa çizmeden oluşan kıyafetiyle ve omuzları üzerindeki hilalle gösterilmiştir. Tanrı çeşitli epithetler almıştır ve ona pek çok tanrıyla birlikte tapılmıştır. Kültü Küçük Asya, Ege Adları, Hellas, Dakia, İtalya ve Suriye'de görülür. Men ile ilgili kalıntıların çoğunluğu epigrafik ve numismatik buluntulardan oluşur. Bunların yanı sıra taş, bronz veya terra cotta'dan heykeltıraşlık eserleri vardır, gemmalar üzerinde ve diğer sanat eserleri üzerinde tasvir edilmiştir.

Pisidia Antiokheia'sı tanrının bilinen başlıca kült merkezidir. Kültünün rağbet gördüğü diğer bir yer de Lydia'daki Maionia bölgesidir. Phrygia'nın kült için önemli bir bölge olduğunu yayımlanmış eserler ve çalışmamızda yer alan eserler gösterir. Men bu bölgede genellikle atlı olarak tasvir edilmiştir.

ABSTRACT

SOME MONUMENTS CONCERNING THE CULT OF MEN FROM ARCHAEOLOGY MUSEUMS OF ESKİŞEHİR, AFYON, KÜTAHYA AND PAMUKKALE

Banu BÜYÜKGÜN
Department of Archaeology
Anadolu University Institute of Social Sciences, June 2006
Advisor: Doç. Dr. Taciser SİVAS

Men is a lunar divinity whose worship was wide-spread in antic world, from Syria to Italia, but widely worshipped in Asia Minor in the Roman period. We study on some monuments concerning the cult of Men from archaeology museums of Eskişehir, Afyon, Kütahya and Pamukkale. These monuments include altar, steles, votive plates, statue and statuettes; and they provide the knowledge about the cult of Men in Phrygia. However we have to deal the cult of Men, therefore we explain iconography, epithets, associations with other divinities of the god, origin of the god and distribution of the cult.

As a result of these subjects, Men is almost invariably portrayed in Phrygian cap, chiton/tunica, hymation, trousers and boots, and with a crescent moon at his shoulders. He has various epithets and associated with many divinities. His cult spread Asia Minor, Aegean Islands, Hellas, Dakia, Italia and Syria. The evidence for Men is largely epigraphical and numismatic, supplemented by statue/statuettes in stone, bronze or terracotta, gems, and occasional other representations in art.

Pisidian Antioch is the known principal center of the cult. Other area of largely worshipped of the god is Maeonian area in Lydia. Printed materials and ours appear Phrygia is an important area for the cult, too. Men especially represented as a rider god in this area.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Banu BÜYÜKGÜN'ün "Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler" başlıklı tezi **29 Haziran 2006** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca , **Arkeoloji (Klasik Arkeoloji)** Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı)	:	**Doç.Dr.Taciser SİVAS**
Üye	:	**Doç.Dr.Erol ALTINSAPAN**
Üye	:	**Yard.Doç.Dr.A.Tolga TEK**

Prof.Dr.Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Çalışma esnasında beni yönlendiren ve bana yardımcı olan danışman hocam Doç. Dr. Taciser Sivas'a teşekkür ederim. Yardımlarından dolayı hocam Doç. Dr. Hüseyin Sabri Alanyalı'ya, Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Denizli müze müdürlerine ve çalışanlarına teşekkür ederim. Ayrıca manevi ve maddi desteklerinden dolayı aileme teşekkür ederim.

Banu Büyükgün

ÖZGEÇMİŞ

Banu BÜYÜKGÜN

Arkeoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans

Eğitim

Ls.	2002	Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji Bölümü
Lise	1997	Bilecik Anadolu Lisesi, Türkçe-Matematik Bölümü

İş

2002	Kelenderis Arkeolojik Kazısı
	Çavlum Nekropolü Arkeolojik Kurtarma Kazısı
2001	Pepuza Arkeolojik Yüzey Araştırması
	Kelenderis Arkeolojik Kazısı
	Tarsus Arkeolojik Kazısı
2000	Dorylaion (Şarhöyük) Arkeolojik Kazısı
	Amorium Arkeolojik Kazısı
1999	Dorylaion (Şarhöyük) Arkeolojik Kazısı
	Datça-Burgaz Arkeolojik Kazısı

Yayın

"Hellenistik Dönem Terra Kotta Figürinleri", **II. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı.** Eskişehir: Tepebaşı Bld. Yay., 2002 (Ayşe Çalık-Ross ile birlikte yayımlanmıştır).

"Çavlum Nekropolü Kazısında Bulunan Pithos ve Kelenderis Antik Tiyatro Kazısında Bulunan Pişmiş Toprak Kandillerin Günümüz Seramik Teknolojisi ile Yeniden Üretilmesi", **III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı.** Eskişehir: Tepebaşı Bld. Yay., 2003 (Mustafa Oral ile birlikte yayımlanmıştır).

Kişisel Bilgiler

Doğum Tarihi: 8 Temmuz 1979 Cinsiyet: Kız Yabancı dil: İngilizce

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZ……... ii
ABSRACT…….. iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI…….. iv
ÖNSÖZ……... v
ÖZGEÇMİŞ…… vi
GİRİŞ…….. 1

BİRİNCİ BÖLÜM

MEN'İN GENEL İKONOGRAFİSİ

1. HELLENİSTİK DÖNEMDE MEN'İN İKONOGRAFİK ÖZELLİKLERİ… 12
2. ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİNDE MEN'İN İKONOGRAFİK ÖZELLİKLERİ ……..... 14
3. MEN'İN ATRİBÜTLERİ, BİRLİKTE TASVİR EDİLDİĞİ TANRILAR VE HAYVANLAR……..... 19
4. MEN İLE İKONOGRAFİK AÇIDAN ORTAK NOKTALARI OLAN TANRILAR …….. 24

İKİNCİ BÖLÜM

MEN'İN EPİTHETLERİ

1. GENETİF FORMDAKİ EPİTHETLER……... 28
2. SIFAT GİBİ ADI NİTELEYEN EPİTHETLER…….. 30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEN'İN DİĞER TANRILARLA İLİŞKİSİ

1. METER……. 37

2. DEMETER…… 46
3. İSİS-SERAPİS…….. 47
4. HEKATE……... 47
5. TYKHE……. 49
6. SELENE…… 51
7. ZEUS…… 56
8. DİONYSOS…….. 59
9. SABAZİOS……... 60
10. HERMES…….. 60
11. APOLLON…… 62
12. HERAKLES…….. 64
13. ATTIS…… 64

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEN'İN KÖKEN SORUNU

1. MEN'İN ANADOLU'NUN YERLİ TANRISI OLDUĞU TEORİSİ…… 67
2. MEN'İN MEZOPOTAMYA KÖKENLİ OLDUĞU TEORİSİ…… 82
3. MEN'İN PERS KÖKENLİ OLDUĞU TEORİSİ…… 87

BEŞİNCİ BÖLÜM

MEN KÜLTÜNÜN DAĞILIM ALANI

1. KÜÇÜK ASYA…… 107

1.1. Ionia ve Aiolia…… 112
1.2. Lydia…….. 113
1.3. Karia……... 126
1.4. Pisidia…….. 128
1.4.1. Pisidia Antiokheia'sında (Yalvaç) Men Kültü……... 128

1.4.2. Pisidia'nın Diğer Yerleşimlerinde Men Kültü……... 145
1.5. Pamphylia…….. 150
1.6. Lykia…….. 152
1.7. Bithynia…….. 152
1.8. Paphlagonia…… 152
1.9. Pontus…… 153
1.10. Galatia…… 153
1.11. Lykonia-Kilikia…….. 162
1.12. Kappadokia…… 165

2. HELLAS……... 165

2.1. Attika…….. 165
2.1.1.Hellenistik Dönem Buluntuları……. 166
2.1.2.Roma Dönemi Buluntuları…… 172
2.1.3.Sounion Yazıtları…….. 174
2.2.Ege Adaları……... 178

3. DAKIA…….. 180
4. İTALYA…… 182
5. SYRIA…….. 183

ALTINCI BÖLÜM

PHRYGIA BÖLGESİNDE MEN KÜLTÜ

1. MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ ARKEOLOJİK BELGELER……... 184
2. MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ EPİGRAFİK BELGELER……... 204
3. MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ NÜMİSMATİK BELGELER…….. 209

YEDİNCİ BÖLÜM

ESKİŞEHİR, AFYON, KÜTAHYA VE PAMUKKALE ARKEOLOJİ MÜZELERİNDEKİ MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ BAZI TAŞ ESERLERİN KATALOGU

1. ESKİŞEHİR ARKEOLOJİ MÜZESİ……... 212
2. AFYON ARKEOLOJİ MÜZESİ…….. 233
3. KÜTAHYA ARKEOLOJİ MÜZESİ…… 254
4. PAMUKKALE ARKEOLOJİ MÜZESİ……... 259

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KATALOGDAKİ ESERLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. ALTAR……. 266
2. STELLER……. 268
3. ADAK LEVHALARI……... 272
4. ATLI HEYKELCİKLER…….. 273
5. HEYKELCİK…… 277
6. HEYKEL……... 281
7. ESERLERİN YAZITLARI……... 285
8. TARİHLENDİRME…….. 293

SONUÇ……... 298
EKLER…… 316
KAYNAKÇA…….. 364

GİRİŞ

Ay tanrısı Men'in kültü Eskiçağ dünyasında geniş bir alana yayılmış olsa da tanrıya özellikle Roma döneminde Küçük Asya'da tapılmıştır. Men kültü Küçük Asya'daki diğer Yunan-Roma kültleri kadar tanınmayan yerel kültlerdendir. Araştırmamız Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Denizli/Pamukkale Arkeoloji Müzelerindeki Men kültüyle ilgili taş eserler üzerinedir. Söz konusu müzelerde antik Phrygia Bölgesi'nin arkeolojik buluntuları korunmaktadır. Bu müzelerdeki Men kütlüye ilgili taş eserlerin çalışılmasıyla Men'in Phrygia'daki kültüyle ilgili daha kapsamlı bilgi edinebileceği düşünülmüştür. Ayrıca tanrının genel ikonografisi içinde Phrygia eserlerinin yeri saptanmak istenmiştir. Böylece hem Küçük Asya'nın yerel kültlerden biri hakkında daha ayrıntılı bilgi edinilebileceği hem de Men ikonografisinin daha ayrıntılı ortaya konulabileceği düşünülmüştür.

Phrygia'da Men kültüyle ilgili buluntular taş eserler, sikkeler ve bir terra cotta heykelcikten oluşur. Çalışmamız taş eserlerle sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte diğer eserlerin kültle ilgili verdikleri bilgilerden de yararlanılmıştır.

Bu müzeler dışında Men'e ait Phrygia kökenli başka taş eserler de vardır. Bunlar çoğunlukla günümüzdeki buluntu yerleri bilinmeyen yayımlanmış eserlerdir. Bir kısmı da müzelerde bulanan fakat çalışmamız esnasında ulaşılamamış eserlerdir. Çalışmamızın adındaki 'bazı' kelimesiyle kapsamında müzelerdeki Men kültüyle ilgili eserlerin tamamının bulunmadığı belirtmek istenmiştir. Bu ulaşılamayan taş eserler yayınlar vasıtasıyla Phrygia bölümünde bölgedeki kültle ilgili diğer eserlerle birlikte değerlendirmeye alınmıştır.

Sadece söz konusu müzelerdeki eserler ve diğer Phrygia eserleri üzerine yoğunlaşılması tek başına kültle ilgili bilgi sahibi olmak için yeterli olmayacağından Men'in ikonografisi, epithetleri, diğer tanrılarla ilişkisi, kökeni ve kültünün dağılım alanı üzerine de araştırmalar yapılmış, bunlara bölümler halinde çalışmamızda yer verilmiştir. Tanrının Phrygia bölgesindeki kültü müzelerden çalışılan eserlerinin coğrafi kökenleri

dikkate alınarak diğer coğrafi alanlardan ayrı, başlıbaşına bir bölüm olarak ele alınmıştır.

Çalışmamızda yer alan toplam 34 eserden 13 tanesi Eskişehir, 15 tanesi Afyon, 3 tanesi Kütahya ve 3 tanesi de Denizli/Pamukkale Arkeoloji Müzesi'ndendir. Kataloglanan bu eserler müzelere göre ayrılmıştır, kendi içlerinde ise eser türlerine göre yani sunak, steller, adak levhaları, heykel, heykelcik ve atlı heykelcikler olarak sıralanmıştır. Eserlerden 1 tanesi sunak, 10 tanesi stel, 4 tanesi adak levhası, 1 tanesi heykel, 1 tanesi heykelcik, 17 tanesi ise atlı heykelciktir. Ancak her müzede bu çeşitlilikte eser bulunmamaktadır. Sayıları birden fazla olan steller, adak levhaları ve atlı heykelcikler ikonografik benzerliklerine göre, en iyi korunmuş eserden en kötü durumdaki esere doğru sıralanmaya çalışılmıştır. Bununla eserler arasındaki benzerliklerin daha iyi görünmesi amaçlanmıştır. Katalog değerlendirilirken eserler müzelere göre ele alınmamış, çeşitlerine göre (sunak, steller…) aralarındaki tipolojik benzerlikler dikkate alınarak değerlendirilmişlerdir. Eserlerden 8 tanesi yayımlanmamıştır (tablo V).

Phrygia Bölgesi

Araştırmamız kapsamındaki eserlerin buluntu yerleri antik Phrygia bölgesi sınırları içinde olduğu için öncelikle genel hatlarıyla bu bölgenin tarihi coğrafyasına ve kısa tarihçesine değinmek istedik.

Phrygia Bölgesinin Genel Tarihi Coğrafyası:

Phrygia Bölgesi, bugünkü Ankara, Eskişehir ve Afyon illerinin hemen hemen tamamını, Konya, Isparta, Burdur illerinin kuzeyini, Kütahya ilinin doğu bölümünü kapsamaktadır[1].

Strabon'da Phyrigia'nın bir kısmı *Büyük Phrygia (Phrygia Magna)* olarak geçer; burası Midas'ın hüküm sürdüğü ve bir kısmı Galatlar tarafından işgal edilen yerdir. Hellespontos üzerindeki ve Olympos'un etrafındaki kısım ise *Küçük Phrygia* yani

[1] Veli Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I** (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), s.193.

Phrygia Epiktetos olarak geçer[2]. Latincede *Büyük Phrygia* anlamına gelen *Phrygia Magna, Hellespontos Phrygiası* denen bölgeden (Troas-Mysia) asıl Phrygia'yı ayırmak için, yani kasdedilenin asıl Phrygia olduğunu belirtmek için kullanılmıştır[3].

Phrygia Epiktetos, 'ilaveten kazanılmış, ilaveten fethedilmiş Phrygia' anlamına gelir[4]. Phrygia'nın Bergama krallarınca kurtarılıp kendi ülkelerine katılan kuzeybatı bölümüne denmiştir. Aizanoi (Çavdarhisar), Nakoleia (Seyitgazi), Kotiaion (Kütahya), Midaion (Karahöyük), Dorylaion (Şarhöyük) Phrygia Epiktetos'un kentleridir; bazı yazarlara göre Mysia'ya ait olan Kadoi'u (Gediz) Strabon bu kentler arasına dahil etmiştir[5]. Epiktetos'da *Phrygia Paroreia* olarak adlandırılan kısım, Phrygia'nın Pisidia boyunca uzanan parçası ile Amorion (Hisarköy) dolayındaki kısımları, Eumeneia (Işıklı), Synnada (Şuhut) ve Phrygia kentlerinin en büyükleri olan Laodikeia (Goncalı) ile Apameia Kibotos (Dinar) bulunur. Bunlara komşu olarak kasabalar yer alır ve diğer yerler arasında Aphrodisias (Geyre), Kolossai, Themisonion (Acıpayam, Karahöyük), Sanaos (Sarıkavak), Metropolis (Tatarlı) ve Apollonia (Uluborlu); bunlardan daha uzakta ise Peltai (Karayahşiler), Tabai (Kale Davas), Eukarpia (Emirhisar) ve Lysias (Karacaören) bulunur[6].

Phrygia Paroreiros, Hellen dilinde 'dağ dizisi boyunca uzanan Phrygia' anlamına gelir. Emir Dağı ile Sultan Dağı arasındaki, Bolvadin'den Akşehir'e uzanan yüksek vadi bölgesidir[7]. Strabon'da şu şekilde geçmektedir: Phrygia Paroreia doğudan batıya uzanan bir çeşit dağ silsilesine sahiptir, onun eteklerinde her iki tarafta geniş bir ova uzanır ve yakınında kentler vardır; kuzeye doğru, Philomelion (Akşehir) ve Pisidia yakınındaki Antiokheia (Yalvaç) bulunur[8].

---

[2] Strabon, 1993, **Coğrafya-Anadolu, Kitap: XII, XIII, XIV**. Çeviren: Adnan Pekman (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınevi, 1993), XII, VIII, 1.

[3] Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar** (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1993), s.663.

[4] Sencer Şahin, "Phrygia Epiktetos", **Araştırma Sonuçları Toplantısı** IV: 263-269, (1987), s.265.

[5] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 12.

[6] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 13.

[7] Umar, B., **a.g.e.**, s.663.

[8] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 14.

M.S. 400 yılından önce, kısa bir süre için, Romalılarca Phrygia iki ile bölünmüş, birine *Phrygia Prima (Birinci Phrygia)*, diğerine *Phrygia Secunda (İkinci Phrygia)* denmişti. M.S. 400'den sonra birincisine *Pacatiana*, ikincisine *Salutaris* denmiştir. Afyon ilinin güney yarımını, Denizli ilinin kuzey yarımını içeren bölüme *Phrygia Pacatiana* adı verilmiştir. Geriye kalan bölüme *Phrygia Salutaris* deniliyordu. Burası Afyon ilinin kuzey yarımı ile Kütahya dolaylarını içeriyordu. Salutaris adı Latincede 'sağlık ve selamet verici' demektir[9].

Phrygia Bölgesinin Kısa Tarihçesi:

Phrygia bölgesi adını Küçük Asya'ya Thrakia ve Boğazlar üzerinden girmiş bir Thrak boyu olan Phrygler'den almıştır. Anadolu'ya Makedonia ve Thrakia'dan gelen Phrygler, Avrupa'da otururken Bryg adını taşıyorlardı. Herodotos Makedonialılara göre Phrygialıların, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıdıklarını ve onların komşuları olduklarını; Asya'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adlarının da değiştiğini kaydeder[10]. Stephanos Byzantinus ise Bryks adlı Thrak boyunun Illyria'ya yakın bir Makedon ulusu olduğunu bildirir[11].

Önceleri Propontis'in (Marmara denizi) güney kıyıları, sonra Sangarios (Sakarya) ırmağı yöresinde oturan Phryg boyları M.Ö. 9. yüzyılda Gordion'u (Polatlı) güçlü bir kale durumuna getirmeye başlamış, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında da güçlü bir devlet kurmuşlardır. Phryg Devleti'nin ilk kralı, Gordion'a adını vermiş olan Gordios'tur. Ondan sonra tahta oğlu Midas geçmiştir. Assurlular'ın "Muşkulu Mita" adını verdikleri bu kral, M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında, etki alanını batıda Ege denizi kıyılarından, doğuda Halys'in (Kızılırmak) öte yakasına yayan bir krallığa sahip olmuştu. Yunanistan'daki Delphoi bilicilik merkezine değin yolladığı armağanlarla Batı dünyasını etkilemeye başlamıştı. Doğuda Urartular, güneydeyse Assurlular ile ilişkiler kurmuştu. Ancak

---

[9] Umar, B., **a.g.e.**, s.663.

[10] Herodotos, **Herodot Tarihi** (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991), VII, 73.

[11] Veli Sevin, "Frygler", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I** (İstanbul: Görsel Yayınları,1982), s.230; Taciser Tüfekçi Sivas, **Eskişehir-Afyon-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları** (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999), s.25.

Midas'ın görkemli devleti M.Ö. 7. yüzyılın başlarında göçebe Kimmer boylarının saldırılarına sahne olmuş ve bunun sonucunda başkent Gordion yakılıp yıkılmış; adı efsaneleşmiş olan kral Midas üzüntüsünden kaynaklanan acılara dayanamayarak yaşamına son vermişti[12].

Midas'ın ölümünden sonra Phryg Krallığı çökmüş olmakla birlikte, tarih sahnesinden tümüyle silinmemişti. Uzun bir zaman geçmeden ve eski geleneklerde bir kesinti olmaksızın Gordion yeniden yerleşmelere sahne olmuştu, ancak artık başkent değildi. Buna karşılık Kimmerler'den canını kurtarabilen kral ailesinin önde gelenleri Yukarı Sakarya vadisine, kimileriyse Kızılırmak'ın doğusundaki Hattuşaş (Boğazköy) ve Pazarlı gibi merkezlere çekilerek, burada M.Ö. 547 yılına değin bağımsız yaşamlarını sürdürmüşlerdi[13].

Lydia Krallığı'nın yıkılmasından sonra Phrygia, Akhamenid İmparatorluğu'nun satraplık sisteminin içine alınmış; Kappadokia, Paphlagonia ve Hellespontos ile birlikte Büyük Phrygia Satraplığı'na bağlanmıştı. M.Ö. 333 yılında Büyük İskender'in eline geçmişti. Büyük İskender Gordion'u ele geçirdiğinde kentteki kördüğümü bir kılıç darbesiyle çözerek, inanıldığı gibi egemenliğini sağlamıştı. Onun ölümünden sonra generalleri arasında toprakları anlaşmazlık yaratmıştı. Önce Antigonos, M.Ö. 301 yılındaki Ipsos Savaşı'ndan sonra Lysimakhos, M.Ö. 281'deki Kurupedeion Savaşı'nı izleyen yıllarda da Seleukoslar'ın eline geçmişti. M.Ö. 277 tarihinde Anadolu'ya Balkanlar'dan gelen Galatlar'ın istilasına sahne oldu; kuzeydoğudaki Yukarı Sakarya ve Orta Kızılırmak bölümü zamanla Galatia adıyla anılmaya başlanmıştı. M.Ö. 228 tarihinden sonra Bergama kralı I. Attalos'un (M.Ö. 241-197) denetimine giren bölgenin batı kesimi, M.Ö. 190 yılında Magnesia Savaşı'ndan sonra, Roma ile Seleukos kralı III. Antiokhos (M.Ö. 223-187) arasında M.Ö. 188'de imzalanan Apameia Barışı ile, savaşın galibi Romalılarca Bergama Krallığı'nın egemenliğine verilmişti. Bergama kralı III. Attalos'un M.Ö. 133 yılında ölümünden sonra Pontos kralı VI. Mithridates tarafından ele geçirildiyse de bu durum birkaç yıldan uzun sürmemişti. Bergama kralının

[12] Tüfekçi Sivas, T., **a.g.e.**, s.26-36; Sevin, V., 2001, **a.g.e.**, s.193.

[13] Sevin, V., 1982, **a.g.e.**, s.230.

vasiyetiyle topraklar Roma İmparatorluğu'nun olmuş, Phryg halkı varlığını bu imparatorluğun yönetimi altında sürdürmüştü[14].

Men ile İlgili Yapılmış Araştırmaların Tarihçesi

Men hakkında yapılmış çalışmalara genel olarak değinmek gerekirse: Men diğer pek çok tanrıda olduğu gibi ilk olarak 19. yüzyılın sonunda araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu dönemde Men konusunda en önemli araştırmayı yapan W. Drexler'dir, makalesi bugün dahi konuyla ilgili en temel kaynaklardan biridir. Drexler, Roscher Lexikon'da yayımladığı, güvenilir bir çalışma olan bu makalesinde, döneminde bilinen Men ile ilgili bütün kanıtları, özellikle de epigrafik ve nümismatik belgeleri toplamıştır. Ayrıca burada tanrının kökeniyle ilgili görüşlerini de bildirmiştir ki bu ondan sonra Men üzerine çalışma yapan araştırmacıların da yoğunluk verdiği bir konudur[15]. Aynı yıl, P. Perdrizet de Men hakkında bir makale yazmıştır. O da Drexler gibi kapsamlı bir çalışma yapmış ve tanrının kökenine değinmiştir[16].

20. yüzyıla gelindiğinde Men ile ilgili yeni arkeolojik ve epigrafik belgeler keşfedilmiştir. 1911 yılında W.M. Ramsay, W.M. Calder ve M. Hardie Yalvaç'ın kuzeyindeki Pisidia Antiokheiası kentine kutsal bir yolla bağlı Karakuyu tepesindeki Men kutsal alanını keşfetmişlerdir. Bu keşif, bu konudaki araştırmalar açısından çok önemlidir. Burası Küçük Asya'daki en önemli Men kült merkezidir ve kültle ilgili pek çok adak steli bu keşifle açığa çıkarılmıştır. 1911 yılındaki keşiften bir yıl sonra Ramsay ve arkadaşları burada bir sezon süren arkeolojik bir kazı yapmışlardır. Bu çalışmalar ışığında söz konusu araştırmacılar pek çok süreli yayın çıkarmışlardır[17]. Daha sonra bu konuda araştırma yapan bilim adamları bu yayınlardan Hardie ve

[14] Tüfekçi Sivas, T., 1999, **a.g.e.**, s.39; Sevin, V., 2001, **a.g.e.**, s.193-195.

[15] Wilhelm Drexler, "Men", **Roscher, ML** 2/2**:** 2687-2770, (1896).

[16] Paul Perdrizet, "Men", **BCH** 20: 55-106, (1896).

[17] William Mitchell Ramsay, "Colonia Caesarea (Pisidian Antioch) in the Augustan Age", **JRS** VI: 83-134, (1916); "The Utilisation of old epigraphic copies", **JHS** XXXVIII: 125-192, (1918 a); William M. Calder, "Colonia Caesareia at Antiocheia in Pisidia", **JRS** II: 79-109 (1912); Margeret M. Hardie, "The Shrine of Men Askaenos at Pisidian Antioch", **JHS** XXXII: 111-140, (1912).

Calder'inkileri oldukça güvenilir olarak değerlendirirken, Ramsay'in yayınlarında yorumlarla gerçekleri ayırt etmenin güç olduğunu belirtmişlerdir[18].

20. yüzyıl başındaki bu keşif ve arkasından gelen ilgiden sonra Men bir süre yine araştırmacılar tarafından unutulmuştur. Bu yüzyılın ortasında, Antalya ve civarında epigrafik çalışmalarını sürdüren G.E. Bean daha önce L. Robert'in yayımladığı yazıtlar arasındaki Men yazıtlarını kısaca tekrar ele alır[19]. Yine aynı tarihlerde ilk defa Türk bir araştırmacı Men konusuna değinir: A. Erzen'in çalışması oldukça önemlidir[20]. Makalenin adından da anlaşılacağı gibi araştırmacı, tanrının adı ve kökeni üzerinde durmuştur. Men'in adı üzerine tartışmaları aktarmış ve görüş bildirmiştir, kökeni konusunda ise tanrının adı, epithetleri ve ikonografyasından yola çıkmış, Mezopotamya ve Hitit ay tanrılarına değinmiş ve bu konuda kendisinden önce araştırma yapan ve görüş bildiren Drexler[21] ve Perdrizet[22] gibi, tanrının Anadolu'nun yerli tanrısı olduğu sonucuna varmıştır. Oldukça titiz bir çalışma olan bu kaynak, kült üzerine bilimsel çalışma yapanlar için yol gösterici kaynaklardan biri olmuştur. Erzen bu yayınından kısa bir süre sonra Men'in Ankara'daki Augustus tapınağı ile ilişkisini ele alan başka bir makale yayımlamıştır[23].

E.N. Lane 1964 ve 1968 yıllarında, Men ile ilgili belgeler üzerine, bu tarihten kısa bir süre sonra yayımlayacağı *corpus*un ön çalışması niteliğinde iki önemli makale yayımlamıştır. 1964 yılındaki çalışma kültle ilgili yazıtları[24], 1968 yılındaki ise sikkeleri

---

[18] Eugene N. Lane, **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis III, Interpretations and Testimonia**, EPRO 19, (Leiden: E.J.Brill, 1976), s.58.

[19] George E. Bean, "Notes on Dedication to Men in Antalya in Hellenica 9, 39-50 by J.L.Robert", **JHS** 72:118, (1952).

[20] Afif Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", **Belleten** XVII, 65: 1-14, (1953).

[21] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2687-2770.

[22] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.55-106.

[23] Afif Erzen, "Men ve Augustus'un Ankara Mabedi ile Münasebetleri", **Türk Tarih Kongresi** V: 134-141, (1960).

[24] Eugene N. Lane, "A Re-Study of the God Men, Part 1: The Epigraphic and Sculptural Evidence", **Berytus** 15: 5-58, (1964).

kapsamaktadır[25]. Bu yayınlarla 19. yüzyılın sonundan beri ilk defa Men kültüyle ilgili arkeolojik ve epigrafik veriler toplu bir şekilde ve doğru bir gözle ele alınmıştır. Lane 1971-1978 yılları arasında 4 cilt halinde Men *corpus*unu yayımlamıştır. *Corpus* Men ile ilgili, yayımlandığı tarihe kadar bilinen epigrafik, nümismatik belgeleri, heykeltıraşlık eserlerini, terra cotta heykelcik ile rölyefler ve gemmaları içermektedir. İlk cildi epigrafik belgelere, heykeltıraşlık eserlere, terra kottalara; ikinci cildi ise numismatik belgelere ve gemmalara ayrılmıştır. Üçüncü ciltte, bu belgeler üzerine yaptığı yorumlar yer alır. Dördüncü ciltte, Ramsay'ın 1911 yılı kazısıyla değerlendirdiği adak stellerini, onun çalışma notları ışığında yeniden ele alınmıştır. Böylece çalışma hem neredeyse o güne kadar bilinen tüm verilerin toplandığı bir eser olmuştur hem de bazı verilerin yeniden değerlendirilmesini sağlamıştır[26].

B. Levick 1967 yılında yayımlanan Roma'nın Küçük Asya kolonileri üzerine yaptığı çalışmasında[27] Pisidia Antiokheiası'ndaki Men kültüne ve kültün Romalı karakterine değinmiştir, araştırmacı daha sonra Pisidia Antiokheiası baş tanrısı olan Men Askaneos'un adak yazıtları üzerine de bir makale yazmıştır[28].

D. Salzmann 1980 yılında, Men ile ilgili yeni bulguları makalesinde değerlendirmiştir, bu çalışmada epirafik belgelerin yanı sıra, tanrının heykellerine ve heykelciklerine de yer verilmiştir, bu veriler özelikle Phrygia bölgesindendir[29]. 1984 yılında ise Lane ile birlikte, Men ile ilgili dönemin son buluntularının yer aldığı bir makale yazmıştır[30].

---

[25] Eugene N. Lane, "A Re-Study of the God Men, Part 2: The Numismatic and Allied Evidence", **Berytus** 17: 13-47, (1967); "A Re-Study of the God Men, Part 3: Conclusion", **Berytus** 17: 81-106 (1968).

[26] Eugene N. Lane, **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis I-IV**, EPRO 19, (Leiden: E.J.Brill, 1971-1978).

[27] Barbara Levick, **Roman Colonies in Southern Asia Minor** (London: Oxford University Press, 1967 a).

[28] Barbara Levick, "Dedications to Men Askaeos", **AnatSt** XX: 37-53, (1970).

[29] Dieter Salzmann, "Neue Denkmäler des Mondgottes Men", **IstMitt** 30: 261-290, (1980).

[30] Dieter Salzmann ve Eugene N. Lane, "Nachlese zum Mondgottes Men", **IstMitt** 34: 355-370, (1984).

Lane 1986 yılındaki makalesiyle, Hieropolis'te bulunan adak stelini yayımlayarak Men ile ilgili çalışmalarını sürdürmüştür[31]. Lane'nin 1990 yılında yazdığı makalesi, Roma döneminde Küçük Asya'da oldukça önemli olan, ancak yeterince ele alınmamış Men kültü üzerinedir[32].

Küçük Asya'da, özellikle Pisidia bölgesinde çalışmalarını sürdüren S. Mitchell, Anadolu'nun antik dönem tarihini ve inanışlarını kapsayan iki ciltlik *Anatolia* adlı eserinde, Küçük Asya için Roma döneminde önemli bir tapınım olan Men kültünden ve tanrının Pisidia Antiokheiası'ndaki kutsal alanından bahsetmiştir[33]. Mitchell, M. Waelkens ile birilikte Pisidia Antiokheia'sında en son kazı yapan araştırmacı olduğu için, Men kutsal alanı ile ilgili en ayrıntılı bilgileri onlardan almaktayız. Buradaki çalışmalarını *Pisidian Antioch* adlı kitapta toplayan araştırmacılar bu eserlerinde Men kutsal alanını bir bölüm başlığı altında anlatmışlardır. Mitchell ve Waelkens'in çalışmalarıyla, kutsal alanın mimarisiyle ilgili bilgiler kesinleşmiştir[34]. Örneğin Men tapınağı daha önce İ. Karamut tarafından tetrastylos bir tapınak olarak yayımlanmıştır[35], Mitchell ve Waelkens'in çalışmaları tapınağın terastylos değil, peripteral olduğunu gösterir ki tapınak buranın ilk kaşiflerinden, Ramsay ve Hardie tarafından ilk izlenimde büyük bir altar olarak değerlendirilmiştir ve daha sonra tapınak olduğu anlaşılmıştır[36]. Bu çalışma sayesinde kutsal alandaki diğer yapılar hakkında da daha ayrıntılı bilgiler elde edinilmiştir[37].

---

[31] Eugene N. Lane, "A Men-Stele from Phrygian Hierapolis, Further Consideration", **EpigrAnat** 7: 107-109, (1986).

[32] Eugene N. Lane, "Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor", **ANRW**, 2/18.3:2161-2174, (1990a).

[33] Stephan Mitchell, **Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor I-II**, (New York: Clarendon Press, 1993, 1995).

[34] Stephan Mitchell ve Marc Waelkens, **Pisidian Antioch, the Site and its Monuments**, (London: The Classical Press of Wales, 1998).

[35] İsmail Karamut, "Pisidia Antiokheiası Yakınında Bulunan Men Kutsal Alanı", **TürkAD** XXVIII (1989) s.177-187.

[36] Hardie, M.M., **a.g.e.**, s.118-121.

[37] Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.37-91.

İ. Delemen'in 1995 yılında, Anadolu'nun atlı tanrıları üzerine yaptığı çalışmasında Men'in atlı betimlendiği taş eserlere yer vermiştir. Delemen bu titiz çalışmasında Anadolu'nun atlı tanrılarının ikonografisini sunmuş ve bu tanrıları birbirinden ayırarak Küçük Asya'daki pek çok tanrının atlı olarak tasvir edildiğini göstermiş, böylece atlı tanrıların ikonografileriyle ilgili karışıklığı ortadan kaldırmıştır. Aydınlığa kavuşturduğu pek çok nokta ile kendisinden sonra gelen konuyla ilgili araştırmalarda başvurulacak temel bir eser ortaya koymuştur[38]. Son dönemlerde Men kültüyle ilgili bilgileri H. Malay, G. Petzl ve E. Varinlioğlu'nun epigrafi yayınları vermektedir. Bunlar Lydia bölgesinde yapılmış epigrafi araştırmaları içinde yer alır, özel olarak Men üzerine yapılmış çalışmalar değildir[39].

Men ile ilgili bugüne kadar yapılan çalışmaların belli başlıları bunlardır. Bu konuda araştırma yapan pek çok bilim adamının değindiği, hatta yayınlarına bu doğrultuda ad verdikleri gibi[40] Men kültü bilim dünyasınca oldukça ihmal edilmiştir, özellikle Küçük Asya'daki önemi göz önünde bulundurulursa, bu konuda daha pek çok çalışmanın yapılmasını sağlayacak veri olduğu düşünülmektedir.

---

[38] İnci Delemen, "Anadolu'da Atlı Tanrılar, Lykia, Pisidia, Lykonia, Isauria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler Üzerine bir İnceleme." (Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 1993); **Anatolian Rider Gods** (Bonn: Habelt, 1999).

[39] Hasan Malay, "New Confession-Inscriptions in the Manisa and Bergama Museums", **EpigrAnat** 12: 147-154, (1988); George Petzl, "Die Beichtinschriften Westkleinasiens", **EpigrAnat** 22: 1-174, (1994); Ender Varinlioğlu, "Eine Gruppe von Sühneinschriften aus dem Museum von Uşak", **EpigrAnat** 13: 17-36, (1989).

[40] Lane, E.N., 1990 a, **a.g.e.**, s.2161-2174.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEN'İN GENEL İKONOGRAFİSİ

Men kültüyle ilgili ele geçmiş en erken buluntular olan Hellenistik dönem eserlerinde tanrının tasvir edildiğini görüyoruz. Bu tasvirler, rölyefler, bir terra cotta heykelcikten oluşur. Ayrıca Hellenistik döneme tarihlendirilmiş bazı sikkelerde de tanrı tasvir edilmiştir. Roma dönemine gelindiğinde ise eserlerin sayısal olarak artmasıyla tanrının tasvirleri de çeşitlenmiştir. Bu dönemde Men tasvirlerini heykeltıraşlık eserlerinde, sikkelerde ve gemmalarda görmekteyiz. Tüm bu örneklerde Men her zaman sakalsız, genç bir erkek olarak gösterilmiştir. Eski yayınlarda Kula'dan bulunmuş terra cotta bir heykelcik için 'çocuk Men' denmiştir[41] ama bunun sonradan Men değil, Eros olduğu anlaşılmıştır[42].

Men'in saçları genelde kısa, nadir olarak ise omuzlarına kadar uzundur[43]. Görünümündeki en belirleyici unsurlar kıyafeti ve atribütleridir. Kıyafeti genel olarak Phryg başlığı, tunika ya da khiton, hymation, pantolon ve kısa çizmeden oluşur; en

---

[41] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2704-2705; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.59; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.19, no.29; 1971, **a.g.e.**, s.43, no.64, lev.XXVI.

[42] Salzmann, E., 1980, **a.g.e.**, s.276; Klaus Parlasca, "Artemis Ephesia und Pseudo-Men", **Anadolu (Anatolia)** XXII: 255-261, (1989), s.257.

[43] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.58'de Hieropolis'te bulunmuş bir stel üzerinde yer alan Men rölyefinde tanrının saçının topuz yapıldığını söyler. Lane E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107'de bu konuda sadece tanrının başının açık olduğunu belirtir. Her iki araştırmacının belirttikleri gibi başın açık olması ve saçın topuz yapılmış olması mümkündür. Ancak tanrının tepesinde topuz olarak nitelendirilen şeyle aslında Phryg başlığının öne doğru kıvrılan kısmı gösterilmek istenmiş olabilir. Stelin işçiliği çok kötüdür, proposyona dikkat edilmemiştir, yine de detaya önem verilmiştir, tanrının atribütleri işlenmiştir. Başlığın kıvrılan kısmı işlenmek istenmiş ancak böyle bir ayrıntı kabaca başın tepesinde verilmiş olabilir. Stel için: Louis Robert, "Documents d'Asie Mineure", **BCH** 107 (1983 a), s.511-515; Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107-109; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.177, no.319. Ayrıca katalogumuzda yer alan Kütahya Müzesi'nden atlı heykelciğe (no.30) Apollon'a özgü saç modeli uygulanmıştır.

önemli atribütü ise hilaldir. Men tasvirlerinde yer alan diğer semboller ise asa, patera, çam kozalağı, thyrsos, Nykhe heykelciği, küre, üzüm salkımı, cornucopiae, meşale, rulo, meyve dolu tabak, kargı, kalkan, labrys ve palmiye dalıdır. Tanrı baş, büst veya tüm olarak gösterilmiştir. Tüm olarak gösterildiği betimler baş ve büste göre daha fazla sayıdadır. Tasvirlerde yalnız yer alabildiği gibi başka tanrılarla birlikte gösterildiği de olmuştur.

1. HELLENİSTİK DÖNEMDE MEN'İN İKONOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Men'in Hellenistik döneme ait tasvirleri çoğunlukla Hellas'tan, Attika bölgesinden ele geçmiş rölyeflerdir[44]. Küçük Asya'dan ise bu döneme ait tasvir olarak buluntu yeri kesin olarak bilinmeyen terra cotta bir heykelcik[45], ön yüzlerinde tanrının tasvirinin yer aldığı Pisidia Antiokheiası (Yalvaç) sikkeleri[46], bir Galatia sikkesi[47] ve bir Pharnakeia (Giresun) sikkesi[48] bulunmuştur (lev.V, res.39). Bu eserlerin çoğunluğunda Men oturur şekilde gösterilmiştir. Küçük Asya heykelciğinde tanrı bir tabure üzerinde otururken, Attika'dan bulunmuş rölyeflerde genellikle koç (lev.VI, res.38), birer örnekte ise horoz (lev.VI, res.37) ve hilal üzerine oturmuştur (lev.VI, res.40). Eserlerdeki bir başka ortak

---

[44] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2730-2731; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.82; A. Legrand "Lunus," **Daremberg-Saglio Dictionaire des antiquités grecques et romaines III, 2.** (Paris: Hachette, 1904 b), s.1393, fig.4664; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.1-3, no.1-4, lev.I-III; Rainer Vollkommer, "Men", **LIMC** VI/1, (Münih: Artemis, 1992), s.469-470, no. 113-114, 12; Salzmann, D. 1980, **a.g.e.**, s.275, no.b, c, f. Bu rölyeflerin dışında Attika'da Eretria'da yine Hellenistik döneme tarihlenen diğerlerine benzer bir terra cotta rölyef-figürün bulunmuştur: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.10, no.14. Euboia, Thorikos'tan ise yine aynı tipte bir rölyef bulunmuştur: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.6-7, no.10, lev.VII.

[45] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.89-90, no.140, lev.LXV; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.276, lev.106, 4; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.469, no.119. Bonn Üniversitesi, Akademisches Kunstmuseum'daki heykelciğin kesin buluntu yeri bilinmemektedir, ancak Küçük Asya menşeli olduğu söylenmiştir, M.Ö. 3. yy.a tarihlendirilmiştir.

[46] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.82-87, Antioch 1-17.

[47] Friedrich Imhoof-Blumer, **Kleinasiatische Münzen I** (Viyana: Alfred Hölder, K.U.K. Hof- und Universitäts- Buchhändler, 1901), s.528, no.6, lev.XXX, 25; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, 42, 1975 a, **a.g.e.**, s.151-152, Galatia 1.

[48] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.1, Pharnaceia I, lev.I.

özellik de tanrının sırtındaki hilalin çok büyük yapılmış olmasıdır. Tanrının bu tasvirlerindeki kıyafeti Phryg başlığı, uzun khiton, hymation ve kısa çizmeden oluşur. Khiton göğüs altından bağlanmıştır. Tasvirlerde dikkati çeken bir özellik de tanrının bir sunu sahnesi içinde gösterilmiş olmasıdır. Rölyeflerde Men sunu masasının hemen üzerinde bir hayvan ya da hilal üzerine oturur. İnananlardan daha büyük boyutta yapılmıştır. Korunan örneklerde elinde patera tuttuğunu görürüz. Küçük Asya heykelciğinin elindeki patera yine bir sunu sahnesine işaret eder.

Roma İmparatorluk döneminin hemen öncesine, M.Ö.188'deki Apamea antlaşmasıyla Antiokeheia'nın Seleukos idaresinden çıkması ile Augustus'un Galatia krallığını Roma eyaletine dönüştürdüğü M.Ö.25 yılı arasına tarihlendirilmiş[49] Pisidia Antiokheiası (Yalvaç) sikkelerinin ön yüzünde profilden, büst şeklinde gösterilmiş Men tasviri yer alır. Bu tasvirlerde tanrı Phryg başlığı giymiştir ve omuzları üzerinde hilal vardır. Bu sikkelerin arka yüzlerinde ise hörgüçlü boğa ya da Nykhe tasvir edilmiştir[50] (lev.IV, res.16). Men'in yine aynı şekilde büst olarak tasvir edildiği bir Pharnakeia (Giresun) sikkesi ise M.Ö. 2. yy.a tarihlendirilmiştir. Bu örnekte de Men Phryg başlığı ve omuzları üzerindeki hilalle gösterilmiştir. Sikkenin arka yüzünde sekiz köşeli bir yıldız vardır[51]. Daha kesin olarak tarihlendirilmiş M.Ö. 40 yılına ait bir Galatia sikkesinin ön yüzünde de diğer iki kentin sikkelerindeki gibi Men profilden büst şeklinde, Phryg başlığı ve omuzları üzerindeki hilalle gösterilmiştir. Arka yüzünde ise Galatia kralı Deiotarus'un monogramı vardır[52].

Bu örnekler tanrının Hellenistik dönemdeki ikonografisini gösterir. Ancak bu döneme ait betimlerin çoğunluğunun ele geçtiği Hellas'ta Roma dönemine ait sadece bir tasvir olması; Roma dönemi buluntularının yoğun olarak ele geçtiği Küçük Asya'da ise Hellenistik döneme ait az sayıda eser ele geçmesi ikonografik gelişimin net bir şekilde izlenmesini mümkün kılmamıştır. Men'in Hellenistik dönemde çoğunlukla oturarak

---

[49] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.55.

[50] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.82-87, Antioch 1-17.

[51] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.1, Pharnaceia I, lev.I.

[52] Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.528, no.6, lev.XXX, 25; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, 42, 1975 a, **a.g.e.**, s.151-152, Galatia 1.

tasvir edilmiş olması Hellas için belki söz konusu olabilir ama Küçük Asya için böyle bir şeyi söylememiz çok doğru olmaz. Çünkü Küçük Asya'da Roma döneminde Men'i daha çok ayakta ve atlı olarak görmekteyiz ve bu da birden bire ortaya çıkmış bir tasvir şekli olamaz.

2. ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİNDE MEN'İN İKONOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Roma İmparatorluk dönemine gelindiğinde ise buluntu sayısının çoğalmasıyla birlikte Men'in ikonografisinin de çeşitlendiğini görürüz. Bu döneme ait eserlerde Men genellikle ayakta veya atlı, nadir olarak ise nehir tanrısı gibi uzanmış olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca büst veya baş olarak da betimlenmiştir. Tasvirlerine ayakta ve atlı tiplerinin hakim olduğunu söyleyebiliriz. Ayakta betimler atlılara göre sayıca çoktur. Bu dönem eserleri çoğunlukla Küçük Asya menşeilidir.

Hellas'ta Hellenistik dönemden sonra, Erken İmparatorluk dönemine ait Men'in tasvir edildiği bir örnek bulunmuştur. Attika'dan ele geçmiş bu rölyef öncekilerden oldukça farklıdır. Men, Pan ile bir kadın figürü (Nymphe?) arasında ayakta durur, sağ elinde asa, sol elinde horoz tutmaktadır, khitonu diz hizasındadır, hilalin boyutu küçülmüştür ve uçları omuzlarından çıkmaktadır, en önemlisi ise tanrının Phryg başlığı yoktur. Burada Men Yunan tanrıları gibi ideal gösterilmeye çalışılmıştır[53] (lev.VI, res.41).

Tanrının ayaktaki betimlerinde Pisidia Antiokheiası (Yalvaç) kült heykeliyle ilişkili olan, kısaca Antiokheia tipi olarak adlandırılan tasvir tarzı oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Pisidia Antiokheia'sı sikkeleri üzerinde Antonius Pius döneminden (M.S.138-161) başlayarak gördüğümüz bu tipte Men Phryg başlığı, uzun bir khiton, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Khitonu göğüs altından bir kuşakla bağlıdır. Omuzlarının arkasından hilal yükselir. Sağ eliyle asa, sol eliyle ise küre

[53] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2733-2734, fig.10; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.77-78, fig.5; Nillson, P., **a.g.e.**, lev.II, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.8, no.8, lev.I, no.2; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.4, no.6.

üzerindeki Nykhe'yi tutmaktadır, bir ayağı bukranion üzerindedir[54] (lev.IV, res.17). Heykel ve heykelciklerde ise tanrı solunda yer alan desteğe yaslanmıştır ve vücudu 'S' formundadır[55]. Ele geçen heykel ve heykelciklerde eller kırık olduğundan tanrının ne tuttuğunu göremeyiz, ancak vücudundaki ve kaidedeki izlerden, duruşundan ve tabi ki sikkelerdeki tasvirlere dayanarak sağ elinde asa olduğunu söyleyebiliriz (lev.IV, res.24,25). Bu tipteki tüm tek örnek olan Antalya'da bulunmuş bronz heykelcik sol elinde kozalak tutmaktadır, kolunun hareketinden sağ elinde asa olduğu anlaşılır[56] (lev.IV, res.26). Araştırmacılar bu heykel tipinin Pisidia Antiokheia'sının mevcut olmayan kült heykeline ait olduğunu sikkelerdeki betimlerinden anlamışlardır[57]. Sikkelerde bu tipteki Men'in yanında destekle gösterilmiş olması bir heykelin tasviri olduğunu düşündürmüştür[58]. Üstelik tapınak içinde gösterilmesi bunun bir kült heykeli olduğunu gösterir. Bu tip başka şehirlerin sikkelerinde de görülür[59], bunlarda tanrının heykeli değil kendisi tasvir edilmiştir (lev.V, res.34). Salzmann bu kült tasvirinin oluşturulmasının ya stilistik özelliklerinden M.Ö 3. yüzyıl ile -aynı zamanda Pisidia Antiokheia'sının kuruluş dönemiyle bağlantılı olabileceğini ya da daha olası olarak, heykelin küre üzerindeki Nykhe'yi tutmasından dolayı Augustus dönemiyle ilgili olabileceğini düşünmüştür[60]. Eğer bu kült tasviri gerçekten Hellenistik dönemde

---

[54] Bu tipi özellikle Antonius Pius dönemiyle (M.S.138-161) I.Philippus dönemi (M.S. 244-249) arasına tarihlenen Antiokheia sikkelerinde görürüz: Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.90-104, Antioch 24-27, 29-40, 42-54, 58-59, lev.XXXII-XXXVI.

[55] Kült heykeli tipindeki heykel ve heykelcik örnekleri için Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.287-289.

[56] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.46, no.10; Lane. E.N., 1971, **a.g.e.**, s.88, no.137; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, lev.113.

[57] John George Clark Anderson, "Festivals of Men Askaenos in Roman Colonia at Antioch of Pisidia", **JRS** III: 267-300 (1913), s.275; Krzyzanonowska, A., **a.g.e.**, s.99; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.105; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.283.

[58] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.193.

[59] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.61, Hieropolis 5, lev.XXIII; s.63, Hieropolis 2, lev.XXIII; s.66, Julia 3-4, lev.XXIV; s.69-70, Metropolis 1-3, lev.XXV; s.74, Sebaste 3-4, lev.XXVI; s.76-77, Siblia 4-5, lev.XXVII; s.110, Lysinia 1, lev. XXXVIII; s.113, Pappa-Tiberia 1, lev.XXXIX; s.115-116, Parlais 5-9, lev.XXXIX-XL; s.127-131, Seleukeia 1-4, 6, 8-11, 14; lev.XLIV-XLV; s.132, Sibidunda 1, lev.XLV; s.133, Attaleia 1, lev.45; s.137, Sillyon 11, lev.XLVIII; s.137-139, 142-143, 145, Sillyon 10, 12-13, 16, 26, 29, 34, lev.XLVII-XLVIII, L-LI; s.157-158, Ancyra 7,10, lev.LVII.

[60] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.285-289.

oluşturulduysa, yukarıda bahsettiğimiz tanrının bu döneme ait oturan ve büst şeklinde tasvirlerinin yanı sıra ayakta da gösterilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Zaten Roma döneminde sıklıkla uygulanmış bu tasvir tarzının Hellenistik dönemde yani tanrının kültünün bilinen en erken dönemlerinde mevcut olmasını beklemek gerekir. Bu tipteki ve bu tiple ilişkili tasvirleri çalışmamızda Antiokheia tipi olarak adlandıracağız.

Tanrının ayaktayken çoğunlukla gösterildiği diğer tasvir şekli Antiokhaeia tipinden özellikle kıyafetiyle ayrılır. Kısa khitonlu, hymationlu, pantolonlu ve kısa çizmelidir. Yine aynı şekilde Phryg başlığı ve omuzları üzerinde hilal bulunur. Genellikle bir elinde asa, diğer elinde patera[61], çam kozalağı[62] (lev.I, res.6), çapa[63] (lev.V, res.33), üzüm salkımı[64], cornucopiae [65] gibi objeler vardır. Bazen de asa yerine thyrsos tutar[66]. Tanrının bu tipte bukraniona bastığı da görülür[67]. Üzerine bastığı ya da bazı örneklerde yanında yer alan bukranion, Antiokheia tipiyle ortak noktalarındandır (lev.I, res.6). Ancak boğa, Antiokheia tipinin temel atribütlerinden iken bu tipte nadir olarak yer alır. Belki de Antiokheia tipinin etkisiyle bu tipte kullanılmıştır.

En çok Nysa (Sultanhisar) sikkelerinde görülmesi, üstelik tanrının bu şekilde tapınak içinde yer alması[68] bu tasvirin Nysa kült heykelinden geldiğini düşündürmüştür[69]. Nysa örneklerinde tanrı patera tutar (lev.I, res.2). Bu tipteki Lydia kökenli bir heykelin

---

[61] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.464, no.24-32, Lydia, Pisidia, Bithynia, Ionia, Phrygia, Galatia, Karia ve Pamphylia sikkelerinde bu şekilde görmekteyiz.

[62] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.464-465, no.33-41, Paris'teki bir gemma ile Lydia, Phrygia, Bithynia, Aiolia, Ionia, Pisidia ve Pamphylia sikkelerinde görülür.

[63] Lane, E.N., 1975 a **a.g.e.**, s.155, Ancyra 3, lev.LVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.42, bir Ankyra sikkesinde bu şekilde görürüz.

[64] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.105, Apolloniae Pisidiae 2, lev.XXXVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.43, bir Apollonia sikkesinde bu şekildedir.

[65] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.45, Münih'teki bir gemma üzerinde bu şekildedir.

[66] Salzmann, D., 1984, **a.g.e.**, s.356-358, no.2, lev.69, 2; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.44, bir Gordos sikkesinde tanrı bu şekildedir.

[67] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.466, no.56-59, Phrygia, Pisidia, Galatia sikkelerinde bu şekilde görünür.

[68] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.23, 25, Nysa 13, 18, lev.VIII-IX. Marcus Aurelius (M.S. 161-180) dönemi sikkeleridir.

[69] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.280.

yazıtının bir kült heykelinin kopyası olduğunu göstermesi bu tasvir şeklinin bölgede bir kült heykeli için kullanıldığını kesinleşmiştir[70] (lev.I, res.10). Ancak Nysa sikkelerine rağmen Pisidia'da olduğu gibi belirli bir kentin kült heykeline işaret ettiğini destekleyecek başka veriler olmaması ve Lydia'nın geneline hakim olması nedeniyle bu tasvir tarzı için genel bir adlandırmayı tercih ederek Lydia tipi olarak bahsetmeyi uygun gördük. Sonuç olarak Men'in ayakta tasvirlerinin bilinen bu iki kült heykeliyle ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.

Roma İmparatorluk döneminde ayaktaki tasvirlerinden sonra Men yaygın şekilde binici olarak gösterilmiştir. Tanrının atlı olarak bilinen en erken tasviri Augustus dönemine (M.Ö.31-M.S.14) ait Hydrela (Aydın, Sultanhisar yakınları) sikkesi üzerindedir[71] (lev.IX, res.78). En erken atlı tasvirin Phrygia bölgesinden gelmiş olması bizi şaşırtmaz çünkü atlı Men örneklerinin en çok bulunduğu yer Phrygia ve Pisidia bölgeleridir. Katalogumuzdaki eserlerin büyük çoğunluğunun atlı olması da bunun bir göstergesidir. Men'in atı genelde sağa doğru 'adeta adımları' ile ilerlerken gösterilmiştir[72]. Sağa ilerleyen atlı Men tasviri sikkeler üzerinde yer alır ve bu şekilde heykeltıraşlık eserleri de vardır. Sola doğru ilerlerken ise sadece sikkeler üzerinde gösterilmiştir. Yalnızca birkaç örnekte tanrı atını şahlandırırken görülmektedir[73]. Atlı Men sol eliyle dizgini tutarken sağ elinde atribüt olarak kozalak (lev.V, res.30), patera (lev.XV, res.108), palmiye dalı (lev.VII, res.50), lobut (lev.VI, res.47) ve kargı tutmaktadır; elinde bir şey olmayan örnekler de vardır (lev.VII, res.52). Dizgini sağ eliyle tuttuğunda ise sol elinde

---

[70] Gabriel Manganaro, "La dedica di un aphidrysma di Men Axittenos del 118 D.C.", **ZPE** 61: 199-203, (1985), s.199-203; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.84-85, no.67.

[71] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.64, Hydrela 4, lev.XXIII.

[72] At 'adeta adımları'yla ilerlerken ayaklarını sırayla yerden kaldırır ve yavaşça yol alır: Eser Tutel, **At ve Atçılık** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s.33. Tasvirlerde atın bu ilerleyişi ön ayaklardan birinin dirsekten bükülerek havaya kaldırılmasıyla gösterilmiştir, diğer ayaklar yere basar.

[73] Bunlardan biri katalogumuzdaki 3 no.lu Eskişehir Müzesi'si steli üzerinde görülmektedir. Diğer eser ise Seyitgazi'den bir sunaktır, bu eseri Drew-Bear'in yayımladığı fotoğraftan biliyoruz.: Drexler, W., **a.g.e.**, s.2771; Christopher William Machell Cox ve Alan Cameron, **Monumenta Asiae Minoris Antiqua V: Monuments from Dorylaeum and Nacolea.** (Manchester: Society for Archaeological Research in Asia Minor: 1937), s.150, R7; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.60-61, no.92; Thomas Drew-Bear, **Nouvelles Inscriptions de Phrygie**, (Zutphen: Centre Nationel de la Recherche Scientifique, 1978), s.29-30, no.2/2, lev.8; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181-182, no.329.

çifte balta ya da asa olduğu gibi bu eli boş da olabilir (lev.IX, res.79). Bu şekilde Men'i binici tanrılara özgü kıyafetiyle, tunikası -bazen bunun üzerindeki kısa khitonu, pantolonu, kısa çizmesi ve hymationuyla görüyoruz[74] ve hemen her zaman olduğu gibi başında Phryg başlığı, omuzları üzerinde ise hilal bulunur.

Men'i uzanmış olarak ise sadece bir Nysa sikkesi üzerinde görmekteyiz. Bir ırmak tanrısı gibi uzanmış Men'in sağ elinde patera, başında Phryg başlığı, omuzları üzerinde hilal vardır[75]. Drexler ve Regling bu figürün Men olduğundan şüphe duymuşlardır[76], Lane Men olarak yayımlamıştır[77] (lev.I, res.4). Ayrıca Gangra'nın (Çankırı) Roma dönemine ait bir sikkesinde yer alan oturan tasvirin -şüpheli olmakla birlikte- Men olduğu düşünülmüştür[78].

Bazı tasvirlerde ise Men'in yüzünün işlenmediğini görürüz. Bu eserlerin bulunduğu yerler genel olarak Burdur Gölü'nün güneyindeki yerleşimlerdir[79]. Men'in bu şekilde yüzü işlenmemiş gösterilmesi konusunda kesin bir yargı olmasa da ay tanrısı

---

[74] Delemen, Hieropolis'ten bulunmuş- yukarıda saç modelinden bahsederken de değindiğimiz- stel üzerindeki atlı Men tasvirinin pantolon ve gömlek giydiğine işaret eder: Delemen, İ., **a.g.e.**, 1999, s.58. Stel için: Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.511-515; Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107-109; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.177, no.319.

[75] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.29, Nysa 29, lev.XI, I.Philippus dönemine (M.S.244-249) tarihlendirilmiştir.

[76] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2706; Kurt Regling, "Ein Überblick über die Münzprägung von Nysa", **Nysa ad Mäandrum, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungsheft** 10: 70-103, (1913), s.88, dn.1.

[77] Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, no.25, lev.V, 1; 1975 a, **a.g.e.**, s.29.

[78] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2692; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.15, dn.5; 1975 a, **a.g.e.**, s.1, Gangra-Germanicopolis 1, lev.I.

[79] Louis Robert, "Inscriptions d'Antalya et de Byzance", **Hellenica** 9: 39-66, (1950), s.39, lev.VI-VIII; Henri Metzger, **Catalogue monuments votifs du Musée d'Adalia**, Etudes orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Istanbul 9 (Paris: Boccard, 1952), s.48, no.22, lev.XI; Bean, G.E., 1952, **a.g.e.**, s.118; "Inscriptions in Antalya Museum", **Belleten** 22/85: 21-91, (1958), s.69-70, no.85, 86; "Notes and Inscriptions from Pisidia. Part I" **AnatSt** 9: 67-117, (1959), s.73, 111, no.12, 81, lev.XX; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.43-45, no.3, 4, 6, 8, 10; 1971, **a.g.e.**, s.68-69, 77, 79-80, 82-83, no.104, 121, 124, 127, 128.

olmasından kaynaklanan parlaklığın yüz detayını göstermeyeceği düşüncesinin taşa bu şekilde yansıtılmış olabileceği söylenmiştir[80] (lev.V, res.28).

3. MEN'İN ATRİBÜTLERİ, BİRLİKTE TASVİR EDİLDİĞİ TANRILAR VE HAYVANLAR

Yukarıdaki örneklerde de gördüğümüz gibi Men'in pek çok atribütü vardır. Bunlardan en çok rastlananı hilaldir. Daha sonra sırasıyla asa, patera, kozalak, thyrsos ve Nykhe heykelciği gelir. Bu yaygın atribütlerinden başka tanrıyı daha az olarak üzüm salkımı, cornucopiae, meşale, rulo, meyve dolu tabak, kargı, kalkan, labrys ve palmiye dalı ile görürüz[81].

Hilal tanrının karakterini en iyi yansıtan atribütüdür, doğal olarak ay tanrısına daha uygun bir simge düşünülemezdi. Öyle ki bazen hilal tek başına bile tanrıyı simgelemek için yeterli olmuştur[82] (lev.I, res.8; lev.VIII, res.73). Yukarıda bahsettiğimiz gibi tanrının en erken tasvirleri olan Hellenistik dönem eserlerinde hilal Roma dönemine göre oldukça büyük boyuttadır[83] (lev.VI, res.38-40). Bu dönem eserleri rölyeftir ve hilal de çoğunlukla rölyef olarak işlenmiştir, bir örnekte ise boya ile yapılmıştır[84] (lev.VI, res.37). Bunlarda hilal tanrı betiminin arkasında sırt ve bel hizasında gösterilmiştir. Hatta tanrıdan bağımsız duruyor da diyebiliriz yani daha geç eserlerdeki gibi tanrının bedenin bir parçası gibi değildir, çünkü sadece tanrının değil tanrının üzerinde oturduğu hayvanın da arkasında durur. Bir örnekte de tanrı hilalin üzerinde oturmuştur[85] (lev.VI, res.40). Bunlarla paralel Küçük Asya terra kotta figürininde ise hilal yine büyük ve omuzlardan bele kadar tanrının sırtında yer almıştır[86] (lev.VI, res.39). Büst olarak

[80] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.54.

[81] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.472.

[82] Örneğin Pisidia Antiokheia'sında kutsal yol boyunca kayalara işlenmiş steller üzerinde bir veya birden fazla hilal vardır: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.120, 122, 126, 132, 136.

[83] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.1-3, no.1-2, 4, lev.I-III.

[84] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.6-7, no.10, lev. VII.

[85] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.2, no.4, lev.III.

[86] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.89-90, lev.LXV.

betimlere de hilal motifi eşlik eder. Büstler profilden gösterilirken, hilal doğal olarak cepheden gösterilmiştir; hilalin uçları boynun aşağısında, omuz hizasında tanrının sırtından ve göğsünden çıkmaktadır[87]. Roma İmparatorluk döneminde sikkeler[88] veya gemmalar[89] üzerinde profilden gösterilmiş Men büstlerinde bu tasvir tarzı kullanılmıştır (lev.IV, res.16). Cepheden gösterilmiş büstlerde hilal tüm olanlardaki gibidir (lev.I, res.5; lev.IV, res.23). Diğer objelerde ise hilal ya tanrının sırtında omuz hizasında yer alır ve uçları başa doğru yükselir[90] ya da uçları tanrının omuzlarından çıkar[91]. Bu ayrımı tam plastik eserlerde yapabiliriz, rölyeflerdeyse omuzlardan yukarı yükselen uçlarını görebiliriz[92] (lev.I, res.7). Sikkeler ve gemmalar üzerinde de, atlı veya ayakta Men figürlerinde hilal rölyeflerdeki gibidir[93]. Hilal her zaman bu şekilde tanrının omuzlarında yer almaz. Bazı örneklerde Men baş olarak hilalin içinde gösterilmiştir[94] (lev.VI, res.43). Nadir de olsa hilalin tanrının baş hizasına yükseldiği[95] ya da başının

[87] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.1, Phanacia 1, lev.I; s.71, Philomelion 1, lev.XXVI; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.82-90, Antioch 1-13, lev.XXX-XXXII; s.151-152, Galatia 1, lev.LV.

[88] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.97, 102, Antioch 41, 55, lev.34-35; s.35-37, Saitta 4-7, lev.XIV; s.41-42, Sardis 1-4, lev.XVII; s.135-151, Sillyon 4, 8, 17, 21, 23, 28, 30-33, 37, 39-42, 44-45, 49, 52, 54, lev.XLVI-LV; s.48, Attouda 1, lev.XIX; s.2-6, Juliopolis 1, 4, 6, 7, 10, 14, lev.I-II; s.14-15, Bageis 1-2, lev.V; s.18, Maeonia 2, lev. VI, XIX, XXIV; s.19, 24, Nysa 1-2, 15, lev. VI, VIII; s.41-43, Saitta 1-5, lev. XVII.

[89] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.165, G5, lev.LX; s.167, G10-11, lev.LXI.

[90] Katalogumuzdaki 6 no.lu heykelcikte hilali bu şekildedir.

[91] Katalogumuzdaki 7 no.lu heykelcikte ise hilalin uçları tanrının omuzlarından çıkar.

[92] Rölyef örnekleri için Vollkommer, R., **a.g.e.**, lev.239, Men 2-4; lev.244, Men 60; s.248, Men 96;, 100 lev.252, Men 128; lev. 252, Men 135, 137; lev.253, Men 138.

[93] Sikke ve gemma örnekleri için Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.241, Men 24-25, 27-28; lev.242, Men 31-32, 34-38; lev.243, Men 41-44; lev.244, Men 52, 55-58; lev.245, Men 62, 66, 68-69, 71; lev.246, Men 73, 82-85; lev.247, Men 86, 88, 92-95; lev.248, Men 96a, 107-109; lev.249, Men 111-112, 118, lev.250, Men 120-124; lev.251, Men 125, 127, 129-130; lev.252, Men 131, 134; lev.255, Men 143-145.

[94] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.90, no.142, lev.LXVI; Salzmann, D., 1984, **a.g.e.**, s.369, no.26, lev.71, 1. Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.1, 7, lev.139, Men 1; lev.240, Men 7.

[95] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2701; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.3; Klaus Buresch, **Aus Lydien, Epigraphisch-geographische Reisefrüchte**. Der: O. Ribbeck. (Leipzig: Teubner, 1898), s.87, 197; Adolf Deismann, **Light from the Ancient East** (Londra: Hodder & Stoughton, 1927), s.328, fig.60; Peter Herrmann, **Ergebnisse einer Reise in Nordost Lydien**, Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosaphisch-Historische Klasse, LXXX (Graz: Böhlau in Komm., 1962), s.47, dn.183; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.59, no.90, lev.XXXVIII.

üstünde yer aldığı örnekler vardır[96]. Bazen de hilalin Men'in omuzlarında yer alması yeterli olmamış, tasvirinin yanına başka hilaller de işlenmiş[97] ya da tanrı ucunda hilal olan bir asayı taşımıştır[98] (lev.VII, res.53). Vazgeçilmez görünse de tanrı bazen hilalsiz betimlenmiştir. Bunlar genelde kötü işçiliğe sahip eserlerdir[99] (lev.X, res.90).

Asa, tanrının yayılım alanı içindeki her bölgede, hemen her ayaktaki tasvirde görülmektedir[100] (lev.I, res.6, 7 9; lev.IV, res.17; lev.V, res.33). Atlı tasvirlerde birkaç örnekte tanrının asa tuttuğunu görüyoruz[101]. Zeus'a özgü bir atribüt olan asa[102] Men'de de hakimiyeti ve gücü simgelemiş olmalıdır. Patera Men'in ayakta, atlı, otururken ve uzanmış betimlerinde görülen bir atribüttür[103] (lev.V, res.36; lev.VI, res.37-40; lev.XV, res.109). Anadolu'da özellikle Kybele'nin atribütü olan patera sunu kabıdır. Lane, tanrının neden libasyon yaptığını anlamadığını söyler ve bu konuda Lommel'in tanrının inananlara model olarak sunuyu gösterdiği düşüncesini aktarır[104]. Çam kozalağı Men'in karakterini yansıtan önemli simgelerden biridir. Kozalak Men'den başka Kybele Attis, Sabazios ve Dionysos'la ilşikilidir. Hep yeşil olan bu bitki sürekli yaşamı simgeler[105].

---

[96] Boston'daki bu bronz heykelcik için: Cornelius C. Vermuele ve M. B. Comstock, **Sculpture in Stone and Bronze in MFA, Boston** (Boston: 1988), s.71, no.75; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.467, no.75.

[97] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.90, no.142, lev.LXVI; s.142, no.260, lev.LXXXIV; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.1, 4, lev.239, Men 1, 4.

[98] Bu şekilde bilinen örneklerin hepsi Hierapolis çevresindendir. İkisi katalogumuzda yer alır: no.32 ve 33'tür. Biri de yukarıda bahsettiğimiz Hieropolis stelidir: Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.511-515; Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107-109; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.177, no.319.

[99] Örnek olarak katalogumuzdaki 3 no.lu steli gösterebiliriz.

[100] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.464-471, no.24-43, 45-46, 49-54, 56-63, 76-79, 81-95, 116, 118, 122-125, 128-131, 133, 142-143.

[101] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.s.59; s.181, no.328; s.189, no.357. Phrygia Selmea'dan ve Lydia Sardes'ten bulunmuş rölyeflerdir. Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz Hierapolis steli ve katalogumuzdaki Pamukkale Müzesi'ndeki stellerdeki atlı Men rölyefleri ucunda hilal olan bir çeşit asa tutmaktadır.

[102] Nuran Şahin, **Zeus'un Anadolu Kültleri.** (İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2001), s.194.

[103] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.24-32, 58, 67-71, 73-74, 80, 87-88, 92, 100, 113, 115, 117-123, 129-130, 134.

[104] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.104, dn.9.

[105] Erna Diez, "Pinienzapfen", **Pro arte antiqua 1, Festschrift für H.Kenner** (Viyana/Berlin: Verlag Koksa, 1982), s.71-76.

Tanrı atlıyken de ayaktayken de kozalak tutar[106] (lev.I, res.6, 7, 9; lev.IV, res.26; lev.V, res.30; lev.VI, res.41; lev.VII, res.51).

Tanrının bu başlıca atribütlerinin dışında, bir de daha seyrek olarak tanrıyla birlikte yer alan nesneler vardır. Men bazen asa yerine thyrsos tutar, bu Dionysos-Sabazios kültüyle olan ilişkisinden kaynaklanmış olmalıdır[107]. Sikkelerde bazen elinde Nykhe heykelciği vardır[108]. Bunun Romanizasyonla ilgili olduğu ve Roma'nın zaferini simgelediği düşünülür[109]. Palmiye dalı da zaferi simgeler ve genelde Men'in atlı tasvirleriyle görülen bir nesnedir[110]. Bilinen bir ayaktaki örnekte de vardır[111]. Delemen, palmiye dalının, sikkelerde Nykhe tutması gibi, tanrının metaforik zaferini simgelediğini ve kabartma ile heykelciklerde aynı anlayışın kısaltılarak yansıtılmak istendiğini söylemiştir[112]. Çam kozalağı gibi mezar stellerinde de tasvir edilmiş palmiye dalı ölümden sonraki yaşamı, ölümsüzlüğü simgeliyor olabilir[113], buna göre Men'in elinde tuttuğu palmiye dalı da sadece zafer düşüncesini değil, çam kozalağı gibi yenilenmeyi, yeni bir hayatı simgelemiş olabilir.

Tanrının sikkelerde dünya hakimiyetinin simgesi olarak küre tuttuğunu görürüz, kürenin üstünde Nykhe heykelciği yer alır (lev.V, res.34). Bunlardan başka Yine Dionysos-Sabazios kültüyle ilişkisi olduğunu gösterebilecek üzüm salkımını[114] ve Hekate'ye özgü meşaleyi tutar[115]. Bereketle ilişkili olarak da meyve dolu tabak[116] ve cornucopiae

---

[106] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.33-41, 49-52, 56-57, 60-62, 64-65, 67-68, 78, 80, 86, 93, 96-99, 125, 127-128, 131, 133, 138, 142-143.

[107] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.44, 55, 64, 135.

[108] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.59, 81-85, 94, 121.

[109] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.285-289.

[110] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.176, no.317; s.178, no.323; s.188, no.353.

[111] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.471, no.136.

[112] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.58.

[113] Tomasz Wujewski, **Anatolian Sepulchral Stelae in Roman Times** (Polska: Uniwersytet im. Adama Mickiewieza (Adam Mickiewiez University Press), 1991), s.67.

[114] Vollkoomer, R., **a.g.e.**, no.43.

[115] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.55.

[116] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.76.

tutar[117]. Ankyra (Ankara) sikkesinde yanında yer alan anker yani çapanın[118] kentin adıyla ilgili olduğu düşünülür[119] (lev.V, res.33). Phrygia Alia (Kırka) sikkelerinde Men'in çifte balta tuttuğunu görürüz[120] (lev.IX, res.78). Bu, Karia'da Zeus Labraundos, Phrygia'da ise Apollon Lairbenos'un simgesidir[121].

Tanrıyla birlikte tasvir edilmiş hayvanlar ise horoz[122], boğa[123], at[124], aslan[125] ve koçtur[126]. Men'in yalnız ve başka tanrılarla tasvir edildiğini söylemiştik. Birlikte tasvir edildiği tanrılar Zeus[127], Hekate[128], Demeter[129], Pan ve Nymphe[130], Tyhke[131], Ares[132], Kybele[133], Artemis Ephesia[134], Artemis[135] ve Apollon Lairbenos'tur[136]. Ayrıca Antiokheia[137], Nysa[138] ve Temenothyrai[139] figürleriyle de birlikte gösterilmiştir. Burada kısaca değindiğimiz tanrının atribütleri ve birlikte gösterildiği hayvanlar araştırmacılar

---

[117] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.45.

[118] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.42.

[119] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.472.

[120] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.109.

[121] Mükerrem Usman Anabolu, "Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un Simgesi Olarak Labrys", **Arkeoloji Dergisi** III (1995), s.225-226, lev.LVIII-LXI.

[122] Vollkomer, R., **a.g.e.**, no.47, 66-68, 83-84, 113-116, 126.

[123] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.1, 31-32, 39-41, 47, 57-65, 82, 84-97, 123, 134.

[124] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.97-113, 138-140, 144-145.

[125] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.1, 29, 38, 44, 51, 64, 66.

[126] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.1, 113-114, 117, 126.

[127] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.133-134, 137, 141.

[128] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.136-137.

[129] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.125, 137.

[130] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.135.

[131] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.132.

[132] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.122.

[133] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.127.

[134] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.123.

[135] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.139-140.

[136] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.136, 139-140.

[137] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.121.

[138] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.129.

[139] Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.131.

tarafından çoğunlukla tanrının kökeni ile ilişkilendirildiğinden kökenle ilgili bölümde bunların ayrıntılı değerlendirilmeleri aktarılacaktır.

4. MEN İLE İKONOGRAFİK AÇIDAN ORTAK NOKTALARI OLAN TANRILAR

Çalışmamız sırasında Men'in bazı tanrılarla ikonografik olarak oldukça benzer olduğunu gördük. Bu benzerlik bazen Men'in bu tanrılarla karıştırılmasına neden olmuştur. Bu nedenle Men ile bu tanrıların ikonografilerindeki ortak noktaları belirtme gereği duyduk. Men ile ikonografik benzerlikler gösteren tanrıların başında Attis ve Sabazios gelir. Bu ikisinden Men genellikle Attis'le karıştırılmıştır. Bunun yanı sıra Helios'la da karıştırıldığı için onu da değerlendirmemize aldık. (tablo IV)

Çalışmamız kapsamında diğer tanrıların ikonografilerine derinlemesine girmek mümkün olamayacağı için değerlendirmeyi Men'in ikonografisi üzerinden yapmak doğru olacaktır. Men ile Attis'in görünümlerindeki ortak özelliklerin en göze çarpanı ikisinin de Phryg başlığı takmış olmasıdır. İkisi de doğulu kıyafet içinde; kısa khiton, hymation, pantolon, kısa çizme giymiş olarak gösterilmiştir. Burada farklı olarak Men'i hemen her zaman tamamen giyimli olarak görmemize karşın[140] Attis'in kısmen giyimli gösterilmesi de ikonografisinde yaygındır. Attis, mitolojsiyle bağlantılı olarak bazen karın kısmı ve genital organı açık olarak gösterilmiştir (lev.XXV, res.141). Bir başka ortak özellikleri de ikisinin de genç erkek olarak gösterilmesidir. Ayaktaki tasvirlerinde duruşlarındaki farklılık bu iki tanrının ayırt edilmesini sağlayabilir. Men ayaktayken yukarıda bahsettiğimiz gibi Antiokheia tipinde ya da Lydia tipinde gösterilmiştir. Bu tiplerin özellikleri, atribütlerini tutuş şekilleri Attis ikonografisinde görülmez, Attis'in kendi mitolojisiyle ilişkili duruşları vardır, bunlara örnek olarak tanrının üzgün ya da tympanon çalarken gösterilmesini sayabiliriz (lev.XXV, res.142). Men aynı zamanda atlı bir tanrıdır, ama Attis hiçbir zaman atlı olarak gösterilmemiştir.

[140] Katalogumuzdaki 34 no.lu adak stelinde Men büst şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tasvirde tanrının khiton veya tunika giydiğine dair bir izi görülmemektedir, sadece hymationludur.

Bilindiği gibi hilal Men'in vazgeçilmez, karakterini en iyi yansıtan atribütüdür. Nadir de olsa Attis ikonografisinde de görülür. Ancak Men'de olduğu gibi tanrının omuzları üzerinde yer almaz, nadir olarak tanrının Phryg başlığı üzerinde yer alır. Ayrıca burada hilale şua tacı da eşlik eder. Men'de de şua tacına nadir olarak rastlarız, bu konuya aşağıda değineceğiz. Çam kozalağının her iki tanrının kültünde önemli bir yeri vardır. Men kozalakla gösterildiğininde hemen her zaman onu elinde avcunun içinde tutarken, Attis tasvirlerinde genellikle bir sahne içinde kozalak (ve çam ağacı) yer alır ya da tasvirlere bağımsız olarak eşlik eder.

Hellenistik dönem eserlerinden birinde Men'i horoz üzerine oturmuş şekilde görürüz, bunda hilal vurgulanmıştır. Roma döneminde ise horoz tanrının yanında, normal boyutlarda gösterilmiştir. Tanrıyla hayvan arasında genellikle fiziksel bir temas yoktur. Attis ise horozla gösterildiğinde çoğunlukla onun üzerine oturmuş bir çocuk olarak tasvir edilmiştir (lev.XXV, res.143). Men'in bazen bir ayağının altında boğa ya da bukranion yer alması her ne kadar tanrının hayvanı alt ettiğini çağrıştırsa da hiçbir zaman Attis gibi boğayı öldürürken gösterilmemiştir. Men'in Kybele gibi aslanlar arasında gösterildiği olmuştur, Attis ise aslanın üzerine oturmuş şekilde gösterilmiştir. Görüldüğü gibi Attis'le Men'in pek çok ortak noktaları vardır ama bunlar dikkatle bakıldığında farklı uygulamalarla betimlenmiştir. Bunlar kültlerindeki ortak noktalara da işaret edebilir, geç dönemdeki synkretizmleri olasılıkla aralarındaki benzerliğe dayanmaktadır. İki tanrının ikonografilerinde ortak noktalarından daha çok farklılıklar vardır, ancak biz burada ortak noktalarından hareket ederek tanrıların farklarını kısaca vurgulamak istedik[141].

Sabazios da doğulu görünümdeki tanrılardandır. Burada Men ile en temel farkı bizim tanrımız hilalle tasvir edilmesi ve Sabazios'un sakallı, olgun bir erkek olarak gösterilmesidir. Bunun dışında başta kıyafet olmak üzere ikonografilerinde çok sayıda benzer noktalar vardır. Sabazios'u kabartmalarda sıklıkla Men ikonografisinde Lydia tipi olarak adlandırdığımız duruşta görürüz. Bu duruşta Sabazios Men gibi yana açtığı sağ elinde, avcunun içinde çam kozalağı tutar; sol kolunu ise yukarı kaldırmıştır ve bu

[141] Attis ikonografisi için Maarten Vermaseren ve Margreet B. De Boer, "Attis", **LIMC** III/1-2 (Münih: Artemis, 1985), s.22-44/15-45.

eliyle asayı tutar. Farklı olarak bu kabartmalarda Sabazios kültüne ait pek çok simge de yer alır (lev.XXV, res.144). Bunun yanı sıra kozalak çoğunlukla küçük boyutta Sabazios'un başparmağının ucunda yer alır. Bazen de bu parmağının ucunda küre ve üzerinde Nykhe heykelciği bulunur. Men'in de üzerinde Nykhe heykelciği olan küreyi tuttuğunu biliyoruz, fakat bu yine kozalak da olduğu gibi tanrının avcunun içinde yer alır. İkisi de aynı şekilde bukraniona basmış olarak gösterilmişlerdir (lev.XXV, res.145). Boğaya basmak sadece bu tanrılara özgü değildir, doğulu tanrılar arasında bir hayvan üzerinde, özellikle de boğa üzerinde gösterilmek yaygındır diyebiliriz. Buna örnek olarak Küçük Asya'da özellikle Kilikia'da tapım görmüş bir tanrı olan Iupiter Dolikhenos'u verebiliriz[142]. Hilal bazen Sabazios tasvirlerinde de bulunur, Men'den farklı olarak tanrının başının üzerindedir. Bu iki tanrının ikonografisindeki bir başka ortak özellik de ikisinin de atlı olarak gösterilmiş olmasıdır. Sabazios'u bu şekilde kabartmalarda -Thrakialı atlı gibi- bir sahne içinde görebiliriz[143] (lev.XXV, res.146).

Attis ve Sabazios'un aksine Men ile Helios ikonografileri arasında fazla ortak nokta yoktur. Men'in ay tanrısı olmasından dolayı simgesi olan hilal, Helios'un ise güneş tanrısı olması nedeniyle başında yer alan şua tacı bazı betimlerde bir araya getirilmiştir. British Museum'daki bir rölyefte şua tacı takan bir baş hilal içinde gösterilmiştir. Yazıta göre stel Men'e adanmıştır, bu nedenle tasvirin de Men olduğu tespit edilmiştir[144] (lev.VI, res.43). Benzer bir betim Kütahya'dan bulunmuş bir mezar stelinde yer alır. Burada hilal içindeki baş değil büsttür. Ayrıca bu figürün Men olduğu iddia edilmemiştir, Men tasviri stelde ayrıca tüm olarak gösterilmiştir[145]. Erzen, Kütahya stelindeki tasvir üzerine bunun muhtemelen güneşin doğuşu ile ayın batış anını gösterdiğini söylemiştir, bunu da stelde yer alan Hekate tasviriyle ilişkilendirerek,

---

[142] Engelbert Winter ve Michael Bömer, "Iupiter Dolichenus-Der Gott auf dem Stier", **Antike Welt** 4: 79-85 (2005).

[143] Sabazios kültü ve ikonografisi için: A. Milčev, "Zum Kult Des Sabazios in Thrakien und Untermoesien", **The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology II** (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978), s.995-1039, lev.313-316; Rudolf Fellmann, "Der Sabazios-Kult", **Die Orientalischen Religionen Römerreich** (Leiden: E.J.Brill, 1981), s.317-340; Rositsa Gicheva, "Sabazios", **LIMC** VIII, 1/2 (Zürih/Münih: Artemis, 1999), s.1068-1071/724.

[144] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.90, no.142, lev.LXVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.1.

[145] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.64-65, no.99, lev.XLIII.

Hekate'nin tam bu anda yeryüzüne indiğine ve kurbanları kabul ettiğine inanıldığını belirtmiştir[146] (lev.VII, res.65). Yine benzer bir rölyef Pamukkale Müzesi'ndeki bir ostothek üzerinde bulunur[147] (lev.XXVI, res.147). Bu betimlerin Men ile Helios'un synktretizmleri olduğunu söyleyebiliriz. Erzen'in açıklaması bu synktrezmi mantıklı kılar.

Bu şekilde birleştirilmelerinin yanı sıra tablo IV'te görüldüğü gibi iki tanrının ikonografilerinde ortak noktalar vardır. Öncelikle ikisinin de atlı olarak gösterildiği olmuştur. Bu Helios'un da göksel bir tanrı olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Diğer ortak atribütlerin yanı sıra Helios da Men gibi labrys taşır, bu atribütü Apollon Lairbenos ile birleştirildiğinde almıştır[148].

[146] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.4-5.

[147] Tullia Ritti, "Documenti Epigrafici Dalla Regione di Hierapolis", **EpigrAnat** 34: 41-69, (2002), s.64-65, no.7.

[148] August Strobel, **Das Heilige Land der Montanisten** (Berlin: de Gruyter, 1980), s.211.

İKİNCİ BÖLÜM

MEN'İN EPİTHETLERİ

Men'in epithetleri genetif formda olanlar ve sıfat gibi adı niteleyenler olmak üzere iki gruba ayrılır.

1. GENETİF FORMDAKİ EPİTHETLER

Genetif formdaki epithetler, edatla birlikte veya edatsız olarak kullanılmışlardır. Bunların çoğunun kutsal alan kurucusunun adından geldikleri, yani anthroponim oldukları kabul edilmiştir. Keil ve von Premerstein, genetif formlu epithetlerle yerel kutsal alan veya kült birliklerinin kurucularının ölümsüzleştirilmesinin amaçlandığı yorumunu getirmişlerdir[149]. Bu görüş onlardan sonra gelen araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür[150]. Men'in genetif formdaki epithetleri Pharnakou, Karou ve Tiamou'dur.

Men'in Pharnakou epitheti hakkındaki bilgiye sadece Strabon'dan sahibiz. Strabon, Pontus'ta Ameria kasabasında Men Pharnakou'nun zengin bir tapınağı olduğunu ve bu tapınakta Pontus krallarının, krallık yeminlerini ettiklerini söylemiştir[151]. Drexler bu epithetin, tapınağın kurucusu olduğu iddia edilen Cyrus'un teyzesi Atossa'nın kocası olan Pontus ve Kappadokia dynastlıklarının kurucusu Pharnakes'i işaret ettiğini söylemiştir[152]. Lane, Drexler'in bu görüşüne katılmakla birlikte bu epithetin Men

[149] Josef Keil ve Anton von Premerstein, **Bericht über eine Reise in Lydien**. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften, Philosophische-Historische Klasse, LIV, ii. (Viyana: Alfred Hölder, 1911), s.104.

[150] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.67.

[151] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 3, 31.

[152] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2752.

kültünün kökenindeki Pers etkisinin bir göstergesi olduğunu iddia etmiştir[153]. A. van Haeperen-Pourbaix de bu konuda Lane ile aynı görüştedir[154].

Karou epithetini Strabon'dan ve bir Attouda sikkesinden biliyoruz. Strabon bu konuda sadece, Laodikeia ile Karoura arasında Men Karos tapınağı olduğunu söylemiştir[155]. Söz konusu Attouda sikkesinin ön yüzünde yer alan Men betimine Μην Καρου lejandı eşlik eder[156]. Keil ve von Premerstein Karou epithetinin Kar soylu efsanevi kurucudan[157] geldiğini ileri sürmüşlerdir[158]. Lane, epithetin Romalı adı olan Karus ile ilişkili olabileceğini ve bu kültün Romanizasyon hareketiyle ilgili olabileceğini düşünmüştür[159].

Tiamou epitheti üzerine araştırmacılar fikir birliğine varamamışlarıdır. Tiamou'nun özel bir ismin genetif hali olduğunu düşünenler vardır[160]. Ancak bu özel ad yani Τιαμος yazıtlarda nadir olarak geçmektedir[161]. Bu konuda diğer bir görüş ise epithetin Asur-Babil tanrıçası Tiamat ile ilişkili olduğudur. Tiamat yeraltı sularının tanrıçasıdır. J.H. Wright, Tiamou'nun Katakhthonios (yeraltı tanrılığı) ile eş olduğunu ileri sürmüştür[162]. Ancak Tiamou'nun Katakhthonios ile aynı anlama geldiği ispatlanamamıştır. Lane, bu

---

[153] Lane, 1968, **a.g.e.**, s.94; 1976, **a.g.e.**, s.67.

[154] Agnés Van Haeperen-Pourbaix, "Recherche sur les Origines, La Nature et les Attributs du dieu Mên", **Archéologie et Religions de l'anatolie ancienne Mélanges en l'honeur du proffesseur Paul Naster.** Der: R. Donceel ve R. Lebrun. (Paris: Louvain-La-Neuve, 1984), s.237-239.

[155] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 8, 20.

[156] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2710; Head, Barclay V., **British Museum Catalogue of Greek Coins of Caria and Islands** (Londra: William Clowes and Sons, 1897), s.65, no.18-19, lev.X, no.15; A. Laumonier, **Les Cultes Indigénes en Carie** (Paris: 1958), lev.no.15; Lane, 1975 a, **a.g.e.**, s.48, Attouda I, lev. XIX, Attouda I.

[157] Karialıların efsanevi atası Kar'dır: Herodotos, **a.g.e.**, I, 171.

[158] Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.104.

[159] Lane, 1976, **a.g.e.**, s.68, dn.7.

[160] A.D. Nock, **Essays on Religion and the Ancient I** (Cambridge, Mass.: 1972), s.156, dn.112.

[161] Bilinen sadece bir örnek vardır, o da Isauria'da bulunmuştur. Ramsay tarafından kaydedilmiş bu yazıtın doğruluğu şüphelidir, Lane, E.N., 1976, **a.g.e**., s.68, dn.9.

[162] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.68'de Wright'ın bu konuda Sami etkisini en güçlü savunan kişi olduğunu belirtir.

etimolojik bağlantı doğru olsa bile Roma İmparatorluk döneminde, Men'e inananların bundan haberdar olmalarının mümkün olmadığını ve onlar için bu epithetin özel bir ismin genetifini ifade edebileceğini düşünmüştür[163]. Lydia'da bu epithete sıklıkla rastlanmıştır[164].

Sonuç olarak, kurucu isimleriyle gerçek kişiler arasındaki bağlantılar net olmasa da genetif olarak verilen epithetin gerçek ya da efsanevi kutsal alan kurucusuna işaret ettiği konusunda şüphe yoktur.

2. SIFAT GİBİ ADI NİTELEYEN EPİTHETLER

İkinci grubu oluşturan epithetler, sıfat gibi tanrının adını nitelerler. Bunların büyük çoğunluğunu toponim epithetler oluşturur. Men'in bu gruptaki epithetleri Askaenos, Aksiottenos, Selmeenos, Vindieinos, Kaoualenos, Dolanos, Motelleites, Kolianokometes, Touietos, Goiseanos, Androneinos, İtalikos, Tyrannos, Katakhthonios, Megas, Ouranios, Epiphanes, Phosphoros ve Patrios'tur.

Askaenos/Askenos Men'in en yaygın kullanılmış epithetlerindendir. Erzen'e göre bu isim İncil'de Phrygia halkını tanımlayan Aşkenaz ile ilgilidir[165]. Araştırmacılar epithetin Phrygia'daki Askanios, Askania gibi coğrafi isimlerle bağlantısı olduğu konusunda hemfikirlerdir[166]. Askania pek çok coğrafi yer için kullanılmış bir isimdir. Plinius'un aktardığına göre Ege Denizi'nde Thera'nın güneybatısındaki küçük bir adanın adıdır,

---

[163] Lane, 1976, **a.g.e.**, s.68, dn.11.

[164] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.22-23, 26-27, 29, 31, 33-35, 39-41, 43, 48-49, 54-55, no.34, 35, 43, 45, 49, 51, 53, 57, 59, 60, 63, 73, 74, 82; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.84-95, no.67; s.92-94, no.71; s.107, no.84.

[165] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.7. Bugün için bu kelime Almanya ve Doğu Avrupa Yahudilerini ifade eder: Karen Armstrong, **Tanrı'nın Tarihi, İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı** (Ankara: Ayraç, 1999), s.495.

[166] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2748; A. Lesky, "Men", **Paulys Real Enzyclopedie der Classischen Altertumswissenschift Buchhandlung 15, 1** (Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931), s.692; Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.7.

ayrıca Troas kıyısındaki adaların da Askania adaları olduğu söylenmiştir[167]. Mysia'da Askania adında bir kasaba ve aynı adı taşıyan bir göl olduğu; bu gölden çıkan çayın adının da Askanios olduğu söylenmiştir[168]. Ayrıca İznik Gölü ve Burdur Gölü'nün antik adı Askania Limne'ydi[169].

Tanrının bu epithetine Küçük Asya'nın genelinde rastlanmaktadır. Strabon, Pisidia Antiokheiası'nda tapınağı bulunan Men için bu epitheti kullanmıştır[170], burada bulunan yazıtların çoğunluğunda da tanrı bu epithetle anılmıştır. İlyada'da Askanios Troialılar'ın yardımına gelen Askaniaslı Phryglerin veya Myslerin önderidir[171]. Erzen bu konuda "İlyada'da önemli bir karakter olarak görünmüyorsa da Askania bölgesinin Heros Eponymos'u olduğu anlaşılıyor" der ve Askanios ile Askanialı tabirinin bütün Phrygialılar için kullanıldığını belirtir[172]. Phrygia yer adları ve İlyada'daki ifade nedeniyle bu epithetin Men'in Phrygialı olduğu konusunda kanıt olduğu ileri sürülmüştür[173]. Daha sonra da bu epithetin tanrının Pers kökenine işaret ettiği iddia edilmiştir[174].

Neumann, Calder'in yolunu izleyerek, Askaie ile Hititçe bir sözcük olan ve "giriş, kapı" anlamına gelen (daha geniş anlamıyla "adaletin yeri") Aska arasında bağlantı kurmuştur[175]. Lane ise epithetin bazı yazıtlarda yer adı Askaie ile bağlantılı kullanıldığını kabul etmekle birlikte, bu yerin tamamen kurgusal olduğunu ve Küçük Asya'da kullanılmış poetik bir isim olduğunu düşünmüştür. Neumann'ın etimolojisinin doğru olabileceğini, ancak bunun Roma döneminde (Tiamou epithetinde olduğu gibi)

---

[167] E. Oberhummer "Askania, 1", **RE** II, 2 (Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931), s.1610.

[168] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 14, 5, 29; W. Ruge "Askania, 2", **RE** II, 2 (Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931), s.1610.

[169] W. Ruge, "Ασκανια λιμνη", **RE** II, 2 (Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931), s.1610.

[170] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 8, 14.

[171] Homeros, **İlyada** (İstanbul, Can Yayınları, 1996), II, 862-863; O. Rossbach, "Askanios" **RE** II, 2 (Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931), s.1610-1614.

[172] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.7.

[173] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.90; Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.7.

[174] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.239-241.

[175] G. Neumann, **Untersuchungen zum Weiterleben Hetitischer und Römischer Zeit**. (Wiesbaden: Otto Harrassowitzz, 1961), s.44.

Men'e inananlar için bir anlam ifade etmediğini belirtir. Epithetin Anadoluların Romalılarla ilişki içinde oldukları yerlerde kullanıldığını, Roma kolonisi Antiokheia'da (Yalvaç) kullanılmasının bir rastlantı olmadığını ve Romalıların kelimeyi politik amaçlarına hizmet için kullandıklarını iddia etmiştir[176]. Ayrıca bu epithetin Men kültü ile İtalya arasındaki bağlantının kanıtlarından olduğunu savunmuştur. Bunun için Vergilius Aeneis'inde, Aeneas'ın oğlunun adının Askanius olmasına işaret etmiştir. Bu eser yazıldığında Men kültünün güçlü olduğunu ve Pisidia Antiokheiası'nı kastederek Anadolulular ve Romalılar arasında ortak bir paylaşım olduğunu söylemiş, bu kelimenin Roma yazınında geçmesini bu şekilde açıklamıştır[177].

Aksiottenos tanrının en yaygın kullanılmış epithetlerinden bir başkasıdır[178]. Tanrıya bu epithet altında genellikle cezalandırıcı ve şifa verici olarak tapılmıştır. Lane epithetin Lydia'da geniş bir alanda kullanılan kutsal bir isimden geldiğini söylemiştir[179]. Epithetin geçtiği yazıtların hepsi özellikle Lydia'daki Kula çevresini kapsayan antik Maionia bölgesinden bulunmuştur. Men burada en çok tapım görmüş tanrılardan biriydi. Bazı yazıtlarda Aksitta veya Aksiottta kelimelerin yer ismi gibi kullanıldığı görülür[180]. Bu isme sahip yerleşim olup olmadığı bilinmemektedir. Eğer varsa Men'in bu epitheti bu yer adından türetilmiş toponim bir epithet olmalıdır ve Men'in bu şekilde nitelendiği yazıtların yoğunluğuna bakarak bu yerin Men kültü için oldukça önemli olduğunu, tanrının burada önemli bir kutsal alanı bulunması gerektiğini söyleyebiriz. Herrmann, Petzl'in Aksiotta'nın bir köy adı olduğunu belirttiğini aktarmıştır[181]. Ayrıca

---

[176] Lane, 1976, **a.g.e.**, s.72-73.

[177] Eugene N. Lane, "The Italian Connection: An Aspect of the Cult Men", **Numen** XXII, 3: 235-239 (1975 c), s.235-236.

[178] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.26-27, no.43; s.27-29, no.44; s.32, no.50; s.56-57, no.86; s.163, A1; Malay, H.,1988, **a.g.e.**, s.149-150, no.2-3; Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.43-45, no.3; s.47-49, no.5, lev.7, 5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.11-14, no.6; s.69-73, no.58; s.79-83, no.62-65.

[179] Lane, 1976, **a.g.e.**, s.73.

[180] Lane, 1971, **a.g.e.**, no. 43, 44, 86, Aı.

[181] Peter Herrmann, "Men, Herr von Axiotta", **Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedirch Karl Dörner zum 65. Geburstag am 28. Februar 1976** (Leiden: E.J.Brill, 1978), s.423.

tanrı bu şekilde Men Artemidoros Aksiottenos, Men Aksiottenos eks Epikratou ya da Men Aksiottenos eks Apollononiou şeklinde de anılmıştır.

Kaoualenos epitheti şu an British Museum'da bulunan bir adak stelinde geçmektedir. Orijininin Uşak'ın güneyindeki Kaualenon katoikia? (Elmacık?) olduğu düşünülür[182].

Robert, Gölde ve Ayazviran'da bulunmuş iki adak yazıtında[183] Motelleites ve Motuleites olmak üzere iki şekilde geçen epithetin güneybatı Phrygia'da Menderes'in kuzey kıyısında yer alan Motella/Metellopolis (Medele Köyü/Yeşilova) ile ilgili olduğunu söyler[184]. Men'e Motalleis tanrıları içinde Motella'da tapıldığını biliyoruz, ancak Men'in tek başına bu epitheti alarak Kula çevresinde tapım görmesi ilginçtir[185].

Selmeenos bu gruba iyi bir örnektir çünkü toponim olduğu konusunda şüphe yoktur. Selmea (Gözören/Kozviran) kentinde bulunmuş altarlardaki adak yazıtlarında geçmektedir[186].

Seyitgazi'den bulunmuş bir altar üzerinde geçen Kolianokometes epithetinin toponim olduğu düşünülmüş ancak nereyle ilgili olduğu keşfedilememiştir[187]. Burada bulunmuş bir başka altarda[188] geçen Touitenos epithetinin Tekmoreian listelerinde geçen

---

[182] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2714; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.63; Lane, 1971, **a.g.e.**, s.67, no.102.

[183] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.9; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.58, no.7; Buresch, K., 1898, **a.g.e.**, s.79, no.39; Louis Robert, **Nouvelles Inscriptions de Sardes** (Paris: A. Maisonneuve, 1964), **a.g.e.**, s.35-36, lev.III, 1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.15-16, no.7-8; 1971, **a.g.e.**, s.25-26, no.39, 41.

[184] Robert, L., 1964, **a.g.e.**, s.36.

[185] Katalogumuzda yer alan 32 ve 33 no.lu steller Motalleis tanrılarına adanmıştır. Bu konuya aşağıda ayırntılı şekilde değinilecektir.

[186] Altarlar için: John George Clark Anderson, "Exploration in Galatia cis Halym", **JHS** XIX: 53-134, 280-318 (1899), s.299, no.220-221; William M. Calder, **Monumenta Asiae Minoris Antiqua VII, Monuments and Documents from Eastern Phrygia** (Manchester: Society for Archaeological Research in Asia Minor, 1956), s.52, no.243, no.244, lev.XV, no.245, s.133; Lane, 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17-19; 1971, **a.g.e.**, s.70-72, no.107-109.

[187] Cox, C., **a.g.e.**, s.100, no.209, lev.48; Lane, 1971, **a.g.e.**, s.63, no.96.

[188] Cox, C., **a.g.e.,** s.100, no.208, lev.48; Lane, 1964, **a.g.e.**, s.23, no.10; Lane, 1971, **a.g.e.**, s.64, no.98.

τ(ε)υιτηνος halkıyla ilgili olduğu düşünülmüş ancak bilinen herhangi bir yerle bağlantısı görülememiştir[189].

Oueza(?)'da (Söpüren) bulunmuş bir altar Men İtalikos'a adanmıştır[190]. Men'in bu şekilde Küçük Asya dışındaki bir yer adından türetilmiş toponim bir epithet alması oldukça ilginçtir. Lane bu epithetin Askanios gibi Men kültü ile Latinler arasındaki bağlantıyı gösterdiğini belirtmiştir[191].

Vindieinos/Ouindieinos Konya civarında bulunduğu iddia edilen Konya Müzesi'ndeki bir altar üzerinde büst şeklindeki Men ve yılan kabartmalarıyla birlikte yer alan adak yazıtında geçmektedir[192]. Yazıt, altarın θεως Ουινδιεινως'a adandığını gösterir. Ptolemaios Vindia/Ouindia'nın bir Galatia kenti olduğunu söyler. Bu kentin yeri henüz saptanamamıştır. Epithet ile bu şehir arasında bir bağlantı olabilir. Vindia/Ouindia kelimesinin anlamı bilinmemektedir ama Kelt dilinden gelmiş olabileceği, o dilde buna benzer adların bulunduğu iddia edilmiştir[193]. Adın Luwi kökenli olduğu da iddia edilmiştir[194].

İzmit Kalburcu'dan bulunmuş bir altar Men Dolanos'a adanmıştır[195]. Dolanoi, Nikomedia (İzmit) çevresinde bulunan mezar yazıtlarından tanınan etnik bir gruptur. Yazıtın değeri, buradaki Men kültünü göstermesinden kaynaklanır. Lane, Şahin'in yayımladığı iki yazıtın[196] (bunlara hilal betimleri eşlik etmektedir) ve Men isminin

---

[189] William Mitchell Ramsay, **Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire** (Aberdeen: 1906), s.323, 2, 65; s.325, 2, 84; s.337, 15, 44.

[190] Cox, C., **a.g.e.,** s.71, no.150, lev.40; Lane, 1971, **a.g.e.**, s.61-62, no.93.

[191] Lane, E.N., 1975 c, **a.g.e.**, s.235.

[192] Atlar için: Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.xviii-xix; William Mitchell Ramsay, **Social Basis of Roman Rule in Asia Minor.** Prepared for the press by J.G.C.Anderson. (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1967), s.152; Lane, 1964, **a.g.e.**, s.48, no.2; 1968, **a.g.e.**, s.47; 1971, **a.g.e.**, s.96, no.153.

[193] Ladislav Zgusta, **Kleinasiatische Ortsnamen** (Heidelberg: Carl Winter, Üniversitaetsverlag, 1984), s.459.

[194] Umar, B., **a.g.e.**, s.626.

[195] Sencer Şahin, **Neufunde von Antiken Inschriften in Nikomedia (İzmit) und in der Umgebung der Stadt** (Münster: Dissertation, 1974), s. 121, no.66; Lane, 1975 a, **a.g.e.**, 173-174, A7.

[196] Şahin, S., **a.g.e.**, no. 67 ve 68.

tamamlanabileceği bir yazıt parçasının[197] Men kültüyle ilgili olabileceğini iddia etmiştir[198].

Androneinos epithetinin, adağın[199] bulunduğu Androna (Ankara'nın güneybatısındaki Topaklı) ile ilgili olduğu düşünülür[200].

Araştırmacılar buluntu yeri bilinmeyen bir gemma[201] üzerinde geçen Goiseanos epithetinin etnik bir grupla ilgili olabileceğini düşünürler fakat bu konuda yeterli bir veri yoktur[202].

Toponim epithetler dışında tanrının adını sıfat gibi niteleyen epithetlerde kelimenin bir anlamı olduğunu ve bir vasfı ifade ettiğini görüyoruz.

Tyrannos kelimesinin Men'in epitheti olduğunu Lydia'da bulunmuş yazıtlar göstermektedir. Bu kelime Lydia dilinden gelmekte olup 'bey', 'hükümdar' anlamına gelir. Men'e, Lydia'nın yanı sıra Attika'da[203] ve Thasos'ta[204] bu şekilde tapılmıştır. Tanrı İtalya'da bulunmuş M.S. 4. yy.a ait yazıtlarda Menotyrannos şeklinde Attis'in epitheti olarak kullanılmıştır[205].

Khthonios/Katakhthonios epitheti altında Men'e khitonien bir tanrı olarak yani yeraltı tanrısı ve ölülerin koruyucusu olarak tapılmıştır. Büyük olasılıkla Men'in ay tanrısı olmasından dolayı, gece ve karanlık dünya ile ilişkisi bulunduğundan ona yeraltı tanrısı, ölülerin ve mezarların koruyucusu sıfatı verilmiştir. Bunu Pisidia, Lykonia-Kilikia ve

---

[197] Şahin, S., **a.g.e.**, no.72.

[198] Lane, 1975, **a.g.e.**, s.174.

[199] Lane, 1964, **a.g.e.**, s.48, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.99, no.157.

[200] Lane, 1976, **a.g.e.**, s.71.

[201] Lane, 1975 a, **a.g.e.**, s.168-169, G17.

[202] Lane, 1976, **a.g.e.**, s.71.

[203] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.7-10, no.11-13.

[204] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.10-11, no.15.

[205] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.15-18, no.22-27.

Isauria'da bulunmuş mezar yazıtları kanıtlamaktadır[206]. Ayın doğduktan sonra evreler geçirmesi ve kaybolması, onun yeraltına girdiğini düşündürmüş olabileceği gibi bu evreler hayat süreci sonucunda yok oluşu yani ölümü çağrıştırmış olmalıdır. Bu nedenle ay ile yeraltı ve ölüm arasında bağlantı kurulmuş ve ay tanrısı Men'e yeraltı tanrısı sıfatı ile de tapılmıştır. Ayrıca ayın ölen kişinin ruhunu aldığına ve arınması için beklettiğine inanılmıştır[207].

Bunlardan başka Grekçe olan ve açık bir anlam ifade eden θεος επη κοος (kulak veren, dinleyen), μεγας (büyük), ουρανιος (göksel), επιφανης (görünen) unvanları olduğu gibi, Attaleia (Antalya) ve Anaboura'daki (Şarkıkaraağaç) kehanet yazıtlarında Men'e φωσφορος (parlak) sıfatıyla bilici tanrı olarak tapılıyordu. Pisidia Antiokheia'sında (Yalvaç) ὁ πατριος ημωνθεος yani baş tanrı olarak da tapım görüyordu. Phrygia ve Lydia'daki belgeler ise Men'i οσιος και δικαιος (aziz ve adil), σωτηρ (kurtarıcı) olarak göstermektedir[208].

Sonuç olarak görüyoruz ki, Men özellikle Küçük Asya'da pek çok epithet almıştır. Epithetlerin çoğu toponimdir. Bu, tanrının kültünde yerel tapımların önemli bir yer tuttuğunun kanıtlarındandır. Ayrıca, (gerçek veya efsanevi) bir kült kurucusuna işaret eden epithetler olması da yerel kültlerin önemini gösterir. Bunların dışındaki epithetler, tanrının karakter özelliklerini yansıtan sıfatlardır. Tanrının bu sıfatlarından bazıları bölgesel özellik gösterir, bu da Men'in karakterinin bölgelere göre farklılık gösterebileceğini, daha doğrusu yerel kültlerde tanrının karakterinin farklı yönlerinin öne çıktığını kanıtlar.

---

[206] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2768; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.86; Lesky, A., **a.g.e.**, s.692.

[207] Franz Cumont, "Le Lune Séjour des Morts", **Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains** (Paris: Geuthner, 1942), s.177-179; Erzen, A., 1953, **a.g.e.,** s.8.

[208] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2752; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.87; Buresch, K., 1898, **a.g.e.**, s.76; Lesky, A., **a.g.e.**, s.694; Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEN'İN DİĞER TANRILARLA İLİŞKİSİ

Men, kültünün olduğu hemen her bölgede başka tanrılarla birlikte tapım görmüştür. Bunlar tanrı veya tanrıçalar olabilir.

1. METER

Anadolu'da bir kadın ve bir erkek tanrıya birlikte tapılmasının yaygın olduğunu biliyoruz[209]. Men'e de özellikle Lydia bölgesinde bir ana tanrıça ile bir arada tapıldığını elimizdeki veriler göstermektedir. Nadir de olsa Phrygia'da böyle bir kombinasyona rastlarız.

Kappadoki'da Komana'da (Tufanbeyli) Men'e ana tanrıça Ma ile birlikte tapılmıştır. Tanrıçanın kutsal alanında bulunmuş Men'e adanmış bir altar burada tanrının rahipliği olduğunu gösterir[210].

Phrygia'da Eumenia'dan (Işıklı) bulunmuş bir taş üzerindeki yazıtta, adağın Meter Agdistis ile Men Askaenos'a yapıldığını ve Men ile Meter Agdistis'in ortak rahipliğinin

---

[209] Küçük Asya'da ana tanrıça karaterindeki bir kadın tanrıya ve yanında sevgilisi, oğlu konumundaki genç erkek tanrıya birlikte tapılması yaygındır. Bu konuda Kybele-Attis tapımının prototip oluşturduğunu söyleyebiliriz. Kybele ve Attis kültü için: Maarten J. Vermaseren, **Cybele and Attis, The Myth and the Cult** (Londra: Thames and Hudson, 1977)

[210] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.173, A6.

olduğunu öğreniyoruz[211]. Ayrıca Midas Şehri/Yazılıkaya'da Agdistis kutsal alanında bulunmuş bir atlı heykelciğin de Men olabileceği düşünülmüştür[212].

Kula civarındaki Koresa? (Ayazviran) ve Kavaklı'da bulunmuş iki adak steli Men'e ve Meter Tazene'ye adanmıştır. Ayazviran'da bulunanın yazıtından adağın Meter Tazene, Men Labanas ve Men Artemidoros'a[213]; Kavaklı'da bulunanın ise Meter Tazene ile Men Petraeites'e[214] yapıldığını öğreniyoruz. Koresa?'da (Ayazviran) bulunmuş bir başka stel ise Meter Tazene, Apollon Tarsio ve Men Artemidoros'a adanmıştır[215]. Bu stel üzerinde, bir çerçeve içinde kadın figürü, çerçevenin üst kısmında solda hilal, sağda ise labrys betimleri vardır, alt kısımda ise yazıt yer alır. Büyük olasılıkla buradaki kadın figürü tanrıçaya aittir. Lane Meter Tarsene'nin, Meter Tazene'nin başka bir formu olduğunu düşünmüştür[216].

Kula'da bulunmuş bir heykel kaidesindeki yazıttan, Dionysos heykelinin Meter ...., Men Tiamou ve Men Petraerou'ya adandığını öğreniyoruz[217]. Yazıtın, büyük olasılıkla

---

[211] Drexler,W., a.g.e, s.2712; William Mitchell Ramsay, **The Cities and Bishoprics of Phrygia I** (Oxford: The Clarendon Press, 1895), s.246; René Cagnat, **Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes IV** (Paris: L'Erma, 1964), no.739; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.12; Ladislav Vidman, **Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapicae** (Berlin: De Gruyter, 1969), s.159, no. 311; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.66, no.101. Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz tanrıların yanı sıra Zeus Soterius, Apollon, Agathos Daimon ve Sebaste Eirene (Pax Augusta) rahiplikleri de aynı kişinin elindedir.

[212] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.354.

[213] Franz Seraph Steinleitner, **Die Beicht in Zusammenhange mit der Sakralen Rechtsplege in der Antike** (Münih: Dr. Wildische Buchdruckerei Gebr. Parcus, 1913), s.10, no.1; Michael Ivanovitch Rostovzeff, **Social and Economic History of the Roman Empire 2** (2. basım, Oxford: The Clarendon Press, 1957), s.656, dn.6; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.20; 1971, **a.g.e.**, s.26, no.42.

[214] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2703, no.10; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.4; Buresch, K., **a.g.e.**, s.111, no53; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.44-45, no.67.

[215] Herrmann, P., 1962; **a.g.e.**, s.24, no.18, lev.VI, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.50, no.A1; 1971, **a.g.e.**, s.30, no.47, lev.XXI.

[216] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.81.

[217] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.12; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.10; 1971, **a.g.e.**, s.22, no.34; Philippe Le Bas ve William Henry Waddington, **Voyage Archéologique en Grèce et en Asie Mineure III, i: İnscriptions grecques et latines** (Hildesheim: G. Olms, 1972), s.111, 214-215, no.678.

tanrıçanın epithetinin bulunduğu kısmı hasar görmüştür. Lane buraya Tazenes epithetini uygun görmüştür[218].

İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki, Magnesia ad Sipylum'da (Manisa) bulunmuş bronz atlı Men heykelciği Meter Plastenes'e adanmıştır[219]. Ancak burada tam olarak bir ortak tapım söz konusu değildir çünkü Men'in heykelciklerinin veya diğer adaklarının başka tanrıların kutsal alanlarında bulunduğunu biliyoruz[220], bu heykelcik de Manisa'nın doğusundaki Meter Plastenes kutsal alanında bulunmuştur[221].

Men'e Lydia'da sıklıkla Artemis Anaeitis ile birlikte tapılmıştır. Bu iki tanrı Batı Anadolu'da en yaygın tapım görmüş yerel tanrılardır. Artemis Anaeitis Pers şifalı su tanrıçası Anahita'nın Artemis ile birleştirilmesiyle oluşturulmuş bir ana tanrıça karakteridir[222].

Yukarıdaki veriler Men ile Meter yani ana tanrıçaya birlikte tapıldığını gösterir, ancak aralarında nasıl bir ilişki oduğunu göstermezler. İşte bu ilişkiyi açılayan İzmit Müzesi'ndeki bir adak stelidir[223]. Stelin buluntu yeri kesin olarak bilinmemektedir. Steli yayımlayan Schwerteim müzenin satın aldığı bu stel için Manisa-Sedemli orijinli dediğini ancak böyle bir yerin gerçekte olmadığını, bu isme benzer bir yerin Lydia'nın

---

[218] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.81.

[219] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.55, no.84.

[220] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.81.

[221] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.55.

[222] Hasan Malay, "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri", **Türk Tarih Kongresi** X: 389-395, lev.251-253, (1990), s.390.

[223] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.174, A8; E. Mitropoulou, **Two More Reliefs with the God Men** (Atina:1974), s.10-12; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.81-82, lev.I, A8; Elmar Schwertheim, "Ein neues Weiherelief für Men und seine Mutter aus Lydien im Museum von Izmit", **IstMitt** 25: 357-365, (1975), s.357-365; Irina Diakonoff, "Artemidi Anaeiti Anesten. The Anaeitis-dedications in The Rijksmuseum van Oudheden at Leyden an related material from Eastern Lydia", **BABesch** 54: 140-188, (1979), s.167, lev.40; Hasan Malay, "Philadeiphia'da Meter Phileis-Men Tiamou Kombinasyonu ve Tekousa Problemi", **AST** III: 133-136, (1985 b); Maarten, J. Vermaseren, **Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA), I. Asia Minor** (Leiden-New York-Kopenhaun-Köln: E.J. Brill, 1987), s.142, no.479; Şahin, N., **a.g.e.**, s.80-81.

kuzeydoğusundaki Selendi olduğunu ama buluntu yerinin kesin olarak sadec Manisa ili sınırları içinde olduğunu açıklamıştır. Araştırmacı stelin Lydia bölgesine hatta Kula çevresine ait bir eser olması gerektiğini düşünmüştür[224]. Daha önce Lane de stelin buluntu yeri için Manisa çevresi demiştir[225]. Gerçekten de stelin formu ve rölyeflerin üslubu antik Maionia bölgesi yani Kula çevresi eserleriyle aynı şekildedir (lev.II, res.11).

Dörtgen stel aşağıya doğru hafifçe genişleyen bir forma sahiptir. Alt kısmında yere sabitleme amacıyla yapılmış bir sap vardır. Üst kımı abakus şeklinde profillidir. Ön yüzde, gövdenin üst kısmında dörtgen niş içinde cepheden yan yana gösterilmiş iki figürün rölyefi vardır. Sağ taraftaki figür Men'dir. Phryg başlığı, uzun kollu diz hizasında khiton, bunun üzerine tunika ve hymation giymiştir, pantolonludur, ayaklarında ise kısa çizme vardır. Tunikası göğüs altından, önden düğümlenmiş bir kuşakla bağlanmıştır. Boynunun arkasında hilal vardır. Sağ kolunu yana açarak bu elinde kozalak tutmuştur. Sol kolunu dirsekten yukarı doğru bükmüştür. Farklı bir materyalden (metal?) yapılmış olması gereken sol elindeki obje korunmamıştır. Elin ve kolun hareketinden tanrının bu elinde asa tuttuğunu anlarız. Figürün sağ ayağı taşıyıcıdır[226].

Sol taraftaki ise bir kadın figürüdür. Yüksek bir polos giymiştir. Saçları ortadan ayrılarak yanlara doğru taranmış, her iki yanda örgü halinde omuzlara dökülmüştür. Göğüs altından bağlanmış kollu, uzun bir khiton giymiştir. Bunun üzerine hymation sarınmıştır. Duruşu Men ile aynı şekildedir. Sağ kolunu yana açarak bu elinde patera tutmuştur. Sol kolunu dirsekten dışa doğru bükmüştür, bu elinde ise tympanon vardır. Figür bu görünüşüyle Kybele ya da Meter diyebileceğimiz ana tanrıçanın ikonografisine uymaktadır. Bu eserle Men ile ana tanrıçayı birlikte görürüz. Bundan önce Temenothyrai'den (Uşak) bulunmuş bir stelde Men ve ana tanrıça birlikte gösterilmiştir. Buradaki tanrıçanın (Meter Theon) 'Kasarmeine' epitheti ile anıldığı söylenmiştir. Tanrıça anıtın ortasında iki aslanın arasında yer alır. Solda Hermes sağda ise Attis ya da

[224]Schwerteim, E., **a.g.e.**, s.357.

[225] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.174.

[226] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.174'te bu objenin boyayla yapılmış olabileceğini belirtir.

bir kült hizmetçisi olabileceği düşünülmüş bir erkek figürü vardır. Tanrıçanın yukarısında Cumont'un Men olduğunu iddia ettiği atlı bir figür vardır. Schwerteim'ın tasviri sayesinde eser hakkında bilgi sahibi olunduğu için atlı figürün Men olup olmadığı konusunda bir yorum yapılamamıştır[227]. Bir diğer örnek ise Burdur'dan bulunmuş bir altardır. Bu altarın farklı yüzlerinde atlı Men, oturan ana tanrıça ve Hermes gösterilmiştir[228]. Görüldüğü gibi bu iki eserin tasvirlerinde de İzmit Müzesi stelinde olduğu gibi Men ve ana tanrıçanın bir aradalığı vurgulanmamıştır. Üstelik bu konudaki önemli açıklamayı tasvirlerden çok İzmit Müzesi stelinin yazıtı yapmaktadır.

Rölyefin altında altı satır halinde yazıt yer alır. Yazıt M.S. 161/162 tarihlerini vermektedir. Burada geçen Μηνος τεκουσα ifadesi *Men'in annesi* anlamına gelir. Bu ifadeden Men ile ana tanrıça arasında bir anne-oğul ilişkisi olduğunu anlıyoruz[229]. Stel Arkhelaos köyü tarafından Zeus Killamenos'un teşvikiyle Men'e ve annesine adanmıştır[230]. Buradaki Men, Lydia yazıtlarında sıkça rastladığımız Men Tyrannos'tur. Bunun üzerine ana tanrıçanın kim olduğu sorusu gündeme gelmiştir.

İlk olarak Lane bu tanrıçanın Kybele ikonografisine uygun olduğunu, fakat Lydia'da Kybele adını taşımasının mümkün olamayacağını belirtmiştir[231]. Schwerteim bu konuda Men'in yukarıda örneklerle anlattığımız gibi pek çok tanrıçayla birlikte, özellikle Lydia bölgesinde tapım gördüğünü, bunların Kybele, Artemis ve Anahita başlıkları altında ele alınabilecek ana tanrıçalar olduğunu belirtmiştir. Bu tanrıçalardan Yunan Artemis ve Pers Anahita'nın kültlerinde bir oğulla birlikte tapılmadıklarını, sadece Kybele'ye sevgilisi ve oğlu Attis'le birlikte tapıldığını hatırlatmıştır. Bu nedenle ve Orphik bir şarkıda Men ile Attis ana tanrıça ile ilişkili gösterilmesinden, ayrıca Hippolytos'un iki tanrıyı bir tutmasından dolayı Schwerteim buradaki tanrıçanın Kybele olduğunu düşünmüştür[232].

---

[227] Schwerteim, E., **a.g.e.**, s.362.

[228] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.77-78, no.121, lev.LV-LVII.

[229] Schwerteim, E., **a.g.e.**, s.358; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.82;

[230] Malay, H., 1985 b, **a.g.e.**, s.135; Şahin, N., **a.g.e.**, s.81.

[231] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.81.

[232] Schwerteim, E., **a.g.e.**, s.360-365.

Keil ve von Premerstein, Alaşehir'de buldukları iki adak yazıtını aktarırlar. Bunlardan biri Meter Phileis'e adanmıştır. Diğerinin ise hangi tanrıya adandığı belirtilmemiştir, ancak tanrı Men ile ayakta duran bir tanrıçanın tasvirlerinin yer aldığı aktarılmıştır. Bu iki eser de bugün kayıptırlar. Bu eserleri değerlendiren I.Diakonoff, Philadelphia'nın (Alaşehir) baş tanrısı Artemis Anaitis olduğu için burada tasvir edilmiş tanrıçanın da Artemis Anaitis olduğunu savunmuştur. Araştırmacı kesin olmamakla birlikte İzmit Müzesi stelinindeki figürün de Artemis Anaitis olması gerektiğini öne sürmüştür[233].

Alaşehir'in Killik kasabası yakınlarında bulunmuş, Meter Phileis'e adanmış 60 kadar yazıtı değerlendirmiş olan H.Malay, bu tanrıçanın M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda bölgede geniş bir tapım görmüş hasta kişilerin adaklarını sundukları bir şifa tanrısı olduğunu belirtmiştir. Bu adaklardan biri işlediği bir günahtan dolayı hastalanarak cezalandırıldığına inanan bir kadın tarafından Meter Phileis ve Men Tiamou'ya sunulmuştur. Malay Diakonoff'un Artemis'i Philadelphia'nın baş tanrısı olarak görmesinin nedeninin buradaki Artemis'e yapılmış adakların sayıca fazlalığı ve bazı numismatik veriler olduğunu söylemiştir. Ancak adak yazıtlarının sayılarına bakarak bir şehrin kültü hakkında yargıya varılamayacağını Philadelphia yakınlarında ele geçen Meter Phileis'e adanmış 60 kadar yazıtın gösterdiğini belirtmiştir. Eğer bu mantıkla hareket edilecek olursa bulunan adakların Meter Phileis'in Philadelphia'nın en popüler tanrıçası olduğunu gösterdiğinden, Keil ve von Premerstein'in Alaşehir'de buldukları steldeki tanrıçanın Meter Phileis olması gerektiğinin ileri sürülebileceğini söylemiştir. Üstelik bu adağın aynı tanrıçaya sunulmuş diğer bir adakla birlikte bulunması, Killik'e olan yakınlığı ve bir yazıttaki Meter Phileis-Men Tiamou kombinasyonu bu identifikasyonu destekleyen önemli faktörlerdir. Malay, Diakonoff'un yaptığı diğer bir yöntem hatasının da numismatik verilerden hareket ederek bir kült hakkında yargıya varmaya çalışması olduğunu söylemiştir. Ayrıca J. ve L. Robert'in böyle bir kimlik teşhisinin 'bir serüvenden ibaret olduğunu' belirttiklerini aktarmıştır. Malay sonuç olarak lokal mitolojinin bu adı belirsiz tanrıçaya Men'in annesi rolünü verdiğini; bu tanrıçanın diğer tasvirlerinde tipik Kybele formunda gösterilmesinden dolayı Meter Tazene olabileceğini, Kybele formundaki bir diğer tanrıçanın Artemis olabileceğini ve Meter Phileis-Men Tiamou eşleştirmesinden dolayı Meter Phileis de olabileceğini

[233] Diakonoff, I., **a.g.e.**, s.167.

söylemiştir. Men'in annesi olarak nitelenmiş tanrıçanın tek bir ana tanrıça olması gerekmediğini, Kybele tipinde tasvir edilmiş bu tanrıçaların, çok sayıda ana tanrıçanın tapım gördüğü bir bölgede yüzyıllar süren bir Kybele imajının etkisiyle sanatçıların zihninde tüm tanrıçaların Kybele formunda yer etmesi ve bu şekilde tasvir edilmesinin son derece doğal olduğunu söylemiştir[234]. Vermaseren de Kybele ve Attis *corpus*unda bu tanrıçayı Kybele olarak tanımlamıştır[235].

İzmit Müzesi steli Men ile ana tanrıça arasındaki ilişkiye açıklık getirmiştir. Bu konuda Uşak Müzesi'ndeki iki adak steli daha bilgi vermektedir. Stellerin buluntu yerleri bilinmemektedir. Bunlardan biri *Men Aksiottenos ve Menos Tekousa*'ya yani Men'in annesine adanmıştır. Burada tanrı ve tanrıça sağaltıcı niteliktedir[236]. Diğer stel ise *Men'in annesi Megale Meter'e, megas Men Ouranios'a ve Men Artemidoros Aksiotta'ya* (Aksiottenos'a hakim Men Artemidoros'a) adanmıştır. Bu adak aşağıda Lydia'da başlığı altında ayrıntılı olarak değerlendireceğimiz kefaret yazıtları kategorisine girer. Ama asıl konumuzu ilgilendiren Varinlioğlu'nun Μητηρ, Μηνος Τεκουσα ifadesini *Men'i doğuran Ana* olarak çevirmesidir[237]. Bu yazıt üzerine Men'i doğuranın neden bir ana tanrıça olduğu sorusu aklımıza gelmiştir. Yukarıda saydığımız veriler özellkle Lydia bölgesinde Men'e çoğunlukla bir ana tanrıçayla birlikte tapıldığını, bu ana tanrıçanın da Men'in annesi olduğunu gösterir. Men'in ve annesinin nasıl bir külte sahip olduğu, bu ortak tapımın nasıl bir yerel mitosa dayandığını bilmiyoruz. Kybele, Meter ya da Artemis, yani Anadolu'da çok eskiden beri tapım görmüş ana tanrıça toprağın ve bereketin tanrıçasıydı. Kadının doğumu gerçekleştirmesi bir canlının dolayısıyla hayatın yaratılmasıyla bir tutulmuş, hayatın devamındaki önemi tanrısal bir varlığın 'ana' karakterinde tapım görmesine neden olmuş olmalıdır. Erkeğin doğurganlığa olan katkısının insanlığın erken dönemlerinde anlaşılamamış olması ihtimalini de katarsak kadına yeni bir yaşam yaratma konusunda atfedilmiş önemi daha iyi anlayabiliriz. Bu da ana tanrıçada doğurganlık, bereket, yeni yaşam verme gibi

[234] Malay, H., 1985 b, **a.g.e.**, s.134-136.

[235] Vermaseren, M.J., 1987, **a.g.e.**, s.142, no.479.

[236] Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.40, no.1.

[237] Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.45-47, no.4, lev.7, 4; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.66-67, no.55. Yazıt M.S. 160/161 tarihlerini verir.

karakteristik özeliklerde kendi göstermiştir. Kadının canlıya hayat vermesi gibi ana tanrıça da toprak olarak nebata hayat vermiştir, dolayısıyla insan hayatının devam etmesini sağlamıştır. Men'in ay tanrısı olması dolayısıyla, ayın evrelerinin hayatın evrelerini, doğum, yaşam ve ölümü simgelediği kabul edilebilir. En önemli atribütlerinden çam kozalağı da bitkisel yenilenmeyi simgeleyerek Men'in ay tanrısı karakteriyle ilişkili görülmüş olmalıdır. Dolayısıyla Men de ana tanrıça gibi 'yeni yaşam ve bereket veren' olarak algılanmış ve Küçük Asya'da Kybele-Attis prototipinde olduğu gibi ana tanrıça- genç sevgili/ oğul tapımına uygun görülmüş olmaldır. Phrygia'da oldukça benimsenmiş Men buranın yerel dinsel özelliklerine uydurulmuş, Attis'le benzerliği de bunu kolaylaştırılmış olmalıdır ya da burada oldukça benimsenen tanrı yerel ikonografiye uydurulmuş olmalıdır. Üstelik -yukarıda Katakhthonios epithetini açıklarken de belirttiğimiz gibi- ayın batarak yerin altına girdiğine inanıldığını bundan dolayı Men'e yeraltı tanrısı olarak da tapıldığını biliyoruz. Bununla bağlantılı olarak ayın yerden dolayısıyla topraktan doğmuş olduğuna da inanılmış olabilir. Buna göre Men'i doğuranın toprak yani ana tanrıça olduğuna inanılması da son derece doğaldır.

Tekrar bu konuyla ilgili kanıtlara dönersek, yukarıdaki yazıtlar ana tanrıçanın, Men Tyrannos, Men Aksiottenos, Men Ouranios, Men Artemidoros Aksiottenos gibi Men'in pek çok yerel formunun annesi olduğunu görürüz, bunun üzerine Men kültündeki sadece belli bir yerel tapımın ana-oğul kültüne sahip olduğunu söyleyemeyiz. Ancak bu kült İtalya'ya ulaştığında şu anki verilere göre sadece Men Tyrannos'un tanrıçanın oğlu olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Roma'da Magna Mater kutsal alanında Magna Mater ve Attis Menotyrannos'a adanmış yazıtlar ele geçmiştir[238]. Men burada Men Tyrannos formuyla Attis'in epitheti haline gelmiştir, ana tanrıça-genç erkek tapımında Attis'le synkretize olarak ikinci planda kalmıştır.

Konumuzla ilgili olarak bir eseri daha aktarmak doğru olacaktır. Malay'ın yayımladığı İzmir Müzesi'nden başı ve kolları eksik bir ana tanrıça heykelciğinin kaidesindeki

[238] Maarten J., Vermaseren, **Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithricae I** (Hague: Martinus Nijhoff, 1959), s.204, no.513; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.13-14, no.1-6; Robert Duthoy, **The Taurobolium** (Leiden: E.J. Brill, 1969), s.14, no.13; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.15-18, no.22-27.

yazıtta *Tanrı'nın Anası* ifadesi geçmektedir. Malay, İzmir'e nereden geldiği bilinmeyen bu heykelin Lydia'daki yazıtlarda geçen *Tanrı Men'in Anası* ifadelerinden dolayı Lydia kökenli olmasının güçlü bir olasılık olduğunu, ancak Phrygia-Pisidia sınırında bulunmuş bir yazıtta geçen *Apollon'un Anası* (yani Leto) ifadesi nedeniyle başka bir bölgeye de ait olabileceğini düşünmüştür[239].

Bunların dışında konuyla ilgili son derece önemli bir veri de Afyon Müzesi'nde bulunmaktadır. Eser at sırtındaki iki figürün heykelciğidir. Yayında Men ve Selene olarak tanımlanmış bu iki figür birlikte ata binmiş olarak gösterilmiştir[240]. Figürlerin omuzlarının üstleriyle birlikte başlarının kopması tanımlanmalarını güçleştirmektedir. Ayrıca eserin alt kısmı da kırıktır. Öndeki figür kısa khitonu, hymationu ve elindeki çam kozalağı ile atlı Men ikonografisine uyar. Arkada oturan ve büyük ihtimalle bir tanrıça olan figür ise yönü izleyiciye dönük olacak şekilde ata yan binmiştir. Öndeki figür gerçekten Men ise tanrının ikonografisinde ilk defa böyle bir duruma rastlanır. Figürün Men olduğunu kabul edersek at üzerinde her zaman yalnız gösterilmesine alışık olduğumuz tanrının neden bir başka figürle gösterilmek istendiğini ve bu figürün kim olduğunu sormamız gerekir. Arkadaki figürün uzun khitonu tanrıça tanımına uygundur, ancak elimizde sadece bu vardır. Yayında figür öncelikle Selene olarak tanımlanmış ayrıca bu ikilinin Sabazios-Kybele, Sabazios-Artemis Anaeitis, Sabazios-Meter Hipta olabileceği de belirtilmiştir. Tanrının Men olduğu varsayımı üzerinden devam edersek, öncelikli öneri olan figürün Selene olduğu fikrine çok yakın duramayız. Men tanrıça olduğunu kabul ettiğimiz bir figürle gösterilmişse, bunun, yukarıda anlattığımız arkeolojik ve epigrafik kanıtlar ışığında bir ana tanrıça figürü olduğunu düşünebiliriz. Bu ana tanrıça da Lydia'da olduğu gibi yerel külte göre farklı yerlerde farklı isimler almış bir Meter olmalıdır. Bu varsayımları kabul ederek devam edersek Men'in Phrygia'da atlı tipinin yaygın olduğunu ve bu nedenle annesiyle gösterilmek istendiğinde tanrı ve tanrıçanın birlikte atlı olarak tasvir edildiğini söyleyebiliriz. Bu heykelciği aşağıda Phrygia bölgesi arkeolojik verileri bölümünde tekrar ele alacağız.

---

[239] Hasan Malay, "A Dedicatory Statuette of a Mother Goddess", **EA** 37: 181-182, (2004).

[240] Ahmet İlaslı ve Mevlüt Üyümez, "Anıtkaya Adak Kabartmaları ve Heykelcikleri", **Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı** 12: 85-96 (2002), s.88-89, resim.8.

Yazıtlar ve heykeltıraşlık eserleri dışında, sikkelerde de Men'i ana tanrıça karakterindeki tanrıçayla birlikte görürüz. Saitta (Sıdas Kale) sikkelerinde Men Kybele ile karşılıklı gösterilmiştir[241]. Bundan başka, Nysa'nın (Sultanhisar) Ephesos ile homonia sikkelerinde Men, Artemis Ephesia ile birlikte görülmektedir[242]. Ancak buradaki ana tanrıça-genç erkek tanrı ilişkisinden farklıdır. Her iki tanrı da baş tanrıları oldukları şehirleri temsil etmişlerdir.

2. DEMETER

Lydia'da Men'in birlikte tapım gördüğü bir başka tanrıça da Demeter'dir. Bayındır'da bulunmuş[243] bir yazıtta Men Askaenos, gizemler içinde Demeter'le birleştirilmiştir[244]. Lane, bunun Men kültü içinde gizemlerin bulunduğunu gösteren ünik bir örnek olduğunu, burada Men'in, Eleusis gizemlerini taklit eden bazı yerel Lydia seremonilerinde yer almasının olasılıkla külte zorla kabul edildiğini söylemektedir[245]. Bu epigrafik veri dışında, Lydia'da Men'i sikke üzerinde de Demeter ile birlikte görmekteyiz. Bir Silandus sikkesinin arka yüzünde Men ve bir tanrıça ayakta, yüzlerini birbirine dönmüş olarak betimlenmiştir[246]. Men'in ellerinde kozalak ve asa vardır, tanrıça ise sağ elinde başak ve gelincik, sol elinde omzuna dayadığı asayı tutmaktadır. Tanrıçanın bu görüntüsü araştırmacılar tarafından bereket tanrıçası Demeter'in geleneksel görüntüsüne uygun olarak görülmüştür[247]. Lydia'dan başka Pisidia'da da Men, Demeter ile ortak tapım görmüştür. Pisidia Antiokheiası'nda (Yalvaç) M.S.

---

[241] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.38-40, Saitta 10, 13, 14, lev. XV-XVI.

[242] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.33, Nysa 41, lev.XIII.

[243] Lane stelin formuna dayanarak orijinin Dağmarmara olması gerektiğini iddia etmiştir: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.49, no.75.

[244] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2708; Lane, E.N, 1964, **a.g.e.**, s.21, no.30; 1971, **a.g.e.**, s.49, no.75.

[245] Lane,E.N., 1976, **a.g.e.**, s.83.

[246] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.46-47, Silandus3, lev.XVIII.

[247] Lane, E.N.,1976, **a.g.e.**, s.83.

300'lerde oynanan oyunlara başkanlık eden rahipler Men ve Demeter kültünün ortak rahipleridir[248].

3. İSİS-SERAPİS

Men Askaenos ile ortak rahipliğe sahip tek tanrıça Demeter değildir; Eumeneia Phrygiae'de (Işıklı) bulunmuş bir yazıtta Men ve İsis rahipliğinin aynı kişide birleştirildiğini görüyoruz[249]. Men ile Mısır tanrılarının yakınlığı Küçük Asya ile sınırlı değildir, Atina'da bulunmuş, üzerinde ay yıldız rölyefi ve yazıt olan dörtgen bir levha İsis ve Serapis rahipleri tarafından Men'e adanmıştır[250]. Ayrıca Delos Serapaeon'unuda büyük bir yapıya ait oldukları anlaşılan taşlar üzerine Men için adak yazıtları kazınmıştır[251]. Men kültünü Mısır tanrılarıyla bir arada gördüğümüz Attika ve Delos'ta tanrının tapımı baskın olmasa da buralar yabancı dinlerin etkisine açık yerler olduğu bilinir[252].

4. HEKATE

Küçük Asya'da yaygın bir külte sahip Hekate'ye de Men ile birlikte tapıldığını görüyoruz. Hekate Men ilişkisini gösteren en önemli örnek İstanbul Arkeoloji

---

[248] Bu veriyi gösteren yazıtlar için: Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.287, no.12; 288, no.13, 14; 289, no.16; 289, no.17; 290, no.18; 291, no.19, no.20; 293, no.21, 22; 294-295, no. 23; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.161, 164-174.

[249] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2712; Ramsay, W.M., 1895, **a.g.e.**, s.246; **The Cities and Bishoprics of Phrygia II**. (Oxford: The Clarendon Press, 1897), s.335; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62; Cagnat, R., **a.g.e.**, no.739; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.12; Vidman, L., **a.g.e.**, s.159, no.311; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.66, no.101.

[250] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2733; Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1397; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.80, no.3; Carl A. P. Ruck, **Inscriptiones Graeca II 2** (Leiden: Brill, 1967), s.4818; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.9, no.10; Vidman, L., **a.g.e.**, s.15, no.27; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.4-5, no.7.

[251] Taşların biri gymnasiumda bulunmuştur ve yazıt Ταοσα Μηνι şeklindedir, bunun için: Drexler, W., **a.g.e.**, s.2730; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.75, dn.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.12, no.5; Jean Marcadé, **Au Musée de Délos** (Paris: De Boccard, 1969), s.399, 411; Vidman, L., **a.g.e.**, s.67, no.CE 63; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.12, no.18

[252] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.84.

Müzesi'ndeki, Kotiaeum'dan (Kütahya) bulunmuş mezar stelidir[253]. Stelin alt kısmında mezar sahibi karı-kocanın büstleri yer alırken, üstte ortada meşale tutan üçlü Hekate; Hekate'nin sağında Men; solunda sağ elinde labrys, sol elinde yanındaki köpeğe yedirdiği yiyeceği tutan çıplak genç erkek figürü (Apollon?); yukarısında ise hilal içinde Helios büstü vardır. Yazıtta bu tanrılar içinde sadece Hekate Soteria'nın adı geçmektedir. Mezar sahipleri ve tanrılar gibi Men de cepheden gösterilmiştir. Üzerinde alışıldık kıyafeti tunika, pantolon, kısa çizme, başında ise Phryg başlığı vardır ve omuzları üzerinde hilal yer alır[254]. Sol elinde zaferin simgesi ya da burada daha olası olarak mezarla ilişkilendirebileceğimiz palmiye dalını tutar. Burada Men ile Hekate'ye birlikte açık bir adak olmasa da, bu şekilde Hekate'nin anıldığı bir adakta Men'in onun yanında yer alması, birlikte bir tapımlarının olduğuna işarettir. Men'e Lydia ve Lykonia'da mezarların koruyucusu olarak tapılmıştır. Khitonik bir tanrı olmasından dolayı Men'i mezarla ilgili görmek şaşırtıcı değildir. Ayrıca Hekate'nin yeraltı tanrıçası olması, gece ve karanlıkla olan ilişkisi ve Men'e de Katakhthonios epithetiyle yeraltı tanrısı olarak tapılması iki tanrının kültlerinin benzer yönüne işarettir. Hilal Hekate'nin da atribütlerindendir. Bundan başka Emet yakınındaki Hasanlar'da bulunmuş bir yazıttan Asklepios'un bir heykelinin Hekate ile Men'e adandığını anlıyoruz[255]. Bu da iki tanrının ortak bir kutsal alanı olabileceğini gösterir. Aphrodisias'ta (Geyre) bulunmuş mermer bir blok üzerindeki yazıt, Men Askaenos rahibinin Hekate rahibinin atası olduğu gibi bir ayrıntıyı verir[256].

---

[253] Drexler, W., **a.g.e.**, 2768; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.64, lev. XVI; André Joubin, **Sculptures grecques et romanies** (Paris: Hachette, 1901), no.124; Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, 1395, figür 4670; Otto Gruppe, **Griechische Mytologie und Religionsgeschichte II** (Münih: Beck, 1906), s.1289, dn.2; Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.142-143; G. Mendel, **Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, Musées Impériaux Ottomans III** (İstanbul: 1914), s.314-317, no.1077; Rostovzeff, M.I., **a.g.e.**, s.256, lev.XLVI, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.11; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.64-65, no.99.

[254] Lane Men'in buradaki kıyafetinin biraz militarist olduğunu söyler: Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, 84.

[255] Buresch, K., **a.g.e.**, s.152; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.21; 1971, **a.g.e.**, s.58, no.89.

[256] Le Bas, P., **a.g.e.**, s.393, no.1061 b; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2698; Calder, W.M., 1962, **a.g.e.**, s.73, no.406; Louis Robert, **Études Anatoliennes** (Paris: A. Maisonneuve, 1964), s.313, no.2; Lane.E.N., 1964, **a.g.e.**, s.27, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.75-76, no.118.

5. TYKHE

Bazı kentlerin homonia sikkelerinde Men'i çeşitli tanrı ve tanrıçalarla birlikte görmekteyiz. Sagalassos (Ağlasun) ve Side (Side) kentlerinin homonia sikkelerinde Men Sagalassos'u, Athena ise Side'yi temsil eder[257]. Nysa'nın (Sultanhisar) homonia sikkelerinde ise Men Nysa'yı temsil ederken, Efes Artemisi'nin Ephessos'u (Selçuk), Ares veya Zeus'un ise Sparta'yı temsil ettiğini görürüz[258]. Bagis (Güre) ve Temonothyrai (Uşak) homonia sikkelerinde Men Tykhe ile birlikte görülür, ancak burada Men'in hangi şehri temsil ettiği -her iki kentte de aynı derecede rağbet gördüğünden- belli değildir[259]. Bir başka sikke, Sebaste (Sivaslı) ile Temonothyrae'nin homonia sikkesinde ise her iki şehrin Tykheleri el sıkışırlar ve elleri üzerinde Men heykeli yükselir[260]. Men'in sikkeler üzerindeki bu tasvirleri bize bu kentlerdeki kültü hakkında bilgi verebilir, ancak Lane bu konuya değinirken öncelikle Brommer'in Küçük Asya sikkelerindeki Hephaistos tasvirleri üzerine söylediği şu sözünü hatırlatır: "Ne tanrının tasvir edildiği her sikke bir kültün varlığını ispat eder, ne de her kült tanrının bir sikke üzerinde gösterilmesini gerektirir"[261]. Buna rağmen Lane, Men'in Nysa'nın homonia sikkelerinde yer alması veya şehrin Tykhe'siyle birlikte gösterilmesi nedeniyle, onun şehrin koruyucusu tanrısı ya da koruyucu tanrılarından biri olabileceğini düşünmüştür[262]. Men'in heykelciğinin Nysa Tykhe'siyle birlikte

---

[257] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.127, Sagalassus 27, lev.XLIII.

[258] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2706; Regling, K., 1913, **a.g.e.**, s.85, no.124, lev.XIII; s.90, no.211; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, no.26 ve 27; 1975 a, **a.g.e.**, s.33-34, Nysa 40-43.

[259] Head, Barclay V., **British Museum catalogue of Greek Coins of Lydia** (Londra: William Clowes and Sons, 1901), s.41, no.54-56, lev.XLI; Leonarde Forrer, **The Weber Collection III, ii** (Londra: Spink & Son, 1929), s.428, no.6789; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.17, Bageis 2; 1975 a, **a.g.e.**, s.15, Bageis 3, lev.V.

[260] Head, Barclay V., **British Museum Catalogue of the Greek Coins of Phrygia** (Londra: William Clowes and Sons, 1906), s.417, no.42, lev.LIII, no.7; Forrer, L., **a.g.e.**, s.540, no.7196, lev.257; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.29, Sebaste 5; 1975 a, **a.g.e.**, s.74-75, Sebaste 5, lev.XXVII.

[261] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.85, dn.12.

[262] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.85.

gösterildiği sikkeler[263], Lane'nin bu düşüncesinin doğmasına neden olmuştur ve bu konudaki epigrafik belgelerin eksikliğine rağmen Men'in Nysa'da tapınılmış en önemli tanrılardan biri olduğu sonucuna varmıştır[264].

Men kültünün önemli bir merkezi olan Pisidia Antiokheiası'na ait bir sikkenin arka yüzünde Men, şehrin Tykhe'si ile el sıkışır, aralarında bir sunak vardır ve her ikisi de pedestal üzerindedir[265]. Lane bu tasvir üzerine, şehirle, şehrin dışındaki tapınağın birleştirilmesinin sembolize edilebileceğini düşünmüştür, ancak Men'in şehrin sikkeleri üzerinde fazla yer alması zaten ikisinin ayrı düşünülmediğini gösterir[266]. Ayrıca tanrıların pedestal üzerinde olmaları, burada onların birer heykelinin gösterilmek istendiği anlamına gelebilir. Kente ait bir Caracalla sikkesinde ise Men tasvirine *Fortuna Col. Antioch.* yazıtı eşlik etmektedir[267]. Burada olasılıkla sikkeyi basanın hatası söz konusudur, keza bu serinin bütün sikkelerinde yazıta Fortuna (Tykhe) betimi eşlik etmektedir[268]. Diğer yandan Men gerçekten şehrin koruyucu tanrısı olarak kabul edilmiş olabilir.

Van Haeperen Men'in Tykhe ile gösterilmesinin tanrının kültünün kader ile ilişkisinin kanıtlarından saymıştır[269].

---

[263] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2706; Head, B.V., 1901, **a.g.e.**, s.184, no.69-70; Regling, K., 1913, **a.g.e.**, 85, no.129; s.90, no.203, 211, s.136-137, lev.XIII; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, no.23, 24, dn.14; 1975 a, **a.g.e.**, Nysa 19, 21, 22, 35, 36, 40.

[264] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.86.

[265] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2722; Aleksandra Krzyzanowska, **Monnaies Coloniales d'Antiokhe de Pisidie**, Travaux du centre d'archéologie méditeranéenne de l'académie polonaise des sciences 7 (Varşova: Editions scientifiques de Pologne, 1970), s.183, lev.XXXI-XXXIX, tablo 27; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.32, no.25, lev.9, no.5; 1975 a, **a.g.e.**, s.103, Antioch 57, lev.36.

[266] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.86.

[267] Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, s.149-151, lev.XI, tablo 15; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.99-100, Antioch 48, lev.XXXIV.

[268] Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, lev.XI.

[269] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.234.

6. SELENE

Men ile Selene'ye birlikte tapılmış olması hiç şaşırtıcı değildir; birisinin ay tanrısı, diğerinin ise ay tanrıçası olması ortak tapım görmelerini mantıklı kılar. Arkeolojik veriler henüz böyle bir şeyi ispatlamış olmasa da Strabon'dan antik çağda Men ile Selene'nin ortak tapınakları olduğunu öğreniyoruz. Strabon Pontus'taki Men Pharnakou tapınağından bahsederken "burası, Albania ve Phrygia'da olduğu gibi, aynı zamanda Selene'nin de tapınağıdır" der[270]. Bu ifadeye göre Men ile Selene'nin Küçük Asya'da Phrygia ve Pontus'ta; ayrıca Kafkas dağlarının eteğindeki Albania'da ortak tapınakları vardır. Strabon'un Phrygia'da Men ile Selene'nin ortak tapınağı olduğunu iddia ettiği yer, başka bir bölümde bahsettiği Laodikeia ile Karoura arasındaki Men Karou tapınağı olmalıdır, yazar Phrygia'da başka bir Men tapınağından söz etmez[271]. Ancak büyük olasılıkla aynı yerden bahseden Athenaeus Selene'yle ilgili bir bilgi vermez[272].

Elimizde Men ve Selene'nin ortak tapınakları olduğunu gösteren bundan başka veri olmasa da arkeolojik, epigrafik ve numizmatik belgeler onların birlikte tapım gördüğünü hatta birleştirildiklerini gösterir. Men'in Selene ile ilişkisini gösteren önemli bir örnek Akmoneia'da[273] (Ahat Köyü) bulunmuş bir steldir[274]. Tam olmayan stelin alınlık kısmı ve gövdenin bir köşesi korunmuştur. Tympanonda Men büstü, alınlığın kenarlarında ise ay tanrıçası Selene ve güneş tanrısı Helios'un büstleri vardır. Gövdede yazıt olduğu anlaşılır ancak sadece ilk harfi korunmuştur (A…). Merkezdeki Men büstü diğer iki tanrının büstüne göre daha büyük boyuttadır. Men'in bu şekilde merkezde ve daha büyük boyutlu tasvir edilmesi, burada onun kültünün ön planda olduğundan, Selene ve Helios'un ona göre ikinci derece tanrılar olduklarından ya da onun yanında yer alan tanrılar olarak gösterilmek istendiğinden kaynaklanmış olabilir. Burada

---

[270] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, III, 31.

[271] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 20.

[272] Athenaeus. Der: C.B. Gulick (Londra: Loeb Classical Library, 1927), I, 43.

[273] Akmoneia'nın, Akmon'un yurdu anlamına geldiği iddia edilmiştir. Umar, Akmon'un Phrygialı Manes'in oğlu, Akmonia kentinin efsanevi kurucusu olduğunu söyler: Umar, B., **a.g.e.**, s.41, Akmon ve Akomonia maddeleri.

[274] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.,** s.65-66, no.100, lev.XLIV.

Helios'un başında şua tacı varken, Men ve Selene'nin omuzları üzerinde hilal vardır. ayrıca bu şekilde iki ay, bir güneş tanrısının trias oluşturması ilginçtir (lev.II, res.66).

Elimizdeki veriler bize Men ve Selene'nin birlikte gösterilmelerinden çok tasvirlerinde birbirlerinin ikonografilerini aldıklarını gösterir. Siblia/Seiblia (Gümüşsu) isimli Phrygia kentinin Severus dönemi (M.S. 193-211) sikkelerinin arka yüzünde görülen tanrı betiminin Men ya da Selene olduğu konusunda araştırmacılar fikir birliğine varamamışlardır[275]. Buradaki tanrı ayaktadır, başı sağ profilden vücudu cepheden görülmektedir. Saçları omuzlarına kadar uzanır; başında Phryg başlığı, üzerinde yere kadar uzanan kolsuz bir khiton, hymation, ayaklarında ise kısa çizmeler vardır. Sağ elinde tuttuğu asaya yaslanır ve sol elinde Nykhe tutar. Sol ayağının altında bukranion vardır. Göğüsleri belirgindir. Robert buradaki tanrı tasvirini Selene olarak değerlendirmiştir[276]. Lane ise bu tanrının Men olduğunu düşünür, Selene olsa bile Antiokheia Men'i tipinde gösterilmiştir der[277]. Lane bu konuda haklıdır, çünkü tasvir duruşuyla, atribütleriyle tamamen Pisidia Antiokheiası kült heykelinden gelen Antiokheia Men'i tipindedir. Üstelik Selene'de görülmeyen Phryg başlığına sahiptir. Ayrıca Siblia'nın diğer sikkelerinde de Men betimini büst şeklinde görmekteyiz[278]. Zaten Men'i feminen olarak sadece sikkelerde görmeyiz, heykeltıraşlık eserleri arasında da bu şekilde gösterildiği örnekler vardır[279].

---

[275] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2718; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.29, Siblia 3-4, lev.VII, no.3; Cornelius C.Vermeule, **Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor** (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University, 1968), s.165, fig.100; Konrad Kraft, **Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien**, İstanbuler Forschungen, 29 (Berlin: Gebr. Mann, 1972), lev.79, no.26a; lev.82, no.46b; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.76-77, Siblia 4-5, lev.XVII.

[276] Louis Robert, **Centennial Publication of the American Numismatic Society** (New York: 1958), s.578.

[277] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.77; 1976, **a.g.e.**, s.87.

[278] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2718; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.29, Siblia 1-2, lev.VIII, no.2; Friedrich Imhoof-Blumer, **Griechische Münzen**, Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philosophische Klasse, Abhandlungen, XVIII, 3 (Münih: Verlag der k. Akademie, 1890), s.747, no.737; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.75-77, Siblia 1-3, lev.XVII.

[279] Katalogumuzdaki no.21 ile Antiokheia tipindeki Ankara Müzesi'ndeki heykel ve Pisidia Antiokheia'sında bulunmuş heykelcik de göğüsleri belirgin olarak işlenmiştir. Ankara Müzesi heykeli için: Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.282-283, no.23, lev.110-111. Antiokheia heykelciği için: Mendel, G.,

Lane Bithynia'daki Iuliopolis kentinin bazı sikkelerinde yer alan Men büstü tasvirlerinin[280] de feminen göründüğünü ve benzer görünüme sahip Men büstünün Atina Agorasında bulunmuş bir levha üzerinde kabartma[281] olarak yer aldığını belirtir[282]. Iuliopolis sikkelerindeki Men büstleri Phryg başlıklıdır, bu betimler omuzlar ve yukarısını kapsadığı için tanrının göğüs kısmı görünmemektedir, dolayısıyla Lane, göğüslere göre bu değerlendirmeyi yapmış olamaz. Olasılıkla araştırmacının bu şekilde düşünmesini neden olan tanrının yüz hatları ve saç bukleleridir, gerçi bukleler halindeki saçlar Men'in saç biçimi arasında -yaygın olmasa da- görülür[283]. Lane'nin, Men'i feminen olarak değerlendirmediği bir Iuliopolis sikkesinde tanrı diğer örneklere göre daha feminen görünmektedir[284]. Ayrıca kentin başka sikkelerinde Men'i at üstünde[285] veya ayakta[286] görmekteyiz, bu örneklerde feminenlik söz konusu değildir. Atina agorasından bulunmuş örnekte ise figür Phryg başlığı giymemiştir. Yüzü ve saçları oldukça kadınsıdır, omuzları üzerinde hilal uçları vardır, göğüsleri belirgindir. Bu tasvir Selene'ye çok benzemektedir, özelikle saç topuzu onun ikonografinse uygundur, Men'in saçlarının bu şekilde toplandığı bir örnekle henüz karşılaşılmamıştır. Lane bu eseri kataloguna almakla beraber, kadın büstü olarak değerlendirmiştir.

---

a.g.e., s.591, no.1380; Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.274; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.111, no.175; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, lev.114, 1.

[280] Ramsay, W., 1895, **a.g.e.**, s.54; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2692; Warwick William Wroth, **British Museum Catalogue of Greek Coins, Pontus, Paphlagonia, Bithynia and Bosporus** (Londra: The Trustees, 1899 a), s.149, Juliopolis 2, lev.XXXI, no.5; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.15, Juliopolis 1-3; 1968 b, **a.g.e.**, s.103, no.13; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.2-4, Juliopolis 1,4,6, lev.I.

[281] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.8, dn.4; 1971, **a.g.e.**, s.156, D2, lev.C.

[282] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.87, dn.15.

[283] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.1.

[284] Lane,E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.4, Juliopolis 7, lev.I.

[285] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2693; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.16, Juliopolis 11; 1968 b, **a.g.e.**, s.103, no.12; 1975 a, **a.g.e.**, s.2-4, Juliopolis 2, 3, 5, 8, lev.I.

[286] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2693; Worth, W., **a.g.e.**, s.151, no.10, lev.XXXI, no.9, Juliopolis 13; Lane, E:N., 1967, **a.g.e.**, s.15, Juliopolis 5-7; s.16, Juliopolis 8-10; 1968, **a.g.e.**, s.103, no.14; Kraft, K., **a.g.e.**, lev.106, no.o; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.5-7, Juliopolis 9, 11-13, 15-17, lev.II Bunlar Antiokheia tipinde değildir.

Men'in feminen göründüğü örneklerin yanı sıra, direkt Selene'nin ikonografisini almış olduğu tasvirleri de vardır. Örneğin Temenothyrai (Uşak) sikkelerinde Men'i Selene gibi boğa arabasını sürerken görmekteyiz[287]. Burada Men, Phryg başlığıyla, kıyafetiyle, hilaliyle ve asasıyla kendi görüntüsündedir, ancak boğaların çektiği bigayı sürmektedir. Genelde Selene'yi bu şekilde görmeye alıştığımız halde Men'in Selene'nin ikonografisini almış olması bizi şaşırtmaz. Boğa zaten Men kültünde önemli bir hayvandır[288], Selene ikonografisinin de ayrılmaz parçalarından biridir[289]. Yakın karakterli iki tanrının ikonografilerinin de birbirine karıştırılmış olması doğaldır.

Pisidia Antiokheiası'ndaki Men kültünden bahsederken değinileceği gibi, Romalılar kent sikkelerinde tanrının adı için Latince ay (zaman ölçü birimi) anlamına gelen Mensis kelimesini kullanmışlardır. Lane Romalıların bu erkek ay tanrısının adını kendi dillerinde nasıl ifade edecekleri konusunda şaşkınlığa düşmüş olabileceklerini ve Men kelimesine benzer dişil bir kelime olan Mensis ile ifade ettiklerini belirtir. Bu isimlendirme Men kültünün Antiokheia'da yeniden önem kazandığı Antonius Pius'tan (M.S. 138-161) I. Philippus'a (M.S. 244-249) kadar olan döneme ait sikkeler üzerinde yer almaktadır[290]. Bu sikkelerde Men'i Antiokheia tipinde görüyoruz. Tanrının kült

---

[287] Imhoof-Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.725, no.640; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2719, fig.7; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.412, no.21, lev.XLVIII, no.1; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.30, Temenothyrae 5-7, lev.VIII, no.6; 1975 a, **a.g.e.**, s.80-82, Temenothyrae 7, 8, 10, 11, lev.XXVIII-XIX.

[288] Men'in boğa ile betimleri için: Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.471.

[289] Selene'nin iki atın çektiği gümüş tekerlekli bir arabayla gökte dolaştığına inanılırdı. Bundan bahseden antik yazın için: A. Legrand, "Luna," **Daremberg-Saglio Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III, 2** (Paris: Hachette, 1904 a), s.1387; Selene'nin bu şekilde tasvirleri için: Legrand, A., 1904 a, **a.g.e.**, s.1388-1390. Bu biga Roma döneminde bazı tasvirlerde boğaların çektiği araba olarak görünmektedir, bunun için: Legrand, A., 1904 a, **a.g.e.**, s.1390, fig.4656. Selene'nin Pan ile olan efsanesinde, Pan ona beyaz bir öküz sürüsü hediye etmiştir, bunun için: Legrand, A., 1904 a, **a.g.e.**, s.1387.

[290] George Francis Hill, **British Museum Catalogue of Greek Coins, Lycia, Pamphylia, and Pisidia** (Londra: The Trustees, 1897), s.177, no.5; Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, lev.II, tablo 5, s.137-138; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.90-91, Antiokheia 25, 26, lev. XXXII. Bu sikkeler dışında tanrının adının Grekçe MHNI olarak yazıldığı bir Septimius Severus (M.S. 193-211) sikkesi de vardır: Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, lev.XIV, tablo 17, lev.153-154. Ayrıca sikkelerde Men'in adı çoğunlukla Latince Mensis olarak geçerken, halkın adaklarında Grekçe Μην olarak geçmektedir: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.100-140, no.160-255;

heykeline işaret eden bu betimi sadece sikkeler üzerinde görmeyiz. Kült heykelinin kendisi günümüze ulaşmasa da bazı replikaları mevcuttur[291]. Bu replikalarda Men'in göğüsleri belirgindir. Belki buradaki Men'i Romalıların dişil bir kelimeyle adlandırmaları sadece rastlantı değildi. Men'in bu şekilde adlandırılmasıyla feminen görüntüsü arasında bağlantı olabilir.

Men ve Selene'nin bir ortak noktaları da ikisinin de aynı epitheti almış olmalıdır. Katakhthonios epithetiyle her iki tanrının da anılmış olduğunu görüyoruz. Men Lydia'da, Lykonia ve Kilikia'da bu epitheti almıştır[292], Selene ise Dağlık Kilikia'da bu isimle anılmıştır[293]. Her iki tanrı da ay tanrısı-tanrıçası karakterleri nedeniyle bu epitheti almış olmalıdırlar. Katakhtonios epitheti yeraltı tanrılılığını ifade eder, bu ad ay tanrılarında görülen bir özelliktir[294].

Bu örneklerin dışında Attika'dan bulunmuş rölyeflerde Men'in Pan ile gösterilmiş olmasının Selene'yle ilgili olabileceği düşünülmüştür[295]. Bilindiği gibi Pan Selene'nin sevgilisidir, Attika'da Pan ve Selene kültleri arasında bağlantı görülür[296]. Bu örneklerde

---

s.141, no.259; s.142, no.260; s.143-155, no.262-294. Buradaki Men Askaenos festivaliyle ilgili yazıtlarda ise tanrının adı için yine Latince dişil bir kelime (Roma ay tanrıçasının adı) olan Luna kullanılmıştır: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.141, no256-257; s.142-143, no.161.

[291] Salzmann, 1980, **a.g.e.**, s.282-289.

[292] "Katachthonioi," **Roscher, ML** II, i, s.998-1000.

[293] George E. Bean ve Terence Bruce Mitford, **Journeys in Rough Cilicia**, Denkschriften Akad. Wien, Phil. Hist. Klasse, 102 (Viyana: Graz, Bühlauin Komm, 1970), no.240 ve 266.

[294] Ayrıca Atina Epigrafi Müzesi'ndeki Smyrna'dan (İzmir) bulunmuş bir yazıtta Artemis ve Men'in heykelleri Helios Apollon Kisauloddenos'un eşyaları arasında sayılırken, Selene ve Helios'un adları da geçmektedir. Burada Selene Κουρη Σεληνη olarak Persophene ile özdeşleştirilmiştir: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.14, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.19-20, no.28. Lane, Persophene de bir yer altı tanrıçası olarak Katakhthonios epitheti ile anıldığına dikkatimizi çekmektedir: Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.88, dn.17.

[295] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2733-2734; Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s. 1392-1398; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.77-79; Martin Persson Nilsson, **Geschichte der Griechischen Religion II** (Münih: Beck, 1950), lev.II, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.8, no.8-9, lev.I, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.3-4, no.5-6, lev.IV.

[296] Reinhard Herbig, **Pan, der griechische Bocksgott: Versuch einer Monographie** (Frankfurt: V. Klostermann, 1949), s.35-36.

Men ve Selene arasında ilişki kurularak, tanrı Pan ile birlikte gösterilmiş olabilir. Küçük Asya'da henüz bu iki tanrıyı birlikte gösteren bir betim bilinmemektedir.

7. ZEUS

Men ve Zeus'un birlikte tapılmasına özellikle Lydia bölgesinde rastlarız. Hepsi de Maionia bölgesinden yani Kula çevresinde bulunmuş adak yazıtları Men'e Zeus Masphalatenos, Zeus Ogmenos, Zeus Killamenenos ile birlikte tapıldığını gösterir. Zeus Masphalatenos ile birlikte yapılan adaklarda yazıtın yanı sıra her iki tanrının da tasviri yer almaktadır. Bu adaklar aynı tipte iki stelden oluşmaktadır; dörtgen şekilli, alınlıksız stellerin üst kısmında çerçeve içinde rölyefli kısım vardır, altta ise yazıt yer alır. Stellerin birisi Zeus Masphlatenos ile Men Tiamou'ya adanmıştır. Figürlü kısmında Men ve Zeus ayakta, cepheden gösterilmiştir. Men asaya dayanmıştır ve diğer elinde kozalak vardır; bir ayağıyla, ayakları yanına uzanmış boğanın başına basmaktadır. Zeus'un ise bir elinde asa diğer elinde kartal vardır; bilindik ikonografisine uygun olarak saçları omuzlarına dökülmüştür, sakallıdır ve yaşlı olarak gösterilmiştir[297] (lev.I, res.6).

Diğer stel ise Zeus Masphalatenos ile Men Tiamou ve Men Tyrannos'a adanmıştır. Burada Men büstünün yanında, diğer Zeus görünümünden oldukça farklı olarak, şua taçlı genç erkek figürü vardır[298] (lev.I, res.5). Lane genç erkek figürünün ikonografik olarak Zeus'tan çok Apollan'a uygun olduğunu düşünmüştür, stelin Apollon'a adanacakken taş ustasının bir nedenle fikir değiştirmiş olabileceğini böylece Zeus'a

---

[297] Charles Texier, **Description de l'Asie Mineure I** (Paris: Firmin Didotfréres, 1850), s.136, lev.52; Le Bas, P., **a.g.e.**, s.212, no.667; Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1394, fig.4665; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2703, no.14; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.60, no.1; Herrmann, P., **a.g.e.**, s.43 Arthur B. Cook, **Zeus. A Study in Ancient Religion I.** (New York: Biblo and Tanen, 1964), s.731, fig.540; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.12; 1971, **a.g.e.**, s.37-38, no.54; Şahin, N., **a.g.e.**, s.98.

[298] Texier, C., **a.g.e.**, s.135; Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1393, fig.4662; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.13; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.60, no.2; Cook, A.B., 1964, **a.g.e.**, s.193, fig.142; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, 16, no.11; 1971, **a.g.e.**, s.35-36, no.53; Şahin, N., **a.g.e.**, s.98.

adanmış olabileceğini söylemiştir[299]. Cook'tan Zeus Masphalatenos'un Filistin kökenli bir ay tanrısı olduğunu, Lydia'da güneş ve ay tanrısıyla birleştirildiğini öğreniyoruz[300]. Bu da bize buradaki figürün aslında güneş tanrısıyla birleştirilmiş yerel bir Zeus olabileceğini düşündürmüştür. Ancak diğer steldeki bildik Zeus betiminin ikinciden farklı olması bu savımızı desteklemez. Ayrıca bu ikonografi genel olarak Küçük Asya Zeus tipolojisine de uymaz. Yine de bu örnekler, ay tanrısı Men'e, önemli bir kült merkezi olan Maionia bölgesinde, ay tanrısı kökenli yerel bir Zeus'la birlikte de tapıldığını gösterir.

Kula'dan bulunmuş bir kefaret yazıtı ise Men Tyrannos ile Zeus Ogmenos'a birlikte tapıldığını gösterir. Ancak bu sefer yazıt sadece bir levha üzerine kazınmıştır, tanrıların tasvirleri yoktur[301]. Şahin Zeus'un bu epithetinin Ogmoi toponyminden geldiğini bu yer adının ise Ogmoso (tarlada sapan sürmek) fiili ile ilişkili olduğunu ve tanrının bu epithet altında sürülmüş tarlanın koruyucu tanrısı işlevinde olduğunu belirtir[302]. Buna göre Men Tyrannos'a bu sefer tarımla ilgili bir külte sahip olan yerel bir Zeus'la birlikte tapılmıştır. Yine kuzeydoğu Lydia'dan bulunmuş bir başka kefaret yazıtı Men Aksittenos ve Zeus Oreites'e adanmıştır[303]. Zeus'un bu epithetinin Grekçe dağ (orei) sözcüğünden türetildiği, bu tanrının dağlara egemen olduğu düşünülmektedir[304]. Zeus

[299] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.89.

[300], Cook, A.B., 1964, **a.g.e.**, s.193-195. Ayrıca Şahin de bunu belirtmiştir: Şahin, N., **a.g.e.**, s.98.

[301] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2704; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57; Buresch, K., **a.g.e.**, s.87; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.36, no.11; Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.47; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, no.17; 1971, **a.g.e.**, s.41-42, no.61; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.62; Şahin, N., **a.g.e.**, s.118

[302] Şahin, N., **a.g.e.**, s.118, Şahin burada Zgusta'nın görüşünü belirtir, bkz. dn. 1533.

[303] Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.47, no.5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.1994, s.11, no.6,7; Hasan Malay, "Lydia'da yerel Dinler ve Günah Çıkartma Yazıtları," **Arkeoloji ve Sanat** 89: 8-15, (Mart-Nisan 1999), s.12; Şahin, N., **a.g.e.**, s.134-135.

[304] Şahin, N., **a.g.e.**, s.134. Ayrıca Şahin, bu kültün Meter Oreia ile ilişkili olabileceğine de değinmiştir.

bu epithet altında başka yazıtlarda cezalandırıcı kimliğiyle görünmektedir[305]. Ayrıca Lydia'da Men'e, Zeus'un epithet almamış haliyle birlikte de tapılmıştır[306].

Phrygia'ya gelince Men'e Zeus Bennios ile birlikte adakta bulunulduğunu görüyoruz[307]. Zeus Bennios Phrygia'nın eski tanrı kültlerindendir[308]. Bennios adının anlamı bilinmemektedir[309], ancak Phrygce bir sıfat olduğu kabul edilmektedir[310]. N. Şahin, Kuzeybatı Phrygia bölgesinde özellikle de Tembris (Porsuk) nehri yöresinde görülen Zeus Bennios'un iklim ve bereket tanrısı işlevine sahip olduğunu ve bu tanrının kültüne Phrygia dışında Bithynia bölgesinde de rastlandığını, Aizanio'da (Çavdarhisar) Phrygia-Bithynia bereket tanrısı olarak kentin yerel kültleri arasında yer aldığını belirtmiştir[311]. Bu tanrıya Men ile birlikte yapılan adak ise kireçtaşından bir altardır. Üzerinde herhangi bir rölyef olmayan altarın, adak yazıtından kendilerine κωμηνοι diyen bir grup tarafından Men'e ve Zeus Bennios'a adandığını öğreniyoruz[312].

Eumenia Phrygiae'den (Işıklı) bulunmuş bir yazıttan öğrendiğimize göre Men Askaenos ile Zeus Soter ortak bir rahipliğe sahiptir[313]. Katalogumuzdaki eserlerden Pamukkale Müzesi'nde korunan stellerden no.34'te Men'i Zeus ve Hermes'le birlikte görmekteyiz.

---

[305] Malay, H., 1988, **a.g.e.**, s.150, no.4; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.14-15, no.7; Eugune N. Lane, "Vorschlag zum Verständis einer Sühneinschrift aus Bergama (**EpigrAnat** 12, 1988, 150, no:4)", **EpigrAnat** 15: 120, (1990 b), s.120; Şahin, N., **a.g.e.**, s.134. Zeus Oreites ile bilikte adanan yazıtta Men'e Perkos'a hükmeden diye hitap edilmiştir. Bu yazıt ise Perkenoi tanrılarına ve Zeus Oreites'e adanmıştır, belki bu Perkenoi tanrıları içinde Men de kastedilmektedir -Perkos'a hükmeden bir tanrı olarak anılması bize bunu düşündürtmüştür. Bu konu aşağıda daha ayrıntılı ele alınacaktır.

[306] Josef Keil ve Anton von Premerstein. "Die Kulte Lydiens", **Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay** (Manchester: Manchester University Press, 1923), s.259.

[307] Cox, C., **a.g.e.,** s.101, no.210, lev.48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.10 a; 1971, **a.g.e.**, s.63, no.97.

[308] Şahin, S., 1986, **a.g.e.**, s.267'de Phrygia Epiktetos'un Zeus Bronton ve Zeus Bennios gibi eski tanrı kültlerinin yayılma sahası olduğunu belirtir.

[309] Bu konudaki tartışmalar için: Şahin, N., **a.g.e.**, s.33-34.

[310] Thomas Drew-Bear ve Chritopher Naour, "Divinités de Phrygie", **ANRW** II, 18.3: 1910-2044, (1990), s.1961; Şahin, N., **a.g.e.**, s.34.

[311] Şahin, N., **a.g.e.**, s.32-33.

[312] Cox, C., **a.g.e.**, s.101, no.210, lev.48.

[313] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2712; Ramsay, W.M. 1895, **a.g.e.**, s.246; Perdrizet, P., **a.g.e.**, 62; Cagnat, R., **a.g.e.**, no.739; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.12; Vidman, L., **a.g.e.**, s.159; no.311; Lane, E.N., 1971,

8. DİONYSOS

Men ile Dionysos arasındaki ilişkiyi yazıtlar ve sikkeler göstermektedir. Thasos'ta (Taşoz Adası) bulunmuş bir altar üzerindeki yazıt Men ve Dionysos synkretizmini gösterir. Altar Μην Τυραννος Διονυσος'a adanmıştır[314]. Bu adakta Yunan dinine dışarıdan gelen, doğu kökenli bu iki tanrı bir tutulmuştur. Euripides'in Bakkhalar tragedyasında Dionysos'un Lydia'dan ve Phrygia'dan geldiğinden bahseder[315]. Bu iki tanrının doğayla ve bereketle ilişkili olmaları karakterlerindeki ortak noktalardır[316].

Maiandros Magnesia'sı (Söke, Ortaklar) sikkeleri üzerinde Men'i Dionysos'un simgesi thyrsosla -bazen de buna ilaveten yılanla[317] görürüz[318]. Lydia Dionysos kültünün yoğun görüldüğü, festivalinin yapıldığı bir bölgeydi[319]. Bu sikkelerden başka Lydia'da Men-Dionysos ilişkisini gösteren bir veri de Maionia bölgesinde, Gölde'de bulunmuş bir heykel kaidesidir. Kaide üzerindeki yazıttan -mevcut olmayan- Dionysos heykelinin bir ana tanrıça ile Men Tiamou ve Men Petraeites'e adandığını öğreniyoruz[320]. Anadolu'da pek çok tanrının heykeli/heykelciği başka bir tanrının kutsal alanına adanır, yine de bu

---

a.g.e., s.66, no.101. Yazıttan bu rahipliğin Apollon ve Meter Theos Angdistes'e de ait olduğunu öğreniyoruz.

[314] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2730; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.76, dn.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.11, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.10, no.15.

[315] Euripides. **Bakkhalar.** Yunancadan çeviren: Güngör Dilmen. (İstanbul: Mitos Boyut, 2001), I, 4, 6.

[316] Ayrıca Erhat, Dionysos şenlikleri ile Kybele törenleri arasındaki benzerliğe dikkat çeker: Erhat, A., **a.g.e.**, s.94-95.

[317] Bu sikkelerde yılan thyrsosa dolanmış olarak yer alır. Yılanın Dionysos kültüyle ilişkisi vardır (Dionysos doğduğunda, babası Zeus oğlunun başına yılanlardan bir çelenk takmıştır: Euripides, **a.g.e.**, I, 9). Ancak yılanın Men'in koluna dolanarak aşağı doğru sarkması, Asklepios ikonografisini de hatırlatır. Men aynı zamanda iyileştirici bir tanrıdır, hatta Strabon Men Karou tapınağından bahsederken burada bir tıp okulu olduğunu da söyler (Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 20). Belki Maiandros Magnesia'sında da Men Dionysos'un yanı sıra Asklepios ile de bir tutulmuş olabilir.

[318] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2697; Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.81, no.32; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.16, Magnesia 4; 1975 a, **a.g.e.**, s.8-10, Magnesia 1-4.

[319] Keil, J., 1923, **a.g.e.**, s.253-254.

[320] Le Bas, P., **a.g.e.**, s.111, 214-215, no.678; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.12; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.10; 1971, **a.g.e.**, s.22, no.34. Bu heykel kaidesinden yukarıda Men ve ana tanrıça arasındaki ilişkiyi anlatırken söz etmiştik.

örnekler tanrılar arasındaki ilişkileri gösterebilir, en azından bu tanrıların aynı yerde bir kültleri olduğu bu buluntular sayesinde söylenebilir.

9. SABAZIOS

Anadolu (Phrygia) orijinli bir tanrı olan Sabazios, Yunan dünyasında Dionysos'la bir tutulmuştur. Efsaneye göre yılan kılığına giren Zeus'un Persephone ile birleşmesinden doğmuştur[321]. Yılan bu tanrının kültünde önemli bir yer tutar[322]. Proklus'un Μηνα Σαβαζιος ifadesini kullanması Men-Sabazios synkretizminin bir göstergesidir[323]. Bu verilerden başka Men ile Sabazios arasındaki en dikkat çekici unsurun ikonografilerindeki benzerlikler olduğunu beirtmiştik. Lane bu synkretizme bir işaret olarak Sabazios'un hilal atribütünü taşıdığı heykelciklerin gösterilebileceğini söylemiştir[324]. Bu benzerlikler kökenlerinin ortak bir yerden gelmesinden kaynaklanmış olabilir.

10. HERMES

Yukarıda Maiandros Magnesia'sı (Ortaklar) sikkeleri üzerinde Men'in thyrsosla betimlenmiş olduğundan bahsetmiştik. Drexler bu sikkelerden söz ederken tanrının sağ elindeki objeyi thyrsos, sol elindekini ise meşale olarak değerlendirmiştir; solda, gerisindeki objenin de yılan dolanmış bir thyrsos olduğunu söylemiştir[325]. Lane katalogunda, tanrının sağ elindeki obje için thryrsos (veya mızrak?), sol elindeki için ters çevrilerek tutulmuş meşale, gerisindeki için ise yılan dolanmış bir thyrsos demiştir,

---

[321] Gicheva, R., **a.g.e.,** s.1071.

[322] Yukarıda bahsettiğimiz Maiandros Magnesia'sı sikkeleri üzerinde thyrsosla ve yılanla gösterilmiş Men tasvirleri Sabazios ile de ilişkili olabilir.

[323] Proclus, **Commentaria in Platonis Timaeum**. Der: E.Diehl (Leipzig: Teubner, 1906), 4, 251 C.

[324] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.90, dn.23. Ayrıca Sabazios'un hilalli arkeolojik belgeleri için. Gicheva, R., **a.g.e.**, s.1071.

[325] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2697.

yani burada Drexler ile hemen hemen aynı görüştedir[326]. Ancak başka bir yerde, bu sikkelerdeki caduceusun belli olduğunu ve olasılıkla Hermes ile bir bağlantıyı gösterdiğini belirtir[327]. Lane'in sonradan caduceus olarak gösterdiği nesne, Men'in sağ elinde yaslandığı nesne midir, yoksa gerisindeki midir bilemeyiz. Daha önceki değerlendirmeyi temel alırsak, 'neden iki thryros vardır?' sorusu aklımıza gelir. Men'in sağ elindeki thyrsossa ve tanrının Dionysos-Sabazios ile ilişkisini gösteriyorsa, arkadaki thyrsos da aslında Asklepios'un yılan dolalı sopası olup, Men'in bu tanrıyla ilişkisini gösterebilir mi?[328]

Men-Hermes ilişkisini gösterdiği iddia edilen elimizdeki tek veri bu sikkeler değildir. Katalogumuzdaki 34 no.lu stelin alınlığında Men büstü yer alırken, gövdede Zeus ve Hermes rölyefleri vardır. Yine bu şekilde Men, Zeus, Hermes üçlüsünü bir gemmanın üzerinde görürüz[329]. Burada Men yine büst şeklinde yer almıştır, profilden gösterilmiştir. Ortada elinde asası ve Nike heykelciğiyle tahtında oturan Zeus vardır. Zeus'un sağında ise oğlu Hermes, katalogumuzdaki gibi khlamys giymiştir ve sağ elinde kerykaionunu (caduceus), sol elinde para kesesini tutar. Men'in başının üzerinde bir yıldız, Zeus'un ayakları yanında ise horoz(?) vardır. M.S. 1-2. yüzyıllar arasına tarihlenen, Burton Y. Berry koleksiyonunda yer alan bu gemmanın buluntu yeri bilinmemektedir[330].

Karia'da Aphrodisias'ta (Geyre) kent duvarında ve stadium yakınındaki bir duvarda bulunmuş mermer bloklar üzerindeki onursal yazıtta adı geçen Kallikrates'in Men Askaenos ve Hermes Agoraios'un rahibi olduğunu öğreniyoruz. Yazıt bize burada bu

---

[326] Lane, E.,N., 1971, **a.g.e.**, s.8-10, Magnesia 1-4.

[327] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.90.

[328] Ayrıca tanrının sol elindeki ters meşale olduğu söylenen nesnenin de Hermes'in para kesesiyle benzerliği dikkat çeker.

[329] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.167, G13, lev.LXI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.471, no.141.

[330] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.471, no.141.

iki tanrının ortak bir rahipliği olduğunu ve bu rahibin şehir için önemli bir kişi olduğunu gösterir[331].

Yukarıda Meter başlığı altında anlattığımız biri Temenothyrai'den (Uşak)[332], diğeri Burdur'dan[333] iki eserde Men ve ana tanrıçayla birlikte Hermes'in de tasvir edildiğini görürüz. Men ile ana tanrıça arasındaki ilişki açıklanabiliyor ancak Hermes'in bu ilişkideki yerini henüz bilinmemektedir. Bunun yanı sıra Men ile ana tanrıçaya yapılmış ortak adaklarda Hermes'in adı geçmez, bu da tanrının bu iki tanrıyla birlikte gösterilmesinin her zaman geçerli bir nedeni olmadığını gösterebilir.

Bu verilerin Men ile Hermes arasındaki ilişkiye henüz bir açıklık getirmemekle birlikte, Lane'nin Greklerin erkek bir ay tanrısına, yani Hermes'e sahip olduklarını belirtmesi[334]. Men ile Hermes'e birlikte tapılmış olmasının sebebinin iddia edildiği gibi Hermes'in Grek ay tanrısı olmasından kaynaklanmış olabileceğini düşündürür.

11. APOLLON

Men ile Apollon arasındaki ilişkiyi şimdiye kadar bulunmuş, en iyi gösteren eserler katalogumuzdaki 32 ve 33 no.lu stellerdir. Burada Artemis'in iki yanında antitetik olarak Men ve Apollon Lairbenos atlıları yer alır. Apollon bilindiği gibi güneşle ilişkili bir tanrıdır ve bu stelde bizim ay tanrımızın karşısında yer alır. Helios-Men, Helios-Selene örneklerinde gördüğümüz gibi ya da Apollon'un kız kardeşi ay tanrıçası Artemis ile gösterildiği gibi antik çağ sanatında ay ile güneşi simgeleyenleri ya da onlarla ilişki içinde olanların birlikte gösterilmesi yaygındır. Stellerin bulunduğu Dağmarmara ve Uzunpınar'ın yakınındaki Motella'da (Medele/Yeşilova) atribütü labrys olan Apollon

---

[331] Le-Bas, P., **a.g.e.**, s.393, no.1601; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2698; William M. Calder, **Monumenta Asiae Minoris Antiqua VIII** (Manchester: Society for Archaeological Research in Asia Minor, 1962), s.73, no.406; s.94, no.445-446; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.27, no.1-3; 1971, **a.g.e.**, s.75-76, no.118-120.

[332] Schwerteim, E., **a.g.e.**, s.362.

[333] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.77-78, no.121, lev.LV-LVII.

[334] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s. s.90-91, dn.35.

Lairbenos'un kutsal alanı vardır[335]. Steldeki Apollon'u da labrysiyle görmekteyiz. Men'in Apollon Lairbenos ile ilişkisi bu eserlerle sınırlı değildir. Men onun atribütü olan labrysi taşır şekilde sikkeler ve heykeltıraşlık eserleri üzerinde görülmektedir. Phrygia'daki Alia (Kırka) sikkeleri üzerinde atlı Men sağ eliyle dizgini tutarken, sol omzunda ucunda labrys olan asayı taşır[336]. Ayrıca katalogumuzdaki 2 no.lu stelde de Men'i ucunda labrys olan asa taşırken görürüz. Labrysin Küçük Asya'da Zeus ve Demeter gibi tanrıların da atribütü olduğunu belirtmek gerekir. Bu bölgede iki tanrının birlikte olduğu bir başka eser ise Serea(?)'dan (Eskişehir yakınındaki Kuyucak) bulunmuş küçük bir altardır. Yazıt adağın Men Ouranios ile Apollon'a yapıldığını gösterir[337].

Tüm bu buluntular Men'in özellikle Phrygia'da Apollon ile ilişkilendirildiğini gösterir. Bu ilişkiyi gösteren iki heykelcik de bizim katalogumuzda yer alır. Çavdarlı-Kovalık Höyük Apollon kutsal alanından bulunmuş heykel grubu içinde iki de Men heykelciği vardır[338]: katalog no.19 ve 21. Antiokheia tipinde olan heykelciğin (no.21) kaidesindeki yazıt Apollon'a ithaf edildiğini gösterir.

Phrygia'dan sonra Lydia'da bu iki tanrı arasında bir bağlantı olduğunu görürüz. Lane bize labrysin aynı zamanda Lydialı bir kült olan Apollon Tarsios'un da atribütü olduğunu hatırlatır[339]. Kula yakınındaki Koresa(?)'da (Ayazviran) bulunmuş, Men Artemidoros, Apollon Tarsion ve Meter Tarsene'ye adanmış bir stel üzerinde bir kadın rölyefi ile hilal ve labrys figürleri vardır[340].

---

[335] Ritti, T., **a.g.e.**, s.42-43.

[336] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709, fig.5; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.s.45, no.9; s.46, lev.VI, no.7; Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.196-197, no.10, lev.VI, no.26; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.24, Alia 5; s.25, Alia 6; Kraft, K., **a.g.e.**, lev.51 A, no.1, lev.102 1, A.; Lane., E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.53-54, Alia 5-7; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.469, no.109.

[337] Cox, C., **a.g.e.**, s.150, no.R7; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.5; 1971, **a.g.e.**, s.60-61, no.92.

[338] Mahmut Akok, "Afyon-Çavdarlı Hüyük Kazısı", **TürkAD**, XIV, 1, 2, (1967), s.5-11.

[339] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.91. Ayrıca labrys Zeus Labraundos'un da atribütüdür: Anabolu, M.U., **a.g.e.**, s.225.

[340] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.24, no.18, lev.VI; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.50, no.A1; 1971, **a.g.e.**, s.30-31, no.47.

Bunlardan başka Apollon'la uzak bir ilişkiyi gösteren epigrafik veri de yukarıda bahsettiğimiz Smyrna'dan (İzmir) bulunmuş yazıttır. Burada Men'in heykeli Apollon Kisauloddenos'un kutsal eşyaları arasında sayılır[341].

12. HERAKLES

Aphrodisias'ta bulunmuş bir yazıtta buradaki Men rahibinin Herakles'e masa adadığını öğreniyoruz. Adağı yapan bu kişi kentin önde gelen, varlıklı bir ailesine mensuptur. Kente pek çok adakta bulunmuştur ve bu da onlardan biridir. Burada kültler arasında özel bir ilişki henüz görülmemiştir[342].

13. ATTIS

Yukarıdaki tanrılarla Men arasındaki ilişkiden farklı olarak Men'e ve Attis'e ayrı ayrı tanrılar olarak birlikte tapıldığını pek göremeyiz. Onların arasındaki ilişki, benzerlikleri ve bazen bir tutulmalarından meydana gelir.

Öncelikle bazı antik kaynaklarda Men ile Attis'in ilişkili olarak gösterildiğini belirtmeliyiz. Orphik bir şarkıda her iki tanrı birlikte ana tanrıça ile ilişkili gösterilmişlerdir[343]. Hippolytus ise Men'in Attis'in polymorphik bir ismi olduğunu söylemiştir. Belki de bu nedenle bazı araştırmacılar başta Attis ile Men'i aynı tanrı olarak görmek istemişler ve Men'i Attis'in halefi olarak addetmişlerdir[344]. Daha sonra Men üzerine çalışma yapan ilk araştırmacılar ikisinin ayrı tanrılar olduğunu fark etmişlerdir[345].

---

[341] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.14, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.19-20, no.28.

[342] Le-Bas, P., **a.g.e.**, s.393, no.1601; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2698; Calder, W.M., 1962, **a.g.e.**, s.73, no.406; s.94, no.445-446; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.27, no.1-3; 1971, **a.g.e.**, s.75-76, no.118-120.

[343] **Orphic Hymns**. Der: W. Quandt (Berlin: 1955), I 40.

[344] Buresch, K., **a.g.e.**, s.114.

[345] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2754; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.59; Lesky, A., **a.g.e.**, s.697.

Yukarıda Meter ile ilişkisinde gördüğümüz gibi Men, ana tanrıçanın yanında oğlu ve belki de genç sevgilisi olarak yer almaktadır. Bu Kybele ile Attis ilişkisi ile örtüşmektedir. Men'in kökeni, aşağıda konuyla ilgi bölümde göreceğimiz gibi, netliğe kavuşmamış bir sorundur. Bu nedenle kesin olarak, Attis gibi Phrygialı bir tanrı olduğunu söyleyemeyiz, ancak Men'in Phrygia'da oldukça benimsendiği de açıktır. Bunun yanı sıra görünüş olarak, özellikle de kıyafet açısından Attis'le benzerdir. Her ikisi de Phryg başlıklıdır. Çam kozalağı, boğa, horoz her iki kültte de yer alır. Men'in en önemli simgesi olan hilali Attis bazen Phryg başlığının üzerinde taşır. Bu benzerlikler iki tanrının araştırmacılar tarafıdan bazen karıştırılmasına neden olmuştur. Fakat aralarındaki ilişkinin sadece benzerlikten ibaret olduğunu söyleyemeyiz. Geç döneme ait bazı yazıtlar iki tanrının synkretize olduğunu açık bir şekilde gösterir.

İtalya'da Ostia ve Roma'da bulunmuş M.S. 4. yüzyıla ait yazıtlarda Magna Mater ve Attis Menotyrannos'a adaklar yapıldığını görürüz. Burada Men Attis'in epitheti haline gelerek tanrıyla synkretize olmuştur[346]. Kybele kültü Roma'ya M.Ö. 204 yılında Pessinus'tan getirilmiştir ve Attis'le birlikte tapım görmüştür[347]. Men kültü de Roma'ya ulaştığında, Attis ile benzerliğinden dolayı ayrı bir kült olarak değil de Kybele-Attis kültü içinde tapınılmış olabilir.

Berlin Müzesi'nde korunan Hildescheimer definesinden gümüş bir tabak örneğinde olduğu gibi, aynı tasvir hem Attis[348] hem de Men[349] olarak yayımlanmıştır. Tondoda yer alan bu tasvire baktığımızda Men ikonografisine oldukça uygun olduğunu görürüz. Phryg başlığı ve yuvarlak yüz, düşük, iri gözler, kemerli büyük burun, dolgun dudaklar, Phryg başlığının altından, ortadan ayrılarak dalgalar halinde yüzü çevreleyip omuzlara dökülen saçlar gibi karakteristik fiziksel özellikler Men ikonografisine son derece uygundur. Ancak bunlar Attis ikonografisiyle ayırt edici özellikler değildir. Burada önemli olan Men'in neredeyse vazgeçilmez simgesi omuzlar üzerinde yer alan hilaldir.

---

[346] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.15-18, no.22-27.

[347] Mitchell, S., 1995, **a.g.e.**, s.20.

[348] Vermasern, M.J., 1985, **a.g.e.**, s.38, no.345; Erica Simon, **Die Götter der Römer** (Münih: Hirmer, 1990), s.149-150, res.188.

[349] Lane, E.N., 1975, **a.g.e.**, s.169; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.6.

Aynı definede yer alan bu tabağın bir eşinde de Kybele kabartması yer alır[350]. Bu tabağın ana tanrıça figürlü tabakla birlikte bulunması ve giydiği Phryg başlığı figürün Attis olduğunu düşündürmüş olmalıdır. Figürün keltik taktığı görülür, Men'in bilinen hiçbir tasvirinde boynunda böyle bir obje yer almaz ama Attis'in keltik taktığı örnekler vardır[351]. M.S. 1. yüzyıla ait bu gümüş tabaktaki betim M.S. 4. yüzyıl yazıtlarında yer alan synkretzimin ön göstergesi olabilir (lev.II, res.12).

Schwerteim yukarıda Meter bölümünde değindiğimiz Temenothyrai (Uşak) ve Burdur buluntusu iki eserde ana tanrıça, Men ve Hermes'in yer alması fakat Attis'in yer almamasıyla aslında Men ile Attis'in kastedilmiş olabileceğini iddia etmiştir. Men'in ana tanrıçayla ilişkisini tanrının Kybele'nin oğlu olması şeklinde yorumlamış; ana tanrıçanın oğlunun Lydia'da Men, Phrygia'da Attis olarak adlandırıldığını öne sürmüştür[352]. Ancak Men kültünün Phrygia'daki varlığı, hatta burada önemli bir yere sahip olması bu tezin geçerli olamayacağını düşündürür. Yine de bu iki tanrıya bilinen verilere göre hiçbir zaman bir arada tapılmaması dikkat çekicidir. Görünüş olarak birbirlerine benzeyen bu iki tanrı belki de karakterlerindeki ortak özellikler nedeniyle aynı işleve sahip görülüyorlardı ve birinin olduğu yerde diğerine ihtiyaç duyulmuyordu, bu ortak özellikleri de geç dönemde birleştirilmelerine neden olmuştu.

[350] Simon, E., **a.g.e.**, s.149-150, res.189.

[351] Vermaseren, 1985, **a.g.e.**, s.38, no.362.

[352] Schwerteim, E., **a.g.e.**, s.362, 363-365.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEN'İN KÖKEN SORUNU

Men'in köken sorunu tanrıyla ilgili çalışma yapan ilk araştırmacılardan beri dikkat çeken bir konudur. Tanrının kökeniyle ilgili kesin veriler olmadığı için bu konudaki değerlendirmeler antik kaynaklardan elde edilen bilgiler ile tanrının ikonografisi, atribütleri ve epithetleri gibi unsurlar üzerinden yapılmaya çalışılmıştır. Bunlar sonucunda kesin bir kanıya varılamamakla birlikte bazı teoriler öne sürülmüştür.

1. MEN'İN ANADOLU'NUN YERLİ TANRISI OLDUĞU TEORİSİ

Men üzerine ilk yayınları yapan araştırmacılar tanrının kökeni üzerinde çoğunlukla hem fikir olmuşlardır; Men'i Anadolu'nun yerli tanrısı, daha net şekliyle Phrygialı olarak kabul etmişlerdir. Hatta yayınlarına başlarken Men'i "Phryglerin ay tanrısı" olarak tanıtmışlardır[353]. Men'in Phrygialı olarak nitelendirilmesinin nedeni öncelikle hakkındaki antik kaynaklarda genellikle bu şekilde tanımlanmasıdır. Men ile Manes adları arasındaki benzerlik de Phrygialı teorisine kanıt olarak gösterilmiştir.

Antik kaynaklar Men kültüyle ilgili net bir bilgi vermeseler de bunlardan bazılarında tanrının kökeniyle ilgili ipucu bulunabileceği düşünülmüştür. Bu antik kaynaklar konuyla ilgili kısaca şu bilgileri verirler[354]:

Lukianus'un Zeus Tragoedus'unda Hermes, Zeus ile diyalogunda Grek tanrılarının ahşap, mermer ve bronzdan yapılmış heykelleri ile Grek olmayan tanrıların som altın

[353] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2688; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.55; Lesky, A., **a.g.e.**, s.91; Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.1.

[354] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.82-89'da Men'in kökenini tartışırken bu antik yazınları değerlendirmiştir.

heykellerini karşılaştırırken Grek olmayan tanrılar arasında Bendis, Anubis, Attis ve Mithras'la birlikte Men'in adını da saymıştır[355]. Tanrıların bahsedildiği gibi som altın heykelleri olup olmadığını bilemeyiz ama bu metin Men'in adları geçen Mısırlı, Thrakialı ve Anadolulu tanrılar gibi doğulu olarak algılandığını gösterir. Aynı eserde, başka bir yerde konuşmacı İskit, Thrak, Ethiopialı, Assur, Pers ve Mısırlı gibi çeşitli milletlerin değişik dini geleneklerinden bahsederken Phryglerin de "ay"ı (zaman ölçü birimi olan) tanrılaştırıldıklarından bahseder. Burada söz konusu olan Men olmalıdır[356].

Proklus da Men'i tanrılaştırılmış ay (zaman birimi) ile karıştırmıştır. Hellenlerin "ay"ı (zaman birimi) kutsal saymalarından ve Phryglerin Men Sabazios'a tapmalarından bahseder[357]. Lane Proklus'un Men kültünün ölümünden sonra yaşadığını, yine de hakkında az da olsa bilgi sahibi olabileceğini belirtir. Görüldüğü gibi burada Men Sabazios ile birleştirilmiştir, bu henüz arkeolojik belgelerin kanıtladığı bir şey değildir. Lane bu konuda metinde bir karışıklık olduğunu iddia eder, başka bir yerde böyle bir synkretizme rastlanmadığını ve geç dönemde Men'in Sabazios'la değil Attis'le birleştirildiğini hatırlatır. Proklus, bunun devamında, olasılıkla Phrygialılar tarafından "saatler"e tapıldığını söyler, bu konuda net bir açıklama yapmaz. Lane bunun da doğruluğunun olamayacağını düşünmüştür[358].

Orphic bir şarkıda Men, Meter, Attis ve Adonis'le birlikte anılır[359]. Lane Men'in burada Attis'le birleştirildiğini söyler[360]. Aynı eserde başka bir yerde Selene için Μηνη kelimesi kullanılmıştır[361].

Aleksandrialı Clement, insanların bazı göksel varlıklara taparak günahkar olduklarından bahsederken Phrygialıların da aya taptıklarını söyler[362]. Burada tanrılaştırılmış ayı

---

[355] Lucian, **TheWorks of Lucian, 3:Zeus Tragoedus** (Oxford: Oxford University Press, 1949), 8.

[356] Lucian, **a.g.e.**, 42. Ayrıca Ethiopialıların da "gün"e kurban sunduklarını belirtir.

[357] Proclus, **a.g.e.**, 4, 251C.

[358] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.83.

[359] **Orphic Hymns**, satır 40-44.

[360] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.83.

[361] **Orphic Hymns**, satır 4, no.9.

[362] Clement of Alexandria, **Protrepticus**. Der: G. Butterworth (Cambridge: Harvard University Press, 1919), 96.

karşılayan kelime σεληνη'dir, kastedilen Men olmalıdır. Bunların dışında Hesychius da Men'i Phrygialılara atfetmiştir[363].

Görüldüğü gibi bu antik yazarların pek çoğu Men'i Phrygialılar ile ilişkilendirmiştir. Bunun üzerine pek çok araştırmacı da Men'i Phrygialı olarak tanımlamıştır. Lane bu konuda araştırmacıların hata yaptıklarına inanır. Greklerin ve Romalıların Homeros'tan beri "Phrygialı" terimini Küçük Asyalı, Küçük Asya kaynaklı herhangi bir şey için kullandıklarını hatırlatır. Ayrıca arkeolojik buluntuların da tanrıyı Phrygia'ya bağlayacak bir kanıt göstermediklerini belirtir. Eğer tanrının yerli olduğu kabul edilecekse bunun Phrygialı değil de Küçük Asyalı olarak nitelendirilmesi gerektiğini söylemiştir[364]. Antik kaynaklarda tanrıyla ilgili dikkat edilmesi gereken bir başka nokta adının sıkça tanrılaştırılmış zaman birimi ay ile karıştırılmış olmasıdır. Dişil bir kelime olan μηνη Grekçede ay anlamına gelirken, eril olan μην, μηνος (İon dilinde μεις[365]) zaman ölçü birimi olan ay anlamına gelir[366]. Μην kelimesi Lesbos dilinde μηννος (μηνσος) şeklindedir; Latincesi mensis[367] olan bu kelime batı dillerine de geçmiştir[368]. Hilalin Men kültünde son derece vurgulanması ve tek başına tanrıyı ifade eden bir simge olarak kullanılmasından dolayı Men'in hilalin, daha net şekliyle hilalin simgelediği göksel bir cisim olan ayın tanrılaştırılmış şekli olduğu açıktır. Antik metinlerde tanrının adının zaman ölçü birimi ayla karıştırılması Greklerin eril ay tanrısını kendi dillerinde gök cismi ayın dişi olarak algılanması ve ancak eril olarak algıladıkları zaman ölçü birimi ayı tanrılaştırarak kendilerine yabancı erkek ay tanrısı Men'i bu şekilde tanımladıklarını gösterebilir. Aşağıda da belirteceğimiz gibi tanrımızın

---

[363] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.84.

[364] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.82.

[365] Legrand, A., **a.g.e.**, s.1386.

[366] Legrand, A., **a.g.e.**, s.1386; Suat Sinanoğlu, **Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük** (Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi, 1953), s.179.

[367] Sina Kabaağaç ve Erdal Alova, **Latince-Türkçe Sözlük** (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995), s.365. Latince mensis (zamanın ölçülmesi sonucunda ortaya çıkan bir birim olan ayı karşılar), mensi (ölçü, miktar), mensura (ölçü, ölçme) kelimeleri bu dildeki mensa (masa, kap, öğün) kelimesinden türetilmiş olmalıdır: kelimelerin Türkçe karşılıkları için Kabaağaç, S., **a.g.e.**, s.365.

[368] Fransızca mois: ay, mensual: aylık anlamına gelmektedir; yine batı dillerindeki moon (ing.), Mond (alm.) gibi ay anlamına gelen kelimeler aynı kökten gelirler: Sinanoğlu, S., **a.g.e.**, s.179.

adı olan 'Μην' kelimesinin aslında tanrının orijinal adının Grekçeleştirilmiş şekli olduğu ileri sürülmüştür. Zaten Greklerde göksel cisim olan ayın öncelikle dişi olarak tanrılaştırıldığını (Selene) bilmekteyiz[369]. Bunların yanı sıra Lydia bölgesi yazıtlarında Men için sıklıkla İon lehçesinde zaman ölçü birimi ayın adı olan 'μεις'in kullanılmış olması da dikkat çekicidir.

Men'in Phrygialı olarak addedilmesinin bir başka nedeni de Men ile Anadolulu kahraman Manes arasında özdeşlik kurulmasıdır. Ramsay bu hipotezi pek çok çalışmasında savunmuştur. Araştırmacı tanrının eski Phrygce'de Μανης olan adının sonradan Grekçeleştirilerek Μην halini almış olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Man ya da Manes'in eski Anadolu güneş tanrısı olduğunu, Grekçe μην kelimesinin ay anlamına gelmesinden dolayı Men'in yanlışlıkla ay tanrısı olarak addedildiğini aslında bunun yanlış bir halk etimolojisine dayandığını, tanrının omuzları üzerindeki hilalin eskiden mevcut olan kanatların yerine geçtiğini iddia etmiştir[370]. Ramsay bu hipotezini Manes ile ilgili antik kaynakların verdikleri bilgiler ve yazıtlar üzerine kurmuştur.

Bu konuyla ilgili yazıtlardan biri Akmonia'da bulunmuş bir altar üzerinde yer alır. M.S. 314'e tarihlendirilmiştir. Zeus'un yerel bir formuna adakta bulunulmuştur. Burada Manes ile Zeus'un birleştirildiğini görüyoruz, Manes Zeus'un epitheti olarak kullanılmıştır[371].

Bir başka yazıt ise Karaağaç'ta bulunmuştur. Olasılıkla M.S. 1. yüzyıla aittir. Yazıttan Iulius adlı kişinin iki oğlu Obrimianos ve Mousaios'un ergasterion (imalathane) için eksedra yaptırdıklarını öğreniyoruz. Ramsay yazıtın sonunda adak sahiplerinin kendilerini απογονοι Μανου Ουραμοου olarak tanımladıklarını, bunun da "Manes

---

[369] Legrand, A., 1904 a, **a.g.e.** s.1386'dan Σεληνη/Μηνη göksel bir cisim olan ayın sonradan tanrısallaştırılmış adı olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, 90-91, dn.35'te Greklerin erkek ay tanrısına sahip olduklarını (Hermes) belirtmiştir.

[370] Ramsay; W.M., 1895, **a.g.e.**, s.169, 294.

[371] Ramsay, W.M., 1883, **a.g.e.**, s.419-421. Ramsay Karaağaç'ı Pisidia kenti antik Anaboura olarak lokalize etmiştir. Umar, B., **a.g.e.**, s.65'te burasının Şarki Karaağaç kasabasının 10 km. güneybatısındaki Salur köyünün batı yakınında olduğunu söylemiştir.

Ourammoes'in torunları" anlamına geldiğini iddia etmiştir. Ayrıca Manes Ourammoes'in bir tanrı, yarı tanrı bir kahraman ya da yaşamış gerçek bir kişi olduğunun kesin olmadığını, olasılıkla sonuncu varsayımın yani gerçek kişi olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu ve bu kişinin Grek-Roma dönemleri öncesinde bölgenin yöneticisi olan sonradan Manes adlı mitolojik bir karakter haline gelen yaşamış biri olabileceğini ekler. Ramsay'ın Men'in Manes'in Hellenleştirilmiş şekli olduğu görüşünü ikna edici bulmayan Lane Manes'le ilgili kanıtları yeniden incelemiştir ve böylece Ramsay'ın daha sonra fikrini değiştirdiğine dikkatimizi çekmiştir[372]: Ramsay, Sterret'in yayımladığı bir başka yazıta dayanarak Ouramma'nın Tymbrias territoriumundan Apollonia'ya kadar olan alanın Hellenistik krallık döneminde verilmiş adı olduğunu, daha önce yaşamış bir kişi olduğunu söylediği Manes'in de Ourammoes'in tanrısı olduğunu savunmuştur. Yani daha önce tarihi bir kişi olabileceğini söylediği Manes'in daha sonra tanrı olabileceğini iddia etmiştir. Yine de "eğer yaşamış bir kişiyse ismi theophorik olmalıdır…. tarihi veya yarı-tanrı bir yandan gökle ilişkili, diğer yandan büyük bir ailenin atası olabilecek kadar gerçek bir kişi ve gerçek bir kişiyken mitolojik/dini bir karaktere dönüşmüştür" diye de eklemiştir[373]. Bundan iki sayfa sonra ise "Manes, Ouramma'nın Anadolulu tanrısı Antiokheia'nın Hellenize olmuş Men'ine karşılık gelir" demiştir[374].

Daha geç bir yayında Ramsay sonuç olarak şu fikre varmıştır: "…. bu iki erkek kardeş kendilerine 'Ouramma'nın tanrısı Manes'in torunları' demektedir…. Bu kişiler Anaboura'da çeşitli kamu yapıları inşa ettirmişlerdir. Bu kardeşler (tüm) bölgenin tanrısının soyundan gelen hiyerarşik bir aileye mensupturlar; bu tanrı Antiokheia'da Men olarak Grekçeleştirilmiştir ve sembolü *Tekmor*/hilal olarak kabul edilmektedir ve ay tanrısıdır, fakat aslen güneş tanrısı Mannes'tir (Hititçe Masnes)". Daha önce de Ramsay pek çok kez Men'in aysal karakterini reddederek omuzları üzerindeki hilalin aslında arkaik kanatlar olduğunu iddia etmiştir[375].

---

[372] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.85.

[373] Ramsay, W.M., 1918 a, **a.g.e.**, s.146.

[374] Ramsay, W.M., 1918 a, **a.g.e.**, s.148.

[375] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.85.

Perdrizet hem tanrının Men adını Phrygia'nın Hellenize edilmesinden sonra Greklerden aldığı görüşüne hem de Manes'in güneş tanrısının adı olduğu ve Men'in eskiden kanatlı bir güneş tanrısı olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır[376]. Ramsay'in bu görüşleri sonraki araştırmacılar tarafından da kabul görmemiştir. Erzen, Men adının Phrygce olduğunu kabul etmez ama Manes'ten gelmiş olabileceğini belirtir. Ayrıca Perdrizet'e, Men'in adını Greklerden almış olamayacağı konusunda katılır; Attika'da bulunmuş M.Ö. 3. yy.a ait yazıtlarda Men'in adının geçtiğini hatırlatarak Yunanların Küçük Asya'nın Hellenize edilmesinden önce başka isim taşıyan Anadolu tanrılarına Zeus, Helios, Poseidon ve bunun gibi kendi tanrı adlarını verdiklerini, fakat kendi tanrılarından hiçbirini işaret etmeyen bir adla yabancı bir tanrıyı adlandırmadıklarını söylemiştir[377]. Bunun üzerine Erzen'in Men'in adının Phrygce olduğu ya da Grekçe olduğu görüşlerine katılmadığını söyleyebiliriz. Tanrının Thrakia'da eski bir izine rastlanmaması ve -araştırmacıya göre- Anadolu'nun Hellenize edilmesinden önce burada kendi adıyla var olması[378] Erzen'i Men'in kökenini Phryg istilasından önceki devrilerin Anadolu'sunda aramaya itmiştir[379].

Lane, Ramsay'ın bu hipotezi okunuşu kesin olmayan, oldukça varsayımsal restore edilmiş iki yazıt üzerine kurduğunu, Men'in tartışılmaz bir özelliği olan aysal karakterini reddettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Manes'le ilgili yazıtlardan daha çok bilgi veren antik kaynakları incelemiştir. Wilamowitz bu antik kaynakların çoğunu bir araya getirmiştir, Lane de bunlara eklemeler yaparak yeniden yorumlamıştır[380].

Manes'le ilgili antik kaynakların verdikleri bilgiler şu şekildedir: Herodotos, kıtlıkla ve bunun sonucunda oyunların icat edilmesiyle ilgili bir Lydia hikayesi anlatırken 'Basileos Manes oğlu Atys' ifadesini kullanmıştır[381]. Başka bir yerde Asya isminin

[376] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.94, 97-98.

[377] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.2, dn.6; s.3.

[378] Erzen Herodotos'taki Manes'le ilgili bilgilere dayanarak bu görüşe varmıştır.

[379] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.3.

[380] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.86.

[381] Herodotos, **a.g.e.**, I, 94.

orijininden bahsederken 'Manes oğlu Kotys'in oğlu Asias' ifadesini kullanır[382]. Halikarnassoslu Dionysos, Lydia'dan İtalya'ya göç eden Etrüsklerin lideri Tyrhenos'tan bahsederken Herodotos'un anlattıklarını yineler, burada Manes yerine Masnes ismi kullanılmıştır, ifade 'Masnes oğlu Atys' şeklindedir[383]. Plutarkhos'ta da Manes kral adı olarak geçmektedir[384]. Pseudo-Plutarkhos ise Marsyas'tan bahsederken Μασδην kelimesini kullanmıştır[385]. Lane buna göre Μασδην'in Μασνην'in bozulmuş hali olduğunu ve iki ırmak isminin karıştırıldığını söylemiştir[386]. Etymologicum Magnum'da Μασνης ırmak adı olarak geçer[387]. Hephaiston Πασνης ve Μασνης adında iki ırmaktan bahseder. Wilamowitz bu antik kaynakları değerlendirerek Manes ismi ile Masnes'in aynı olduğu sonucuna varmıştır, ona göre Manes, Masnes adının Grekçe telaffuza adapte edilmiş şeklidir[388].

Bunlara ek olarak Lane konuyla ilgili şu antik kaynakları değerlendirmiştir: Stephanos Byzantinus Akmonia'dan bahsederken bu Phryg kentini Manes'in oğlu Akmon'un kurduğunu söylemiştir[389]. Nonnus, Hephaistos'un Dionysos için yaptığı kalkandan söz ederken Tylos'un ölümünü anlatır. Hikayeye göre Tylos yılan tarafından öldürülmüştür. Kız kardeşi Morie Tylos'un öcünü almak için Damasen'e gider (burada Damasen'den toprağın/yer kürenin oğlu, çocukluğundan beri dövüşçü kişi olarak bahsedilir). Damasen

---

[382] Herodotos, **a.g.e.**, IV, 45. Burada ayrıca Asias adını Sardes boylarından birisi olan Asiadların da taşıdığını belirtir.

[383] Dionysus of Halicarnassus, **Antiquitatus Romanae.** Der: E. Lary. (Cambridge: Harvard University Press, 1937), I, 27, i ve iii.

[384] Plutarchos, **De Iside et Osiride.** (Stuttgart: 1964), 360b. Lane, 1968, **a.g.e.**, s.87'de Plutarkhos'ta Μανιν şeklinde kullanılan ismin çoğunlukla Μανην olarak düzeltildiğini, ancak buna gerek olmadığını belirtmiştir. Plutarkhos zamanında her nasılsa telaffuzun aynı kaldığını söyler. Ayrıca buradaki Μασδην isminin yazıcı tarafından yanlışlıkla Μασδηνη olarak yazıldığını belirtmiştir.

[385] Pseudo-Plutarch, **On Music (de musica).** Der: B. Einarson (Cambridge: Harvard University Press, 1967), 1133.

[386] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.87.

[387] **Etymologicum Magnum**. Der: T. Gaisford. (Oxford: 1848), Δασληρα.

[388] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.87.

[389] Stephanos Byzantinus. Der: A. Meineke. (Berlin: 1849), Ακμονια.

yılanı öldürür, Morie 'Zeus çiçeği' denilen şifalı bitki ile Tylos'u hayata döndürür[390]. Aynı hikayeyi Yaşlı Plinius dolaylı olarak anlatır, ancak burada Damasen geçmez[391]. Lane, bu hikayedeki Damasen'in G.M.A. Hanfmann tarafından Manes-Masnes ile bir tutulduğunu aktarır. Ayrıca sikkelerin bu hikayeyi desteklediğine dikkat çeker: Severus Aleksanderus dönemine (M.S.222-235) ait Sardes sikkelerinde Tylos ve Masnes olarak adlandırılmış iki kahraman gösterilmiştir. Aralarında ölü bir yılan vardır ve Masnes elindeki dalı Tylos'a uzatır. Gordianus dönemine (M.S.238-244) ait sikke örneğinde kahramanlardan biri ağzında dal ile, yılanı keserken gösterilmiştir, ismi çoğunlukla Masanes olarak okunmuştur ancak Robert bu ismi Masdnes olarak okumuştur[392]. Lane, bu verilere göre Manes(ya da Masnes)'in Anadolulu bir kahraman olduğunu, Lydia dynastlığının kurucusu -Greklerin Heraklids ve Atys dedikleri- Tylos'la bağlantısı olduğunu, Manes'in Anadolu'nun diğer halklarından daha çok Lydialılarla ilişkili göründüğünü söylemiştir. Ayrıca Hanfmann Manes'in Hitit kayıtlarında geçen Masa[393] halkıyla bağlantısı olabileceğini öne sürerken, Lane bu ismin, yani Manes'in, Greklerin Homeros'tan sonra Lydialı olarak adlandırdıkları Maionialılarla bağlantılı olabileceğini düşünmüştür[394].

Manes ile ilgili bu kanıtların dışında Lydia buluntusu bir yazıtın Men ile Manes'in aynı kişi olduğunu gösterdiği iddia edilmiştir. Pek çok kez yayımlanmış bu yazıtla Hekate ve Manes'e adak yapılmıştır. Ramsay ve Sittig bu yazıtın Manes ile Men'in aynı kişi olduğunu kanıtladığını iddia etmişlerdir. Ancak Lane, yazıtta geçen Μανι sözcüğünün Μηνι'nin Dor (ya da Aiol) lehçesindeki karşılığı olduğunu savunmuştur ve Küçük

[390] Nonnus, **Dionysiaca**. Der: W. Rouse (Cambridge: Harvard University Press, 1940), XXV, satır 451-457.

[391] Plinius the Elder, **Naturalis Historia.** Der: H. Rackham. (Cambridge: Harvard University Press, 1938-1980), XXV, 5, xiv.

[392] Robert, L., 1970, **a.g.e.**, s.155-158; Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.88. Severus Aleksandrus sikkesi için: Head, B.V., 1901, **a.g.e.**, lev.XXXVII, no.12;

[393] Umar, B., **a.g.e.**, s.551'de Masa'nın Hitit çivi yazılı belgelerinde anılan yöre ya da kent adlarından biri olduğunu ve lokalizasyonunun yapılamadığını belirtir. Aynı yerde etimolojik olarak benzer bir kelime olan Mas'ın Luwice tanrı anlamına geldiğini öğreniyoruz. Manes ya da Masnes isimleriyle benzerlikleri dikkatimizi çeken Mas kökenli Massani ya da Masansa kelimelerinin ise 'tanrısal' anlamına geldiğini öğreniyoruz.

[394] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.89.

Asya'da Roma dönemine ait Dor lehçesinin kullanıldığı yazıtlarda bu tip ifadelere rastlandığını belirtmiştir, yani ona göre Hekate'yle birlikte adak yapılan Manes değil Men'dir[395]. Bu veriler sonucunda Lane Manes, Masnes ya da Masdnes'in kesin olarak Anadolulu (olasılıkla Lydialı) efsanevi bir kahraman olduğunu ve bu ismin tarihsel süreçte kişi adı olarak kullanıldığını ve bu addan çeşitli kişi adları türetildiğini kabul etmiştir[396].

Strabon'dan Atinalıların genellikle kölelerine, geldikleri ailelere has isimlerle seslendiklerini, buna göre Phrygialı köleler için de genellikle Midas ve Manes isimlerini kullandıklarını öğreniyoruz[397]. Ramsay tarafından yayımlanmış bir mezar yazıtı Manes adının özel isim olarak kullanıldığının kanıtıdır. Yazıttan M.Ö. 425-400 yıllarında Atina'da vefat etmiş Phrygialı bir oduncunun (köle?) Μαννης Ορυμαιος adına sahip olduğunu öğreniyoruz. Ramsay bu isim ile tanrı Manes Ourammoas arasında bağlantı kurmuştur ancak bunu destekleyecek başka bir veri öne sürememiştir[398]. Ramsay'den sonraki veriler de Manes özel isminin Küçük Asya'nın pek çok bölgesinde, özellikle'de Phrygia'da sıklıkla kullanıldığını gösterir[399].

Lane, Manes'in ve türevlerinin özel bir isim olduğunu kabul edenlerdendir. Bu türevlerden Sittig'in verdiği Manis, Manios, Manidnos, Manas örneklerini aktarmış ve bunların kolaylıkla çoğaltılabileceğini söylemiştir. Ayrıca Sittig'in aktardığı iki isim Manodorors ve Menodos paralelliğinin Men ve Manes'in özdeşliğine delil olarak kabul etmiştir. Manes'ten türetildiği düşünülen bu isimlerin geleneksel theophorik isimler olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı theophorik isimlerin kült açısından net bir şey yansıtmadıklarına; Men'den türetilmiş özel isimlerin Kıta Yunanistan'da ve adalarda, Men'in bilinen kült merkezlerinin dışındaki yerlerde daha yaygın olduğunu da

---

[395] Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.18; Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.89.

[396] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.89-90.

[397] Strabon, **Geographica**. Der: G. Kramer (Berlin: 1844-1852), VII, 3, xii.

[398] Ramsay, W.M., 1918 a, **a.g.e.**, s.150.

[399] Thomas Drew-Bear ve M. Yıldızturan. **Phrygian votive steles: The Museum of Anatolian Civilizations** (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi, 1999), s.387; Ladisva Zgusta, **Kleinasiatische Personennamen** (Prague: Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, 1964), s.287-290.

eklemiştir. Bu konuda Foucart'ın bu isimlerin aslında Men ile ilgisi olmadığı, Men'in daha çok 'tanrılaştırılmış ay(zaman ölçü birimi)' olarak Grek bir kavramla bağlantılı olduğu görüşünü aktarmış ve bu görüşün doğru olabileceğini söylemiştir. Lane ayrıca Greklerde erkek ay tanrısı tapımı olduğunu da hatırlatır[400]. Lane sonuç olarak Men ve Manes'in özdeş olduğunu gösterecek somut bir kanıt olmadığını söylemiştir.

Yukarıda Erzen'in Men'in kökenini eski Anadolu'da aradığını söylemiştik. Buna gerekçe olarak, tanrının Thrakia'da izine rastlanmamasını ve Anadolu'nun Hellenize edilmesinden önce kendi adıyla burada var olmasını göstermiştir, bu nedenlerle Men'in Phryg istilasından önceki dönemlere ait eski Anadolu tanrılarından biri olabileceği ihtimaliyle yola çıkmıştır[401]. Kendisinden önceki araştırmacıların, özellikle Ramsay'ın Men'in kökeni üzerine düşüncelerine katılmayan Lane de tanrının kökenini Hellenistik dönem öncesi Anadolu'sunda aramıştır. Bunun için öncelikle Phryg dönemine bakmış, burada Men kültüne işaret eden bir kanıt bulamayınca daha eskiye M.Ö. 2. bine gitmiştir[402]. Zaten Lane, Men'in Phrygialı olduğu görüşünü baştan beri kabul etmemiştir, eğer yerliyse Küçük Asyalı olmalıdır demiştir[403].

Men'in görünüşü, karakteri ve antik kaynakların verdikleri bilgiler tanrının kökeniyle ilgili bizi yönlendirebilecek tek net kanıtlar gibi görünmektedir. Tanrı Phryg başlığı, pantolon, hymation, tunika/khiton ve kısa çizmeden oluşan kıyafetiyle tamamen bir doğulu görünümündedir. Antik kaynaklar da tanrının tapım gördüğü antik dönemde doğulu olarak algılandığını desteklemektedir. Bu nedenle eskiçağ doğu kültürlerinde ayın tanrılaştırılmış şekline bakmanın Men'in kökeniyle ilgili değerlendirme yapmak için gerekli olduğunu düşünüyoruz.

---

[400] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.90-91, dn.35'te Greklerde erkek ay tanrısı tapımı için E. Siecke, **Hermes der Mondgott** (Leipzig: 1908) çalışmasını verir.

[401] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.3. Men'in Hellenistik dönemden önce Küçük Asya'da kendi adıyla var olduğunu Herodotos'ta geçen Manes ile ilgili ifadelere dayanarak söylemiştir, ancak yukarıda da anlattığımız gibi Manes ile Men arasında net bir bağlantı kurulamamıştır.

[402] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.91-94. Lane'nin kendisinden önce bu konu üzerine araştırma yapmış Erzen'in çalışmasından haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

[403] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.82.

Eski Doğu'da, Mısır hariç, ayın hemen her zaman eril olarak algılandığını, erkek olarak tanrılaştırılıp farklı kültürlerin dinlerinde çeşitli adlarla tapıldığını görürüz[404]. Anadolu kültürünü etkilemiş Mezopotamya'da ay tanrısının çeşitli adlar altında tapıldığını biliyoruz, ancak öncelikle eski Anadolu dininde ay tanrısına bakmak doğru olacaktır.

Hitit dininde ay eril olarak tanrılaştırılmıştır ve dört tane ay tanrısı vardır. Bunlar Kašku, Kušuh, Arma- ve Sin'dir. Hatti kökenli ay tanrısı Kašku sadece 'gökten düşen ay tanrısı' adlı mitosta geçer. Hattice-Hititçe bilingual bir metinde yer alan mitosa göre ay tanrısı Kašku Kilammar üzerine düşer ve kaybolur, fırtına tanrısı onun arkasından gök gürültüsü ve yağmurlar göndermiştir[405]. Hurri ay tanrısı Kušuh (Umbu) Hitit İmparatorluğunun resmi panteonuna alınmıştır[406]. I. Šuppililiumu devrinde Kušuh (Umbu), Ningal ve Išhara büyük yemin tanrılarıydı. IV. Tuthaliyas'ın Tarhunšašlı Kurunta ile antlaşmasında yemin tanrıları listesinde "yeminin kralı" olarak geçer, Ugarit'te de "yeminlerin efendisi" olarak adlandırılmıştır. Bir kurban listesinde ise tanrıya "ay, göklerin efendisi" şeklinde seslenilmiştir[407]. Resmi panteonda yer alan tanrı Yazılıkaya'da resmedilmiştir. Burada güneş tanrısıyla yan yana gösterildiği iddia edilmiştir. Kanatlıdır ve başında külah vardır. Bittel tanrıya eşlik eden hiyeroglifin hilali ifade ettiğini düşünmüştür[408](lev.XXVI, res.148). Lane, hiyeroglif sembolünün alt kısmında yer alan ters hilalin Men'in hilaline benzemediğini, eğer gerçekten hilal varsa

---

[404] Andreas Bendlin, "Mondgottheiten, Allgemeines", **Der Neue Pauly, Anzyklopädie der Antike 8** (Stuttgart: J.B.Metzler, 2000), s.363. Ayrıca Mezopotamya ay tanrısı Sin'in kült merkezi Harran'da kadın bir ay tanrısının tapınağı olduğu da bilinmektedir: Seton Lloyd, Brice, W., Gadd, F.B.A., "Harran" **AnatSt** I: 77-98, (1951), s.96.

[405] Emmanuel Laroche, **Recherches sur Les Noms des Dieux Hittite** (Paris: G.P.Maisonneuve, 1947), s.49, 59; Volkert Haas, **Geschichte der Hethitischen Religion** (Leiden: E.J.Brill, 1994), s.377; Güngör Karauğuz, **Hitit Mitolojisi** (Konya: Çizgi, 2001), s.45.

[406] Wolfgang Rölling, "Mondgottheit, Alter Orient" , **Der Neue Pauly, Anzyklopädie der Antike 8** (Stuttgart: J.B.Metzler, 2000), s.363; Haas, V., **a.g.e.**, s.374.

[407] Haas, V., **a.g.e.**, s.374-375.

[408] Kurt Bittel, "Yazılıkaya", **Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft** LXI: 35-72 (1932), s.69, lev.16, no.34-35; **Die Hethiter: die Kunst Anatoliens vom ende des 3. bis zum Anfung des 1. Jahrtausends vor Christus** (Münih: Verlag C.H.Beck, 1976), s.205, res.234.

bunun figürün taktığı şapkanın arkasında yer aldığını söylemiştir[409]. Burada bahsedilen tanrının külahının her iki yanından çıkmış yukarı doğru kıvrılan uçları sivri nesnelerdir. Bunlar hilal değil de Hitit heykel ve kabartmalarında tanrılar tasvir edilirken sıkça kullanılmış olan ve tanrılığı gösteren boynuzlar olabilir[410]. Lane bu figürün omuzları üzerindeki kanatlara da değinerek bunların iddia edildiği gibi Men'de hilal haline gelemeyeceğini belirtmiştir[411].

Luwilerin ve Hititlerin tanrısı olan Arma- resmi bir külte sahip değildi[412]. Arma- kelimesinin ay anlamına geldiği ve Lykçesinin arm-, Lydcesinin erm- olduğu öne sürülmüştür[413]. Hilalin hiyeroglif ideogramın Hititçe'de Arma- olması gerektiği iddia edilmiştir[414]. Etimolojik açıdan ayın evreler halinde büyümesi ve küçülmesiyle bağlantılı olarak gebe kalmayla, güçsüz, zayıf düşmeyle ve yeraltıyla ilişkilendirilmiştir. Belgelerde "Arma-du=d30-du" eşitliği görülmektedir. Lane Arma'nın kelime kökü olarak klasik dönemde özellikle Lykia'da özel isimlerde kullanıldığını belirtmiştir[415]. Lane'nin açıklamasına göre bu isimler Herm- elemanıyla Hellenize edilmiştir. Theophorik isimlerin anlamlarının oldukça karmaşık olduğunu; isimlerin kullanılagelmesinin tanrının anısını devam ettirdiği ve hala tanrının tanındığını gösterdiği kabul edilse bile (aktif olmayan bir kült için bu geçerli) Arma-/Herm- köklü isimlerinin dağılım alanının özelikle Men kültünün yaygın olmadığı bir bölge olmasının dikkat çekici olduğunu söylemiştir. Lane ayrıca Arma-nın olasılıkla Hitit halk inancında ayın tanrılaştırılmış şekli olduğunu, resmi bir kült olmadığını belirtmiştir. Ona göre Arma- Lykia'daki özel adlarda ve belki Men Katakhthonios olarak Lykonia mezar

[409] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.92, dn.41.

[410] Akurgal, E., 1998 a, **a.g.e.**, s.112-113'te anlattığı gibi bu boynuzlar bir tür rütbe işaret olarak tanrıların giydiği külahlarda kullanılmıştır, küçük tanrıların boynuz sayısı az, büyük tanrılarınki ise çoktur. Bu nesnelerin hilal değil de boynuz olduğunu kabul edersek bu figür Hitit dinindeki küçük bir tanrıyı göstermektedir.

[411] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.92, dn.41.

[412] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.4; Haas, V., **a.g.e.**, s.374.

[413] Rolling, W., **a.g.e.**, s.363.

[414] Sedat Alp. **Zur lesung von manchen Personennamen auf den Hieroglyphenhethitischen Siegel und Inschriften.** (Ankara: 1950), s.13.

[415] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.92'de bu özel isimlerin ayrıca Kibyratis, Pisidia, Lykonia ve olasılıkla Lydia bölgelerinde de kullanıldığını eklemiştir.

yazıtlarında varlığını sürdürmüş olabilir. Buna ilaveten uzak bir ihtimal olarak nitelendirdiği A.H. Heubeck'in görüşünü aktarır: araştırmacıya göre bu isim yani Arma- Lydia bölgesinde, Grekçe yazıtlarda Men denilen tanrı için Lydia dilinde kullanılmıştır. Heubeck'in böyle düşünmesinin sebebi Lydce tanrısal isim armta-k'nın Hermes'in adıyla bağlantılı olduğu düşünülmesine rağmen bölgede Hermes kültünden çok Men kültünün yaygın olmasıdır[416].

Lane antik kaynakların verdikleri bilgilerin yetersizliği ve Manes ile Men arasında kesin bir bağlantı kurulamaması -bu bağlantıyı kuran araştırmacıların görüşlerini yetersiz verilere dayandırması- Men'in Küçük Asya'nın yerli ay tanrısı olduğu fikrinin çürüttüğü ve Men'in gerçek prototipine tek uygun Anadolulu unsurun Hitit dönemine ait Arma- kavramı olduğunu düşünmüştür. Yine de bu konuda da güçlükler olduğunu, Arma-'nın adlandırma elemanı olarak -özel ad türetilen bir eleman olarak kullanıldığı düşünülen Lykia bölgesinde Men ile ilgili buluntuların eksikliğinin göze çarptığını ve Laroche'un vurguladığı gibi -Men'in aksine- Arma-'nın resmi bir külte uygun olmadığını söylemiştir[417].

Erzen yukarıda bahsettiğimiz Yazılıkaya kabartmasında olduğu gibi Malatya (lev.XXVI, res.150) ve Karkamış (lev.XXVI, res.151) kabartmalarında da gösterilmiş kanatlı başındaki sivri külahında ay olarak nitelendirdiği sivri uçları yukarı doğru kıvrık nesneler bulunan, hiyeroglifinin hilali ifade ettiği kabul edilen tanrının ay tanrısı olduğunu iddia etmiştir. Üstelik kanatlı olarak tasvir edilmiş bütün tanrıların ay tanrısını göstermeyip yalnızca külahında yarım ay ve yanında hilal hiyeroglifi olanların bu şekilde nitelendirilebileceğini eklemiştir. Daha sonraki devirlerde Men'in bazen Yazılıkaya ve Malatya'da Hitit ay tanrısı gibi güneş tanrısıyla birlikte gösterildiğine dikkat çekmiştir[418].

---

[416] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, 92-93. Ayrıca Lane bölgede Kula çevresinde yaygın olarak kullanılmış Hermogenes isminin Arma- kökenli bir isim olması gerektiğini düşünmüştür.

[417] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.93.

[418] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.4-5'te Kütahya Altıntaş'tan bulunmuş bir mezar stelinin Men'in güneşle ilişkisini çok güzel yansıttığını; buradaki hilal içinde şua taçlı güneş tanrısının güneşin doğuşu ile ayın batış anını simgelediğini, bunun da -Men figürünün yanında- merkezde yer alan üçlü Hekate figürleriyle

Sin Mezopotamya kökenli bir tanrıdır ve Hitit dinine sonradan girmiştir, Men'in kökeniyle ilgisi olduğu düşünülen bu tanrıya aşağıda Mezopotamya kökeniyle ilgili bölümde değineceğiz. Onun haricinde yukarıda açıkladığımız Hititlerde ayın tanrılaştırılmış şekilleriyle Men kültü arasında bağlantı kurulabilecek unsur olarak Arma-'nın yaşamla, sağlıkla ve yeraltıyla ilgili ve yemin tanrısı olmasını gösterebiliriz. Bunlar Men'in karakteriyle örtüşen unsurlardır. Her ikisinde ortak olan bu karakter özellikleri ay tanrılığından, ayın evrelerinin yaşam ve ölümle ilişkilendirilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Hitit ay tanrısı ile Men'in tasvirleri arasında ikisinin de -doğal olarak ay tanrıları olmalarından dolayı- hilalle simgelenmelerinden başka net bir ortak özellik görülememektedir.

Erzen Men'in bazı atribütlerinin tanrının Anadolu kökenini vurguladığını düşünmüştür. Bunlardan boğa direkt Hitit ay tanrısıyla bağlantı kurmasını sağlamıştır. Men'in boğa başı üzerine basması ya da bir boğa başı ile gösterilmesi ile Hitit mühürlerinde ay tanrısının ideogramı olan hilalin boğa başı[419] ile gösterilmesi arasında bağlantı kurmak istemiş; Pisidia Antiokheiası'ndaki kutsal alanda bazı adak stellerinde boğa başıyla hilalin birlikte tasvir edildiğini hatırlatmıştır. Hitit mühründeki boğa başı mühür sahibinin adının ikinci kısmına ait bir hiyeroglif olsa da ve Hitit mühründeki hilal ve boğa ile Antiokheia'daki tasvirler arasında oldukça fark olsa da tasvire esas teşkil eden prensibin hemen hemen aynı olma ihtimaliyle araştırmacı her ikisi arasında benzerlik görülebileceğini öne sürmüştür (lev.XXVI, res.149). Ayrıca incelediği yazılı belgelerin ışığında Men adının Phrygce ve Grekçeden gelmediği gibi Hititçe veya Luwiceden de gelmediğini göstermiştir. Bunun üzerine kökeniyle ilgili bilgi sahibi olmak için Men'in atribütlerini ve epithetlerini incelemiştir[420].

Men'in bazen aslanla gösterilmesinin tanrının diğer Küçük Asya tanrılarında olduğu gibi hayvanların, özellikle vahşi hayvanların hakimi olduğuna işaret ettiği kabul edilmiştir. Çifte balta taşımasının da Küçük Asya tanrı tipleriyle ilgisini gösterdiğine

---

ilgili olabileceğini, çünkü Hekate'nin tam bu anda yeryüzüne inerek kurbanları kabul ettiğine inanıldığını iddia etmiştir.

[419] Alp, S., **a.g.e.**, s.13, fig.22.

[420] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.5.

inanılmıştır. Erzen gibi ondan önceki araştırmacılar da, sonra gelenler de Men'in kökeniyle ilgili bilgi sahibi olmak için tanrının epithetlerine başvurmuşlardır. Bu konuda ilk olarak ele alınmış epithet Askaenos/Askenos'tur. Tanrının sık kullanılmış bir epitheti olan Askaenos tanrının hem Anadolu kökenine hem de aşağıda göreceğimiz gibi Pers kökenine bağlanmasında kanıt olarak kullanılmıştır. Perdrizet, İlyada'da Troialıların yardımına gelen Askanialı Phryglerin ya da Myslerin önderi olarak Askanios'tan bahsedilmesi[421] ve Phrygia'da bu isimle bağlantılı pek çok coğrafi yer bulunması nedeniyle Men'i 'Askanialı' olarak nitelendirilmiş ve tipik Phrygialı olduğu kanaatine varmıştır[422]. Bu epithetin Aşkenaz kelimesi ile ilişkili olabileceği düşünülmüştür[423]. R.Dussaud ve E.Dhorme Aşkenaz'ın Phrygia halkı hatta Küçük Asya'nın tüm halkaları için kullanıldığını iddia etmişlerdir[424]. Erzen de Askaenos ile Aşkenaz arasındaki benzerliğe dikkat çekmiş, -R.Dussaud'un yaptığı gibi- İncil'deki bir ifadeye dayanarak Aşkenaz'ın Phrygia halkını tanımlamak için kullanıldığını söylemiştir. Kendisinden önceki araştırmacılar gibi Askania ve Askanios isimlerinin coğrafi kullanımlarına dikkat çekerek bu adların çok eski isimler olduğunu, tanrıya Men Askaenos denilmesinin onun da Phrygia bölgesinin en eski ve yerli tanrısı olduğuna bir kanıt olabileceğini iddia etmiştir[425].

Tanrının bir diğer epitheti Tyrannos'un yerli Anadolu lakabı olması Erzen'e göre Men'in Anadolulu bir tanrı olduğunun kanıtlarındandır. Ayrıca Men'in, Proklus'un Men-Sabazios synkretizmini gösteren ifadesi ile geç dönem yazıtlarında Men'in Sabazios gibi Phrygialı olan Attis ile birleştirilmesi de tanrının Anadolulu kökenine kanıt olarak gösterilmiştir. Erzen Men ile Sabazios arasındaki ilişkinin Sabazios'un güneş tanrısı olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Attis ile ilişkisi ve Men'in özellikle Lydia'da ana tanrıça ile birlikte tapım görmesini tanrının en eski Anadolu tanrılarından biri olduğunu gösterdiğini iddia etmiştir. Araştırmacıya göre, Anadolu'da

---

[421] Homeros, **a.g.e.**, II, 862-863.

[422] Perdrizet; P., **a.g.e.**, s.90.

[423] William Mitchell Ramsay, **Asianic Elements in Greek Civilization** (Londra: J.Murray, 1928), s.2.

[424] René Dussaud, **La Lydie et ses voisins aux hautes époques** (Paris: P.Geuthner, 1930), s.82, dn.1; Edouard Dhorme, "Les peuples issus de Japhet dans le chapitre X de la Genése", **Syria** XIII: 35-52 (1932), s.41-42.

[425] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.7.

Men'in isminin Manes'ten geldiği anlaşılmakla birlikte tasvir tarzı ve unvanları onu eski Anadolu menşeine götürmektedir. Ancak Anadolu'nun ay tanrısı hakkındaki en eski arkeolojik belgeler (Yazılıkaya ve Hitit mühürleri) M.Ö. 14 ve 13. yüzyıllara aittir. Anadolu haricinde özellikle Mezopotamya kültür dünyasında, başka isimler altında, ay tanrısı ve kültü çok daha eskidir. Anadolu ile Mezopotamya arasında çok eski kültür ilişkileri olması itibariyle, ay tanrısı söz konusu olunca Mezopotamya'nın kaynaklarını da dikkate almak gerekmektedir[426].

2. MEN'İN MEZOPOTAMYA KÖKENLİ OLDUĞU TEORESİ

Mezopotamya kültürlerinden Sümerlerin ay tanrısı Nanna, Enlil ve Ninlil'den doğmuştur[427]. Hava tanrısı Enlil'in yerden göğü ayırdıktan sonra ay tanrısı Nanna-Sin'e yaşam verdiği mitolojik olarak açıklanmıştır. Sümerler ay, güneş, gezegenler ve yıldızların havayla aynı maddeden yapılmış olduklarını kabul etmişlerdi, yalnız bunların parlaklık nitelikleri vardı[428]. Nanna'nın adının na-an-na 'gök adamı' olarak yorumlanabileceği söylenmiştir. Akatlı Samiler bunu -Sin'in 'göklerin ve yerin yıldızı' olan epitheti- 'yıldız' Nannar yapmışlardı[429]. Ay Nanna takvimi belirtiyordu, bir ayın 30 günden oluşmasından dolayı 30 onun rakamıydı[430]. Kültü güney Mezopotamya'da Ur şehrinde gelişmiştir, özellikle III. Ur Sülalesi devrinde (M.Ö. 21. yy.) karısı Ningal'le (nin-gal=büyük ana) birlikte tapım görmüştür. Bu nedenle ideogramında Ur kentini temsil eden işaretler grubunda görülen 'uri' unsuru vardır. Tasvirlerinde sakallı, tahtta oturur şekilde gösterilmiştir. Dört çift boynuzlu tacının üzerinde hilal bulunur. Sağ elinde asa, sol elinde bedenine bastırdığı baltayı tutar[431].

---

[426] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.8-10.

[427] Rolling, W., **a.g.e.**, s.363.

[428] Samuel Noah Kramer, **Sümer Mitolojisi, M.Ö. Üçüncü Binyıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma**. Çeviren: Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999), s.12-13.

[429] Edouard Dhorme, **Les réligions de Babylonie et d'Assyrie** (par Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens et des, par René Dussaud), (Paris:Presses univesitaires de France, 1945), s.55.

[430] Haas, V., **a.g.e.**, s.373.

[431] Dhorme, E., 1945, **a.g.e.**, s.55.

Ebla'da ay Suinu (Akkadca Suen) olarak, ay kültünün merkezlerinden Nirar'da ise Suinu olarak ve hilal de Sanugaru olarak yazılıyordu. Yazıtlarda çift boynuzun da Sanugaru olduğu görülür. Kurban listesinde 'iki Suinu-Tanrısı için' ifadesi kullanılmıştır. Sanugaru belgelerde ay tanrısı Šangara/Šagar ile birlikte görülüyordu, bunun Šangara/Šagar'ın ay tanrısı olduğunun kanıtı olduğu iddia edilmiştir[432]. Sümer ve Akkadların ayı adlandırdıkları isim, hececilerin tanrının ideogramını sunmak söz konusu olduğunda Si-in ya da Si-un-nu olarak yazdıkları Sin'dir. Bu ideogram kutsal varlıklar hiyerarşisinde Sin'i hemen Enki-Ea'nın (40 rakamının) arkasına yerleştiren 30 (10+10+10) rakamıdır. 30 rakamının ayın günleri 29 ya da 30 olduğundan tam bir ayı gösterme avantajı vardı ve ay tanrısı her zaman 'bel arhi' yani 'ayın efendisi' olarak görülmüştü[433]. Çoğunlukla Sin Samice bir isim olarak kabul edilmiş olsa da[434] bu ismin Sami lügatine ait olmadığı, tüm kanıtların Sin'i Akatların Sümer dininden alındığını gösterdiği iddia edilmiştir[435]. Sin'in en önemli kült merkezi Ur ve özellikle Harran'dadır[436]. Sin'in tasvirleri M.Ö. 3. binyılın ortalarından itibaren mühürler üzerinde görülür. Mühürlerde başının üzerinde hilal olan figürlerin Nanna ya da Sin olduğu düşünülmüştür. Sin'i bir mezar taşında sopa ve çember taşırken görürüz. İnsan biçiminde bu gösterimlerin yerine çoğunlukla hilalle simgelenmiştir[437]. Harran'da hilal uzun bir sap üzerinde kabartma olarak gösterilmiştir[438] (lev.XXVII, res.152). Tanrı kimi zaman da boğa boynuzlarıyla ifade edilmiştir[439].Bir rölyefte tanrıyı (Naram-Sin'i) boğa

---

[432] Haas, V., **a.g.e.**, s.373.

[433] Dhorme, E., 1945, **a.g.e.**, s.54.

[434] Rolling, W., **a.g.e.**, s.363.

[435] Dhorme, E., 1945, **a.g.e.**, s.55.

[436] Tamara M. Green, **The City of the Moon God: Religious Traditions of Harran** (Leiden: E.J.Brill, 1992).

[437] Dhorme, E., 1945, **a.g.e.**, s.55-56.

[438] Lloyd, S., 1951, **a.g.e**, s.108-109, lev.X, 3. Ay tanrısı Sin'in sembolü olan hilal, Mezopotamya'nın erken dönem sanatında güneşi simgeliyordu. Geç dönemde ise hilal bir sütunun üzerinde gösterilmiştir. Ayrıca ay tanrısının mühürlerde hilal içinde gösterildiği de olmuştur: W.H. Ward, **The Seal Cylinders of West Asia.** (Washington: 1910), s.395.

[439] Rolling, W., **a.g.e.**, s.363.

boynuzlu bir başlık giymiş ve silahlı olarak görürüz[440] (lev.XXVII, res.153). Sin'in Tanrının kutsal alanında orta kısımlarında bir ya da iki delik bulununan metalden hilaller ve boğa şeklinde terra cotta libasyon kapları ele geçmiştir[441] (lev.XXVII, res.154-155). Hilalin kayık imgesine benzemesi nedeniyle tanrı kimi zaman 'göklerin berrak kayığı' olarak nitelendirilmiştir[442]. Yemin tanrısıdır, kehanet ihsan eder ve hamile kadınların hekimidir. Mezopotamya'da ayın doğum, yaşam, büyüme, gelişme ve ölümü etkilediğine inanılmıştır, bu nedenle ev ve aile kültlerinde yer almıştır[443].

Tanrı Sin Küçük Asya'ya Geç Hitit kent devletleri döneminde (M.Ö. 1000-700) girmiştir. Zincirli'de, Kayseri çevresinde ve Halys'in aşağı kıvrımında tanrının izlerine rastlanmıştır[444]. Kappadokia'daki Karaburun'da (Pessinus'un 200 km. doğusunda) bir kaya yazıtında Sin'in adı tanrıça Kubaba ile birlikte geçmektedir[445]. Kültün Roma döneminde de devam ettiği bilinir; Caracalla'nın M.S. 218'de Harran'daki tapınağa ziyareti sırasında suikaste uğradığını antik yazarlar aktarmıştır[446]. Harran'ın Roma İmparatorluk dönemi sikkelerinin arka yüzünde üzerinde hilal olan bir pithos ve tapınak gösterilmiştir[447].

---

[440] James B. Pritchard, **The Ancient Near East I: An Anthology of Text and Pictures** (New Jersey: Princeton University Press, 1973), res.86; Alfred J. Hoerth, **Archaeology and the Old Testament** (New Jersey: Baker, 1998), s.50, res.2.16.

[441] Beatrice Laura Goff, **Symbols of Prehistoric Mesopotamia** (New Haven-London: Yale University Press, 1963), fig.326, 442, 556.

[442] Dhorme, E., 1945, **a.g.e.**, s.57.

[443] Haas, V., **a.g.e.**, s.374.

[444] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.94.

[445] Vermaseren, M.J., 1987, **a.g.e.**, s.12, no.30.

[446] Spartianus açıklamasında tanrıya "Lunus" demiştir. Bu ismin Pisidia Antiokheiası'nda Men için kullanıldığını yukarıda belirtmiştik. Herodian ise sıklıkla tanrıya "Selene" demiştir. Lane, E.N., 1968, s.93, dn.49'da Selene'nin Clement Aleksandria tarafından Men için kullanıldığını hatırlatır. Ayrıca Σαληνη'nin sikkelerde Pers ay tanrısı Mao için kullaıldığını da belirtir. Bu sikkeler için: Percy Gardner, **Coins of the Greek end Schythic Kings of Bactaria and India in the British Museum** (Chicago: Argonaut, 1966), lev.XXVI, no.1.

[447] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.94, dn.50.

Erzen ay tanrısı Sin'in unvanları arasında Sümerce 'Men' kelimesine rastlandığını ve bunun taç veya diadem anlamına geldiğini söylemiştir. Esasen taç ve diadem anlamına gelen Akkadca kelimenin 'Agu' olduğunu Men kelimesinin Sami bir lisana ait olmadığını, Sin'in Sami panteonundaki unvanlarından birinin 'Agu anuti' olduğunu ve bunun da hükümdarlık veya sahiplik diademi anlamına geldiğini eklemiştir. Hilalin Sin'in sembolü olarak ne kadar vurgulandığını belirtmiştir. Sin'in lakap ve fonksiyonlarıyla Men'e çok benzediğini vurgulamıştır: 'gök tanrısı', 'kızıl vahşi boğa', 'yukarı kainatın tanrısı', 'kral', 'kral, memleketin banisi', yağmur ülkesinin kralı', 'yüksek tanrılar tacı', 'hilal tanrısı' Sin'in lakaplarındandır. Bunlardan başka tanrının hilal, böbrek, tiara, göz, gemi, boynuzlu boğa şekillerinde tasavvur edildiği gibi; kehanet dağıtan, zaman tayin eden, hakim, hayatın menşei, nebat ve bereket tanrısı, (bir Sümer kült ilahisinde) hayvancılık ve ziraat tanrısı olarak saygı gördüğünü; aynı zamanda bedeni sağlığın hakimi, hekim, muharip, yemin tanrısı ve krallık payesini veren tanrı olarak görüldüğünü belirtmiştir. Anadolu'da ise Men'in Phosphoros (parlak), Tyrannos (hükümdar), Uranios (göksel), Hosios kai Dikaios (aziz ve adil) gibi epithetlerle anılmasıyla birlikte Pontus krallarının taç giyme törenlerinde yemin tanrısı olarak yer almasını, kehanet ve bereket tanrısı olmasını, şifa vermesini Sin ile ortak noktaları olarak göstermiştir. Ayrıca Men'in Sabazios ile birleştirilmesini Sin'in güneş tanrısı Šamaš ile tapım görmesine benzetir. Aralarındaki bu benzerliklere rağmen zaman ve mekan açısından aradaki mesafenin bir hayli büyük olmasından dolayı bu konuda kesin bir hüküm yürütmenin mümkün olmadığını düşünmüştür. Özellikle Men'in adı konusunda direkt bir bağlantı kurulamadığını, Mezopotamya'da Sin olan ay tanrısının adının Hitit'te Arma- olduğunu belirtir. Bu benzerliklerin ya bir rastlantı olduğunu ya da gerçekten iki tanrı arasındaki ilişkiyi gösterdiğini söylemiştir. Men'in Phryglerin Thrakia'dan getirdikleri bir tanrı olmadığı, M.Ö. 3. binden beri ibadet edilen bir Anadolu tanrısı olduğu; Anadolu-Hitit ay tanrısı ile mahiyet bakımından aynı olduğu; hatta Mezopotamya ay tanrısı ile Men'in ortak bir kökenden gelmiş oldukları; Phryglerin bu tanrıyı benimseyerek kendilerine mal ettikleri sonuçlarına varmıştır. Men'in Hellenistik dönem ile daha sonraki dönemlerde synkretizm yoluyla başka tanrılarla birleştirildiğini ancak kendi mahiyetini hiçbir zaman kaybetmediğini belirtmiştir [448].

[448] Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, s.10-14.

Men'in Mezopotamya kökenli olabileceği değerlendirmesi Mezopotamya ay kültleriyle ilişki kurulmadan tanrının kendi özellikleri üzerinden de yapılmıştır. J.H. Wright tanrının Tiamou epithetiyle tanrıça Tiamat arasında bağlantı kurarak Men'in Sami kökenli olabileceğini iddia etmiştir. Assur-Babil dinine ait Tiamat yeraltı sularının tanrıçasıdır. Wright, Tiamou'nun Katakhthonios (yeraltı tanrılığı) ile eş olduğunu ileri sürmüştür, ancak bu denklik ispatlanamamıştır[449]. Lane de bu konuyla ilgili olarak Assur-Babil kültünün Küçük Asya'nın batısına geçmesinin biraz zor olduğunu söylemiştir. R. Dussaud, erken dönemde, M.Ö. 2. binin başlarında Assur devleti ile Lydia arasında bağ olduğunu iddia etmiştir[450], ancak Lane bunun düşük bir ihtimal olduğunu, eğer Dussaud haklıysa bu dönemde Men'in sadece Sin'in yeniden oluşturulmuş şekli olabileceğini düşünmüştür[451].

Sinuri adlı tanrı Karia'daki Mylas yakınında Hyllarima'da tapım görmüştür. A. Laumonier Sinuri'nin Assur kökenli olabileceğini kabul etmiştir, bu isimle Sin arasındaki benzerliğe dikkat çekmiştir, ancak Sinuri'nin ayla ilgisi olup olmadığı konusunda kanıt yoktur[452]. Bölgedeki Assur etkisinin kanıtı olarak Aphrodisias'ın kuruluş efsanesi gösterilmiştir. Stephanos Byzantinus'un anlatımına göre Aphrodisias kenti "Pelasgos Lelegleri" tarafından tarafından kurulmuştur ve eski adı da Ninoe'dir[453].

---

[449] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, 93; 1976, **a.g.e.**, s.68, dn.11.

[450] René Dussaud, **Prélydiens, Hittites et Achéens** (Paris: P.Guethner, 1953), s.172.

[451] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.94

[452] Laumonier, A., **a.g.e.**, s.180-182.

[453] Stephanos Byzantium, **a.g.e.**, *Ninoe*. Umar, B., **a.g.e.**, s.603-604'te Ninoe kelimesinin asıl şeklini Ninuwa olarak gösterir, bunu da Luwi dilinde Nin(a)-uwa yani Nina-lık, Nina tapkısı yeri olarak açıklar. Nin ve Nanna Akkad dilinde aşk ve bereket tanrıçasının adıdır. Umar Anadolu'da tapım görenin bu tanrıça değil, adı Hitit belgelerinde Nina Atta, yani Nina Baba olarak geçen Nina olduğunu; Hititler döneminin bin yıl kadar sonrasında Yakın Doğu insanlarının artık Hititlerin, Luwilerin Nina Atta'sının tanımadıklarını; ancak Mezopotamya'daki Nin/Nanna/İştar tapkısı süregittiği için Ninuwa adının artık o tanrıçaya adanmış bir kent adı sayıldığını iddia etmiştir. Helenleşme döneminde kentin Aphrodite'ye adanmasının nedeni olarak da bu eski adı göstermiştir. Anadolu tanrısı Nina'nın Helenleşme döneminde tanrılığını yitirdiğini ancak tamamen unutulmadığını, bir destan kişisine döndüğünü hatırlatmıştır: Herodotos, **a.g.e.**, I, 103'de Mezopotamya'daki Ninuwa kentini Ninos diye andığı gibi, I, 7'de destan kişisine dönmüş eski tanrı Nina'dan da yine Ninos olarak söz edilmiştir.

Lane Küçük Asya dininde Assur-Babil etkisinin çok nadir olduğunu ve Sin ile Men arasında bir bağ olduğunu gösteren özel bir kanıtın tamamıyla eksik olduğu için Men'in Mezopotamya kökenli olma ihtimalinin düşük olduğunu düşünmüştür[454].

3. MEN'İN PERS KÖKENLİ OLDUĞU TEORİSİ

Men'in Pers kökenli olabileceğini düşünen ilk araştırmacı von Hammer, bu konuda sadece Attis'in epitheti Menotyrannos'un Pers diniyle ilişkili olabileceğini belirtmiştir. Tanrının Anadolulu ve Mezopotamya kökenli olduğu konusunda gösterilen kanıtların yeterli olduğunu düşünmeyen Lane de tanrının kökenini Pers dininde arayanlardandır. Lane bu konu üzerinde ilk kapsamlı açıklamanın H.R. Hall tarafından bir makalesinin dipnotunda yapıldığını söylemiştir. Bu araştırmacı Men ile Pers ay tanrısı Mao arasındaki benzerliği görmüş ilk kişidir. Lane aktarır: "Men Thrako-Phryg'den çok Pers kökenli gibi görünmektedir. Pers ay tanrısı Mao Hint-İskit kral Kanishka'nın sikkelerinde Küçük Asya sikkelerindeki Men ile aynı tiptedir….omuzları üzerinde aynı şekilde hilal vardır….bu Ramsay'ın hilalin aslında kanat olduğu görüşünün şüpheli olduğunu gösterir"[455]. Hall'ın bu görüşünden sonra Lane Hardie'nin Pisidia Antiokheiası kült alanındaki ana yapının ateş kültüyle ilgili bir tören için kullanılmış bir açık hava altarı olduğu düşüncesinin[456] Men'in Pers kökenini desteklediğini söylemiştir. Ancak ilgili bölümde de belirteceğimiz gibi bu, kutsal alan ilk keşfedildiği zaman edinilen izlenimdir, bunun hemen sonrasında yapının Men tapınağı olduğu fark edilmiştir[457]. Buna göre yanlışlığı daha sonra kabul edilmiş böyle bir izlenimden Men'in kökeniyle ilgili sonuçlar çıkarmak pek mümkün görünmemektedir. Bundan başka Pisidia Antiokheiası çevresinde araştırma yapan B.Pace Men Askaenos'un Pers kökenli bir tanrı olduğunu kabul etmiştir, fakat bu konuda bir değerlendirme yapmamıştır[458].

---

[454] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.94.

[455] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.95, dn.54-55.

[456] Hardie, M.M., 1912, **a.g.e.**, s.118-121.

[457] Ramsay, W.M., 1918 b, **a.g.e.**, s.116.

[458] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.95, d.57.

Lane Men'in Pers kökeni üzerine önceki araştırmacılardan daha kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Men'in özellikle Lydia'da (Artemis) Anaeitis ile birlikte tapım görmesini bu konuda bir kanıt olarak değerlendirmiştir. "Pers Artemis'i" olarak bilinen tanrıça Anaeitis Lydia'ya Akhamenidlerin gelişiyle girmiştir. Kültü Artakserkses II döneminden (M.Ö. 1. yüzyıl boyunca) Sassani dönemine kadar resmi olarak kabul görmüştür. Kasıtlı olarak kültünün bir şekilde Pers İmparatorluğu'nun tamamına yayıldığı düşünülmüştür. Lydia'daki pek çok yerde olduğu gibi, Hypaepa ve Hierokaiseria'da kült yapıları vardır. Pausanias Anaeitis'in tapım gördüğü bu şehirlerde Artemis'e tapıldığından bahseder, ancak bu, bu yerlerdeki yeterli numismatik buluntuya ve diğer belgelere dayanılarak Lane tarafından Anaeitis olarak düzeltilmiştir[459]. Anaeitis'in tapım gördüğü bir başka yer ise Pontus'taki Zela'dır. Strabon tanrıçanın buradaki kültünden bahsetmiştir, tanrıçaya burada Omanos (Vohu Manah) ve Anadatos ile birlikte tapıldığını söylemiştir[460]. Ayrıca tanrıçanın kültünde boğanın kutsal olduğu belirtilmiş ve *tauroboliu*mun kökeninin onun kültüne dayanmış olabileceği düşünülmüştür[461].

Lane Men'in diğer tanrılarla tapımının bir düzen göstermediğini, ancak tanrıya çoğunlukla Anaeitis'le birlikte tapıldığını belirtmiştir. Men'in Küçük Asya sikkelerindeki tasvir şekli ile Pers ay tanrısı Mao'nun Indo-İskit kralları Kanishka ve Huvishka (Kanerkes ve Hooerkes) sikkelerindeki tasvirleri ile benzerdir[462] (lev.XXVIII, res.156). Mao bu sikkelerde ayakta, uzun bir giysi giymiş olarak gösterilmiştir. Omuzları üzerinde hilal vardır, elinde çelenk tutar, yanında kılıç vardır. Tanrının bu görünüşü Men'in görünümüne benzerdir, Lane bu benzerliğin rastlantıdan fazlası olduğunu düşünmüştür. Buradaki benzerliğin Men ile Sin arasındaki benzerlikten çok daha fazlası olduğunu söylemiştir. Bu sikkeler M.S. geç 2. yüzyıl ve erken 3. yüzyıla aittir yani Men kültüyle ilgili en erken sikkelerden en az iki yüzyıl sonraya aittirler,

---

[459] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.95-96.

[460] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XI, VIII, 4.

[461] Francis Redding Walton, "Anahita", **Oxford Classical Dictionary** (London: Clarendon Press, 1961), s.47.

[462] Gardner, P., **a.g.e.,** lev.XXVI, no.1; tanrının Σαληνη olarak adlandırıldığı örnekler: lev.XXVI, no.9; XXVII, no.3, 19-24. Mao'nun Mithras'ın Indo-İskit formu olarak nitelendirilmiş olan Miiro ile karşılıklı göründüğü örnekler için: lev.XXIX, no.12.

dolayısıyla bu da Mao tasvirlerinde Men'den etkilenilebileceğini düşündürmüştür. Lane bu sikkeleri yapanların Grek tasvirlerinden etkilenmelerinin yanı sıra bu iki tanrı arasında temelde tarihsel bir ilişki olduğunu düşünmüştür[463]. Mao'nun Anaeitis ile benzer şekilde Lydia'ya gelmiş olabileceğini, yerel ve Grek konseptine uydurularak Men haline gelmiş olabileceğini öne sürmüştür[464].

Lane Men'in kökenini sorgularken değinilmesi gereken bir başka konunun da M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda Küçük Asya'nın iç kısımları Hellenleştirilirken hangi düşünceyle erkek bir ay tanrısının Grek inancının bir parçası haline geldiğidir demiştir. Antik kaynakların pek çoğunda Men'in adının zaman ölçü birimi anlamına gelen 'ay' ile karıştırıldığını görmüştük. Lane bunun Men'in bizim bildiğimiz şekli ile ayın (zaman birimi) tanrısal bir varlık gibi düşünülen Grek düşüncesinin karıştırılması sonucu olduğunu söylemiştir. Lane'den önce bu konuda görüş bildiren Foucart Anadolulu tanrıya popüler Men isminin uygun görüldüğünü kabul etmiştir. Tanrının normalde Μην olarak yazılan ismi antik kaynaklarda bazen nominatif formda 'μεις' olarak kullanılmıştır. Lydia yazıtlarında tanrının isminin nominatif olarak kullanılması gereken yerlerde de sıklıkla μεις kelimesinin kullanıldığını görüyoruz. Lane Grekçe μην kelimesinin 'zaman birimi olan ay' anlamına geldiğini ve μεις kelimesinin -Grek antik yazınının gösterdiği üzere- eski anlamının 'ay (gök cismi olan)' özellikle de 'hilal' anlamına geldiğini açıklamıştır. Theophrustus olasılıkla hava üzerine tahminde bulunurken bu kelimeyi kullanmıştır. Lane bu pasajdaki 'ο μεις'in hilal, 'τον μηνα'nın (akkusatif formda) ise zaman birimi olan ay anlamında kullanılmasına dikkat çeker. Chrysippus da aynı terminolojiyi kullanmıştır. Μην kelimesinin sıklıkla yazıtlarda bizim tanrımızı tanımlamak için kullanıldığını kesin olarak görüyoruz[465].

Lane Men'in kökeniyle ilgili sonuç olarak, bu konunun kesinlik kazanmadığını, Hellenistik dönemde pek çok etkenin birleştiğini ve tanrımızın Roma döneminde bildiğimiz haline geldiği kanısına varmıştır. Ona göre, tanrının kökenindeki olasılıkla en önemli etken Pers ay tanrısı Mao'dur ki o da Akhamenid döneminde, Artakserkses II

[463] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.97.

[464] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.95.

[465] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.97.

zamanında -muhtemelen Anahita'yla birlikte- Küçük Asya'ya girmiştir. Mao Anadolu'ya geldikten sonra buradaki diğer yerel ay tanrılarıyla mesela Arma-'la ve haklarında henüz bir şey bilinmeyen diğerleriyle birleşmiştir. Belki de Men'in kültünün farklı yerlerde farklı özellikler göstermesinin nedeni budur (mesela Lydia'da adalet tanrısı, Lykonia'da mezar koruyucusu olması gibi). Bazı yerlerde kişileştirildiği ve lokal ay tanrısını içine aldığı kabul edilebilir; yani Mao ve diğer eski ay tanrıları Men ile birlikte kişileştirilmiş olmalıdır. Bazı yerlerde ise eski tanrılar varlıklarını sürdürmüşlerdir, burada yeni gelen tanrıyı göremeyiz; mesela Lykia'da Arma- dini canlı kalmıştır, burası şu anki verilere göre Men kültünün nadir görüldüğü bir bölgedir. Ayrıca Anadolu'daki bazı isimler bu eski tanrıların izlerini taşır, örneğin Hermogenes ismi Arma-'dan türetilmiş olmalıdır. Lane bu düşüncelerinin yanı sıra ay tanrısının kökeninde Pers ay tanrısının baskın olması gerektiğini özellikle vurgular. Bu konuda, Anadolu-Pers tanrısının Grekler tarafından kabul görerek bu kültün özellikle Büyük İskender'den sonraki yüzyıllarda Küçük Asya'nın merkezine yerleştirildiğini düşünmüştür. Greklerin μην (zaman birimi olan ay) veya μεις'i (hilal- ki bunun kişileştirilmiş hali Men'dir) kutsal varlıklar olarak gördüklerini ve bunun da Küçük Asya'da buldukları bu tanrıya bu isimleri uygun görmelerini çabuklaştırdığını, keza bu tanrının kültünü benimseyerek onu şehirlerinde resmi bir statüye yükselttiklerini; bunun Greklerin kendilerine yabancı hissettikleri -doğulu- kültlere sıkça yaptıklarını belirtmiştir. Son olarak tüm bunların varsayımsal düşünceler olduğunu ve Men'in kökeniyle ilgili yerli olduğu teorisinin yetersiz olduğunu eklemiştir[466].

Men'in kökeniyle ilgili en son inceleme yapan araştırmacı A. van Haeperen-Pourbaix'dur. Kendisinden önce bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme yapan Lane'nin savunduğu Men'in Pers kökeni lehine yeni kanıtlar getirmek üzere bu konuyu genişletmeye çalışmıştır. Amacı Men'in atribütleri ve ay tanrılığı ile köken problemini aydınlatmaktır. Bunun için öncelikle tanrının atribütlerini ele almıştır. Bunları özgül olanlar ve özgül olmayanlar olarak ikiye ayırmıştır.

[466] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.98. Ayrıca Greklerin yabancı tanrıları ne denli benimsediklerine örnek olarak Atina'daki Magna Meter tapınağında resmi arşivlerin saklanmasını gösterir, ayrıca bunun bu kültün M.Ö. 5. yüzyılda benimsendiğini gösterdiğini de eklemiştir.

Lane, Men'in ikonografisinde boğa ve horoz gibi atribütlerin sıklığına ve önemine işaret etmiş[467], fakat bu atribütler arasında ayrım yapmamış, anlamlarını araştırmamış ve aralarında bir bağlantı kurmamıştır; ayrıca Men'in ay tanrılığı üzerinde durmamıştır. Tüm bunları van Haepern-Pourbaix yapmaya çalışmıştır, çalışmasında bir yandan Men'in atribütleri ve ay tanrılığını açıklamaya çalışırken, diğer yandan tanrının kökeniyle ilgili problemi aydınlatmak istemiştir.

Bunun için ilk olarak tanrının özgül olarak nitelendirdiği simgelerini incelemiş ve bu simgelerin birbirleriyle ilişkisini göstermek istemiştir. Bunun tanrının ay tanrılığını değerlendirmeye ve bu şekilde bu özelliğin anlamını belirlemeye katkıda bulunacağına inanmıştır. İkinci olarak Lane'nin Men'in Pers kökenli olduğu tezinin lehine yeni kanıtlar getirmek ve bu konuyu genişletmek istemiştir. Son olarak ise, Men kültünün özellikle Phrygia'da ulaştığı saygınlık üzerine bazı açıklamalar getirmeye çalışmıştır.

Atribütleri incelerken van Haeperen-Pourbaix, bunların bazılarının oldukça sık ve sürekli olarak tekrarlanmasının rastlantı olamayacağını düşünmüş, "anlam yüklü bu simgeler tanrının ay tanrılığını vurgulamak için bulunabilir mi?" sorusuyla hareket etmiştir. Bu sıfatların hangilerinin özgül olduğunu ortaya çıkarmak için karşılaştırmaya başvurmuştur. Men ve diğer tanrılar arasında bulduğu benzerliklerin ay tanrısını belirleyen özellikleri ortaya çıkardığını söylemiştir. Özellikle Men'i belirleyen simgelerin başında hilal geldiğini söyleyebiliriz. Van Haeperen-Pourbaix bunun yanı sıra çam kozalağı ve boğanın da sıklıkla tanrıyla bağdaştırıldığını, horozun tanrının gözde hayvanı olduğunu belirtmiştir. İlk bakışta bu simgelerin bir arada olmasının tutarsız ve ilginç bir karışım oluşturuyor gibi olduğunu belirtmiş ve niye bir ay tanrısında çam kozalağı, horoz ve boğa bulunduğunu sormuştur. Tüm bunlar üzerine, "bu simgeler arasında ortak bir payda var mı?" ve "bunların ayla ilişkisi var mı?" sorularını sormuştur. Bu soruları cevaplamak için simgelerin anlamlarını araştırmıştır.

Çam kozalağını Men'in özgül simgeleri arasında saymıştır. Çam kozalağının eskiçağdaki anlamıyla ilgili olarak daha önce de bu bitkinin, bitkisel yenilenmeyi ve sürekli yaşamı simgelediğini, bu objenin sadece Men'e özgü olmadığını, Kybele-Attis,

[467] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.101, 103.

Sabazios ve Dionysos kültlerinde de yer aldığını belirtmiştik[468]. Lane de kozalağın bu sembollerini belirtmekle birlikte Men kültünde bu sembolün Anadolu ile sınırlı gibi göründüğünü söylemiştir[469]. Öncelikle Men'in Küçük Asya dışındaki kültü hakkında çok az şey bilmekteyiz, özellikle de tanrının ikonografisini gösteren veri çok azdır. Bu nedenle böyle bir varsayıma gitmek elimizdeki verilerle çok sağlıklı olmayabilir[470].

Çam kozalağı özellikle de Kybele-Attis kültünde önemli bir yer tutar. Efsaneye göre Attis kendini çam ağacının altında hadım ederek hayatını kaybetmiştir, ölümünden sonra Attis'in çam ağacına dönüştüğüne inanılmıştır. Doğaya sıkı sıkıya bağlı Phrygialılar Attis metaforu üzerinden bitkinin öldükten sonra baharda yeniden canlanmasını kutlamışlar, bunu bir rituel haline getirmişlerdi[471]. Attis'e adanmış, soğuklarda yeşilliği bozulmayan çam ağacının meyvesi bütün eski dünyada yeni bir hayatın doğuşunun simgesiydi[472]. Romalılar M.Ö. 204'teki Hannibal'le savaşları sırasında Kybele kültünü benimsemişlerdi. Kybele-Attis ritueli burada da sürdürülmüştür; kesilen çamın şeritlerle çevrilmesi ve Palatine taşınması gelenekleşmişti[473]. Ayrıca çam, servi ve defne ölümsüzlüğü simgeleyen cenaze bitkileriydi[474]. Van Haeperen-Pourbaix, Men'in Phryg başlığının üzerinde bazen defne yapraklarının bulunduğunu hatırlatmış; kozalaklı ve iğneli bitkilerin türlerinin devamı ile ünlü olduğunu, çam kozalağının hızlı yayılmayı sağladığını, gelecekteki çamın tohumunu taşıdığını, verimliliği, doğurganlığı, ölümden sonraki yaşamı, yeni bir yaşama doğuşu, ölümsüzlük prensibi olan hayati ve yaratıcı gücünde hayatı

---

[468] Diez, E., **a.g.e.**, s.71-76

[469] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.105.

[470] Atina'da bulunmuş bronz bir levha'da Men olduğu şüpheli bir büstle birlikte kozalak rölyefi yer alır: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.9, no.11, lev.II, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.156, D1, lev.XCIX.

[471] Franz Cumont, "Les Cultes d'Asie Mineure dans le paganisme romain", **Revue d'Histoire et de Littérature Religiones** III: 24-55 (1906), s.4-5, 11-12.

[472] Cumont, F., 1942, **a.g.e.**, s.11-12.

[473] Henri Graillot, **Le culte de Cybéle Mére des dieux á Rome et dans l'empire romain**. BEFAR 107 (Paris: Fontemoing et cie, 1912), s.121.

[474] Graillot, H., **a.g.e.**, s.4.

simgelediğini belirtmiştir. Men kültünde hilalle birlikte çam kozalağının gösterilmesinin ortak bir yönlendirmeyi gösterdiğini düşünmüştür[475].

Hilalin anlamı da Lane tarafından incelenmemiştir. Hilalin Men'in karakteristik simgesi olarak Hellenistik dönemden Roma dönemine kadar geçirdiği değişimi ikonografi bölümünde anlatmıştık. Van Haeperen-Pourbaix, hilalin sadece Men'e özgü bir simge olmadığını, bazı tanrı, tanrıça ve imparatoriçelerin hilalle gösterildiğini hatırlatmıştır[476].

Hilal sembolü Roma İmparatorluğunda Romalılaştırılmış ya da güçlü Roma nüfuzu altındaki bölgelerde, özellikle Galya'da ve Kuzey Afrika'da mezar stellerinde kullanılmıştır. Kuzey Afrika'nın bu sembolü Romalılaştırılmadan önce bildikleri, Kartacalıların bunu Fenikelilerden aldıkları iddia edilmiştir. Assur-Babil sanatında yer alan bu sembolün[477] doğu kökenli olduğunu düşünen van Haeperen-Pourbaix, Hititlerin bunu miras alıp geliştirdiklerini; Anadolu'da hilalin Pontus krallarının sikkelerinde devam ettiğini söylemiştir[478]. Özellikle Galya'daki mezar stellerinde sıklıkla hilalle birlikte çam kozalağı ya da palmiye dalı gibi semboller yer alır. Bu bölgenin yerli halkı Keltler ölümden sonraki yaşama inanıyorlardı ve ruhlarını ebedi olarak görüyorlardı. Bunlar üzerine van Haeperen-Pourbaix, Galya'da Roma İmparatorluk döneminde Kelt geleneklerinin buraya sonradan gelen ve astral ölümsüzlük inancını yayan doğu kültleri ile birleştirilmiş olabileceğini düşünmüştür[479].

F.Cumont, hilalin neden mezar sembolü olarak kullanıldığını incelemiştir: Upanişadlar ölüm sonrası yaşamı, yaşam nefesinin göğün gücü aya doğru yükselmesi olarak

---

[475] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.224-225.

[476] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.225-226. İsis, Artemis, Selene ve Hekate gibi tanrıçalar; Hadad, Sin ve Iahribol gibi tanrılar ile öküz Apis hilalle ilişkilendirilmişlerdir. Ayrıca, özellikle Caracalla'dan beri (M.S. 197-218) sikkelerde imparator ve imparatoriçelerin (Tranquilina, Otacilia Severa, Herennia Etruscilla, Salonina) büstleri hilal içinde gösterilmiştir.

[477] Paul Naster, "Le motif astral inscrit dans un croissant sur les sceaux et les monnaies de Mésopotamie", **Festschrift für Zadoks-J.Zitta. Scripta Archaeol. Groninga** 6. (Bussum: 1976), s.36.

[478] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.226. Ayrıca ay ve güneş sembollerinin Pers sanatında işlense de bunun mazdeizmin iki göksel ışık kaynağına atfettiği önemin payı olduğunu belirtmiştir.

[479] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.226.

görüyorlardı, çünkü bunun tanrıların yoluna doğru bir yola çıkış noktası ve kutsal ruhların sona erdiği nokta olduğuna inanıyorlardı. Pers mazdeizmine göre dindar ruhlar ayın bir halkasına ya da güneşin bir halkasına yükseliyorlardı ve en mükemmel olanlar nihayet Ahura-Mazda'nın oturduğu Garotman'ın sonsuz ışığına ulaşıyorlardı. Maniheizm eski Hindu-Pers inanış sistemine uyarlanmıştır; ay zehirlenmiş olan göksel ışığı yukarı bölgelere çekiyor ve arındırıyordu ya da gene Mani ayın her seferinde güneşin daha büyük gemisine aktardığı ruhlarla yükleniyordu[480].

Mezopotamya'da göksel kayık ay, denizcilik, deniz ürünleri ve korsanlar üzerinde olduğu kadar ölümden sonra yaşam üzerinde de etkilidir. Ay vücutların oluşumuna ve bunların ayrışmasına neden olmaktadır. Ayın soğuk ışıklarının ölülerin etini çürüttüğü ve böylelikle ruhu bedeni terk etmeye zorladığı düşünülüyordu. İnanışa göre bu ruhların kaderi ayın elindeydi. Bu fikirler Grek ve Roma pagan dininde etkili olmuştur. Hellenistik ve Roma dönemlerinde astral öğretilerin artan önemi ölümden sonra yaşam kavramını yaygınlaştırmıştı. Buna göre ölen ruh gökyüzüne yükselerek yıldızların ötesindeki esas evine dönüyordu[481]. Van Haeperen-Pourbaix, Greklerin ay ile ruhların kaderi arasında bir ilişki kurduklarını söylemiştir (ay ile ilişkili bir tanrıça olan Hekate aynı zamanda yeraltı tanrıçasıdır). Ayrıca ay mutlu gölgelerin ikametgahı olarak düşünülmüştür. Doğu doktrinlerinden etkilenmiş Pithagorcular Yunanistan'a astral ölümsüzlük doktrinini öğretmişler, ay ve güneşin mutlular adası olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayın bu özelliklerinden dolayı van Haeperen sıklıkla rastlanan mezar sembolü olan hilal ve çam kozalağının ölümden sonra yaşamı, ölümsüzlüğü simgelediğini belirtmiştir[482].

Men'in bir diğer özgül simgesi olarak nitelenen boğa üzerine Lane kuşkusuz Men ile en sık ilişkilendirilen hayvan, en üstün sunu hayvanı olduğunu, boğanın boyunduruk altına alınmasının Men kültünde çok önemli bir rol oynamış olabileceğini ileri sürmüştür. Men'in kökeninde Pers unsurunu üstün gören araştırmacı, Men ile boğa arasındaki

---

[480] Cumont, F., 1942, **a.g.e.**, s.177-179.

[481] Cumont, F., 1912, **a.g.e.**, s.92-110; **After Life in Roman Paganism** (New York: Dover, 1959), s.39.

[482] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.228.

bağlantının kökenleri hakkında bu hayvanın Pers ay tapımındaki varlığını belirtmiştir. Ayrıca boğanın boynuzları ile hilal arasındaki benzerliğe de dikkat çekmiştir[483].

Van Haeperen, Men ile boğa arasında Pers kökenli bir bağlantı olabileceği konusunu değerlendirmiştir. Bunu yaparken Men ile Mithras ikonografisinin benzerliğini kanıt olarak sunmuştur[484]. Mihras'ın kökeni Pers dinine bağlandığı için (Mithras boğayı öldüren Pers tanrısı Ahriman ile özdeşleştiriliyordu) Men ile boğa arasındaki ilişkinin de kökenin de Pers dini olduğunu iddia etmiştir. Ancak van Haeperen'in bu tezi dayandırdığı Pers tanrısı olarak nitelendirilen Mithras'ın daha sonraki araştırmalar ışığında Anadolu tanrısı olduğu, kültünün Tarsus'ta doğduğu ve boğayı öldürmesinin aslında Ahriman'ın boğayı öldürmesiyle ilgisi olmadığı, dininin temelini oluşturan kozmik bir hareketi, presesyonu (ekinoksların gerilemesi) simgelediği ortaya çıkarılmıştır[485].

Van Haeperen Mithras'ın Ahriman'ın yerini aldığını kabul ederek Pers kutsal metinlerini incelemiştir. Bu metinlere göre ay boğanın sperminin koruyucusu olarak belirmektedir. Ölmüş olanı yaşam kudretine dönüştürmekte, hayvanın ölümünü doğurgan kılmaktadır; hayvandan yeni bir yaşam, bereket fışkırıyordu, çünkü aya emanet edilmiş spermi arındırılmıştı. Boğanın tohumunu içeren aya tapıldığı ifade edilmiştir. Araştırmacı metinlerdeki bu ifadelerden yola çıkarak Mithras-Ahriman'ın sunusunun ay sayesinde mi verimli kılındığını, kurban edilen hayvanın ölümünden fışkıran yeni bir yaşama müsaade edenin ay olup olmadığının sorgulanabileceğini söylemiştir[486].

Mithras diniyle ilgili yukarıda açıkladığımız son bilgiler ışığında Mithras'ın tauroktonisinin ayla ilgili olmadığını görürüz. Mithras kültündeki boğa öldürme sahnesi

---

[483] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.75, 88, 102, 103.

[484] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.229. Mithras'ın boğayı alt ederken gösterilmesi ile Men'in boğa ya da boğa başı üzerine ayağını koyup hayvan üzerinde hakim görünmesi arasında benzerlik görmüştür.

[485] David Ulansey, **Mitras Gizlerinin Kökeni, Antik Dünya'da Kozmoloji ve Din.** İngilizceden çeviren: Hüsnü Ovacık (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınevi, 1998).

[486] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.229-230.

M.Ö. 4000-2000 tarihleri arasındaki "Boğa Devri"nin sona ermesini anlatır, bu bilgi presesyonun keşfi sonucu elde edilmiştir[487].Men kültündeki ay ile boğa ilişkisini Mithras üzerinden Pers kökenine bağlamayı dışarıda bırakırsak yine de Pers dininde ay ile boğanın açık bir ilişkisi olduğunu görürüz.

Lane Men'in özgül simgelerinden horozun, arkeolojik, numismatik belgelere ve antik kaynaklara dayanarak kültteki öneminden söz etmiştir fakat kültteki anlamının ne olabileceğini belirtmemiştir[488].Men'in antik kaynakların hakkında bilgi verdiği tek simgesi horozdur. Pitagorculardan Diogenes Laertius ve Iamblikhus horozun Men'in kutsal hayvanı olduğu aktarmışlardır. Burada bahsedilen horoz özellikle beyaz horozdur. Diogenes Laertius ayrıca beyaz horozun yenmesinin yasak olduğunu, Men'e adanmasının nedeninin saatleri bildirmesi olduğunu belirtmiştir[489]. Iamblikhus ise horozun öldürülmemesi gerektiğini söylemiştir[490]. Lane bu bilgilerin çok güvenilir olamayacağını, tarihsel olarak Pithagorcuların Men hakkında bilgi sahibi olamayacaklarını söylemiştir, ama Pithagor Samos'lu olduğu için Anadolu gelenekleri hakkında bilgi sahibi olması mümkündür diye eklemiştir[491]. Bu metinlerde Men için yine Μηνος kelimesi kullanılmıştır, belki kastedilen horozun tanrılaştırılmış zaman birimi olan ay için kutsal olmasıdır ve bu bilgi aktarılmış olabilir ya da sonradan Men kastedilerek böyle bir bilgi metinlere eklenmiş olabilir.

Van Haeperen-Pourbaix horozun anlamını Pers inanışında aramıştır: Perslere göre horoz iblislerin bozgununu bildiriyordu. Çünkü ötüşü günü haber veriyor, varlığı gece karanlıklarını bozguna uğratan, iblisleri kaçıran güneşin ilk ışıklarını bildiriyordu; tanın habercisi horoz, derin ikametgahlarına dönen iblislerin geri çekilişini bildirmekle yetinmiyor kendisi de varlığıyla kaçırdıklarının muzaffer rakibi haline geliyordu. Eğer Mazdeizm horozu iblislerin işlerine karşı olan yandaşların koruyucusu kutsal bir hayvan olarak görüyorsa bunun nedeni horoza tapan Zoroastrianizmin kutsal kitaplarından

---

[487] Ulansey, D., **a.g.e.**, s.80-112.

[488] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.101.

[489] Diogenes Laertius. Der: R.Hicks (Cambridge. Harvard University Press, 1925), VIII, 34.

[490] Iamblichus**, Vita Pythagorae**. Der: A.Nauck (Leipzig: 1884), 84.

[491] Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.82.

etkilenmesidir. Horoz sabah ötüşüyle insanları gecenin uyuşukluğundan, uykudan çıkarıyor ve insanları sabah duasına, işe çağırıyordu. Horoz günü haber veren ötüşüyle iblisleri cehennemi ikametgahlarına döndüren öncü kuştu. Bundahish horozun iblis ve büyücülerin etkisi ile köpekle birlikte yaratıldığını anlatmaktadır. Bu inanış öncü olmuştur ve çeşitli kültürlerde, farklı halklarda varlığını sürdürdüğü, günümüzde pek çok ülkenin folklorunda bulunduğu iddia edilmiştir. Araştırmacı, horozun ay tanrıları Sin ve Men'in kuşu olsa da ışık tanrısı Ahura Mazda ve güneş tanrısı olarak nitelendirdiği Mithras'a ait olduğunu iddia edenlerdendir. Ayrıca bu konuda antik yazının gösterdikleri üzerine Pithagorizmin ve Pers dini hakkında bu anlattığımız incelemeleri üzerine de Mazdeizmin etkisi olduğunu savunmuştur. Beyaz horoz gibi özel bir simgeye sahip birçok ışık tanrısının (Ahura Mazda, Mithras ve Men) benzerliğinin anlamlı olduğunu söylemiştir[492].

Pithagorizmin devam ettiği dönemde Men'in varlığı ve kültü hakkında bir bilgi olmadığından Pithagorizmin Men kültünü etkilediği görüşüne henüz şüpheyle yaklaşılabilir[493]. Men ile Ahura Mazda arasında benzerlik kurmak için yeterli veri olmadığından ve Mithras'ın Pers kökenli olduğu tezi yukarıda da belirttiğimiz gibi çürütüldüğünden bunlara dayanarak Men kültünde direkt Mazdeizm ya da Zoroastrianzim etkisi olduğunu söyleyemeyiz[494]. Kaldı ki horoz Men'e karakter olarak daha yakın bir tanrı olan Sin'in de kutsal hayvanıdır[495]. Ayrıca horoz Helios-Apollon,

---

[492] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.231-232.

[493] Pithagoras M.Ö. 6. yy.da yaşamış, matematikçi ve filozoftur. Samosludur, sonradan yerleştiği İtalya'da matematik ve metafizik felsefesi temelinde bir okul kurmuştur. Yandaşlarına Pythagorasçılar (Pithagorcular) denir, etkileri M.Ö. 5. yy.ın başlarında da sürmüştür: George Thomson, **Aiskhylos ve Atina** (İstanbul: Payel Yayınevi, 1990), s.245-246, 250.

[494] Zoroastrianizm/Mazdeizm Pers dinidir. Bu dine göre dünya iyi ve kötü iki yaratıcının diyalektiğine dayanır. İyiliği Ahura Mazda, kötülüğü ise Ahriman temsil eder. Bu aynı zamanda aydınlık ve karanlığın savaşıdır. Bu konu için R. Ghirshman, **Perse. Proto-iraniens Médes Achéménides** (Paris: Gallimard, 1963) yayınına bakılabilir. Ayrıca van Haeperen Men'in boğa ile ilişkisini incelerken Ahriman ile bağlantı kurarken, tanrının horozla ilişkisinde Ahura Mazda ile bağlantı kurmuştur. Açıkladığımız gibi bu iki tanrı birbirlerine zıt varlıklardır ve Men'i aynı anda bu iki zıt varlıkla ya da onların kültüyle ilişkilendirmek bizce çok da mantıklı değildir.

[495] Franz Cumont, **Lux Perpetua** (Paris: P.Geuthner, 1949), s.412'de horozun Assur-Babil ay tanrısı Sin'in kutsal hayvanı olduğunu ifade etmiştir.

Eos gibi ışık tanrılarının da kutsal hayvanıdır[496], buna göre Men'in sadece ay tanrısı olmasından dolayı ışık tanrısı olarak algılanmış olabilmesi bile tanrı ile horoz arasındaki ilişkiyi açıklayabilir. Daha net olarak antik yazının da işaret ettiği gibi Men'in horozla ilişkisi -ayın zaman ölçer olmasından dolayı- zamanla ilgili olabilir. Ay, boğa, horoz gibi doğal varlıkların farklı medeniyetler tarafından simgeleştirilmesi mümkündür, tabiî ki aralarında zamanla etkileşim de gerçekleşmiş olabilir.

Van Haeperen-Pourbaix Men'in çam kozalağı, hilal, boğa ve horoz gibi özgül olarak nitelendirdiği simgelerini inceledikten ve bunları çoğunlukla Pers dinine bağladıktan sonra tanrının özgül olmayan simgelerini değerlendirmiştir. Bunlar Nykhe heykelciği, labrys, asa, Phryg başlığı ve pateradır.

Men'in Nykhe heykelciği tutmasının Romanizasyonla ve Roma'nın zaferiyle (Augustus'un zaferiyle) ilgili olabileceği hakındaki görüşü yukarıda aktarmıştık. Van Haeperen ise bu simgenin koruyucu (şehir ve mezarların koruyucusu) olarak seslenilen Men'in kesin zaferini gösterdiğini düşünmüştür[497]. Labrys yani çifte balta Men'in at üzerindeyken taşıdığı atribütlerindendir. Plutharkos'un verdiğe bilgiye dayanılarak labrysin Lydia dilinde çift ağızlı balta anlamına geldiği ve dolayısıyla Anadolu kökenli olduğu düşünülmüştür. Labrys ile Labrynthos ve Labranda arasında da bağlantı kurulmuştur[498]. Küçük Asya'da Men ile birlikte Apollon Lairbenos[499], Apollon Alsenos[500] Apollon Tyrimnatos[501], Zeus Labrandos[502], Demeter(?)[503] gibi pek çok tanrının atribütü olarak kullanılmıştır. Bu sembolün kökeninin Lydia ya da Girit olduğu konusunda kesinlik kazanmamış iki tez vardır[504]. Van Haeperen-Pourbaix de labrys'le

---

[496] Horoz M.Ö. 5 yy.dan itibaren güneşle ilişkilendirilmiştir: Abd El-Mohse El-Khashab, "The Cocks, the Cat, and the Chariot of the Sun", **ZPE** 55: 215-222, lev.XIV-XV, (1984), s.215-220.

[497] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.233.

[498] M. Mayer, "Mykenische Beitrage", **Jdl** 7: 189-202 (1892), s.191; Arthur B. Cook, **Zeus. A Study in Ancient Religion II**. (New York: Biblo and Tanen, 1965) s.600.

[499] Strobel, A., **a.g.e.**, s.211-212.

[500] Cook, A.B., 1965, **a.g.e.**, s.572.

[501] Cook, A.B., 1965, **a.g.e.**, s.562.

[502] Şahin, N., **a.g.e.**, s.88-90.

[503] Cook, A.B., 1965, **a.g.e.**, s.563.

[504] Dussaud, 1953, **a.g.e.**, s.164-165; Laumonier, A., **a.g.e.**, s.99.

ilgili buna benzer bilgiler vermiştir. Men'in sıklıkla rastladığımız atribütlerinden asa için krallık, egemenlik sembolü olarak çok güçlü ve sayılan bir tanrı olduğundan Men'e mükemmel biçimde uymaktadır demiştir. Phryg başlığı içinse, tanrının özgül simgesi olmadığını, ender olarak birkaç yıldızın başlığı süslediğini bu özelliğin Mithras ve Attis'da de görüldüğünü belirtmiştir[505]. Phryg başlığının antik sanatta giyenin doğulu olduğunu göstermek için kullanıldığını biliyoruz[506].

Van Haeperen-Pourbaix, Men'in özgül olmayan atribütleri arasında elinde tuttuğu sunu kabı paterayı da saymıştır ve bu objenin neden tanrıda bulunduğunun anlamın bilinmediğini belirtmiştir[507]. Lane de bu objenin Men kültündeki anlamının bilinmediğini belirterek belki tanrının inananlara örnek olmak için sunu yaptığı gibi bir açıklama bir açıklama getirmiştir[508].

Paterayı Men'in en erken betimlerinden beri görmekteyiz. Bu betimler Attika'da ve Küçük Asya'da bulunmuş rölyefler ve terra cotta heykelciktir. Bunlar hep bir sunu sahnesiyle ilgilidir: Men'in elinde patera vardır; önünde üstünde meyve, çörek olarak yorumlanabilecek sunuların bulunduğu sunu masası vardır; sahnede yine sunuyla ilişkilendirilebilecek koç, horoz, tavuk gibi hayvanlar bulunur (horoz yukarıda belirttiğimiz gibi her ne kadar antik kaynaklar tarafından öldürülmemesi öğütlenen tanrının kutsal hayvanı olarak görülse de sunu masası üzerinde tavukla yer alması kurban hayvanı olabileceğini düşündürür). Bu sahnelerde sunu sahipleri olarak nitelendirilebileceğimiz, tanrıya dua eden bir aileyi oluşturan figürler de gösterilmiştir. Yani her şey sunuyla ilgili bir törene işaret eder[509]. Roma döneminde Men bu şekilde bir sunu sahnesi içinde gösterilmese de pateranın tasvirlerde kullanılması ya bu objenin zamanla tanrının ikonografisine yerleşmesiyle bir alışkanlık olarak ya da özet anlatımla

---

[505] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.233.

[506] Ulansey, D., **a.g.e.**, s.33.

[507] Araştırmacı tanrının elindeki kap için phiale demiştir. Ancak biz hemen her zaman patera olarak adlandırılmış bu sunu kabı için daha önce olduğu gibi burada patera demeyi sürdüreceğiz ve araştırmacının görüşlerini aktarırken de bu kelimeyi kullanacağız.

[508] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.104.

[509] Bu betimlerin çoğunluğu Attika'dandır, rölyefler için: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.1-3, no.1-4. Her ne kadar daha sonraki döneme, Roma dönemine ait olsa da Sounion yazıtları Attika'da Men kültünün sunuya ağırlık verdiğini gösterir. Bu yazıtlar için: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.7-10, no.11-13.

sunuyu kısaca ifade etmek için süregelmiş olabilir. Bunun dışında patera Kybele'nin sık rastlanan bir atribütüdür.

Van Haeperen-Pourbaix Men'deki patera ile İskitlerdeki ölümsüzlüğü karşılayan kutsal içki (Haôma) kabı ile bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Bu ilişkiye kanıt olarak gösterdiği Isaie'nin LXV, 11 metnini "fakat siz Yahwe'yi terk edenler, kutsal dağımı unutanlar, Gad için bir sofra hazırlayanlar Meni için bir kupa dolduranlar…" olarak ve bu metin hakkında Kudüs incilinin "Gad Aramlı kader tanrısıdır, Meni bilinmeyen bir tanrı, belki de bir kader tanrısıdır" dediğini aktarmıştır[510]. Men'in simgelerinin anlamlarını araştırdıktan sonra bunların ortak anlamlara sahip olduğu kanısına varmıştır. Bu atribütlerin anlamları ve birbirleriyle bağlantıları hakkında sonuç olarak şunları söylemiştir: çam kozalağı, hayatı, verimliliği, ölümden sonra yaşamı simgelemektedir, bir ölümsüzlük sembolüdür ve sıklıkla hilalle ilişkilendirilmiştir. Defne, çam ile aynı anlamı çağrıştırmaktadır ve Men'in başlığında bazen defne görülmektedir. Hilal de ölümden sonra yaşamı çağrıştırmaktadır. Ay eski çağlardan beri ölülerin kaderi ile ilişkilendirilmiştir. Men'in sıklıkla ayağını üzerine koyduğu boğa başı ölümden yeni bir yaşamın fışkırabileceğini düşündürmektedir. Işık tanrılarının gözde hayvanı, günü bildiren horoz insanları gecenin uyuşukluğundan, hareketsizlikten, ölümden çekip çıkarmakta ve onları yaşama, sabah duasına ve çalışmaya çağırmaktadır. Öyleyse hilal, çam kozalağı ve boğa bolluk içinde, verimli bir yaşamı, hatta yeni bir yaşamı, ölümden sonra yaşamı ifade etmektedir. İnsanları uykudan uyandıran horoz da onları aynı zamanda yaşama çağırmaktadır. Men'in bu çok tipik simgeleri araştırmacıya göre eskilerin ona atfettiği özellikleri belirtmektedir: ay yaşamla sıkı sıkıya bağlı biçimde ortaya çıkmaktadır, bolluk, yeni bir yaşam gücü, doğum, yenilenme, bir biçimde diriliş, ölümden sonra yaşam ve ölümsüzlük ilkesi olarak ortaya çıkmaktadır. Öyleyse Men'e bu yaşam esnasında olduğu kadar bundan sonrasında da korumasının elde edilmesi adına hayata dair her şey için -iyileşme, bolluk, mezarların korunması ve ölümden sonra yaşamın temin edilmesi, ölümsüzlük garantisi için- dua edilmesi şaşırtıcı görünmemektedir. Yazıtlarda sıklıkla rastlanan mezar koruyuculuğu ve sağaltım

[510] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.234. Ayrıca Men ile kader arasındaki ilişkinin tek göstergesinin bu olmadığını, bazı sikkeler üzerindeki Men'in Tykhe tarafından koruyucu heykelcik olarak taşınmasının da kaderle ilişkinin göstergesi saymıştır.

işlevlerinin Men'e nedensiz yere atfedilmediği sonucuna varmıştır, bunların esas olarak aysal işlevler olduğuna inanmıştır. Sembolizmi ile ayın yaşam gücünü, verimliği ve ölümden sonra yaşamı temsil ettiğini düşünmüştür; pateranın da aynı bakış açısı içinde değerlendirilebileceğini, kutsal içki kabının Perslerde İskitlerde olduğu gibi ölümsüzlüğü gösterdiğini, pateranın da insanlara yeni bir yaşam, ölümsüzlük sunan bir tanrıyı göstermiş olabileceğini eklemiştir[511].

Men'in atribütlerini değerlendirdikten sonra araştırmacı tanrının köken sorunu üzerine eğilmiştir. Bu konuda öncelikle Lane'nin Pers kökeni teorisini desteklemeye çalışmıştır. Bu amaçla Perslerde ayın ismi ve Men Pharnakou yemini hakkında görüşlerini onaylayan birkaç unsuru belirtmiştir. Sonra Men'in Pers kökeni lehine yeni kanıtlar sunmuştur.

Lane'nin Men'i Pers kökenine bağlamasının nedenleri olarak tanrının Pers tanrıçası Anahita ile sıklıkla birlikte tapılmasını ve Pers ay tanrısı Mao ile benzer bir ikonografiye sahip olmasını, isimleri arasındaki benzerliği gösterdiğinden yukarıda bahsetmiştik. Bunlarla birlikte Lane kralların yemin törenlerinin gerçekleştirildiği Pontus'ta zengin bir tapınağı olan Men Pharnakou'nun da bu konudaki kanıtları sağlamlaştırdığını iddia etmiştir[512].

Van Haeperen-Pourbaix, Lane'den önce Alfred Maury'nin 1959 yılında Men'in Hindu-Pers kökenine dair görüş bildirdiğini, Men'in ismi Sanskritçede 'mas' (ay), Persçede 'mao' ile denk olan Hindu-Pers kökenli bir tanrı olduğu tezini savunduğunu aktarmıştır. Bu görüş üzerine Pers dilinde ayın adını inceleyen araştırmacı, bu adın anılışının oldukça eski olduğu, Pers kitaplarında gezegenlerin en eski numaralandırılmalarında ayın adının Mah-Maonha olarak bulunduğu bilgisine ulaşmıştır. Daha önce Lane'nin de dikkat çektiği gibi Kabil'in eski Hindu-İskit krallarının Baktaria sikkeleri üzerindeki Pers tanrısı Mao ya da Maoo (Mah/Maho) betimlerinin Men ile benzerliğine değinir. Bu tasviri Van Haeperen'in tanımlaması şu şekildedir: khiton ve hymation giymiş erkek ay tanrısıdır, omuzları üzerinde hilal vardır, sağ elini yana açmıştır, sol eliyle üzerinden bir

[511] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.234-235.

[512] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.67-68.

şeridin sarktığı uzun bir asayı tutmaktadır, kemerinden mızrak sarkmaktadır[513] (lev.XXVIII, res.156).

Araştırmacı Men'in Pers kökeni üzerine, Lane'nin daha önce yaptığı gibi, Perslerde ayın adı ve Pers ay tanrısının görünüşüne değindikten yani Perslerde ay tapımı üzerinden tezini desteklemeye çalıştıktan sonra, Men kültünde Pers öğelerini aramıştır. Bunun üzerine Men'in Askeonos ve Pharnakou epithetlerinin Pers kökenini gösterdiği sonucuna varmıştır[514]. Men Pharnakou Pontus'ta tapınağı olan ve buradaki kralların yemin törenlerinde rol oynamış bir tanrıdır. Pharnakou epithetinin Pers dilinden geldiği daha önce kabul edilmişti[515]. Farnakh kelimesi 'kraliyet görkemi' anlamına gelmektedir. Van Haeperen-Pourbaix J.Darmester'in Men'in Maonha'dan uyarlandığı, Pharnakes'in ise farnakh kelimesinin Yunancılaştırılmış şekli olduğu yorumunu kabul etmiştir. farnakh da 'hvareno' terimi ile ilişkilendirilmiştir (khurra=farr). Hvareno üzerine indiği kişiye erdem, güç ve zenginlik getiren bir çeşit ilahi ışıktır, görkemdir. Bu ilahi servetle krallar kral olmuşlardır, bir kral devrildiğinde bunun nedeninin hveranonun onu terk etmesi olduğu kabul ediliyordu. Hvareno, Samilerde talihin ve talih tanrısının adı olan 'gada' ile tercüme edilmiştir; hvarenanu hant (hvarenoya sahip olan) Pers dilinde 'farrukh' (talihli) ile karşılanmıştır. Bu bilgiler ışığında Men Pharnakou'nun hvarenoya sahip olan Men anlamına geldiği, yani görkem ve parıltı sahibi olduğu ve bunları hükümdarlara verdiği iddia edilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Men'in kaderle kurulan ilişkisinin de tanrıya uygulanan hvareno teorisine eklenebileceği düşünülmüştür. Ayrıca krallık yeminin İskitlerde de bulunduğu belirtilmiştir[516].

Van Haeperen-Pourbaix Pers kökeni teorisini kuvvetlendirmek amacıyla Askaenos epithetini değerlendirmiştir. Bu epithetin daha önce iddia edildiği gibi Aşkenaz ile bağlantılı olup olamayacağı ve Phrygia ulusu ya da tüm Küçük Asya halklarını ifade

---

[513] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.237.

[514] Araştımacı Men'in sikke lejadlarında geçen epithetleri üzerine daha önce bir değerlendirme yapmıştır: Agnés Van Haeperen-Pourbaix, "Les épithétes du dieu Mên d'aprasles monnaies", **RBelgNum** CXVII: 76-79 (1971).

[515] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2752.

[516] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.237-239. Araştırmacı hvarenoya her şeyden önce Mithras'ın sahip olduğunu belirterek yine Mithras'la bağlantı kurmuştur.

ettiği konusunda tereddüt etmiştir. Dussaud'un Aşkenaz'ı Phrygia halkı olarak addetmesinin sebebi Jeremie'nin (L1, 27) *Babil'den çok uzak olmayan ve Medlerin yardımıyla burayı yağmalayan barbarları* gruplandıran bir metnidir[517]. Van Haeperen ise bu yerlere komşu olması gerekenlerin Urartu, Manni (Van ve Ourmia göllerinin arasındaki Manlılar) ve Aşkenaz krallıkları olduğunu; bunların ülkenin en verimli kısmına yerleşmiş, Roma döneminin Sassani ve İskit unsurları olduğunu iddia etmiştir[518]. Dhorme'ye göre Assur yazıtlarındaki Asguza/Iskuza İskitleri göstermektedir[519]. Van Haeperen, M.Duchesne-Guillemin'e göre Greklerin İskitleri, akınları M.Ö. 8. yy.da başlayan, Herodotos zamanında Orta Avrupa'dan Pamir'e yayılan Asguzai Assurları, Askenaz İbranileri[520], kuzey İran göçebeleri olarak adlandırıldıklarını ve onların kendilerini İskitler dediklerini aktarmıştır. İskitlerle Aşkenaz özdeşleştirmesini çok önemli bulan araştırmacı, daha önce Perdrizet'in Phrygialı mitolojik karaktere ve coğrafi yer adlarına dayanarak vardığı 'Askanialı Men' yorumunu doğru bulmamıştır, Askanios ile ilgili yer adlarının biri dışında Kuzey Anadolu'yla, Men kültünün yoğun olarak görülmediği Bithynia bölgesiyle ilgili olduğunu söylemiştir. Dussaud tarafından yapılan Aşkenaz ile İskitler arasındaki karşılaştırmanın Men kültüyle İskitli unsurlar arasında benzerlikler bulununca gözle görülebilir bir önemi olabileceğini düşünmüş; bu konuda şu tezleri öne sürmüştür: İskitler Phrygialılar gibi Hint-Avrupalı bir kavimdir ve Phrygia özellikle Men kültüyle ilgili numismatik kaynaklar açısından zengindir, İskitlerin de M.Ö. 8 yy.dan beri akınlar yaptıkları bilinmektedir. İskitler Pontus kralları gibi Men Pharnakou ile yemin ediyorlardı. İskitler ölümsüzlük kaynağı kutsal içki kabını (haoma) kullanıyorlardı. Kabil'in eski Hindu-İskit krallarının sikkeleri üzerinde ikonografisi ve adı Men'i çağrıştıran ay tanrısı Mao betimlenmiştir[521].

Van Haeperen-Pourbaix Aşkenaz'ın Phrygia halkını ifade etmesini reddettikten ve bu kelimenin İskitlere bağlanmasını kabul edilebilir bulduktan sonra yukarıda anlattığımız

---

[517] Dussaud, R., 1930, **a.g.e.**, s.82, dn.1.

[518] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.239.

[519] Dhorme, E., 1931, **a.g.e.**, s.41-42.

[520] Yukarıda epithetler bölümünde Aşkenaz adının bugün için Almanya ve Doğu Avrupa Yahudilerini ifade ettiğini belirtmiştik. Bunun için: Armstrong, K., **a.g.e.**, s.495.

[521] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.240.

Askaenos epithetinin Hititçe aska-wani/wana (kapı oturanı, kapı bekçisi) kelimesinin Grekçeleştirilmiş şekli olduğunu öne süren tezi kabul etmiştir. Ona göre Askaenos epithetinin sıkça kullanılması son derece anlamlıdır, kökeni muhtemelen Pers olan Men'in Anadolu ve daha belirgin biçimde Phrygia'da bir kere kabul edilmesinden sonra yerli bir kültün yerini alması ve Anadolu kökenli bir epithetle nitelenmesi reddedilemez. Epithetin ilgili göründüğü bu Hititçe anlamını da -yukarıda tanrının atribütlerinde yaptığı gibi- ölümden sonra yaşam ve ölümsüzlük kavramlarıyla ilişkilendirmiştir. Men'in yeni bir yaşama ulaştıran, ölümden sonra yaşama ve ölümsüzlüğe ulaştıran varlık olarak 'kapı oturanı', 'kapı bekçisi' olarak nitelendirilmesinin doğal olduğunu; Men'in bazen Nykhe ile birlikte patera tutmasının yaşamın ölüm karşısındaki zaferini simgelemiş olabileceğini söylemiştir. Bu durumda bu epithetin bu denli yayılmasının bir yandan Anadoluların Men'i niçin onurlandıklarını ve ondan ne beklediklerini bildiklerini onaylayabileceğini, bir yandan da Anadoluların Pers kökenli bu tanrıyı gerçekten benimsediklerini, bunun da ötesinde derinlemesine sindirdiklerini gösterebileceğini düşünmüştür. Böylece iki farklı yolla -'kapı oturanı', 'kapı bekçisi' anlamıyla ilişkili Askaenos ve İskitleri gösteren Aşkenaz ile ilişkili Askaenos- Men'i niteleyen kelimede aynı ölümsüzlük teması olduğunu söylemiştir[522].

Bu incelemeden sonra araştırmacı Men'in kişiliğindeki doğulu unsurları belirlemek ve kökeninin altını çizmek için Mithras ile benzerliğine ayrıca değinmiştir. Lane Men'in kayadan doğan Mithras'la özel bir ilişkisi olmadığını düşünmüştür[523]. Van Haeperen-Pourbaix buna katılmaz ve iki tanrı arasında ilişki olduğuna dair çeşitli kanıtlar sunar. Men'e Pers tanrıçası Anaitis ile birlikte tapılmasını Pers tanrısı olarak kabul ettiği Mithras ile aralarında bir ilişki olarak görmüştür. Mithras'ın da sıklıkla Anaitis ile ilişkilendirildiğini belirtmiştir. Ancak bununla ilgili olarak yukarıda da söylediğimiz gibi Mithras'ın daha sonraki teorilere göre Anadolu kökenli bir tanrı olduğu kabul edilmiştir. İki tanrının da hvarenosu olduğunu, böylelikle görkemlerini hükümdarlara verdiklerini söylemiştir. İki tanrının da gözde hayvanının horoz olduğunu, horozun Ahura-Mazda'nın kutsal hayvanı olarak Mazdeizmin Men kültü üzerindeki etkisini gösterdiğini iddia etmiştir. Men'in ayağını boğa başı üzerine koyması ile Mithras'ın

[522] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.241.

[523] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.75.

boğayı öldürmesini ilişkilendirmiştir. Mithras'ın Anaitis ile ilişkisinin Pontus sikkelerinin gösterdiğini söylemiştir. Mithras'ın hvarenosu olduğu ve horozun gözde hayvanı olduğu konusunda somut kanıtlar yoktur ve boğa öldürmesinin de astronomik bir hareketle, presesyonla ilgili olduğunu yukarıda belirtmiştik. Buna göre Men ile Mithras arasındaki tek somut ilişki kıyafetlerindeki benzerlik gibi görünmektedir. İkisi de doğulu kostümü giymiştir ve Phryg başlığı takmıştır, Van Haeperen-Pourbaix buna ek olarak Men'in başlığında da bazen Mithras'ınkinde olduğu gibi yıldızlar olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca yukarıda tanrıyla ilgili antik kaynaklardan bahsederken değindiğimiz Lukianus'un metinlerinden birini kanıt göstererek yazarın Men ile Mithras'ı sıkı biçimde ilişkilendirdiğini iddia etmiştir, ancak burada söz konusu olan diyalogda doğulu tanrıların som altından heykellerinden bahsedilirken Men ve Mithras'ın da Attis, Bendis, Anubis gibi tanrılarla birlikte adlarının sayılmasıdır. Araştırmacı bir Orphik şarkıda geçen 'ölümsüzlerin anasını çağrıyorum, Attis ve Men' ifadesinde Attis ve ölümsüzlerin anasıyla Men'i aynı anda adlandırıldığına dikkat çekmiş ve bu ifadenin Men'in ölümsüzlüğünü vurguladığını belirtmiştir[524].

Men'in kökeni ve karakteriyle ilgili vurguladıklarından sonra van Haeperen-Pourbaix Men kültünü Phrygia'daki başarısının nedenini araştırmıştır. Men kültüyle ilgili numismatik kanıtların özellikle Phrygia ve Pisidia bölgelerinde yoğunluk gösterdiğini saptamıştır. Pers Mazdeizminin Ahamenid döneminde Phrygia'ya girdiğini ve rahiplerin, Küçük Asya'da diriliş inancını ve Zoroastranizmi yaydıklarını belirtmiştir. Phrygialıları muhtemelen zaten inandıkları ölümden sonra yaşam, ruhun ölümsüzlüğü gibi inanışlarla, bu sonradan gelen inanışların örtüştüğünü; kendi dinlerinin de doğanın ölümü ve baharda yeniden dirilişi üzerine kurulduğunu, bunun Attis'in ölümü ve dirilişi ile simgelenerek kutlandığını bu nedenle yeni kültü kolaylıkla benimsediklerini, tanrı Men'in bölgede ölümsüzlük ve yeni yaşam ile ilgili inanışlar nedeniyle bu denli sevildiğini iddia etmiştir. Ayrıca Phrygialıların Men kültünü bu denli benimsemelerinin nedeni olarak bu halkın Anadolu'ya gelmiş son Hint-Avrupalı kavim olduğunu, göreceli olarak daha yeni bir tarihte gelmiş Hindu-Pers grupla ilişkilerinin özellikle daha güçlü

[524] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.242-243.

olduğu ortak bir kökenin mensupları olduğunu (hatta Hindu-Pers kökenli grubun batılı kolu olabileceklerini) öne sürmüştür[525].

Sonuç olarak araştırmacı, Men'in simgeleri ve yapısı ile ilgili olarak başlıca işlevlerinin bir ay tanrısınınkiler olduğu kanısına varmıştır. Çam kozalağının yaşamı, hilalin ölümden sonra yaşamı simgelediğini belirtmiştir. Ayın evrelerinin insanların kendi yaşamlarının doğanınkine bağlı olduğunu anlamalarını ve ayın da üç gün sonra yeniden doğmak üzere dönemsel olarak ölmesi gibi kendilerinin ölümlerinden sonra yeni bir yaşam tanımaları gerektiğini anlamalarını sağladığını açıklamıştır. Defne, kozalak ve boğa ölümden çıkan yeni bir yaşamı çağrıştırıyor demiştir. Günü bildiren horozun insanları yaşama davet ettiğini, pateranın belki de İskit ve Perslerde çok yaygın olan ölümsüzlük içeceği Haoma'yı simgelediğini, Men ve Tykhe arasındaki ilişkinin de belki de görkemle ölümsüzlüğün bir göstergesi olabileceğini belirtmiştir. Men'e yaşamı ilgilendiren her şey (iyileşme, bereket, mezarların korunması, ölümden sonra yaşam) için dua edilmesinin tesadüf olmadığını, çünkü ayın kendi kudreti içerisinde yaşamın gücünü, bereketi ve ölümden sonra yaşamı simgelediğini, belki de bu nedenle tıpkı Sami halklarında güneşin kocası ay gibi yaşamın tohumunu taşıdığı için eril bir tanrı olduğunu öne sürmüştür. Men'in kökeni ve Phrygia'da rağbet görmesiyle ilgili yukarıda anlattıklarımız nedeniyle Phrygia kökenli olduğu tezine meyletmemiştir. Men gerçekten Phrygia kökenli olsaydı Phrygia panteonunda Attis ve Kybele ile birlikte belirli bir yerinin olması gerekirdi der bu nedenle tanrının kökenini Pers dininde aramıştır. Pers kökenli olduğuna kanıt olarak da Pers ay tanrısı Mao ile ikonografik ve isimsel benzerliklerini, Men'in Askaenos ve Pharnakes epithetlerini, Mithras ve Men arasındaki benzerlikleri, Men kültünde horozun rolü ve Mazdeizm etkisini öne sürmüştür. Ayrıca İskit kültüründe de Men ile benzerlikler kuracak unsurlar bulmuştur. Pers kökenli kabul ettiği Men'in Phrygia'da oldukça benimsenmesinin nedenini de kültün yerli doktrinlere çok uygun olması olarak göstermiştir[526].

---

[525] Van Haeperen-Pourbaix, A., 1984, **a.g.e.**, s.243-245.

[526] Araştırmacı Men kültünün dağılımı yalnızca sikkeler üzerinden incelemiştir. Oysa bilinen taş eserler, özellikle yazıtlar kültün en yoğun görüldüğü bölgenin Lydia ve Pisidia olduğunu gösterir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MEN KÜLTÜNÜN DAĞILIM ALANI

Bugünkü bilgilerimize göre, Men kültüyle ilgili en batıdaki buluntu İtalya'da, en doğudaki ise Syria'da ele geçmiştir. Men kültü yoğun olarak Küçük Asya'da ve Roma döneminde rağbet görmüştür. Küçük Asya'da bu tapınım, genellikle Halys'in batısıyla Ege denizi arasındaki alanda yoğundur. Küçük Asya dışında Men tapınımı buradaki kadar yoğun görülmemekle beraber Attika'da Atina, Pire, Thoriskos, Sunion'da; Ege adalarından Euboia (burada Eretria'da), Delos, Thasos ve Rhodos'da; Dakia'da Potaissa ve Sarmizegetusa'da; İtalya'da Roma ve Ostia'da; Syria'da Laodikeia ad Libanum'da görülmektedir[527]. Kültün bu yerlere Küçük Asya'dan yayıldığı düşünülmüştür[528].

Tanrıyla ilgili kalıntıların çoğunluğu, epigrafik ve nümismatik belgelerdir, bunlara ek olarak taş, bronz veya terra kotta heykelcikler, taş rölyefler ve gemmalar vardır[529]. Epigrafik belgeler Küçük Asya, Hellas, Ege Adaları, Dakia ve İtalya'dan ele geçmişken, numismatik belgeler sadece Küçük Asya ve Syria'dan ele geçmiştir. Hakkında bilinen en eski buluntu M.Ö. 4. yüzyıla, en yenisi ise M.S. 4. yüzyıla aittir. En eski buluntular Attika, Pisidia, Galatia ve Pontus'tan, en yenileriyse Küçük Asya ve İtalya'dandır.

1. KÜÇÜK ASYA

Ay tanrısı Men ile ilgili en çok verinin elde edildiği yerin Küçük Asya olduğunu belirtmiştik, bu buluntuların büyük çoğunluğu Roma dönemine aittir. Küçük Asya'nın kesin olarak Men kültünün çıkış yeri olduğunu söyleyemesek de kültün burada

[527] Lane, E.N., 1990 a, **a.g.e.**, s.2160-2163.

[528] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.462.

[529] Lane, E.N., 1990 a, **a.g.e.**, s.2161.

şekillendiği bellidir. Bu da, Anadolu'nun her yerinde tanrının saygınlık görmüş olmasını açıklar. Küçük Asya'da Men kültünü, Pisidia, Lydia, Phrygia, Karia, Pamphylia, Lykonia, Kilikia, Galatia, Paphlagonia, Pontos, Bithynia, Ionia, Aiolia, ve Kappadokia bölgelerinde görmekteyiz (harita I).

Küçük Asya'da Men ile ilgili heykel ve heykelcikler, adak stelleri, mezar stelleri, adak levhaları, sunaklar ve yazıtlar bulunmuştur. Ayrıca gemma ve sikkeler üzerinde de tanrı betimlenmiştir. Buradaki kalıntıların çoğunluğu, epigrafik ve nümismatik belgelerdir. Kalıntılar arasında sikkeler önemli bir yer tutmaktadır[530]. Bunların dışında Pisidia Antiokheiası (Yalvaç) yakınında tanrının kutsal alanının Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlenen kalıntıları vardır.

Küçük Asya'da Men kültüyle ilgili kesin tarihlendirilebilen en erken eser Galatia kralı Deiotarus'a ait sikkedir (M.Ö. 40)[531]. Men tasvirinin yer aldığı bir Pharnakeia (Giresun) sikkesi M.Ö. 2. yy.a tarihlendirilmiştir[532]. Buluntu yeri kesin olarak bilinmeyen Küçük Asya menşeili bir terra cotta heykelcik M.Ö. 3. yy.a aittir[533]. Bunlar dışında erken dönem eserleri genel olarak Hellenistik döneme tarihlendirebileceğimiz Pisidia Antiokheiası (Yalvaç) sikkeleri ve kutsal alandaki bazı kalıntılardır. Kült M.S. 1.-3. yüzyıllar arası büyük gelişim göstermiştir. Bunu, Augustus döneminden (M.Ö. 27-M.S. 14) Marcus Aurelius dönemine (M.S. 161-180) kadar olan Küçük Asya sikkeleri ve en erkeni M.S. 66/67 yılına[534], en geçi ise M.S. 269/70 yılına tarihlenen[535] yazıtlar göstermektedir.

---

[530] Men'in arkeolojik ve epigrafik buluntuları için: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, numismatik buluntuları için: Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**

[531] Sikkenin ön yüzünde Phryg başlıklı ve omuzlarında hilal olan Men büstü, arka tarafında kral Deiotarus'un monogramı vardır: Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.528, no.6, lev.XXX, 25; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, 42, 1975 a, **a.g.e.**, s.152, Galatia 1.

[532] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**., s.1, Pharneceia 1, lev.I.

[533] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.89-90, no.140, lev.LXV.

[534] Buresch, K., **a.g.e.**, s.85, no.41; Lane; E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.23; 1971, **a.g.e.**, s.39, no.56.

[535] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.46, no. 39, lev. XII. 1; Lane 1964, **a.g.e.**, s.51, no. A5; 1971, **a.g.e.**, s.43, no. 65.

Men kültüyle ilgili Küçük Asya'daki kesin tarihlendirilebilmiş en geç kalıntılar, Pisidia Antiokheia'sı (Yalvaç) Men kutsal alanındaki Maksimian oyunlarının kaydedildiği agonistik yazıtlardır[536], dolayısıyla Maksimian Galerius dönemine (M.S. 311) tarihlenmektedirler. Bu tarihten sonra kültün hızla gerilediğini görülür[537].

Kült merkezleri, özellikle Küçük Asya'nın batısında, Halys ve Ege denizi arasında toplanmıştır. Kültle ilgili yazıtların dağılımına göre sikkeler daha çok Anadolu yarımadasının güneybatı çeyreğinde toplanmıştır, ancak Priene'den Attaleia'ya kadar olan kıyı şeridinde henüz bulunmamışlardır (harita II). Sadece sikkeler, Halys'in batısındaki bu alandan dışarıya çıkmıştır, bunlar Pontus'ta Pharnakeia'da ve Syria'da Laodikeia ad Libanum'da bulunan sikkelerdir[538].

Strabon, Anadolu'da Pontus[539], Pisidia Antiokheia'sı[540] (Yalvaç) ve Karoura'da[541] (Tekke Köy) Men tapınakları olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan Pisidia Antiokheia'sındakinin kalıntıları günümüzde bulunabilmiştir. Burası Küçük Asya'da Men'in bilinen en önemli kült merkezlerinden biridir, burada Men kentin baştanrısıdır. Men'in bilinen diğer önemli kült merkeziyse Lydia'nın kuzey doğusundaki, Kula ve çevresini kapsayan Maeonia bölgesidir. Burada tanrıya ait tek bir kutsal alan değil de çok sayıda kırsal kutsal alan olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Ankyra (Ankara) Augusutus tapınağının Men'e de ait olduğunu veriler göstermektedir[542]. Bunlardan

---

[536] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.287, no.12; s.288, no.13, 14; s.289, no.16; s.289, no.17; s.190, no.18; s.291, no.19; s.291, no.20; s.293, no.21, 22; s.294-295, no.23; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no. 164-174.

[537] Lane, E.N., 1990 a, **a.g.e.**, s.2162.

[538] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.162-163.

[539] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, III, 31.

[540] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VII, 14.

[541] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 20. Bu kutsal alan aslında Attouda'da olmalıdır. Bu konuya aşağıda değineceğiz.

[542] Bir Galatia sikkesinin arka yüzünde Men distylos tapınak içinde yer almaktadır, Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727; Daniel Krencker ve Martin Schede, **Der Tempel in Ankara**, (Berlin: De Gruyter, 1936), lev. XLV F; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, Ankyra 12; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.154, Galatia 7. Bir diğer Galatia sikkesinin arka yüzünde ise Men -yukarıda bahsedilen diğer sikkelerde olduğu gibi- ayakta durmaktadır, fakat bu sefer tapınağın içinde değil, sağ tarafındadır: Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.154-155, Galatia 8. Buradaki tapınağın Men ile ilişkisine aşağıda ilgili bölümde ayrıntısıyla değineceğiz.

başka, epigrafik ve nümismatik belgeler, Sardes[543] (Salihli), Nysa[544] (Sultanhisar), Ayazviran (Ayazören) [545], Menye[546], Julia[547] (Çay) ve Prostanna[548] (Eğridir yakınında) gibi, Küçük Asya'nın çeşitli yerlerinde Men tapınakları olduğunu göstermektedir. Men rahiplikleri, Eumeneia[549] (Işıklı), Anaboura[550] (Şarkıkaraağaç) ve Aphrodisias'ta[551] (Geyre) olduğu gibi, sıkça başka tanrıların rahiplikleriyle birleştirilmiştir[552].

Küçük Asya'da Men kültü bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Maeonia bölgesinde kült bölgenin kendine özgü karakterine yoğun bir şekilde adapte olmuştur[553]. Burada insanların tanrıya boyun eğmelerini, bu bölgeyle sınırlanan τυραννος[554] veya κυριος[555] epithetleri gösterir. Bu bölgeye özgü diğer yerel konsept ise -istemeyerek olsa

---

[543] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2707; Perdrizet, P., **a.g.e.**, dn.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.34; 1971, **a.g.e.**, s.52, no. 79.

[544] Bir Nysa sikkesinin arka yüzünde Men tetrastylos tapınak içinde görünmektedir: Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s20, Nysa 21; 1975 a, **a.g.e.**, s.25, Nysa 18.

[545] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.30, dn.102; s.60, dn.231; Lane. E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.25; 1971, **a.g.e.**, s.27-28, no.44.

[546] Le Bas, P., **a.g.e.**, s.214, no.675; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.8; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.15, no.6; 1971, **a.g.e.**, s.35, no.52.

[547] Bir Julia sikkesinin arka yüzünde Men distylos tapınak içinde yer almaktadır: Drexler, W., **a.g.e.**, s.2713-4; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.276, no.4, lev. XXXIII, no.7; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.27, Julia 2; Kraft, K., 1972, **a.g.e.**, lev. 52, no. 23; 1975 a, **a.g.e.**, s.66, Julia 4.

[548] İki Prostanna sikkesinin arka yüzlerinde Men distylos tapınak içinde yer almaktadır, Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.117, Prostanna 1-2.

[549] Bu Phrygia yerleşiminde Apollon ile Men Askaenos rahipliklerini birleştiğini görüyoruz: Drexler, W., **a.g.e.**, s.2712; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no. 12; 1971, **a.g.e.**, s.66, no. 101.

[550] Calder, W.M., 1962, **a.g.e.**, s.62-63, no. 351; 1971, **a.g.e.**, s.84-85, no. 131.

[551] Aphrodisias'ta ise Men Askaenos ile Hermes Agoraios rahiplerinin aynı olduğunu görüyoruz, kültlerinin birleştirldiğinden yukarıda bahsetmiştik. Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.75-6, no. 118-20.

[552] Lane, E.N., 1990 a, **a.g.e.**, s.2163-4.

[553] Steinleitner, F.S., **a.g.e.** s.35.

[554] Bu epithetin geçtiği bir adak steli örneği için: Texier, C., **a.g.e.**, s.135, lev. 51; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.60, dn.2; Cook, A.B., 1964, **a.g.e.**, s.193, fig.141; 142-156; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no. 11; 1971, **a.g.e.**, s.35, no. 53.

[555] Bu epithetin geçtiği bir adak steli örneği için: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.24; 1971, **a.g.e.**, s.26-27, no. 43.

bile- tanrıyı kızdırmaktan korkmaktır. Bunu kefaret yazıtları[556] ve Men'e günahkarları cezalandıran bir tanrı olarak tapılması gösterir[557]. Buradaki epirafik belgelerde Men'in bu işlevi, Artemis Anaetis, Zeus Sabazios, ana tanrıça kültüne sahip tanrıçalar ve Apollon'un formları gibi bölgedeki diğer yerel tanrılarla pay edilmiştir, yani bölgede cezalandırıcı fonksiyona sahip tek tanrı Men değildir[558].

Men kültünün önemli bir merkezi olan Pisidia Antiokheia'sına baktığımızda ise tapımın oldukça farklı olduğunu görüyoruz. Buradaki tapınak, Strabon'dan öğrendiğimiz kadarıyla Roma dönemi öncesinde büyük bir araziye ve hierodouloi'a sahipti[559]. Bu mülkiyet Romalıların Galatia'yı ilhakıyla kırılarak, kutsal alan Antiokheia'daki Romalı kolonistlerinin eline geçmiştir. Tapınağın finansal işlerini idare etmek için *curatores arcae sanctuarii* atanmıştır[560]. Yazıtlarda oldukça sık olarak karşılaştığımız (Antiokheia'nın kuzeyindeki Sağır ve Kumdanlı'da yoğun olarak yazıtlarının bulunduğu Ksenoi Tekmoreioi ile ilgili olduğu düşünülen[561]) τεκμορειοι tapınak için maddi yardımda bulunmuş olmalıdırlar[562]. Burada, tanrıya inananlar sadece yerli halktan oluşmuyordu, M.S. 1. yüzyılda şehrin Roma kolonisi olmasıyla, yerel aristokraside önemli rol oynayan Romalı aileler tarafından da tanrı tapım görmüştür[563]. Antiokheia'daki Men kültünün son dönemlerinde, Men onuruna kutsal alanda, koloninin önde gelenlerinden yüksek dereceli memurların başrahipliğinde oyunlar yapıldığını yazıtlardan öğreniyoruz. Nihayetinde, burada Lydia'dan farklı olarak Men kültü oldukça resmi bir karakter kazanmıştır[564].

---

[556] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2704, no.20; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.1; Buresch, K., **a.g.e.**, s.87; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.36, no.11; Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.47; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, no.17; 1971, **a.g.e.**, no.61 ve 66.

[557] Bu şekilde bir adak yazıtı örneği için: Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.30, 60; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.25; 1971, **a.g.e.**, s.27-29, no. 44.

[558] Lane, E.N., 1990 a, **a.g.e.**, s.2164.

[559] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 8, 14.

[560] Levick, B., 1967 a, **a.g.e.**, s.85-86.

[561] W. Ruge, "Xenoi Tekmoreioi", **Paulys Real Enzyclopedie der Classischen Altertumswissenschift Buchhandlung V A, 1** (Stuttgart: A. Druckenmüller, 1934), s.168.

[562] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.187.

[563] Ramsay, W.M., 1916, **a.g.e.**, s.94; Levick, B., 1967 a, **a.g.e.**, s.114; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.176.

[564] Levick, B., 1967 a, **a.g.e.**, s.190.

Lydia'da bulunan mezar yazıtlarında Men, yukarıda değindiğimiz gibi, mezarların koruyucusu olarak karşımıza çıkmaktadır[565], tanrının bu özelliği Lykonia'da da görülmektedir[566]. Burada tanrı Men Katakhthonios epitetiyle mezarların koruyucusu, yeraltı tanrısı olarak kabul görmüştür[567]. Tanrı, Men Askaenos olarak tapım gördüğü Pisidia Antiokheia'sında (Yalvaç) [568], Men Pharnakou olarak tapınım gördüğü Kabeira'da[569] (Tokat-Niksar) ve Lydia'daki kült merkezinde baş tanrıdır[570].

1.1. İonia ve Aiolia

Smyrna (İzmir), Magnesia ad Maeandrum (Ortaklar) ve Pergamon'da (Bergama) ele geçmiş epigrafik buluntular ile Magnesia ad Maeandrum ve Priene (Güllübahçe) sikkeleri İonia'da Men kültünün varlığını gösterirler. Smyrna'da bulunmuş, Atina Epigrafi Müzesi'nde korunan yazıtta Artemis ve Men'in heykellerinin Helios Apollon Kisauloddenos'a adanmış olduğunu öğreniyoruz[571]. Pergamon'da Hera kutsal alanında bulunmuş bir altar ise Men Tyrannos'a adanmıştır[572]. Magnesia ad Maeandrum'da Men'e adanmış bir yazıt bulunmuştur[573]. Ayrıca Caracalla (M.S.198-217) döneminden Philippus (M.S.244-249) dönemine kadar olan kent sikkelerinde Men'in de betimi yer almıştır[574]. Bu sikkelerde Men ayaktadır, yılan dolanmış thyrsos, thyrsos ve patera,

---

[565] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.70-71.

[566] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.143-151, 154-156, A5, AD5-AD6.

[567] Lane, E.N., 1990 a, **a.g.e.**, s.2163-64.

[568] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 14.

[569] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, III, 31.

[570] Keil, J., 1923, **a.g.e.**, s.255-257.

[571] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2697; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.14, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.19-20, no.28.

[572] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.14, no.3; 1971, **a.g.e.**, s20-21, no.30.

[573] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2697; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.70; Otto Kern, **Die Inschriften von Magnesia am Mäander** (Berlin: W. Spemann, 1900), s.143-144, no.227; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.14, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.20, no.29.

[574] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2697; Head, Barclay V., **British Museum Catalogue of Greek Coins of Ionia** (Londra: William Clowes and Sons, 1892), s.169-170, no.77, 80, lev.20, no.5; Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.81, no.32; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.16, Magnesia 1-5; 1975 a, **a.g.e.**, s.8-11, Magnesia on the Maeander 1-9, lev.III.

kozalak ve asa, patera ve asa tutarken ayağının altında bukranion ile veya elindeki patera ile yanındaki altara sunu dökerken görülmektedir. Tanrıya özgü, kozalak, patera, bukranion gibi atribütlerin yanı sıra thyrsosla da betimlenmesi, hem Men'e kendi karakteri altında tapınıldığını hem de yukarıda bahsettiğimiz gibi tanrının burada Dionysos'la bir tutulmuş olabileceğinin göstergesidir. Priene'de ise M.S. 2. yy. sonu veya 3. yy. başlarından Valerianus (M.S.253-260) dönemine kadar olan süreye ait kent sikkelerinin arka yüzünde Men betimlenmiştir. Bunlarda tanrı ayaktadır ve patera ile asa tutmaktadır[575].

Atina Ulusal Müzesi'ndeki Aiolia kökenli olduğu düşünülen bir heykelcik daha önce Men olarak yayımlanmıştır[576]. Ancak bu aslında tanrı Attis'in bir tasviridir[577]. O halde Aiolia'da Men kültünü gösteren henüz sadece sikkeler vardır. Elaia Aeolidis (Reşadiye) sikkelerinin arka yüzünde Men ayakta ve asa ile kozalak tutarken gösterilmiştir[578].

1.2. Lydia

Lydia bölgesi Küçük Asya'da Men kültünün en yoğun görüldüğü bölgelerden biridir. Buradan ele geçen Men ile ilgili buluntuların çoğunu epigrafik belgeler oluşturur. Bu bölgede şimdiye kadar bulunmuş kesin tarihlendirilmiş en erken yazıt M.S. 66-67 yıllarına[579], en geç yazıt ise M.S. 269-270 yıllarına aittir[580]. Özellikle Katakekaumene ya da Maionia bölgesi denilen yani Kula ve çevresini kapsayan alan Men ile ilgili

---

[575] Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.94-96, no.4, 5, 8, 9, 11, lev.III, no.22; Kurt Regling, **Die Münzen von Priene** (Berlin: H. Schoetz & Co. Gmb. H., 1927), no.184, 185, 214, 215, 217, 218, 223, 228, lev.IV-V; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.17, Priene 1-5; 1975 a, **a.g.e.**, s.11-14, Priene 1-7, lev.IV.

[576] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.72, fig.3; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.15, no.4, dn.32.

[577] Vermaseren M.J., 1985, **a.g.e.**, s.30, no.147.

[578] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2696-2697; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.16, Elaia 1, lev.III, 2; 1975 a, **a.g.e.**, s.8, Elaia Aeolidis 1-2, lev.III.

[579] Buresch, K., **a.g.e.**, s.85, no.41; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.23; 1971, **a.g.e.**, s.39, no.56.

[580] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.46, no.39, lev.XII; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.51, no.A5; 1971, **a.g.e.**, s.43-44, no.65.

buluntuların geldiği yerdir. Burası kırsal yerleşimlerden oluşan ve pek çok yerel tanrının tapım gördüğü bir bölgeydi[581].

Lydia'da, özellikle de Maionia bölgesinde Men'e ait pek çok kutsal alan olmalıdır[582], ancak yazıtlar ve sikkeler arasında kutsal alanlara açık bir şekilde işaret eden az sayıda örnek vardır. Maeonia bölgesindeki Men kutsal alanlarından birinin Ayazviran'da (Ayazören) olduğunu epigrafik belgeler göstermektedir. Burada bulunmuş bir yazıtta, tanrıya özellikle εν τω ναω yani *naos*ta meydana geldiği belirtilen anlaşmazlıkta karar vermesi için başvurulmuştur[583]. Bu büyük ihtimalle burada tanrıya ait bir tapınak olduğunu gösterir. Bir bomos ise olasılıkla yine aynı kutsal alana sunulmuştur[584]. Yine bu bölgede, Menye'de tanrının bir kutsal alanı olmalıdır. Yerleşimin çeşmesinde devşirme olarak kullanılmış bir levha üzerindeki yazıttan Men'in buradaki kutsal alanına προπυλον adandığını öğreniyoruz[585]. Maionia bölgesinin yakınındaki Sardes'te bulunmuş bir yazıt burada da Men tapınağı olduğunu gösterir[586].

Bunlardan başka numismatik belgeler de Lydia'daki Men kutsal alanlarından birine işaret eder. Nysa'ya (Sultanhisar) ait Men kültüyle ilgili epigrafik belgelerin noksanlığına rağmen İmparator Nero'dan (M.S.54-68) Gallianus'a (M.S.253-268) kadar

---

[581] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.17, dn.1.

[582] Lydia'da pek çok yerde Men kültüyle ilgili veriler ele geçmiştir, bu yerler için: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.31-39 (Gölde-Kula çevresi), no.40-50 (Ayazören), no.51 (Ayvatlar- Kula çevresi), no.52-55 (Maionia/Menye-Kula çevresi), no.56-57 (Görnevit-Kula çevresi), no.58-66 (Koloe/Kula), no.67-68 (Kavaklı), no.69-71 (Tarsi/Köleköy- Kula çevresi), no.72 (Karaoba- Kula çevresi), no.73 (Kavacık- Kula çevresi), no.75 (Darmara), no.76 (Mostene?/Asartepe), no.77-81 (Sardes), no.82 (Philadelphia/Alaşehir), no.83 (Saittai çevresi), no.84-85 (Magnesi ad Sipylum); Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, no.5 (Silandos), no.6, 62, 63 (Kollyda), no.36, 37, 58 (Katakekaumene), no.71 (Kalburcu).

[583] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.30, dn.102; s.60, dn.231; Lane. E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.25; 1971, **a.g.e.**, s.27-28, no.44.

[584] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2704; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.58; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, dn.49; 1971, **a.g.e.**, s.31, no.49.

[585] Le Bas, P., **a.g.e.**, s.214, no.675; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.8; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.15, no.6; 1971, **a.g.e.**, s.35, no.52.

[586] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2707; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.71, dn.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.34; 1971, **a.g.e.**, s.52, no.79.

olan süre içerisinde Men'in betimlendiği kırktan fazla sikke tipi vardır. Hatta bunlardan üç tipte Men tapınak içinde gösterilmiştir; bu sikkelerden bilinen en erkeni Marcus Aurelius (M.S.161-180) dönemine aittir ve arka yüzde Men ellerinde patera ve asa ile heksastylos bir tapınak içinde betimlenmiştir[587] (lev.I, res.2). Elagabalus (M.S.218-222) devri kent sikkesinin arka yüzünde ise Suriye tipi alınlıklı, tetrastylos bir tapınak içinde patera ve asa tutarken tasvir edilmiştir[588]. Phillippus devri (M.S.244-249) kent sikkesinin arka yüzünde ise Men olduğu şüpheli bir figür heksastylos bir tapınak içinde görülmektedir[589]. Nysa'nın Ephesus[590] ve Sparta[591] ile yaptığı anlaşmaların göstergesi olan homonia sikkelerinde de Men'in yer alması tanrının kent için önemini gösterir. Şehrin koruyucu tanrıçası Tykhe Men heykelciğiyle birlikte betimlenmiştir[592] (lev.I, res.3).

Bölgede Men kültüyle ilgili buluntuların daha çok epigrafik belgelerden oluştuğunu söylemiştik. Tanrının tapınımına adak yazıtlarında ve mezar yazıtlarında rastlamaktayız. Bunlarda Men'i iyileştirici, cezalandırıcı ve mezar koruyucu karakterlerinde görürüz, bazen tanrının bu yönleri iç içe geçmiştir. Ayrıca bu özellikler bölgede sadece Men'e özgü değildir, burada tapım gören diğer yerel tanrılar da bu karakter özelliklerine sahiptirler. Hatta bu tanrılara bazen Men ile birlikte yakarılmıştır[593].

---

[587] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2706; Barclay, V.H., 1901, **a.g.e.**, s.177, no.39, lev.XX, no.6; Regling, K., 1913, **a.g.e.**, s.82, no.84; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, no.20; 1975 a, **a.g.e.**, s.23, Nysa 13, lev.VIII, Nysa 13.

[588] Regling, K., 1913, **a.g.e.**, s.85, no.126, lev.XIII; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, Nysa 21; 1975 a, **a.g.e.**, s.25, Nysa 18, lev.IX, Nysa 18.

[589] Regling, K., 1913, **a.g.e.**, s.88, no.174; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, Nysa 22, lev.IV, 8; 1975 a, **a.g.e.**, s.29, Nysa 30, lev., XI, Nysa 30.

[590] Regling, K., 1913, **a.g.e.**, s.85, no.124, lev.XIII; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, no.26; 1975 a, **a.g.e.**, s.33, Nysa 41, lev.XIII, Nysa 41.

[591] Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, no.27, lev., IV, no.2; 1975 a, **a.g.e.**, s.33-34, Nysa 42-43, lev.XIII, Nysa 42-43.

[592] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2706; Regling, K., 1913, **a.g.e.**, s.85, no.129, 136-137; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.20, no.23, dn.14; 1975 a, **a.g.e.**, s.25-26, 31-33, Nysa 19, 21-22, 35-36, 40, lev.IX, XII.

[593] Men ile birlikte diğer tanrılara adanmış yazıtların bazıları için: Drexler, W., **a.g.e.**, s.2703, no.10; Perdrizet, M., **a.g.e.**, s.57, no.4; Buresch, K., **a.g.e.**, s.111, no53; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.35-38, no.53-54; s.41-42, no.61; Schwertheim, E., **a.g.e.**, s.357; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**,

Adak yazıtlarını şükran ve kefaret yazıtları olarak ikiye ayırabiliriz. Şükran yazıtları basit nitelikte, kişinin tanrı tarafından dileğinin yerine getirilmesi üzerine diktiği yazıtlardır. Buna göre kişiler önce tanrıya dua ederek bir istekte bulunmuş ve bu istekleri gerçekleşince de adakları olan stelleri diktirmiş olmalıydılar. Yazıtlardan bu isteklerin çoğunlukla sağlıkla ilgili olduğunu görüyoruz. İnsanlar göz[594], ayak[595], bacak[596], göğüs[597] veya göz-bacak-göğüs[598] gibi birden fazla hasta organ için dua etmişlerdir. Sağlığına kavuşan organları için tanrıya steller dikerek şükranlarını bildirmişlerdir. Bazen bu yazıtlara söz konusu organların rölyefleri de eşlik etmiştir[599]. Bu örnekler tanrıya şifa vermesi için tapıldığının yani tanrının iyileştirici olarak görüldüğünün kanıtıdır. İnananların tanrıdan sağlık dışında, bir katır[600] ya da bir eş[601] gibi günlük hayatla ilgili istekleri de oluyordu. Bazı örneklerde ise adağın ne için olduğu belirtilmemiştir, sadece isteğe ulaşıldığı anlaşılmaktadır[602]. İnananlar sadece

---

lev.I, A8; Hasan Malay ve George Petzl, "Neue Inschriften aus den Museen Manisa, İzmir und Bergama", **EA** 6: 55-69, (1985), s.117, no.9, lev.9; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.62; Şahin, N., **a.g.e.**, s.80-81, 98.

[594] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2700, no.2; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.58, no.3; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, Lydia no.2; 1971, **a.g.e.**, s.21-22, no.32.

[595] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2703, no.15; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.58, no.1; Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.46, no.39; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, no.13; s.51, A5; 1971, **a.g.e.**, s.40-41, no.59 s.43-44, no.65.

[596] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2700, no.1; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.58, no.4; Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.95; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, Lydia no.1; 1971, **a.g.e.**, s.22, no.31.

[597] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.19, no.28; 1971, **a.g.e.**, s.48-49, no.74.

[598] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.58, no.2; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.22-23, no.4; Henry Willy Pleket, **Greek Inscriptions in the Rijksmuseum van Oudheden at Leiden II** (Leiden: Brill, 1958), no.4, lev.XIV; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, no.14; 1971, **a.g.e.**, s.23, no.35.

[599] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.23, 43-44, no.35, 65.

[600] Le Bas, P., **a.g.e.**, s.215, no.686, Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.95, no.184; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.19, no.27; 1971, **a.g.e.**, s.24, no.37.

[601] Robert, L., 1964, **a.g.e.**, s.23-24, no.2-3, lev.II no.2, III, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.33, 1967, **a.g.e.**, s.45, no.7; 1971, **a.g.e.**, s.53, no.80.

[602] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2703; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.2; Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.105, no.205; Herrmann, P., **a.g.e.**, s.45, dn.176; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17-19, no.15, 21, 26; 1971, **a.g.e.**, s.29-30, 41, no.45, 46, 60

kendileri için değil çocukları[603], evlatlıkları[604], kardeşleri[605] adına da adakta bulunmuşlardır.

Kefaret yazıtlarında kişi suçunu itiraf ettiği için bu yazıtlar daha uzun ve ayrıntılıdır. Kişi tanrının onu veya bir yakınını işlediği günahtan dolayı cezalandırdığına inandığı için suçunu itiraf eder. Bu cezadan kurtulması için de bedelini ödemesi gerekir. Kefaret, günah çıkartma ya da itiraf (confessio) yazıtları Küçük Asya'da Lydia'nın Katakekaumene bölgesinde ve Phrygia'nın Hieropolis (Pamukkale) yakınındaki Apollon Lairbenos tapınağı (Bahadınlar köyü) civarında ele geçmiştir. Bu epigrafik belgeler M.S. 2. ve 3. yüzyıllarla aittir. Ele geçen yazıtlara göre günah çıkarma geleneğinin Lydia'da daha yaygın olduğu saptanmıştır. Bu yazıtlar genellikle kötü bir Grekçe ile kaleme alınmıştır[606].

Men kültüyle ilgili kefaret yazıtları henüz sadece Lydia'da ele geçmiştir. Bu yazıtlarda Men bazen yalnız, bazen de diğer yerel tanrılarla birlikte anılır[607]. Kişiler hırsızlık[608], iftira[609], dolandırıcılık[610], hırsızlık karşısında suskun kalma[611], zina[612], mahkemede

---

[603] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.22, no.33; s.23, no.35; s.43, no.63; s.43-44, no.65; s.45, no.68; s.47-48, no.72; s.163-164, A2.

[604] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.23, no.35; s.24-25, no.39; s.25, no.40; s.25-26, no.41.

[605] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.32, no.50.

[606] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.8.

[607] Herrmann, P., **a.g.e.**, s.24, no.18, lev.VI, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.50, no.A1; 1971, **a.g.e.**, s.30-31, no.47; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.14.

[608] Herrmann, P., **a.g.e.** s.30, no.21, lev.VIII, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.50, A2; 1971, **a.g.e.**, s.45-46, no.69; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.3-5, no.3; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.11.

[609] William J Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia II** (Londra: J. Murray, 1842), s.467-468, no.340; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2701; Pedrizet, P., **a.g.e.**, s.58, no.1; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.34, no.10; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.15, Lydia no.5; 1971, **a.g.e.**, s.40, no.58; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.11.

[610] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2703-2704; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.59, no.3; Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.107; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, no.6; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, no.16; 1971, **a.g.e.**, s.33-34, no.51; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.63-64, no.54.

[611] Angilos Chanitos, "Drei Kleinasiatische Inschriften zur Griechischen Religion", **EA** 15: 127-134 (1990), s.127; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.10. Bu örnekte hırsızlık yapan kişinin kimliğini saklayan tanrı tarafından uyarılıyordu.

yalan yere yemin etme[613], tanrıya verilen sözü tutmama[614], tanrının hizmetine çağrıldığı halde gitmeme[615], kutsal topraklara izinsiz girme[616], tapınağı saldırganlardan koruyamama[617] gibi suçlar yüzünden tanrı tarafından cezalandırıldıklarına inanmışlardır. Bu örnekler gösteriyor ki tapınaklar tanrıya karşı işlenen suçların yanı sıra günlük hayattaki suçlarla da ilgilenmiştir. Cezalar bedene ve akla zarar verme şeklinde gerçekleşiyordu, yani kişi başına gelen kötü bir şeyin nedeni olarak daha önce işlediği bir suçu görüyordu. Yazıtlar cezalandırılmış kişilerin vücutlarının bir organıyla ilgili bir hastalığa tutulduklarını[618], felç olduklarını[619], bekaretlerini kaybettiklerini[620], delirdiklerini[621], hatta öldüklerini[622] gösteriyor, ancak her zaman cezanın ne olduğu

---

[612] Christian Naour, "Nouvelles Inscriptions de Moyen Hermos", **EA** 2: 107-141, (1983), s.137; Malay, H., 1988, **a.g.e.**, s.151, no.5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.7-10, no.5; Chanitos; A., **a.g.e.**, s.127; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12-13.

[613] Robert, L., 1964, **a.g.e.**, s.35-36, lev.III, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.46, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.24-25, no.39.

[614], Robert, L., 1964, **a.g.e.**, s.23-24, no.2, 3, lev.II, no.2; III, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.33; 1967, **a.g.e.**, s.45, no.7; 1971, **a.g.e.**, s.32, 53, no.50, 80; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.78-79, no.61.

[615] Herrmann, P., **a.g.e.**, s.24, no.18, lev.VI, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.50, no.A1; 1971, **a.g.e.**, s.30-31, no.47; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.14.

[616] Varinlioğlu, E., 1989, **a.g.e.**, s.47-49; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12.

[617] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.14-15.

[618] Naour, C., 1983, **a.g.e.**, s.137; Malay, H., 1988, **a.g.e.**, s.151, no.5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.7-10, no.5; Chanitos, A., **a.g.e.**, s.127; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12-13. Bu örnekte günahkarın tanrılar tarafından gözleri kör edilmiştir.

[619] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.14-15.

[620] Chanitos, A., 1990, **a.g.e.** s.127; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.10.

[621] Herrmann, P., **a.g.e.**, s.24, no.18, lev.VI, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.50, no.A1; 1971, **a.g.e.**, s.30-31, no.47; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.14.

[622] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2703-2704; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.59, no.3; Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.107; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, no.6; Otto Eger, "Eid und Fluch in den maionischen und phrygischen Sühne-Inschriften" **Festschrift Paul Koschaker III** (Viyana: Böhlau, 1939), s.290; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17-18, no.16, 24, 1971, **a.g.e.**, s.26-27, 33-34, no.43, 51; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.63-64, 86-87, no.54, 68.

belirtilmiyordu[623]. Bu cezalardan sadece suçu işleyen kişi değil yakınları da nasibini alabiliyordu; günahkar adına ya da onunla birlikte kefareti ödüyorlardı[624].

Tanrının öfkesini üzerine çeken kişinin bundan kurtulması için suçunu itiraf edip kefaretini ödemesi gerekiyordu. Bunu yapması, yani günahının bedelini öğrenmesi için tanrıyla iletişim kurması gerekirdi. Bu aracılığı rahip veya rahipler yapıyor olmalıydı. Malay, günahkarlara tanrısal öfkenin nasıl yatıştırılacağına dair yol göstermenin rahibin görevlerinden olduğunu söylemiştir[625]. Günahkar kutsal alana gidip rahibe (ya da rahiplere) suçunu itiraf ediyor, rahip de ona ne yapması gerektiğini söylüyor; bunu da tanrının buyruğu olarak iletiyor olmalıydı. Bir örnekte günahkar Zeus ve Men Artemidorou tarafından gönderilen vahiy uyarınca adağı sunduğunu belirtir[626]. Bir başka örnekte 'tanrının buyruğuyla' ifadesi geçer[627]. Lane bu iletişimle kastedilenin tanrının kült mensupları ile rüyalar yoluyla bağ kurduğuna inanıldığı olabileceğini belirtmiştir[628]. Ayrıca tanrıyla epiphani yoluyla iletişim kurulduğu iddia ediliyordu. Artemon adlı kişi tanrı tarafından bırakılan ayak izlerini gördüğünü söylemiş ve tanrının göründüğü yere altarını dikmiştir[629]. Bir başka kefaret yazıtında ise tanrının ne

---

[623] Varinlioğlu, E., 1989, **a.g.e.**, s.47-49; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12.

[624] Domuz hırsızlığı yapan ve ölümünün bunun cezası olduğuna inanılan Hermoneges'in karısı, çocuğu ve erkek kardeşi stel diktirerek kefaretini ödemişlerdir (yazıt için: Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.86-87, no.68); dolandırıcılık yapmış ve ölümle cezalandırıldığına inanılan banker Skollos'un kız kardeşi borçlarını ödemiş ve stel diktirmiştir (yazıt için: Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, 63-64, 54).

[625] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12.

[626] Naour, C., 1983, **a.g.e.**, s.137; Malay, H., 1988, **a.g.e.**, s.151, no.5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.7-10, no.5; Chanitos; A., **a.g.e.**, s.127; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12-13.

[627] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2704; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.1; Buresch, K., **a.g.e.**, s.87; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.36, no.11; Herrmann, P., **a.g.e.**, s.47; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, no.17; 1971, **a.g.e.**, s.41-42, no.61; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.62, no.53.

[628] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.24.

[629] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.56, no.85, lev.XXXVI. Altarın orijinal yeri bilinmemektedir, altarın dikilmesiyle Men kültünün orada kurulmuş olabileceği düşünülmüştür. Küçük Asya'da bu yazıta benzer iki örnek daha vardır; bunlardan biri Theos Epekoos Hypsistos'a, diğeri Zeus'a adanmıştır (Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.25, dn.32-33). Men kültünde epifani Attika'da önemli bir yer tutar, bununla ilgili örnekleri aşağıda göreceğiz. Apollonia Pisidiae'de (Uluborlu) bulunmuş bir yazıtta Men επιφανης sıfatıyla anılmıştır (William Mitchell Ramsay, "The Cities and Bishoprics of Phrygia", **JHS** 4: 370-436, (1883),

yapılması gerektiğini αγγελος (haberci) yardımıyla ilettiği belirtilmiştir. Lane bu angelos kelimesinin meleği ifade ettiğini, tanrının melek aracılığıyla iletişim kurduğunun belirtildiğini iddia etmiştir[630].

Tanrının öfkesini dindirmek için rahibin bildirdiği şeyleri yapmak gerekiyordu. Öncelikle itiraf edilen suçun yazılı olduğu stel kutsal alana adanıyordu. Bazen bağışlanmak için stel yeterli oluyordu, bazen de tanrıya, dolayısıyla tapınağa daha fazlasını vermek gerekiyordu. Bunun için tanrıya triphonion (yeraltını, yeryüzünü ve gökyüzünü temsil eden üç hayvan) sunuluyor[631], tapınağa yiyecek ve içecek getiriliyor[632], para ya da gayrimenkul veriliyordu. Tanrısal öfkeyi ortadan kaldırmak için sunulan armağanlara thymolsia adı veriliyordu[633] ya da kişiler λυτρον yani fidye ödeyerek cezadan kurtuluyorlardı[634]. Kişilerin günahlarından kurtulmalarına, serbest

---

s.417, no.32; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2723; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.69; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.12; 1971, **a.g.e.**, s.84, no.130).

[630] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.25-26. Lane, burada dn.35'de Küçük Asya'daki pagan melekleri için Robert'in yayınlarını kanıt gösterir. Pagan melekleriyle ilgili Cumont da çalışma yapmıştır: Franz Cumont, "Les anges du Paganisme" **Revue de l'Histoire des Religions** 72: 159-182, (1915), burada pagan meleklerinin Sami ve Pers dinlerinin etkisi olduğunu söyler.

[631] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.15, dn.21'de doğu kökenli olduğu sanılan bir inanca göre işlenen günahların bu hayvanlara geçtiğine inanıldığını A.Chaniotis'ten aktarır. Bu üç hayvan, köstebek-serçe-balık (Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.47-49; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12) ya da köstebek-keklik-koyundan (Naour, C., 1983, **a.g.e.**, s.137; Malay, H., 1988, **a.g.e.**, s.151, no.5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.7-10, no.5; Chanitos; A., **a.g.e.**, s.127; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12-13) oluşabiliyordu.

[632] Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.47-49; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12'den tapınağa bir ölçek buğday, bir ölçek şarap, rahipler için kahvaltılık bir buçuk ölçek buğday ve şarap, nohut ve bulgur getirildiğini öğreniyoruz. Naour, C., 1983, **a.g.e.**, s.137; Malay, H., 1988, **a.g.e.**, s.151, no.5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.7-10, no.5; Chanitos; A., **a.g.e.**, s.127; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12-13'den ise balık, tavuk, serçe, güvercin, arpa, buğday ve şarap, ayrıca personel için şarap getirldiğini öğreniyoruz.

[633] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12.

[634] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.** s.40, dn.185; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.21. Ayrıca bu kelimenin kullanıldığı örnek için: Drexler, W., **a.g.e.**, s.2704; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.1; Buresch, K., **a.g.e.**, s.87; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.36, no.11; Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.47; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, no.17; 1971, **a.g.e.**, s.41-42, no.61; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.62, no.53.

kalmalarına ιδοτων deniliyordu[635]. Bazen de günahkarın insanlara karşı işlediği suçu telafi etmesi[636] ya da kendini tanrının hizmetine adaması gerekiyordu[637]. Men'in her zaman çok katı olmadığını, adak konusunda anlayışlı olabileceğini de görüyoruz: bir örnekte erkek kardeşi için bir boğa adayan, ancak bu adağı yerine getiremeyen bir genç kız bunun yerine bir stel adamasının yeterli olabileceği konusunda tanrıyla anlaşmıştır[638].

Men'in görevi suçlarını itiraf etmiş kişileri cezalandırmanın yanı sıra suçluyu bulup çıkarmak ve sonra onu cezalandırmaktı da. Haksızlığa uğrayan kişiler suçlunun bulunup cezalandırılması için tapınaklara sözlü ya da yazılı (πιττακιον) bir şikayette bulunuyorlar[639] ve bazen de bir beddua (αρα)[640] asıyorlardı[641]. Bunun üzerine tapınakta altar üzerine asa dikiliyordu ve bu asa önünde yargılama yapılıyordu[642]. Bu duruşmalar ya suçlunun itirafları ya da tarafların masumiyet üzerine yeminleri ile sona eriyordu[643].

---

[635] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.22-23'de kişilerin işledikleri günah nedeniyle hastalığın veya başka bir sıkıntının esiri olduklarını, kefaretleriyle günahlarından ve sıkıntıların esaretinden kurtulmuş olduklarını söylemiştir. Bu kelimenin geçtiği yazıt için: Herrmann, P., **a.g.e.**, s.47, no.41, lev.XII, no.3; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.51, A7; 1971, **a.g.e.**, s.44, no.66; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.59-61, no.51.

[636] Hayatını kaybetmiş günahkarın borçlarını ödemek gibi (yazıt için: Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, 63-64, 54).

[637] Herrmann, P., **a.g.e.**, s.24, no.18, lev.VI, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.50, no.A1; 1971, **a.g.e.**, s.30-31, no.47; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.14. Tanrın hizmetine çağrıldığı halde gitmeyen genç kız cezalandırılıyordu. Kefaret olarak ise stelin yanı sıra kendini tanrının hizmetine adaması gerekiyordu. Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.21, dn.16 ve 17'de bölgedeki yazıtlara dayanarak, bu hizmetin ιεροδουλος tapınak köleliği olduğunu düşünmüştür.

[638] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.32, no.50.

[639] Hamilton, W.J., **a.g.e.**, s.467-468, no.340; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2701; Pedrizet, P., **a.g.e.**, s.58, no.1; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.34, no.10; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.15, Lydia no.5; 1971, **a.g.e.**, s.40, no.58; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.11'deki yazıtta şarap yüzünden iftiraya uğrayan kişinin tapınağa yazılı bir şikayetle tapınağa başvurduğunu görüyoruz.

[640] Herrmann, P., **a.g.e.**, s.30, dn.102; s.60, dn.231; Lane. E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.25; 1971, **a.g.e.**, s.27-28, no.44'deki Artemis Anaeitis ve Men Tiamou'ya birlikte adanmış yazıtta haksızlığa uğrayan kişinin beddua astığı geçer.

[641] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.11.

[642] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, 26-28, no.43-44; s.42, no.62; s.45-46, no.69; s.47, no.71; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.42-44, no.35; s.3-5, no.3; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.11.

[643] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.11.

Suçu ortaya çıkan kişi diğer kefaret yazıtlarında olduğu gibi bunu bir stele yazdırıyor ve tanrının öfkesini yatıştırıyordu[644]. Bu yazıtlardan, şikayet üzerine tanrının suçluyu cezalandırdığını ya da çaldığı malı geri getirmesini sağladığını öğreniyoruz, ancak yazıtlarda bunu nasıl yaptığı yani suçluyu nasıl saptadığı konusunda bir açıklama yer almamaktadır. Olasılıkla, kutsal alana asılmış bedduayı gören kişi korkuyla suçunu itiraf ediyordu veya diğer kefaret yazıtlarında olduğu gibi başına gelen felaketi işlediği suça yorup itiraf ediyordu. Suçlu ortaya çıktıktan sonra tanrının yani tapınağın olaya çözüm bulduğunu görüyoruz; hamamda çalınan bir gömleği, tanrının gücüyle hırsızın geri getirmesinden sonra, tanrı gömleğin satılmasına ve tanrının gücünün bir taş üzerine yazılmasına karar vermişti[645]. Asa dikilmesine neden olan olaylar çoğunlukla iftira[646], yetimlere kötü davranılması[647], basit hırsızlıklar[648], para meselesi[649] gibi sıradan suçlardır.

Asa mahkemesinin bölgedeki kırsal kesim halkı arasında yaygın olarak kullanılmış olduğunu biliyoruz[650]. Bu mahkemelerin dinsel olup olmadıkları konusu araştırmacılar arasında tartışmalara yol açmıştır. Buckler bu mahkemelerin laik bir yanlarının da olduğunu iddia etmiştir. Ramsay ve Rostovzeff bu konuda, tapınak arazilerinin imparatorluk arazileri haline geldiğinde, laik yargılama yetkisine de sahip olduklarını belirtmişlerdir. Bu küçük yerel tapınaklar ile büyük theokratik derebeylikler arasında benzerlik olduğunu iddia etmişlerdir. Lane ise Lydia'da laik yargılama yetkisine dair kesin bir kanıt olmadığını söylemiştir. Tapınakların laik yargılama yetkisine sahip olduğu tezinden yola çıkan araştırmacılar Men'in Basileon ve Tyrannos gibi epithetlerinin dünyevi hakimiyetine işaret ettiğini, yani bölgede tanrının hukusal,

---

644 Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.40, no.58.

645 Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.45-46, no.69; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.3-5, no.3; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.11.

646 Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.30, dn.102; s.60, dn.231; Lane. E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.25; 1971, **a.g.e.**, s.27-28, no.44.

647 Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.42, no.62.

648 Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.26-27, no.43.

649 Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.17, no.16; 1971, **a.g.e.**, s.33-34, no.51; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.63-64, no.54.

650 Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.29.

theokratik bir karakteri de olduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüşe katılmayan Lane, bu epithetlerin tanrının insanların hayatları üzerindeki hakimiyeti, dinsel kontrolü ile ilgili olduğunu belirtmiştir[651]. Malay, Ramsay ve Rostovzeff'in tapınaklarla theokratik derebeylikler arasında kurdukları benzerliğe katılmamakla birlikte yazıtların yerel tanrıların dünyanın tümüne olmasa bile bir kısmına sahip olduklarını gösterdiğini belirtmiştir[652]. Başka bir yerde, haksızlığa uğrayan kişilerin, durumu resmi makamlara bildirsinler veya bildirmesinler bu mahkemelere başvurduklarını söylemiştir[653]. Mitchell ise tanrının bölgedeki kutsal alanının köydeki otoritenin de merkezi olduğunu ve tanrının yargısının direkt olarak burada yaşayanları yönettiğini söylemiştir[654]. Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz yalan yere yemin etme suçu da bu mahkemelerle ilgili olmalıdır[655].

Men bölgede mezarların koruyucusu olarak da tapım görüyordu. Tanrının bu yönüyle cezalandırıcı yönü iç içedir. Mezar yazıtlarında tanrının mezarlara zarar verenleri cezalandıracağı kaydedilmiştir[656]. Hatta bir mezar yazıtında tanrıya mezarı koruması için yakarılırken, mezara zarar verenlerin kutsal asa önünde hesap verecekleri belirtilmiştir[657].

Men Lydia'da, kelime olarak bir anlam ifade eden Tyrannos (efendi)[658], Ouranios (göksel)[659] ve Hosios (adil)[660] epithetleriyle; kutsal alan kurucusunun adından gelen

---

[651] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s20, dn.65; 1976, **a.g.e.**, s.31, dn.48 ve 51.

[652] Malay, H., 1990, **a.g.e.**, s.392.

[653] Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.11.

[654] Mitchell, S., 1993, **a.g.e.**, s.11.

[655] Eger, O., **a.g.e.**, s.281; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.27.

[656] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.58-59, no.53, lev.XV, no.4; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.52, no.A11; 1971, **a.g.e.**, s.46, no.70.

[657] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.59, no.55, lev.XVI, no.3; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.52, no.A12; 1971, **a.g.e.**, s.47, no.71.

[658] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.35-36, no.53.

[659] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.21, no.32; s.55, no.83; Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.45-47, no.4, lev.7, 4; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.66-67, no.55.

[660] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.8; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.15, no.6; 1971, **a.g.e.**, s.34-35, no.52.

genetif formlu Tiamou[661], Artemidorou[662], (eks) Epikratou[663] epithetleriyle ve anlamı bilinmeyen, olasılıkla toponim olan Petraeites[664], Motuleites[665], Labanas[666], Kamereites[667] ve Aksiottenos[668] epithetleriyle anılmıştır.

Men kültünde bu bölgede görülen bir başka özellik ise tanrıya genellikle başka tanrılarla birlikte tapılmış olmasıdır. Bunlar Men'in başka bir formu[669]; Zeus'un Masphalatenos[670], Ogmeos[671], Killamenos[672] gibi yerel tapımları; Meter Tazene[673],

[661] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.22-23, 26-27, 29, 31, 33-35, 39-41, 43, 48-49, 54-55, no.34, 35, 43, 45, 49, 51, 53, 57, 59, 60, 63, 73, 74, 82; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.84-95, no.67; s.92-94, no.71; s.107, no.84.

[662] Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.45-47, no.4, lev.7, 4; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.66-67, no.55; s.68-69, no.57.

[663] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.21, no.31.

[664] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.22-23, no.34; s.42, no.62; s.44-45, no.67; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.47, 48, no.38.

[665] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.9; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.58, no.7; Buresch, K., **a.g.e.**, s.79, no.39; Robert, L., 1964, **a.g.e.**, s.35-36, lev.III, 1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.15-16, no.7-8; 1971, **a.g.e.**, s.25-26, no.39, 41.

[666] Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.103, no.204; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.10, no.1; s.33, no.9; Rostovzeff, M., **a.g.e.**, s.656, dn.6; Herrmann, P., **a.g.e.**, s.30, dn.102; s.45, dn.174; s.51, dn.201; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.9; s.18, no.20; 1971, **a.g.e.**, s.26, no.42; s.42, no.62; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.44-45, no.36; s.46-47, no.37.

[667] Yazıt için: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.39, no.56. Sikkeler için: Drexler, W., **a.g.e.**, s.2706; Regling, K., 1913, **a.g.e.**, s.81, no.70, 74, 79; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.19, no.4, 5, lev.III, no.7, 8; 1975 a, **a.g.e.**, s.20-21, Nysa 4, 5, 6(?), lev.VI-VII.

[668] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.26-27, no.43; s.27-29, no.44; s.32, no.50; s.56-57, no.86; s.163, A1; SEG 39, 1276; Malay, H., 1988, **a.g.e.**, s.149-150, no.2-3; Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.43-45, no.3; s.47-49, no.5, lev.7, 5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.11-14, no.6; s.69-73, no.58; s.79-83, no.62-65.

[669] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2702, no.13; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.60, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.11; 1971, **a.g.e.**, s.35-36, no.53.

[670] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.35-38, no.53-54; Şahin, N., **a.g.e.**, s.98.

[671] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.41-42, no.61; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.62; Şahin, N., **a.g.e.**, s.118

[672] Schwertheim, E., **a.g.e.**, s.357; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, lev.I, A8; Şahin, N., **a.g.e.**, s.80-81.

[673] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2703, no.10; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.4; Buresch, K., **a.g.e.**, s.111, no53; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.26, no.42; s.44-45, no.67.

Anaeitis veya Thea Anaeitis[674], Meter Anaeitis[675], Artemis Anaeitis[676], Meter Atimis[677] ve Meter Phileis[678] gibi tanrıçalardır.

Stellerde ve altarlarda yazıtlarla birlikte bazen Men'in rölyefleri de yer alır. Men bunlarda büst olarak[679] (lev.I, res.5); ayakta, asa ve kozalak tutarak[680] (lev.I, res.6); antitetik iki aslan arasında[681] (lev.I, res.7); ayağının altında[682] ya da yanında boğa ile[683] (lev.I, res.6); atlı olarak[684]; tanrıça[685] ya da tanrılarla[686] birlikte tasvir edilmiştir. Tanrının sembolü olan hilalin betimlendiği stel örnekleri de vardır[687](lev.I, res.8). Bazı stellerde ise adak sahipleri bir ellerini (nadir olarak iki ellerini) yukarıya kaldırmış şekilde yakarma jestiyle gösterilmişlerdir[688](lev.I, res.9). Adaklar arasında steller ve

---

[674] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.23, no.35; s.29, no.45; s.41, no.60; s.47, no.71; Malay, H., 1985 a, **a.g.e.**, s.60-63, no.4, lev.3; Petzl, G., **a.g.e.**, s.92-94, no.71.

[675] Eger, O., **a.g.e.**, s.290, Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.30, dn.102; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.24; 1971, **a.g.e.**, s.26-27, no.43.

[676] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.39-40, no.57; s.40-41, no.59; s.43, no.63; s.48-49, no.74.

[677] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.31, no.49; s.33-34, no.51.

[678] Malay, H., 1985 a, **a.g.e.**, s.117, no.9, lev.9; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.107, no.84.

[679] Cook, A.B., **a.g.e.**, s.193, res.142; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.16, no.11; 1971, **a.g.e.**, s.35-36, no.53.

[680] Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.30, no.21, lev.VIII, no.2; s.47, no.41, lev.XII, no.3; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.50-51, A2, A7; 1971, **a.g.e.**, s.44-46, no.66, 69; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.3-5, no.3; s.59-61, no.51; s.61, no.52; 69-73, no.58.

[681] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.32, no.50; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.78-79, no.61.

[682] Cook, A.B., **a.g.e.**, s.731, res.540; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.37-38, no.54.

[683] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.32, no.50; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.78-79, no.61.

[684] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.55, no.84.

[685] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.26, no.43; 1976, **a.g.e.**, lev.I, A8; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.86-88, no.68.

[686] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.35-38, no.53-54.

[687] Naour, C., 1983, **a.g.e.**, s.137; Malay, H., 1988, **a.g.e.**, s.151, no.5; Varinlioğlu, E., **a.g.e.**, s.47-49, no.5, lev.7,5; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.7-10, no.5; s.11-13, no.6; Chanitos; A., **a.g.e.**, s.127; Malay, H., 1999, **a.g.e.**, s.12-13.

[688] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.24-25, no.39; s.30-31, no.47; s.41, no.60; s.42, no.62; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.44-45, no.36; s.46-47, no.37; s.47-48, no.38.

altarlar dışında tanrının bronz atlı bir heykelciği[689], mermer ayakta dikilen bir heykeli[690](lev.I, res.10) ve terra kotta bir kadın heykelciği[691] vardır.

Lydia'daki Men kültüyle ilgili bilginin çoğunluğunu epigrafik belgelerden edindiğimizi belirtmiştik, bunun yanı sıra bölgedeki pek çok kentin sikkelerinde Men tasvir edilmiştir. Bunlar Bageis (Güre), Gordus-Julia (Gördes), Maionia (Menye), Nysa (Sultanhisar), Saitta (Sıdas Kale), Sardes (Salihli) ve Silandus (Karaselendi) sikkeleridir. Bunlardan en önemli bilgiyi yukarıda bahsettiğimiz -üzerlerinde yer alan tapınak içindeki Men betimlerinden dolayı- Nysa sikkeleri verir. Bunu dışında Men bu bölgedeki sikkelerde büst olarak, ayakta asayla birlikte patera ya da kozalak tutarken, ayağının altında bukranionla, yanında aslanlarla, dümen ve *cornucopia*yla, uzanmış şekilde (lev.I, res.4), Tykhe'nin elinde heykelcik olarak, Ares'in arkaik heykelciğiyle, ırmak tanrıları Hermus ve Hyllos'la, oturan Kybele'yle birlikte olmak üzere çeşitli ikonografilerde gösterilmiştir[692].

1.3. Karia

Karia'da Men kültüyle ilgili ele geçen arkeolojik buluntuların tamamı bölgenin iç kesimindeki sınır kentlerindendir. Antik kaynaklar Karia'da Phrygia sınırında Men'in bir kutsal alanı olduğunu gösterir. Strabon Laodikeia ile Karoura arasında aynı zamanda bir tıp okulu olan Men Karous tapınağından söz eder[693]. Athenaeus ise Karoura yakınlarındaki ılıcadan ve Μηνος κωμη'den bahseder[694]. Başka bir yerde Strabon da Karoura'daki sıcak su kaynaklarından bahseder[695]. Araştırmacılar Strabon ile Athenaeus'un sözünü ettikleri bu yerlerin aynı yerler olduğunu, kapsamında bir tıp okulu olduğu belirtilen Men Karous tapınağının antik dönemde kullanıldığı bilinen

[689] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s55, no.84.

[690] Manganaro, G., **a.g.e.**, s.199-203; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.84-85, no.67.

[691] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.56-57, no.86.

[692] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.14-47, lev.V-XIX.

[693] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 20.

[694] Athenaeus, **a.g.e.**, I, 43.

[695] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 17.

termal tedavi yöntemiyle tedavi uygulamış olabileceğini düşünmüşlerdir. Strabon'un Laodikeia ile Karoura arasında gösterdiği Men Karous kutsal alanının, Athenaeus'un ise Karoura yakınlarında olduğunu söylediği Men köyünün, Attouda (Hisar köy) territoriumu içinde bir tapınak kenti olduğu düşünülmüştür[696]. Bunun nedeni antik kaynaklar tarafından işaret edilen coğrafi alan içinde yer alan Attouda'nın sikkelerinde Μην Καρου lejandının yer almasıdır[697]. Bu sikkelerde Men büst olarak ya da ayakta, patera ve asa tutarken gösterilmiştir[698]. Strabon'un Men Pharnakou kutsal alanından bahsederken değindiği Phrygia'daki Men kutsal alanının[699] da Attouda'daki ile aynı yer olduğu ileri sürülmüştür[700].

Aphrodisias'ta (Geyre) hem epigrafik hem de numismatik belgeler ele geçmiştir. Epigrafik belgeler burada bir Men rahipliği olduğunu gösterir. Şehir duvarında in situ olarak bulunmuş mermer bloklar ve stadiumun yakınındaki duvarda bulunmuş parçalar üzerindeki yazıtlarda Molossos'un oğlu Kallikrates'in Men Askaenos ve Hermes Agoraios rahibi olduğu geçmektedir. Yazıtlardan bu kişinin ailesi tarafından dikilen onursal yazıtları ve heykelleri restore ettirdiğini ve yenilerini de diktirdiğini öğreniyoruz, Kallikrates'in kendi adaklarından biri de Herakles'e ve halka adanmış bir masadır[701]. Yazıtlar söz konusu rahipliğin kentin önde gelen, varlıklı ailelerinden birine mensup bir vatandaşın elinde olduğunu gösterir. Böyle nüfus sahibi bir kişinin elinde olduğuna göre burada söz konusu olanın büyük olasılıkla resmi bir rahiplik olduğu düşünülmüştür[702]. Ayrıca burada Men kültü açısından dikkati çeken Men rahipliğinin Hermes ile birleştirilmiş olmasının yanı sıra tanrıya Pisidia ve Phrygia'da sıklıkla rastlandığı gibi Askaenos epithetiyle tapılmış olmasıdır. Kentin sikkelerinde ise Men

---

[696] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.27-28, dn.102.

[697] Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.23.

[698] Drexler, W., **a.g.e.**,s.2710, Head, B.V., 1897, **a.g.e.**, s.65, no.18-19, lev.X, no.15; Laumonier, A., **a.g.e.**, lev.IX, no.15; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.23, Attouda 1; 1075, a.g.e, s.48, Attouda 1-3, lev.XIX.

[699] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 3, 31.

[700] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.28, dn.102.

[701] Le-Bas, P., **a.g.e.**, s.393, no.1601; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2698; Calder, W.M., 1962, **a.g.e.**, s.73, no.406; s.94, no.445-446; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.27, no.1-3; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.75-76, no.118-120.

[702] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.50.

ayakta, patera ve asa tutarken ayağı bukranion üzerinde gösterilmiştir, bu sikkeler Septimius Severus dönemine aittir (M.S.193-211)[703].

Men kültüyle ilgili verilere sahip diğer Karia kentleri ise Kidrama (Çine, Bucakköy) ve Trapezopolis'tir (Denizli, Kadıköy/Babadağ yakınlarında). Konuyla ilgili bu kentlere ait sadece numismatik buluntular ele geçmiştir. Kidrama sikkesinde Men Aphrodias'taki örnekle aynı tiptedir[704]. Trapezopolis'te ise yine ayakta patera ve asa tutarken betimlenmiştir, ancak bu sefer tanrının yanında paterayı üzerine tuttuğu ateş yanan bir sunak vardır. Kentin bir başka tipteki sikkesinin ön yüzünde Attouda örneklerinde olduğu gibi Men büstü yer alır[705].

1.4. Pisidia

1.4.1. Pisidia Antiokheia'sında (Yalvaç) Men Kültü

Antiokheia Phrygia Paroreia'da Sultan dağlarının güney yamacında yer alan bir Pisidia şehridir[706]. Antik kentin kalıntıları bugün, Isparta iline bağlı Yalvaç ilçesinin yaklaşık 1 km. kuzeyindedir[707]. Kent bir Seleukos kolonisidir[708]. Fakat kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Seleukos I veya oğlu Antiokhos I tarafından kurulmuştur. III. Antiokhos'un Romalılarla Apameia barış görüşmeleri sırasında (M.Ö. 190-188)

---

[703] Head, B.V., 1897, **a.g.e.**, s.34, no.52-53, lev.VI, 5; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.23, Aphrodisias 1; 1975 a, a.g.e, s.47, Aphrodisias 1, lev.XIX.

[704] Head, B.V., 1897, **a.g.e.**, s.83, no.10, lev.XIII, no.6; Louis ve J. Robert, **La Carie II** (Paris: 1954), s.345, lev.62, no.9; Louis Robert, **Villes d'Asie Mineure** (2. basım. Paris: 1962), s.231, no.13, lev.XI, 8; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.23, Cidrama 1; 1975 a, **a.g.e.**, s.49, Cidrama 1, lev.XIX.

[705] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2698; Head, B.V., 1897, **a.g.e.**, s.177-179, no.2, 5, 12, lev.XXVII, no.4, 6; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.24, Trapazopolis 1-4; Karaft, K., **a.g.e.**, lev.114, no.6b; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.49-51, Trapesopolis 1-5, lev.XIX.

[706] Mehmet Özsait, **Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat fakültesi Yayınları, 1985) s.131.

[707] Mehmet Taşlıalan, **Yalvaç, Pisidia Antiokheia** (İstanbul: Cem Ofset, 1990) s.5.

[708] Arnold Hugh Martin Jones, **The Cities of the Eastern Romen Provinces** (Oxford: Clarendon Press, 1971), s.127.

Antiokheia, Magnesia ad Meander'den getirilen kolonistler tarafından kolonize edilmiştir ve Romalılar şehre bağımsızlık vermişlerdir[709]. Şehir bu durumunu Amyntas'ın idaresi altına girinceye kadar korumuştur. Fakat bu devirdeki tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. M.Ö. 39 ile 36 yılları arasındaki bir tarihte Amyntas'ın idaresi altına giren Antiokheia, onun M.Ö. 25'te öldürülmesiyle, bölgenin bütün şehirleri gibi Galatia idaresine dahil edilmiştir. Bu tarihte Colonia Caesarea adıyla Roma kolonisi olmuştur[710].

Antiokheia'nın yerel dinsel hayatında iki inanış hakimdi, biri aynı zamanda koloninin patrios theosu olan Men Askaenos inanışı, diğeri ise Roma imparatoru ve ailesine tapınılmasıydı[711].

Pisidia Antiokheia'sı antik dönemde Men kültünün en büyük merkeziydi. Buradaki kült Roma dönemi öncesine uzanmaktadır, ancak ne kadar eskiye gittiği bilinmemektedir[712]. Arkeolojik, epigrafik ve nümismatik veriler Antiokheia'nın M.Ö. 3. yüzyıldan M.S. 4. yüzyıla değin kültün önemli bir merkezi olduğunu göstermektedir[713].

Strabon Antiokheia'daki Men kutsal alanı hakkında bilgi verir; buranın Men Askaios'a ait bir rahiplik olduğunu söyler ve biri Antiokheia'nın yanında, diğeri ise territoriasında olmak üzere iki tapınaktan bahseder[714]. Başka bir yerde ise aynı ismi taşıyan iki yerde Men tapınağı olduğundan, birinin Pisidia dolayında olan Antiokheia yakınındaki Men Askaios, diğerinin de Antiokheialıların ülkesindeki Men tapınağı olduğundan söz eder[715]: Bu cümleden araştırmacılar biri Antiokheia'nın hemen yakınında, diğeri Antiokheia civarında iki Men tapınağı olduğunu çıkartmışlardır[716].

---

[709] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 8, 14.

[710] Özsait, M., 1985, **a.g.e.**, s.131.

[711] Mitchell, S., 1995, **a.g.e.**, s.9.

[712] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.55.

[713] Lesky, A., **a.g.e.**, s.692.

[714] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 8, 14.

[715] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 3, 31.

[716] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.55.

Strabon'un ilk olarak bahsettiği yani Antiokheia yakınında olması gereken tapınağın, şehrin yaklaşık 4 km. güneydoğusundaki Karakuyu tepesi olduğu saptanmıştır[717]. Diğerinin yeri ise kesinlik kazanmamıştır, bu konu üzerine çeşitli tartışmalar vardır. B. Levick'e göre Strabon'un metnindeki bozulmadan dolayı Antiokheia territoriumunda bir tapınak daha olduğu yanılgısına düşülmüştür[718]. Ancak araştırmacılar yıllar boyu, eğer varsa, bu küçük ihtimali bulmak için çaba harcamışlardır. Ramsay ve Anderson'un bu konudaki görüşleri, bu ikinci tapınağın, Tekmoreian yazıtlarının bulunduğu -Men kültünü gösteren kanıtlar olmamasına rağmen- Sağır köyünde olduğudur[719]. Ayrıca Ramsay, tapınağın Sağır Köyü yakınında Eğridir gölüne inen kayalık bayırın üzerinde bir yerlerde olabileceğini de iddia etmiştir[720]. Bütün bunlara karşın Calder bu ikinci tapınağın Antiokheia'nın içinde olması gerektiğini kabul etmektedir[721].

Karakuyu Men Kutsal Alanı:

Kutsal alan, Yalvaç ovasının köşesinde, Antiokheia antik kentinin yaklaşık 3,5 km. güneydoğusunda 1600 m. yüksekliğindeki Karakuyu tepesi üzerindedir. Tepenin arkasında ve ötesinde yüksekliği 2200-2340 m. arasında değişen Sultan sıradağları uzanmaktadır[722].

Antiokheia'daki Men kültünün bugün için diğer kült merkezlerinden üstünlüğü, antik dönemde en önemli Men kült merkezi olmasının yanı sıra, gün ışığına çıkarılmış tek kesin Men tapınağının burada bulunmasıdır[723].

---

[717] Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.38.

[718] Barbara Levick, "The table of Men", **JHS** XCI: 80-92 (1971), s.81.

[719] Mitchell, S., 1995, **a.g.e.**, s.24.

[720] William Mitchell Ramsay, "Studies in Roman Province Galatia II: Dedications at the Sanctuary of Colonia Caesarea" **JRS** VIII: 107-145, (1918 b), s.113.

[721] Lesky, A., **a.g.e.**, s.692; Calder, W.M., 1912, **a.g.e.**, s.82.

[722] Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.37.

[723] Bunun dışında Ankara Augustus ve Roma tapınağının da önceden Men'e ait olduğu ve Men'in burada baş tanrı olduğu iddia edilmiştir, bunun için: Krencker, D., **a.g.e.**, s.50. bu konuya Galatia bölümünde ayrıntılı olarak değineceğiz.

1911 yılında, W. Ramsay, W. Calder ve M. Hardie'nin katılığı araştırma kurulu yerli halkın verdiği ipucu üzerine Anthios ırmağının (Akçay) ötesindeki tepelerde araştırma yapmış, çok geçmeden eski kutsal yolun izleri bulmuşlardır. Kutsal yolu çevrenin en yüksek tepesinin doruğuna dek izleyen araştırmacılar geniş bir kült merkezinin kalıntıları ile karşılaşmışlardır. 1912 yazında Ramsay burada kazı yapmıştır ve bu çalışmasını yayımlamıştır[724]. Ondan sonra gelen araştırmacıların bazıları, Ramsay'ın bu çalışmasının kanıtlarını sunmasında karışıklık olduğunu; şüpheli, önyargıya dayalı ve zorlanmış yorumlar yaptığını ve bunlardan hangisinin gerçek hangisinin Ramsay'ın kurgusu olduğunu bugün söylemenin güç olduğunu düşünmüşlerdir[725]. Daha güvenilir bilgiler Margaret Hardie (Hasluck) tarafından verilmiştir, fakat onun makalesinin ana kaynağı kutsal alandaki peribolos duvarındaki yazıtlardır, kazı raporundan bir bilgi yer almamakla beraber, yapıların ölçüleriyle bölgenin genel tasvirine yer vermiştir[726]. E.N. Lane burayı 1961 yılında burayı ziyaret etmiş, gözlemlerini yayımlamıştır[727]. Ancak burada yeni bir keşif yapmamıştır[728].

Kutsal alanda ilk kazı yapan Ramsay'ın ekibi Hellenistik Çağ ve sonrasına tarihlenen önemli buluntular elde etmiştir[729]. Burada en son kazı S. Mitchell tarafından yapılmış ve veriler, Pisidian Antioch adlı kitapta değerlendirilmiştir ve böylece kutsal alanın pek çok kısmı gün ışığına çıkmıştır[730].

Tepenin zirvesinde yer alan kutsal alan kalıntıları -Men'in de kutsal ağacı olan- çamların arasındadır. Kutsal alanla antik yerleşim, kutsal bir yolla birbirine bağlanmaktadır. Bu yol insan ve hayvanların kayalık alanda gelip gitmesiyle oluşmuş geniş bir patikadır. Kutsal yoldan alana doğru çıkarken yolun doğusundaki düzeltilmiş kaya yüzeyleri üzerine kazınmış, tanrının karakteristik sembolü olan hilal betimlerinin

---

[724] William Mitchell Ramsay, "Sketches in the Religious Antiquites of Asia Minor", **ABSA** XVIII: 37-78, (1911-1912), s.37'de kazı çalışmalarını anlatmıştır.

[725] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.58.

[726] Hardie, M.M., **a.g.e.**, s.111.

[727] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.39.

[728] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.58-59.

[729] Ramsay, W.M., 1916, **a.g.e.**, s.86; 1918 b, **a.g.e.**, s.108.

[730] Mitchell, S., 1998, s.37-90.

yer aldığı küçük aedicula şeklinde stel grupları vardır[731]. Daha ileride yaklaşık doğudan batıya doğru uzanan yol boyunca antik yapıların kalıntıları vardır. Doğuda, en sonda ise Bizans kilisesi yer alır. Yol batıya doğru kıvrıldıktan yaklaşık 100 m. sonra küçük bir stadium vardır. Bunun ötesinde ise, temenos duvarı içinde Men tapınağı ve bunlardan başka kutsal alanda ikinci bir tapınak ve sayıları yirminin üzerinde ev benzeri yapılar vardır. Bu mimari yapılar ve yazıtlar kültün M.S. 2. yüzyılla 3. yüzyıl arasında parlak bir dönem yaşadığını gösterir[732] (lev.II, res.13).

İki tapınak da M.Ö. 2. yüzyıl ortasında inşa edilmiştir, dört tarafı anıtsal temenos ve portikolarla çevrilmiştir. Kutsal alanın en büyük ve en göze çarpan yapısı temenosdur. Temenos duvarı dikdörtgen bir plan göstermektedir. Tepenin batı yamacını süsleyen temenos, Antiokheia ovasına 400 m. yükseklikten bakmaktadır. Güneybatı duvarında Men'e adanmış yazıtlar vardır. Bu en erken yazıtlar oldukça aşındığı için bunlardan kutsal alan ve kültle ilgili bir bilgi sağlanamamıştır. Temenos duvarı kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanmaktadır, kısa kenarları kuzeybatı ve güneydoğuda, uzun kenarları güneybatı ve kuzey doğudadır (lev.III, res.14). Yaklaşık 70x40 m. ölçülerindedir. Propylonu güneydoğudadır, dolayısıyla tapınak da bu yöne bakmaktadır[733].

Kutsal alan ilk keşfedildiğinde W. Ramsay ve M. Hardie, temenos içindeki yapının tapınak değil büyük bir altar olduğunu iddia etmiştir[734]. Bu iddiadan bir yıl sonra Ramsay bu fikrini değiştirir ve bu yapının bir tapınak olduğu gerçeğini görür[735]. Tapınak temenosun tam ortasında yer almayıp kuzeybatı ve kuzeydoğu temenos duvarlarına daha yakın yerleştirilmiştir. Temenos duvarında olduğu gibi tapınakta da koyu gri, tepenin güney eteklerinden elde edildiği sanılan taşlar kullanılmıştır. Temelde ve duvarların alt kısmında bu taş görülebilmiştir. Üst yapı korunmamıştır. Mermerden

---

[731] G. Labarre, "La Devotion au Dieu Men: Les Reliefs Rupestres de la Voie Sacree", **First Intarnational Congress on Antioch in Pisidia, Bildiriler Kitabı** (İzmit: Kocaeli Gazetecilik ve Yayın A.Ş., 2000), s.237-291.

[732] Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.37.

[733] Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.37-50.

[734] Hardie, M.M., 1912, **a.g.e.**, s.118-121.

[735] Ramsay, W.M., 1918 b, **a.g.e.**, s.116.

yapılmış olması gereken üst yapının bütün taşları daha sonraki devirlerin yapılarında kullanılmak üzere götürülmüştür. Bunlardan birkaç parça, tepedeki küçük kilisenin yapımında kullanılmıştır. Bazı parçalar ise Yalvaç'a kadar taşınmış çağdaş yapıların temellerinde kullanılmıştır. Tapınak teras şeklindeki platform üzerine yerleştirilmiştir. Bu şekilde yapılmasındaki amaç onun kutsallığının pekiştirilmesi fikrinden kaynaklanmaktadır. Geniş bir podium üzerine yapılmış bir tapınak toplumun yaşama ünitelerinin dışında ama koruyuculuğunu, egemenliğini duyurabileceği bir yere yerleştirilmiş olur. Yalnız güney batı tarafında görülebilen krepidoma, oldukça kötü durumdadır. Basamak sayısı 9 dur. Tapınağın temel duvarları, hatta yer yer cella duvarlarının bazı kısımları ayaktadır. Hellenistik dönemde inşa edilmiş, tapınak Ion düzenindedir. 6x11 sütunlu peripteral bir tapınaktır[736] (lev.III, res.15). Hermogenias tarafından planlanmıştır[737]. Strabon'dan öğrendiğimiz kadarıyla kutsal alan Roma dönemi öncesinde büyük bir araziye ve hierodouloi'a sahipti[738]. Bu mülkiyet Romalıların Galatia'yı ilhakıyla kırılarak, kutsal alan Antiokheia'daki Romalı kolonistlerin eline geçmiştir. Tapınağın finansal işlerini idare etmek için *curatores arcae sanctuarii* atanmıştır[739].

Kutsal alanda ayrıca, 20 oikoi (ev) vardır, burası ibadet edenlerin ziyafetlerine yer sağlamak amacıyla inşa edilmiş olabilir. Festival dönemi gerçekleştirilen oyunlar için de küçük bir stadium vardır[740]. Küçük tapınağın kime adandığı bilinmemekle beraber bazı yazıtlar bize Latin ay tanrıçası Luna'ya-ki bu Roma kolonisinde Anadolulu ay tanrısı ile birlikte tapınılması kaçınılmazdı, Nymphelere ya da Zeus'a ait olabileceği düşünülmektedir[741].

---

[736] Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.50-57; Karamut, İ., **a.g.e.**, s.179-180.

[737] Mitchell, S., 1993, **a.g.e.**, s.90.

[738] Strabon, 1993, **a.g.e.**, XII, VIII, 14.

[739] Levick, B., 1967 a, **a.g.e.**, s.85-86.

[740] Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.37-86.

[741] Antiokheia'da Luna'nın varlığından aşağıda bahsedilecektir, ayrıca Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.57-58'e araştırmacının bu konudaki yorumları için bakabilirsiniz.

Geniş bir araziye ve kölelere sahip olan bu kutsal alanda, Augustus Galatia eyaletini kurunca tüm bu düzen bozulmuş, arazi çiftlik olarak kullanmaları için kolonistlere verilmiştir[742].

Men Kültü ile İlgili Numismatik Veriler:

Kutsal alanın Hellenistik döneme ait kalıntılarından sonra -ki burada bu döneme ait yazılı bir belge veya tasvir bulunamamıştır- Antiokheia'daki Men kültünü gösteren en eski kanıtlar Roma İmparatorluk döneminin hemen öncesine (pre-Roman) ait sikkelerdir. Bu sikkelerin ön taraflarında Men büstü, arka taraflarında ise magistrat ismiyle beraber hörgüçlü boğa (lev.IV, res.16) ya da palmiye dalı tutan Nykhe yer almaktadır[743]. M.Ö.188'deki Apamea antlaşmasıyla Antiokeheia'nın Seleukos idaresinden çıkması ile Augustus'un Galatia krallığını Roma eyaletine dönüştürdüğü tarih olan M.Ö.25 yılı arasına ait olmalıdırlar. Bu sikkeler bize erken dönemde Men kültünün boğayla ve zafer düşüncesiyle ilgili olduğunu göstermektedir[744].

Romalılarının Antiokheia'yı koloni olarak seçmesinin nedeni sadece askeri amaçlı değil[745], buradaki baş kültün propaganda değeri de olabilir, bu seçimde diğer etkenlerin yanı sıra bölgenin yararlılığı, Men Askaenos tapınağının bulunması koloni yapılmasında etkili olmuş olmalıdır[746]. Bu sadece bir tahmindir. Büyük olasılıkla Romalılar Men kültünün propaganda potansiyelini zamanla anlamışlardır. Romalıların Men kültünü propaganda amaçlı kullanmasının en erken kesin tarihlendirilmiş işareti "olasılıkla

[742] Levick, B., 1967 a, **a.g.e.**, s.72.

[743] Lane, E.N., 1975 a, s.82-87, Antioch 1-17.

[744] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.55.

[745] Galatia kralı Amyntas, ölümüyle geride büyük topraklar bırakmıştır. M.Ö. 25 yılında Augustus bu topraklarda Kilikia ve Pamphylia dışında kalanları Galatia eyaleti adı altında birleştirmiştir. Pisidia bölgesi kentleri de bu eyalete dahil edilmiştir. Pisidia kolonizasyonu bölgenin Romalılaştırılması için gerekli ve önemliydi, bu topraklarda huzuru Roma legionları sağlayacaktı. Augustus kendi yanında savaşan askerlerini bu topraklara yerleştirerek hem bölgenin güvenliğini sağlamayı amaçlamış hem de onları ödüllendirmiştir. Dolayısıyla Pisidia kolonileri karakter bakımından öncelikle askeri amaçlıdır, Mehmet Özsait, "Anadolu'da Roma Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 2** (İstanbul: Görsel, 1982), s.326-327.

[746] Mitchell, S., 1993, **a.g.e.**, s.90.

Ankyra" sikkesi olarak yayımlanmış Galba dönemi (M.S. 68-69) sikkesidir[747]. Sikkenin ön yüzünde Galba büstü, arka yüzünde ise ayakta, patera ve çam kozalağı ile Men tasviri yer alır, lejand "Σερουιος Γαλβας Σεβαστος" şeklindedir. Men betimiyle birlikte yer alan bu yazıt imparatorun Men'le özdeşleştirildiğini gösterir[748]. Antiokheia'da ise Men kültünün yeniden Roma dönemi öncesindeki statüsüne kavuştuğunu Antonius Pius dönemi (M.S. 138-161) sikkeleri göstermektedir[749]. Ayrıca buradan Men'in büst şeklinde yer aldığı, kesin olarak tarihlendirilemeyen, olasılıkla kültün önem kazandığı Antonius Pius dönemine geçiş sayılan M.S. 1. yüzyıla ait sikke serisi bulunmuştur[750]. Bunun yanı sıra Krzyzanowska bu sikkeleri erken Antonius Pius dönemine (M.S.138-161) tarihlemiştir[751].

Antiokheia Roma İmparatorluk dönemi sikkelerinde, Men arka yüzde, sağ elinde asa, sol elinde Nykhe, sol ayağının altında bukranion, yanında ise horozla ayakta durur şekilde tasvir edilmiştir (lev.IV, res.17). Bu sikke tipi, Volusian dönemine (M.S. 251-253) kadar görülmektedir, bu tasvir yerel kült heykelinden alınmıştır. Gordian III dönemine (M.S. 238-244) ait Antiokheia sikkesinde, kült heykeli tapınak içinde görülmektedir. Tasvir diğer Roma sikkelerinedeki gibidir, farklı olarak sol kolunun altında bomos vardır[752]. Antiokheia'ya özgü bu tip Men tapınımı olan diğer şehirlerde de taklit edilmiştir. Bu da Antiokheia'nın kült için ne kadar önemli bir merkez olduğunu bir kez daha göstermektedir[753].

---

[747] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.73, res.4; Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.495, lev. XIX, 7; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, no.13; s.105, no.18; 1975 a, **a.g.e.**, s.160, lev. LVIII.

[748] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.160.

[749] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2722; Hill, G.F., 1897, **a.g.e.**, s.177, no. 5; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.31, Antioch 7; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.90, Antioch 24, lev. XXXII.

[750] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.88-90, Antioch 18-23.

[751] Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, tablo 8, lev. V.

[752] Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.361, no.23; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.32, no.20a; Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, s.182-183, tablo 27, lev. XXXI; XXXIX; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.103, Antioch 56, lev. XXXVI.

[753] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.57. Antiokheia tipi olarak adlandırılan betim Julia (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Julia 3, lev. XXIV), Lysinia (Drexler, W., **a.g.e.**, s.2723-2724, fig. 8; Wroth, W.W., 1899 a., **a.g.e.**, s.341, no. 38, lev. XVII, no. 6; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.34, Lysinia I; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Lysinia I, lev. XXXVIII), Parlais (Drexler, W., **a.g.e.**, s.2726; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.35, Parlais I, lev. X, 2;

Romalılar bu erkek ay tanrısının adını kendi dillerine geçirirken tereddüt yaşamışlardır. Antonius Pius sikkeleri[754] (M.S. 138-161) üzerinde tanrının adı olan 'Μην' kelimesi Latinceye normalde anlamı zaman belirten 'ay' (yılın on iki de biri olarak kullanılan ay) olan *Mensis* kelimesi ile karşılamak istenmiştir. Bu isimlendirme Septimius Severus dönemine (M.S. 193-211) kadar zaman zaman görülmüştür[755], fakat bunlardan birinde tanrının adı Grekçe adak yazıtlarında olduğu gibi Μηνι olarak yazılmıştır[756]. Bir Caracalla sikkesi üzerinde ise Men tasvirine *Fortuna Col. Antioch.* yazıtı eşlik etmektedir[757]. Bu bir kazıma hatası olabilir, keza bu serinin bütün sikkelerinde Fortuna (Tykhe) figürü vardır[758]. Diğer yandan Men gerçekten şehrin koruyucu tanrısı olarak kabul edilmiş olabilir. Bu bize Nysa (Sultanhisar) sikkeleri ve Temenothyrae'nin (Uşak) -Sebaste (Sivaslı) ve Bagis (Güre) ile- anlaşma sikkeleri üzerindeki Men ve Tykhe'nin birlikte yer almasını hatırlatmıştır[759].

Daha sonra Romalılar, tanrı için kullanacakları adın cinsiyetinden çok anlamına önem vermişler ve Men için Luna adını kullanmışlardır[760]. Bunun en iyi örneği, *diebus festis*

Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Parlais I, lev. XXXIX), Siblia (Kenner, O., 1872, **a.g.e.**, s.247-249, lev. 10, fig. 7; Vermeule, C.C., **a.g.e.**, s.165, fig. 100; Kraft, K., **a.g.e.**, lev. 79, no. 26a; lev. 82, no. 46b; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Sarlais 4-5, lev. XXVII), Ankyra (Drexler, W., **a.g.e.** s.2726-2727; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.40, Ancyra 8-9, lev. XIII, 3, Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Ankyra 7, 10, 13, 15) sikkelerinde görülmektedir. Ayrıca Latour Maubourg kolleksiyonundaki bir gemma üzerinde de Antiokheia tipi görülmektedir: Adolf Furtwängler, **Die Antiken Gemmen** (Berlin: Gesecke & Devrient, 1900), lev. LXIV, no. 64; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, G6, lev. LX.

[754] Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, lev. 2, tablo 5,137-138; Hill, G.F., 1897, **a.g.e.**, s.177, no. 6; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Antiokheia 25, 26, lev. XXXII.

[755] Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, lev. VIII-IX, tablo 15, 145-147; lev. XIV, tablo 17, 153-154; Hill, G.F., 1897, **a.g.e.**, s.181, no. 33; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Antioch 37, 38, 44, 51, lev. XXXIII-XXXV.

[756] Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, tablo 17; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Antioch 39, lev. XXXIII.

[757] Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, lev. XI, tablo 15 ve 149-151; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Antioch 48, lev. XXXIV.

[758] Krzyzanowska, A., lev. XI; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.57.

[759] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.57.

[760] Luna, adı ay anlamına gelen bir roma tanrıçasıdır (Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997), s.196), dolayısıyla ismi dişil bir kelimedir, ancak bahsedilen örneklerde de görülecektir bu dişil isim Antiokheia'da eril ay tanrısı için kullanılmıştır, Men bu şekilde Romalılaştırılmak istenmiştir.

Lunae'de (Luna festivali dönemi) yer alan spor karşılaşmalarını finanse eden Caius Albicus Firmus onuruna adanan yazıttır[761]. Bununla birlikte, oldukça sık olarak ismin cinsiyeti konusundaki sorunu gizlemek için olsa gerek, adak yazıtlarında Grekçe Μηνι ευχην (Men'e adadı) tümcesinin hemen hemen karşılığı olarak *LVS* kısaltması kullanılmıştır. Bu kısaltma *'Lunae Votum Solvit'* (Luna'ya adak olarak sunulmuştur) tümcesindeki kelimelerin baş harflerinden oluşturulmuştur. Böyle yapılarak ismin cinsiyetindeki tutarsızlığın saklanmasında büyük yarar sağlanmıştır[762].

Seleukos göçmenlerinin geldiği Maeander Magnesiası'nda[763] (Ortaklar) da Men kültü vardı[764]. Bu nedenle iki kentteki kült arasında bir ilişki olabileceği düşünülmüştür. Fakat Magnesia'nın Men kültüyle ilgili en erken sikkesi Antiokheia'daki kadar eski değildir, Severuslar dönemine (M.S. 193-211) aittir, her iki kentte de Men kendine özgü, belirgin bir ikonografiye sahiptir, biri diğerinden tamamen farklıdır, bu iki kentte farklı gelişim göstermelerinden kaynaklanmış olmalıdır[765].

Men Kültü ile İlgili Epigrafik Belgeler:

Kutsal alan oldukça aydınlatıcı epigrafik belgeler vermektedir. Bu belgeler iki gruba ayrılır, peribolosta yer alan yazıtlar[766] ve kaliteli mermerden ve oldukça sağlam günümüze ulaşmış, kutsal alana dikilmiş oldukları düşünülen adak stellerindeki yazıtlardır[767].

---

[761] Hamilton, W.J., **a.g.e.**, no. 180; William Mitchell Ramsay, **Cities of St. Paul** (Londra: Hodder and Stoughton, 1927), s.286; 1967, **a.g.e.**, s.143, no. 148; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.36, no. 34; 1971, **a.g.e.**, no.178.

[762] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.58.

[763] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 8, 14.

[764] Meander Magnesiası'nda bulunan yazıt ve sikkeler Men kültünün varlığını göstermektedir. Yazıt için: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.14, no.2; 1971, **a.g.e.**, no.29. Sikkeler için: Drexler, W., **a.g.e.**, s.2697; Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.81, no.32; Head, B.V., 1892, **a.g.e.**, s.169, no. 77; s.170, no. 80; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.16; 1971, **a.g.e.**, s.8-11, Magnesia 1-9.

[765] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.56.

[766] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.179-244, 248, 252.

[767] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.176-177, 245-247, 249-251, 253-294, A4, A10.

Birinci kategoriye giren düşük kaliteli taşlara kazınmış yazıtların okunmasında güçlükler olmuştur. Bağımsız adak yazıtları ise çok daha güvenilirdir. Bunlar bir kısmı İstanbul[768], Yalvaç[769] ve Konya[770] müzelerinde saklanmaktadır. Hiç biri net bir şekilde tarihlenememiştir. Ancak harf formları ve genel kontekste göre M.S. 3. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmeleri mümkün olmuştur[771].

Yazıtlarda Men'e aile bireylerinden birden fazlasının adakta bulunduğunu görüyoruz[772]. Attika'dan gelen malzemelerde olduğu gibi burada da Men ailenin koruyucusudur. Men'e bu şekilde adakta bulunan aile üyeleri, kardeşler, çocuklar, eşler, kuzenler ve evlatlıklardan oluşabiliyordu. Tanrıya bu vasıfla, ailenin tek bir üyesi tarafından da adakta bulunulabiliyordu[773].

Yazıtlardaki dikkat çekici bir yön ise τεκμορευσας kelimesinin kullanılmasıdır. Yazıtlar incelendiğinde aile adaklarıyla τεκμορευσας kelimesinin aynı yazıtlarda yer aldığı görülmüştür. Bazılarında τεκμορευσας kelimesi tekrarlanmıştır[774]. Başka bir örnekte adak sahibi kadın, aile üyeleri olmadan, kendi adına 'τεκμορευσας' denilen eylemi yapmıştır[775].

---

[768] Mendel, G., **a.g.e.**, s.592-593, no. 1381-1382; Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.273, lev. XX; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.35, no. 32-33; 1971, **a.g.e.**, no. 176-177.

[769] Ramsay, W.M., 1918 b, **a.g.e.**, s.118; Lane, E.N. 1964, **a.g.e.**, s.39, dn.143; Barnara Levick, "Unpublished Inscriptions from Pisidian Antioch", **AS** XVII: 101-121, 1967 b, s.117-118, no. 46-47; Lane, E.N. 1964, **a.g.e.** s.47; 1971, **a.g.e.**, no.253-255.

[770] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.271, no. 6; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.30, no. 9; s.36, no. 37, lev. V. no. 1; no. 39, lev. V. no. 3; no. 40; no.41, lev. V. no. 4; no. 42, lev. VI no. 1; s.38, no. 43, lev. VI no. 2; Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.143, no. 149-150, Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.47; Levick, B., 1970, **a.g.e.**, s.46, no. 24; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no. 162, 249-250, 260-294, A4.

[771] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.59.

[772] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no. 254, 264.

[773] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.177, 180, 181, 184, 191, 194, 199, 202-204, 218, 210, 211, 219, 226-230, 233, 239, 241-245, 247, 252-254, 256-261, 263, 264, 268, 270, 273, 274, 277, 279-281, 283, 287, 288, 291, 293, A4.

[774] Bir örnekte τεκμορευσας kelimesi üç kez tekrarlanmıştır: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.37, no.39, lev.V no.3; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.262.

[775] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no. 289.

Ne yazık ki, τεκμορευσας kelimesinin anlamı bilinmemektedir. Olasılıkla bu kelime Yalvaç'ın kuzeyindeki Sağır ve Kumdanlı'da bulunmuş Grekçe yazıtlardan bildiğimiz *Xenoi Tekmoreioi* ile ilgilidir ki bunlar bahsedilen bu bölgede yaşayan ve M.S. 3. yüzyıl ortalarına tarihlenen dini bir gruptur, Artemis tapımına ağırlık verdikleri düşünülür[776]. Bunlar esas olarak Küçük Asya'nın çeşitli yerlerinde ikamet eden, eylemleri yaklaşık M.S. 238-265 yılları arasına tarihlendirilmiş, imparator veya Artemis kültü için bağışlar yapan ve adak diken bir grup insandı, onların en karakteristik resmi isimleri ise πρωτανακλιτης idi[777]. Ruge'nin önerisine göre grubun üyelerinden biri özellikle τεκμορευσας δις olarak kaydediliyordu, çünkü grup τεκμορευσαντες idi[778]. Bununla birlikte, Men kültü de Artemis kültü de bu hareketin ne olduğunu henüz bize söylememektedirler. Bu kelime temel bir fikrin işareti olmalıydı, fakat neydi, ne yerine kullanılıyordu şu an için kalıntılar bunu göstermez. Ramsay, τεκμορευειν eyleminin tanrının sureti olarak düşünülen hilal motifinin yerini tuttuğunu iddia etmiştir[779], fakat Ruge bu görüşün bir temele dayanmadığını ifade etmiştir[780]. Buna dayanak olarak, *Xenoi Tekmoreioi* yazıtlarında hilalin olmamasını ve Antiokheia'da Men'e adanan her yazıtta hilal bulunmasını, ancak bu yazıtların hepsinde τεκμορευσας yazıtının bulunmamasını göstermiştir. Lane, bu nedenlerden dolayı, τεκμορευειν fikri ve hilal fikrini birbirinden ayrı düşünmek ve ne anlama geldiğinin bilinmediğini kabul etmek gerekir demiştir[781]. Belki de Antiokheia'daki kültle *Xenoi* arasında ödemeyle ilgili bir eylemi ifade ediyordu[782]. Büyük olasılıkla, τεκμορειοι tapınak için maddi yardımda bulunmuş olmalıdırlar[783].

Men'in sembolü hilal Antiokheia yazıtlarının hemen hepsinde yer alıyordu. İlginç olarak, aynı adak üzerinde hilallerin sayısıyla, adakta bulunanların sayısının eşit olduğu

---

[776] Ruge, W., **a.g.e.**, s.162; William Mitchell Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası.** İngilizceden çeviren: M. Petaş (İstanbul: Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1961), s.456.

[777] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.60.

[778] Ruge, W., **a.g.e.**, s.167.

[779] Ramsay, W.M., 1918 b, **a.g.e.**, s.141.

[780] Ruge, W., **a.g.e.**, s.168.

[781] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.61

[782] Levick, B., 1967, **a.g.e.**, s.85.

[783] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.187.

örnekler çok sayıdadır[784](lev.IV, res.18). Hilallerin biçimi de araştırmacıların dikkatlerinden kaçmamıştır. Bazı örneklerin alt kısımlarında sapları vardır, bunlar büyük olasılıkla tutamaktır[785] (lev.IV, res.19). Hardie bu saplı hilallerin dejenere olmuş boğa başları olduğunu iddia etmiştir[786], fakat Lane bu fikre katılmamıştır[787]. Kaya üzerine kazınmış yazıtlar, stellerin birer taklidi şeklinde çizilmişlerdir ve bazılarının alt kısmında hilallerde olduğu gibi sap vardır[788]. Antiokheia'dakilere benzer alt kısımda sap olan Men'e ait stelllere Anadolu'da Nakoleia[789] ve Julia'da[790] rastlanmıştır. Cumont, stellerin alt kısmındaki sapın normalde stellerin dikilmesi ve herhangi bir kırılmayı önlemek için kullanıldığını; hilallerin alt kısmındaki sapların ise, bağımsız, hilal şeklindeki objelerin rölyef imitasyonları olduğunu düşünerek bu konuyu sonuçlandırmıştır[791]. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ramsay'in fikrine katılmayan Lane, Cumont gibi düşünmektedir; ancak Cumont'un bahsettiği, imitasyonları, adak yazıtlarıyla birlikte yer alan, bu bağımsız saplı hilal şeklindeki objelerin ele geçmediğini de belirtir[792].

---

[784] Bu ilk olarak Levick'in (1970, **a.g.e.**, s.39) dikkatini çekmiştir. Bu eşitliğin bulunduğu örnekler için: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.177, 179, 180, 184, 188, 189, 192, 194-200, 202-204, 207, 208, 210, 214, 224, 227, 229-231, 236-239, 243, 245, 248, 253, 264, 266, 270, 281, 287, 288, 290. Bu öneriye uymayan örneklerde vardır, Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.241, 242, 244 ve 291 numaralı örneklerde hilal sayılarıyla adak sahiplerinin sayıları eşit değildir.

[785] Bu biçimde hilaller Lane, E.N., 1971, **a.g.e**., no.182, 183, 187, 192, 195, 197, 199, 201-203, 206, 209, 214, 215, 217-219, 221, 224-226, 229, 230, 232, 239, 241, 264 numaralı yazıtlarda görülmektedir.

[786] Hardie, M.M., **a.g.e.**, s.117.

[787] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.38.

[788] Hardie, M.M., **a.g.e.**, s.133, no.31, fig.12; s.136, no.43, fig.13; William M. Ramsay, **The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament** (Londra: Hodder and Stoughton, 1915), s.376-377, fig. 10-11; Deismann, A., **a.g.e.**, s.439, fig.78-79; Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.138-139, no.145-146; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.195a, 209, 221.

[789] Buradaki örnek bir altar üzerindedir: Cox, C., **a.g.e.**, s.100, no. 209, lev. 48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no. 9.

[790] Katalog no.17.

[791] Franz Cumont, **Astrology and religion among the Greeks and Romans**, (New York: Kessinger, 1912) s.222.

[792] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.26-27; 1976, **a.g.e.**, s.62. Yukarıda Mezopotamya ay tanrısı Sin'in kültünden bahsederken, kutsal alanında asa üzerinde hilal motifinin taş rölyefinin ele geçtiğini belirtmiştik. Men'in aksine Sin'in kutsal alanında bağımsız hilal şeklinde objeler de ele geçmiştir. Bu

Hilal rölyeflerinin bazılarının üzerinde dekoratif amaçlı olduğu düşünülen eklemeler vardır. Enlemesine ortalarından geçen bir çizgiye sahip olanlar[793] ve merkezlerinde yine çizgi olup, kenarlarından sarmaşık yaprakları sarkan örnekler[794] dekoratif unsurlarla birlikte kullanılmış hilallerin bazılarıdır[795].

Antiokheia epigrafik buluntularında yazıtlarla birlikte yer alan hilal rölyeflerinin yanı sıra diğer karakteristik betim ise çelenk rölyefleridir[796]. Çelenkler genellikle bir kurdele ile bağlanmışlardır ve bir hilali çevrelemektedirler. Bir tanesinin ortasında Men büstü yer almaktadır[797] (lev.IV, res.20-22).

Antiokheia'da oyunlar düzenlendiğine dair yazıtlar bilgi verir[798]. Bu yazıtlar arasından birisi özellikle bizim için oldukça açıklayıcıdır[799]. Kolonin erken tarihlerinde Romalılar burada yüksek bir nüfusa sahipti. M.S. 1. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlenen bu yazıttan, Caius Albucius Firmus'un her yıl yapılan *diebus festis Lunae*'de (Luna festival dönemi) yer alan *certamen gymnicum* (jimnastik karşılaşması) için para yardımında bulunduğunu öğreniyoruz[800]. Anlaşılacağı üzere, bu veriler bize Antiokheia'da Men kültü kapsamında festivaller düzenlendiğini göstermiştir. Steller üzerindeki çelenk motifleri de bu festivallerle ilgili olmalıdır.

---

veriler her ne kadar bizim tanrımızın bu şekilde bağımısız kült nesneleri olduğunu kanıtlamasa da Men ile kült açısından pek çok ortak noktası olan, hatta tanrının kökeninde etkili olduğu düşünülen bir ay tanrısıyla tanrımızın benzer betimlenmiş sembolleri olduğunu gösterebilir. Bunlar için: Lloyd, S., 1951, **a.g.e**, s.108-109, lev.X, 3; Goff, B.L., **a.g.e.,** res.442.

[793] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.37, no.38, lev.V.2; 1971, **a.g.e.**, no. 261.

[794] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no. 5; 1971, **a.g.e.**, s.93.

[795] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.62.

[796] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.249, 250, 253, 261, 266, 267, 271, 282, 283, 287, 291, 293.

[797] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.282.

[798] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.267-300.

[799] Hamilton, W.J., **a.g.e.**, no. 180; Ramsay, W.M., 1927, **a.g.e.**, s.286; Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.143, no.148; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.36, no.34; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.178.

[800] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.281, no.7-10a.

Koloninin erken tarihlerinde düzenlenen bu oyunların Geç İmparatorluk döneminde yeniden canlandığı bilinmektedir. Geç dönem Grek harfleri kullanılmış bir yazıt fragmanında, şehrin resmi bir kararnamesine ait bölümü görmekteyiz, G. Ulpius Baebianus, onuruna şehre bağışta bulunulmuştur[801]. Aynı kişi agonistic yazıtların bazılarında başrahip olarak görülmektedir[802], burada oyunların büyük bir şaşaayla yeniden organize edilmesi için bağışta bulunduğu geçmektedir[803]. Yazıtlarda Caesares[804] kelimesinin kullanılması ve Μαξιμιανειος[805] için yapılan karşılaşmalardan bahsedilmesi Anderson'un bu oyunları, M.S. 293 yılında tetrarşinin kuruluşundan sonraya tarihlemesine neden olmuştur. [806].

Agonistik yazıtlardan[807] festivalde jimnastik ve -bir örnekten de olsa- müzik karşılaşmaları yapıldığını öğreniyoruz[808]. Yazıtlarda θεμις kelimesinin kullanılması yarışmaların para ödüllü olduğunu göstermektedir[809]. Bir keresinde, kazanan çocuk güreşçinin yarışmak için Ankyra'ya (Ankara) gönderildiğini görüyoruz[810].

Anderson, bu agonistik yazıtları üç kategoriye ayırmıştır. İlk gruptakiler, G. Ulpius Baebianus'un yalnız agonarkhes olduğudur. G. Ulpius Baebianus festival için para yardımında bulunmuş, aynı zamanda Men ve Demeter rahipliği ve kahinliği yapmıştır. Yedi defa oyunların kutlanmasında önderlik etmiştir[811]. İkinci gruptakilerde G. Caesennius Proclus Staianus ve G. Flavius Baebianus adlı iki agonarkhes vardır. G.

---

[801] Anderson, J.G.C., 1913 **a.g.e.**, frag.a, satır 6.

[802] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.287, no.12, res.62; s.288, no.13, res.63; s.288, no.14, lev.XXI; s.289, no.16, lev.XXII; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.33, no.17; s.33, no.18, 19, 21; 1971, **a.g.e.**, no.164-167.

[803] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, frag.f, satır 7; bahsedilen bağış 20 000 Attika drahmisidir.

[804] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, fragman h, satır 3.

[805] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.288, no.14; s.289, no.16, 17; s.291, no.19, 20; s.293, no.21, 22; s.294-295, no. 23; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no. 166-168, 170-174.

[806] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.288-230.

[807] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.164-174.

[808] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.288, no.14; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.166.

[809] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.298.

[810] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.294-295, no.23; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.34, no.28; 1971, **a.g.e.**, no. 174.

[811] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.287, no.12; s.288, no.13, 14; s.289, no.16; 1971, **a.g.e.**, no. 164-167.

Caesennius Proclus Staianus'dan kahin ve koloninin efendisi, G. Flavius Baebianus'dan ise Romalı asil ve Men'in baş rahibi olarak bahsedilmektedir[812]. Son gruba giren yazıtlar ise daha özensiz kazınmışlardır, G. Flavius Baebianus burada yalnız agonarkhes olarak görülmektedir, pontifex, koloninin efendisi, ve Men'in baş rahibi olarak geçmektedir. Bu kişinin görev süresi iki yıl sürmüştür[813].

Anderson, Maksimian Galerius dönemiyle (M.S. 305-311) birlikte oyunların Maksimian adına yapıldığını söylemektedir[814]. Bununla birlikte, Lane de oyunların, M.S. 305'te Galerius'un Augustus'u yüceltmesiyle tesis edildiğini belirtmektedir. Bundan sonra Galerianus tarafından korunan oyunlar yıllarca kutlanmıştır, imparatorun ölümüyle onun anısına kutlanmaya devam etmiştir[815].

Kült Heykeli:

Kutsal alanda kült heykeline veya parçalarına rastlanmamış olsa da, küçük boyuttaki replikalarının parçaları bulunmuştur[816] (lev.IV res.24). Ayrıca kentin sikkeleri bize kült heykeli hakkında ipucu vermektedir. Gordian III dönemine (M.S. 238-244) ait Antiokheia sikkesinde, kült heykeli tapınak içinde görülmektedir. Ayakta ve uzun khiton giymiş Phryg başlıklı Men'in sağ elide asa, sol elinde Nykhe, bu elinin altında ise destek bulunmaktadır. Sağ yanında horoz, sol ayağının altında ise boğa protomu vardır[817]. Bu sikke tipi, Volusian dönemine (M.S. 251-253) kadar görülmektedir[818] (lev.IV, res.17).

---

[812] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.289, no.17; s.190, no.18; s.291, no.19; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no. 168-170.

[813] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.291, no.20; s.293, no.21, 22; s.294-295, no.23; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no. 171-174.

[814] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.296.

[815] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.65.

[816] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.175.

[817] Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.361, no.23; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.32, no.20a; Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, s.182-183, tablo 27, lev.XXXI; XXXIX; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Antioch 56, lev.XXXVI.

[818] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.90-91, no.24-27; s.92-104, no.29-60

Pisidia Antiokheia'sı kült heykelinin tipi Roma döneminde, Men kültünün görüldüğü Küçük Asya'nın diğer kentlerinde de benimsenmiştir. Kütahya menşeli olup Ankara Müzesi'nde bulunan mermer heykel (lev.IV, res.25), Antalya menşeli olup Rijksmuseum van Oudheden'de bulunan bronz heykelcik (lev.IV, res.26) ve Konya Müzesi'ndeki bu tipteki Men heykeline ait thyrsos tutmuş kol fragmanı bunu ispatlayan örneklerden sadece bir kaçıdır[819] (lev.V, res.27). Bizim katalogumuzda da Afyon Müzesi'den bu tipte bir örnek vardır (lev.IV, res.21).

Bulunan replikalarda da gördüğümüz gibi kült heykelinin en karakteristik özelliği bir ayağının boğa protomu üzerinde olmasıdır. Bazı araştırmacılar bunun, boğanın tanrının kurban hayvanı olduğunu gösterdiğini söylemektedirler[820], ki tanrıya boğa kurban edildiğini bir adak steli üzerindeki kurban sahnesinde görmekteyiz[821]. Küçük Asya'da Iupiter Dolikhenos'u da tek ayağı boğanın üzerinde veya iki ayağıyla boğanın üzerine çıkmış şekilde görmekteyiz[822]. Iupiter Dolikhenos, kültü Greko-Romen dönemde de devam eden geç Hitit tanrısıdır[823]. Sabazios'un da bu şekilde tasvir edilmiş örnekleri vardır[824]. Ayrıca boğa ve diğer hayvanların üzerlerinde tasvir edilmiş tanrılara Mezopotamya'da sıkça rastlamaktayız[825]. Bu örnekler bu betim biçiminin, Mezopotamya ve yerli Anadolu inanışlarında yer ettiğini gösterir ve sırf bundan dolayı bile Pisidia Antiokheia'sı kült heykelinin yerli Anadolu özelliğine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, Antiokheia'da baş tanrı olan Men'in kültü, şehir Roma kolonisi yapıldığında daha önceki önemini kaybetmiştir, Romalılar uzun süre, hem şehrin yerlileri hem de kolonistler tarafından tapınım gören Men Askaenos'un değerini

---

[819] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.282-289.

[820] Lesky, A., **a.g.e.**, s.696.

[821] Mendel, G., **a.g.e.**, s.592-593, no.1382; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.35, no.33; 1971, **a.g.e.**, s.112-113, no.177.

[822] Ernest Will, **Le relief cultuel gréco-romain, Contribution a l'historie de l'art de l'empire romain**, Bibliotheque des écoles françaises d'Athenes et de Rome 183 (Paris: De Boccard, 1955) s.126-133.

[823] Şahin, N., **a.g.e.**, s.44-45.

[824] Boğa üzerine basmış tanrılar hakkında ayrıntılı bilgi için: Will, E., **a.g.e.**, s.125.

[825] Will, E., **a.g.e.**, s.128-129.

anlayamamışlardır. Antonius Pius dönemiyle birlikte (M.S.138-161), kült eski günlerine dönmüş ve koloni sikkelerinin ortak işareti haline gelen, Men'in bir kült imajı oluşmuştur. Kültün erken dönemlerinde büyük olasılıkla oyunlar Men onuruna düzenleniyordu. Kültün geç dönemlerinde rahiplerin kimler olduğunu biliyoruz, halkın önde gelenleri yani asiller, oyunları kendi paralarıyla finanse edenler bu görevlerde bulunabiliyorlardı. Tanrı için pek çok adak dikilmiştir. Adak yazıtları Grekçe ve Latince'dir, ancak içerikleri aynıdır. Bu yazıtlar Men'in ailenin koruyucusu olduğunu ve τεκμορευειν denilen eylemin varlığını göstermektedirler[826].

5.1.4.2. Pisidia'nın Diğer Yerleşimlerinde Men Kültü

Pisidia Antiokheia'sı dışında bölgede Burdur, Andeda (Bozova'nın kuzeyi, Andya/Yavuz), Anaboura (Şarkıkaraağaç, Ördekçi/Enevre), Ormeleis (Tefenni), Apollonia Pisidiae (Uluborlu), Termessos (Güllük), Askeriye, Sagalassos (Ağlasun) ve Makropedium (Akören), Plouristra(?) (Pise, Başköy), Prostanna (Eğridir Gölü'nün kuzeyinde), Ariassos (Akkoç), Baris (Isparta), Kolbasa (Kestel Gölü yakınlarında), Konana (Gönen), Lysinia (Karakent Köyü, İlyas Tepesi), Olbasa (Belenli), Palaeopolis (Akçaören), Pappa-Tiberia (Çarıksaraylar?/Şarkikaraağaç?), Parlais (Barla), Sagalassos (Ağlasun), Seleukeia Sidera (Selef/Bayat), Sibidounda (Zivint/Bozova) ve Timbrias'ta (Köprü Suyu) Men kültü olduğu bilinmektedir.

Antalya Müzesi'nde korunan Burdur'da bulunmuş ve Men'e adanmış bir altar burada tanrıya ait bir tapınak olduğunu gösterir. Altarın ön yüzünde atlı Men rölyefi ve bu figürün pedestalinde yazıt yer almaktadır. Sağ yüzde tahtta oturan, poloslu, sol elinde ucunda kozalak olan bir asa tutan tanrıça, sol yüzde petasos ve khlamys giymiş, sol elinde kerykaion, sağ elinde para kesesi(?) tutan Hermes figürleri, arka yüzde ise yazıt vardır[827] (lev.V, res.28).

---

[826] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.66.

[827] Robert, L., 1950, **a.g.e.**, s.39-50, lev.VI-VIII; Bean, G.E., 1952, **a.g.e.**, s.118; 1958, **a.g.e.**, s.69-70; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.43, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.77, no.121; 1976, **a.g.e.**, s.46-48; Louis Robert, **A**

Ne yazık ki Küçük Asya'da, Lydia dışında, Men kültünün içeriğini gösteren yazıt sayısı fazla değildir. Bu örnek Men kutsal alanı hakkında ayrıntılı bilgi verir. Yazıt Sosos'un torunu ve Neon'un oğlu, Men rahip muavini (παρεδρος) Rodon'un Men'e adadıklarını içermektedir. Yazıtın bir kısmı eksiktir ve restore edilememiştir. Adak olarak iki yatak (yastık gibi mefruşatıyla birlikte), iki masa, sıra ve dört tabure sayılmaktadır. Robert'e göre bu eşyalar ziyafet içindir ve bu tür ziyafetlere rahipler ve inananlarla birlikte tanrıların da katıldığına inanılıyordu[828]. Lane ise Sounion yazıtlarından biriyle[829] paralellik kurarak burada da ölümlüler arasında yapılan ziyafete tanrı da temsili olarak katılmış olmalı der[830]. Bunlardan başka Rodon'un adakları arasında yazıtın 8. satırında veznenin üzerindeki parmaklıklı pencere de geçer. Lane bu ifade üzerine daha önce açık kalan pencere yüzünden para çalınmış olabileceğini belirtir[831]. Robert ise buraya metalden bir ızgara yapılmış olabileceğini belirtir[832]. 10 ve 11. satırlar Bean tarafından tahta parmaklıkla beraber bahçe olarak çevrilmiştir[833], burada söz konusu olan yine adaktır. Robert bu adağın korulukla ilgili olabileceğini düşünmüştür[834]. Lane ise yazıt konusunda görüşlerini aldığı Francis Piejko'nun açıklamasına dayanarak adağın dikili ağaçlarla birlikte bahçe olması gerektiğini söylemiştir[835]. Bean'in çevirisinden satır 11 ve 12'de taştan yapılmış bir hazine sandığının da sunular arasında sayıldığını öğreniyoruz[836]. Lane bu konuda yine F.Piejkonun görüşlerini aktarır, ona göre bu, bağışlar için kullanılan kasa olmalıdır[837]. Satır 12 ve 13'te Rodon'un odun sandığı için 6 denarius ödediği yazar. Satır 13 ve 14'ten ise kutsal alana sunakları hediye ettiğini öğreniriz. Ayrıca yazıt Rodon'un 300 denariusluk bağışda bulunduğunu gösterir.

Travers L'Asie Mineure, Poétes et Prossteurs, Monnaies Grecques, Voyageurs et Géographic (Paris: École Française D'Athénes 6, 1980), s.311-318.

[828] Robert, L., 1950, **a.g.e.**, s.44.

[829] Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1397; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2732; Perdrizet, P., **a.g.e.**, 84; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.9, no.13; 1971, **a.g.e.**, s.7-8, no.12.

[830] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.46.

[831] Lane; E.N., 1976, **a.g.e.**, s.47.

[832] Robert, L., 1950, **a.g.e.**, s.49.

[833] Bean, G., 1958, **a.g.e.**, s.70.

[834] Robert, L., 1950, **a.g.e.**, s.49.

[835] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.47, dn.26.

[836] Bean, G., 1958, **a.g.e.**, s.70.

[837] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.48, dn.27.

Bu yazıtın sonucunda görünüyor ki burada tapınak ve bahçeden oluşan bir Men kutsal alanı vardır ve bu kutsal alanda tanrı için bir ziyafet düzenlenmiştir. Lane bu ziyafetin düzenli yapılmış bir şölen niteliğinde olabileceğini belirtir[838]. Adaklar arasında sayılan masa, sıra ve tabureler bu ziyafetle ilgilidir. Ayrıca sunak ve odun sandığı kurbanla ilgili adaklardır. Yazıtta geçen vezne ve taştan hazine sandığı tabirleri de kutsal alanda para biriktirildiğini ve saklandığını gösterir. Bu saklanan para, yazıtta ayrıntısıyla verilen Rodon'un bağışı ve diğer bağışlardan oluşuyor olmalıydı.

Andeda'da (Bozova'nın kuzeyi, Andya/Yavuz) bulunmuş bir altar Men Ouranios'a adanmıştır. Yazıtta, arazi sahibi Romalı bir yerlinin veya bir Roma vatandaşının azatlısı olduğu tahmin edilen Quintus Numerius adlı kişi kendini Men Ouranius'un rahibi olarak tanımlamıştır. Bunun üzerine burada Men Ouranius'un rahipliği olduğunu anlıyoruz[839].

Anaboura'da (Şarkıkaraağaç, Ördekçi/Enevre) bir yapıya ait entablatür parçasındaki yazıtta Toliandos'un oğlu (adının olduğu kısım eksiktir) Men Askaenos rahibi, olasılıkla halk tarafından onurlandırılmıştır. Yazıttan bu kişinin varlıklı ve önemli biri olduğu ve sahip olduğu rahipliğin babadan oğla geçtiği anlaşılmaktadır. Yazıt rahibin kente yaptığı hayırlar sonucu dikilmiş olmalıdır[840]. Burada bulunmuş bir başka yazıt ise Men'in Phosphoros epithetiyle anıldığı bir zar falını içerir[841].

Ormeleis'te (Tefenni) bulunmuş bir tiyatro koltuğu üzerindeki yazıttan koltuğun, kendisini sadece rahip olarak tanımlayan Menis III Mesanbrius'un oğlu Apollonius tarafından Men Toleseon'a adanmış olduğunu öğreniyoruz. Yazıtta Apollonius'un Men

---

[838] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.48.

[839] George E. Bean, "Notes and Inscriptions from Pisidia. Part II", **AnatSt** 10: 43-82, (1960), s.65, no.115; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.11; 1971, s.83-84, no.129.

[840] Calder, W.M., 1962, **a.g.e.**, s.62-63, no.351, lev.16; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.42-43, no.1 a; 1971, **a.g.e.**, s.84-85, no.131.

[841] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2720; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.68, no.2; Franz Heinevetter, **Würfel- und Buchstabenorakl in Griechenland und Kleinasien** (Breslau: Grass, 1912), no.3; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.42, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.85, no.132.

rahibi olduğu belirtilmemiş olsa da bu kuvvetle muhtemeldir[842]. Adak tanrının kutsal alanına değil de kamu alanına yapılmış kullanılabilir bir nesne olması açısından ilginçtir[843].

Apollonia Pisidiae'de (Uluborlu) bulunmuş bir yazıt burada Men Askaenos kutsal alanının asylonu olduğunu gösterir[844]. B. Levick'in aktardığına göre A.H.M. Jones buradaki asylonun Antiokheia'daki tapınakla ilgili olabileceğini düşünmüştür[845]. Lane bu görüşe katılmaz, Apollonia'da Antiokheia'dakinden bağımsız bir Men kutsal alanı ve bu kutsal alanının asylonu yani sığınma hakkı olduğunu düşünmüştür[846]. Ayrıca bu yazıtta tanrı επιφανης sıfatıyla nitelendirilmiştir.

Termessos'ta (Güllük) da Anaboura'dakine benzer bir zar falı yazıtı bulunmuştur. Yazıt kent kapısına kazınmıştır. Diğer pek çok tanrıyla birlikte Men de bu zar falında kehanet bildirmiştir. Anaboura'da olduğu gibi burada da tanrı Phosphoros olarak nitelendirilmiştir[847].

Men Kültünün içeriğiyle ilgili bilgi veren bu yazıtlardan başka Men'in betiminin yer aldığı arkeolojik veriler de ele geçmiştir. Burdur'da bulunmuş Men rölyeflerinde tanrı atlı olarak gösterilmiştir. Bunlardan birine basit bir adak yazıtı eşlik eder[848]. Diğeri ise Boston Museum of Fine Arts'da bulunan, yazıtsız, oldukça iyi işçiliğe sahip bir

---

[842] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2716; Ramsay, W.M., 1895, **a.g.e.**, s.304; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.63; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.14; 1971, **a.g.e.**, s.66-67, no.103.

[843] Lane, Men'in adakları arasında eşyaların geniş bir yer tuttuğuna değinir. Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.49, dn.32.

[844] Ramsay, W.M., 1883, **a.g.e.**, s.417, no.32; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2723; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.69; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.12; 1971, **a.g.e.**, s.84, no.130.

[845] Levick, B., 1967 a, **a.g.e.**, s.216, dn.4.

[846] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.51, dn.36.

[847] Karl Lanckoronski, **Städte Pamphyliens und Pisidiens II** (Viyana: F. Tempsky, 1892), s.220-223, no.180; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.43, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.85-86, no.133; George E. Bean, **Eskiçağda Güney Kıyılar** (İstanbul: Arion, 1997), s.111-112.

[848] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2725; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.63, res.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.9; 1971, **a.g.e.**, s.78-79, no.122.

rölyeftir. Bu rölyefte atın ayağının altında bukranion vardır[849]. Burdur'un kuzeydoğusundaki Askeriye'de Men'e adanmış bir altarın üzerinde tanrının atlı bir betimi ve basit bir adak yazıtı vardır[850]. Sagalassos'ta (Ağlasun)[851] ve Makropedium'da (Akören)[852] bulunmuş altarlarda da Men'in atlı rölyefi yer alır. Bunlardan farklı olarak Plouristra(?)'da (Pise, Başköy) bulunmuş altarda tanrı ayakta betimlenmiştir. Bu altarın bir başka özelliği de tanrının adak yazıtında kentin adından gelen toponim epithetle Men Ploristreos olarak anılmasıdır[853].

Yukarıda bahsettiğimiz epigrafik ve arkeolojik bulgulardan başka Pisidia'daki Men kültünü gösteren diğer önemli veriler de sikkelerdir. Bölgedeki pek çok kentin sikkesinde Men resmedilmiştir. Bunlardan en önemlisi Eğridir Gölü'nün güneyinde yer alan Prostanna kentinin sikkeleridir. Kentin Septimius Severus (M.S.193-211) ve Valerianus (M.S.253-260) dönemlerine ait sikkelerinin arka yüzünde Men distylos bir tapınak içinde gösterilmiştir. Ayrıca bu örneklerde tanrı rulo ve çam kozalağı tutar, ayaklarının yanına iki aslan uzanır ve baş hizasında bir horoz yer alır[854] (lev.V, res.29). Bu verilere karşın, Nysa'da olduğu gibi burada da kült hakkında bilgi verebilecek epigrafik bilgi henüz ele geçmemiştir. Men kültünü gösteren diğer sikkeler Apollonia-Pisidiae (Uluborlu), Ariassos (Akkoç), Baris (Isparta), Kolbasa (Kestel Gölü yakınlarında), Konana (Gönen), Lysinia (Karakent Köyü, İlyas Tepesi), Olbasa (Belenli), Palaeopolis (Akçaören), Pappa-Tiberia (Çarıksaraylar?/Şarkikaraağaç?), Parlais (Barla), Sagalassos (Ağlasun), Seleukeia Sidera (Selef/Bayat), Sibidounda

---

[849] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.13; 1971, **a.g.e.**, s.79, no.123, lev.LVIII; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.355.

[850] Bean, G.E., 1959, **a.g.e.**, s.73, no.12, lev.XIV; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.44, no.6; 1971, **a.g.e.**, s.79-80, no.124.

[851] Bean, G.E., 1954, **a.g.e.**, s.476-477, 497-499, no.8, res.10-12; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.44, no.5; 1971, **a.g.e.**, s.80, no.125.

[852] Ramsay, W.M., 1895, **a.g.e.**, s.308, no.120; 1967, **a.g.e.**, s.17, no.6; Bean, G.E., 1959, **a.g.e.**, s.103, no.64; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.44, no.7; 1971, **a.g.e.**, s.80-81, no.126.

[853] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.10; 1971, **a.g.e.**, s.82-83, no.127.

[854] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2724; Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.390, no.7; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.35, Prostanna 1; Krzyzanowska, A., **a.g.e.**, s.102; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.117-118, Prostanna 1-2, lev.XL, Prostanna 1-2. Ayrıca sikkelerde betimlenmiş bu distylos tapınağın antalarının dairesel objelerle bezenmiş olduğu görülür, E.N. Lane (1975 a, **a.g.e.**, s.117) bu objelerin kalkan olabileceğini belirtmiştir.

(Zivint/Bozova), Timbrias (Köprüsuyu) kentlerine aittir. Bu sikkelerde Men ayakta (genellikle Antiokheia tipinde), atlı ve büst olarak gösterilmiştir[855].

1.5. Pamphylia

Bölgeden Men betiminin yer aldığı pek çok Sillyon (Asar Köyü) sikkesi ele geçmiştir. Bu sikkelerde tanrı büst olarak, atlı veya ayakta gösterilmiştir, ayaktaki betimlerinin bazıları Antiokheia tipindedir[856]. Bunlardan Aurelianus dönemine (M.S. 270-275) ait olanlarda tanrının tasvirine Σιλλυεων Θεου Μηνος Ασυλου lejandı eşlik etmiştir[857]. Bu yazıt, burada Men kutsal alanı olduğunu ve bu kutsal alanın da asylon yani sığınma hakkı olduğunu gösterir. Perge'de (Aksu) bulunmuş bir yazıt burada, Sillyon'da olduğu gibi, Men kutsal alanı ve bu kutsal alanın asylonnu olduğunu gösterir[858]. Ayrıca kent tiyatrosunun bir kasetinde Men büstü rölyef olarak yer alır[859] (lev.XXVIII, res.157).

---

[855] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2722-2726; Hill, G.F., 1897, **a.g.e.**, s.209, no.11; s.213, no.2, lev.XXXIV, 5, 13; s.233, no.1-2, lev.XXXVII, 3, s.242, no.12 s.249, no.46; George Francis Hill, **British Museum Catalogue of Greek Coins, Lyconia, Isauria and Cilicia** (Londra: The Trustees, 1900), s.11, no.1-3, lev.II, 5; Friedrich Imhoof-Blumer, **Kleinasiatische Münzen II**. (Viyana: Alfred Hölder, K.U.K. Hof- und Universitäts- Buchhändler, 1902), s.367, no.9; s.381, Konana1, 4, lev.XIII, 21; s.386, Palaiopolis 1, 3; s.392, Sagalassus 4-5, no.9, lev.XIV, no.9-10; s.393, no.9a; s.394, no.14-15, s.413, Timbrias 1; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.378, no.7, lev.XLIV, 2; Metzger, H., **a.g.e.**, s.49, dn.6, lev.XII f; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.33-38; 1968, **a.g.e.**, lev.XXV, no.1; Karaft, K., **a.g.e.**, lev.52, no.27; lev.108, no.12, 15; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.105-133, Apollonia Pisidiae 1-2, Ariassus 1, Baris 1-7, Colbasa 1-2, Conana 1-4, Lysinia 1, Olbasa 1-4, Palaeopolis 1-4, Pappa-Tiberia 1, Parlais 1-9, Sagalassos 1-27, Seleucia 14, Sibidunda 1, Timbrias 1-4, lev.XXXVI-XLV.

[856] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.134-151, Sillyon 1-54, lev.XLVI-LV.

[857] Hill, G.F., 1897, **a.g.e.**, s.LXXXVI; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.151, Sillyon 53-54, lev.LV.

[858] Sencer Şahin, **Die Inschriften von Perge II**, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 54 (Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh., 2004), s.29-30.

[859] Haluk Abbasoğlu, "Perge Kazısı 1988 Yılı Çalışma Raporu", **Höyük** I:121-125 (1988), s.123, res.6; Hüseyin Sabri Alanyalı, "Gedanken zum Kybele-Kult im römischen Pamphylien am Beispiel von Side und Perge", **60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Anadolu'da Doğdu /Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburstag.** (Ayrı basım. İstanbul: Ege Yayınları, 2004), s.15.

Side'nin Gordiaus Pius (M.S. 238-244) sikkelerinde ayakta Men betimi olduğu belirtilmiştir[860]. Lanckoronski Men'in Side'de küçük bir tapınağı olabileceğini iddia etmiştir[861]. Drexler, araştırmacının bu görüşünün çok muhtemel olmadığını söylemiştir[862]. Mansel, kentteki P tapınağının alınlığında yer alan konik serpuşlu büstten dolayı Men'e ait olduğunun ileri sürüldüğünü belirtmiştir. Araştırmacı bir Gallienus sikkesi üzerinde yer alan üç tapınaktan ortada yer alanın içinde iki figürün ortasındaki atlının büyük ihtimalle Men olduğunu, buna dayanarak da P tapınağının büyük ihtimalle Men tapınağı olduğunu iddia etmiştir[863]. Nolle, kentte Men Kültüyle ilgili kesin bir kanıt olmadığını söylemiştir[864]. Kentin tiyatrosuna ait bir kasette yer alan ay-yıldız rölyefi üzerine Alanyalı, Side'deki Men kültüyle ilgili buluntuların sınırlı olduğunu hatırlatarak, bu rölyefin doğu diniyle ilgili olması gerektiğini, belki Mithras kültüyle birleştirilebileceğini belirtir[865].

Attaleia'da (Antalya)[866] ve kentin kuzeydoğusundaki İncik'te[867] Pisidia'daki Anaboura ve Termessos kentlerinde olduğu gibi zar fallarında Men Phosphoros'un kehanet bildirdiğini görüyoruz. Attaleia'da bu yazıttan başka Men kültüyle ilgili sikkeler[868] ve bronz bir heykelcik bulunmuştur[869] (lev.IV, res.26). Men sikkelerin arka yüzünde büst olarak ya da Antiokheia tipinde gösterilmiştir. Heykelcik de Antiokheia tipindedir.

---

[860] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2720.

[861] Karl Lanckoronski, **Städte Pamphyliens und Pisidiens I** (Viyana: F. Tempsky, 1890), s.131.

[862] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2720.

[863] Arif Müfid Mansel, **Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırma Sonuçları** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978), s.139-142.

[864] Johannes Nollé, **Side im Altertum I**, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 43 (Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh., 1993), s.120.

[865] Ülkü İzmirligil, "Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları (2001)", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 24, 2: 267-282 (2002), s.271 (Hüseyin Sabri Alanyalı'nın Dionysos Kültü ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları adlı bölümünden).

[866] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2720; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.88, no.136.

[867] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.87, no.134; Sencer Şahin, **Die Inschriften von Perge I**, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 54 (Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh., 1999), s.247-259.

[868] Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.323, Attaleia 5; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.133-134, Attaleia 1, 2.

[869] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.46, no.10; 1971, **a.g.e.**, s.88, no.137.

1.6. Lykia

Lykia'da Men kültünü gösteren sadece epigrafik belge ele geçmiştir. Saraycık'ta bulunmuş bir yazıt Pisidia ve Pamphylia'daki örneklere oldukça benzer bir zar falı yazıtıdır. Men diğer zar falıyla ilgili yazıtlarda olduğu gibi Phosphoros epitetiyle anılmıştır. Zaten Saraycık da bu bölgelere yakın bir yerdedir[870]. Bu bölgede kültle ilgili fazla veri ele geçmemesine rağmen aşağıda anlatacağımız Attika bölgesindeki Sounion'da Men kültünün kurucusu Lykialı bir köledir.

1.7. Bithynia

Bu bölgede Men kültüyle ilgili az sayıda eser ele geçmiştir. Nikaea (İznik) sınırı içindeki Pazaryeri'nde bulunmuş bir altar Men'e adanmıştır. Altara sadece basit bir adak yazıtı kazınmıştır. Yazıtta Men Ouranios epithetiyle anılmıştır[871]. Bundan başka Claudiopolis (Bolu) ve Iuliopolis'in Roma dönemi sikkelerinde Men'i büst şeklinde ayakta veya atlı olarak görürüz[872].

1.8. Paphlagonia

Bu bölgede Men kültüyle ilgili sadece bir Gangra-Germanicopolis (Çankırı) sikkesi ele geçmiştir. Men tasviri sikkenin arka yüzünde yer alır. Tanrı otururken gösterildiği tek sikke örneğidir. Sola dönüktür, sağ elinde patera, sol elinde asa vardır[873]. Omuzlar üzerinde yer alması gereken hilal net bir şekilde seçilemediği için ve tanrının bu şekilde paralel bir betimi olmadığından tasvirin Men olduğundan şüphe edilmiştir[874] (lev.V, res.36).

---

[870] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.87-88, no.135.

[871] Salzmann, D., 1984, **a.g.e.**, s.360, no.8.

[872] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.1-7, Bithynium-Claudiopolis 1, Juliopolis 1-17, lev.I-II.

[873] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2692; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.15, dn.5; 1975 a, **a.g.e.**, s.1, Gangra-Germanicopolis 1, lev.I.

[874] Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.15, dn.5.

1.9. Pontus

Pontus'taki Men kültünü gösteren arkeolojik belge oldukça yetersizdir. Sadece Strabon'un verilerinden ve bir sikkeden bölgedeki Men kültüyle ilgili bilgileri ediniriz. Strabon'dan Ameria kasabasında Men Pharnakou'nun zengin bir tapınağı olduğunu, bu tapınakta Pontus krallarının krallık yeminlerini ettiğini ve buranın aynı zamanda ay tanrıçası Selene'nin tapınağı olduğunu öğreniriz[875]. Ameria, Kabeira (Tokat, Niksar) yakınında bir yerleşimdi[876]. Drexler, Men'in epithetinden yola çıkarak, bu kült merkezinin kuruluşunun Pontus ve Kappadokia dynastlıklarının kurucusu Pharnakes I ile ve soyundan gelen kraliyet ailesiyle ilişkili olabileceğini belirtmiştir[877]. Zaten Strabon'un verdiği bilgiden buradaki kültün kraliyet ailesi için önemli olduğunu anlarız.

Pharnakeia (Giresun) sikkesinde, ön yüzde Men büstü, arka yüzde sekiz köşeli yıldız vardır[878]. Sikke M.Ö. 2. yüzyıla Mithridates Eupator döneminin öncesine tarihlendirilmiştir. Men'in Pharnakou epithetinin olduğu gibi Pharnakeia kentinin adının da Pharnakes'ten geldiğine inanılır[879].

1.10. Galatia

Bilinen numismatik veriler Men'in Galatia'daki en önemli kült merkezinin eyaletin metropolisi Ankyra (Ankara) olduğunu göstermektedir. Sikkelere ve yazıtlara dayanılarak Men'in buranın baş tanrısı olduğu iddia edilmiştir[880]. Ankara'daki Augustus ve Roma tapınağının daha önce Men ve Kybele tapınağı olduğu iddiası burada ilk kazıyı

---

[875] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 3, 31.

[876] Umar, B., **a.g.e.**, s.62.

[877] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2752. Drexler Phranakes'in Pontus'taki dynastlıkları kuruş tarihi olarak c.a.M.Ö.185-170 yılları arasını vermiştir.

[878] Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.5, Pharnakeia 1, lev.I, no.3; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.14-15, no.1; 1975 a, **a.g.e.**, s.1, Pharnaceia 1, lev.I.

[879] Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.15. Umar, B., **a.g.e.**, s.659'da kentin bu ismi kral Pharnakes'in egemenliğinden sonra aldığını belirtir.

[880] Afif Erzen, **İlk Çağda Ankara** (Ankara: TTK, 1946), s.84.

gerçekleştiren Krencker ve Schede tarafından ortaya atılmıştır, ayrıca Krencker ve Schede tapınağı M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmişlerdir[881]. Ancak onlardan daha sonra gelen araştırmacılar bu tarihlemenin doğru olmadığını, tapınağın aslında M.Ö. 25'ten sonra[882] yapılmış olması gerektiğini iddia ederler[883]. Tapınağın asıl önemi Augustus'un siyasi vasiyetnamesi sayılabilecek Res Gestae Divi Augusti'nin bir bölümünün (Monumentum Ancyranum), duvarında kazılı olmasından gelmektedir. Tiberius zamanında buraya yazdırılmış ve Augustus'un yaşamı boyunca yaptığı işlerin bir özetini içeren bu yazıt tapınağın Augustus ve tanrıça Romaya adandığını gösterir[884]. Tapınağın daha önce Men ve Kybele'ye ait olduğu konusunda ise tartışmalar olmuştur. Tapınağın tarihlendirilmesi konusunda Krencker ve Schede'ye itiraz eden Weigand, burasının Men tapınağı olması konusunda da şüpheleri olduğunu belirtmiştir, ona göre Galatia'nın Roma eyaleti olmasından sonra (M.Ö. 25) inşasına başlanan bir tapınağın Men tapınağı olduğu düşünülemez[885]. Ancak Galatia koinonu ve Ankyra sikkeleri Men'in burada bir kutsal alanı olduğunu gösterir, aşağıda bahsedeceğimiz Men kültünü kesin bir şekilde gösteren arkeolojik buluntuların Ankara çevresinden ele geçmiş olması da sikkeleri destekler. Bize göre Men'in Ankyra'da veya çevresinde büyük ihtimalle bir kutsal alanı vardı, asıl mesele ise bu kutsal alanın nerede olduğudur.

Bu konudaki günümüze kadar en ayrıntılı değerlendirme A. Erzen tarafından yapılmıştır[886]. Erzen Men'in Ankara'nın baş tanrısı olduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü

---

[881] Krencker, D., **a.g.e.**, s.50.

[882] Bu Galatia'nın Roma eyaleti olduğu tarihtir. Bunun için: Mehmet Özsait, "Küçük Asya'da Roma Kolonileri", **Zafer Taşlıklıoğlu Armağanı, Anadolu ve Trakya Çalışmaları I** (İstanbul: Arkeoloji & Sanat Yayınevi, 1999), s.127.

[883] Erzen, A., 1960, **a.g.e.**, s.136'da E. Weigand'ın (Gnomon, 1937, s.415) tapınağın mimari verilere dayanarak ve Galatia'nın Roma eyaleti olduğu tarih olmasından dolayı M.Ö. 25'e tarihlendirdiğini aktarır.

Ekrem Akurgal, **Griechische Römische Kunst in der Türkei** (Münih: Hirmer, 1987), s.126-127'de ve **Anadolu Uygarlıkları** (İstanbul: Net, 1998 a), s.435-437'de Hamit Z. Koşay ve Yusuf Boysal gibi araştırmacıların bu konudaki bulgularını değerlendirmiştir.

[884] Augustus, Ankara Anıdı, **Monumentum Ancyranum**. Çeviren: Hamit Dereli (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1949).

[885] Erzen, A., 1960, **a.g.e.**, s.136'da E.Weigand'ın görüşlerini aktarır.

[886] Erzen, A., 1960, **a.g.e.**, s.134-141.

öncelikle Ankara'nın Men tasvirli sikkelerine dayandırmıştır ve Ankara'da bulunmuş bazı yazıtlarla bu görüşünü desteklemek istemiştir[887]. Söz konusu yazıtların kime ya da kimlere adandığı açık değildir. Ouranios'a ithaf olunan yazıtı Perrot, Zeus Ouranios olarak tamamlamıştır[888]. Drexler Men'in Attika'da, Lydia'da ve Phrygia'da bu epithetle anılmasından dolayı yazıtı Men Ouranios olarak düzeltmiştir[889]. Erzen de bunu benimseyerek Men'in Ankara'nın baş tanrısı olmasından Zeus'un yerine onun adının konmasının daha doğru olduğunu belirtmiştir[890] Erzen'in bahsettiği bir başka yazıt ise "(Men ve Meter), muhterem tanrılara, kraliçeye ve krala" hitabını içermektedir. Buradaki Men ve Meter tamamlaması ise Krencker ve Schede tarafından, Lydia'dan bulunmuş bir yazıta dayanılarak yapılmıştır[891]. Erzen bu yazıtın Men ve Meter'in (kendisi Kybele demiştir) Ankara'da büyük saygı gördüklerini gösterdiğini söyler[892]. Men Küçük Asya'da sıklıkla ana tanrıçayla (Meter) birlikte tapım görmüştür, Ankara çevresinde köklü bir ana tanrıça kültü olduğu bilinmektedir[893]. Bütün bunlar göz önüne alındığında ve Lydia yazıtıyla da karşılaştırıldığında Ankara yazıtı üzerinde Krencker ve Schede'nin tamamlaması mantıklı görünür. Ancak bugüne kadar bu yazıtı

---

[887] Erzen, A., 1946, **a.g.e.**, s.84.

[888] George Perrot ve E. Guillaume, **Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d' une oartie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont** (Paris: Libraire de Firmin Didot, 1872), s.239.

[889] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727.

[890] Erzen, A., 1946, **a.g.e.**, s.84. Buradaki tanrı gerçekten Men Ouranios olabilir ancak yazıtın bu şekilde tamamlanmasını destekleyecek bir buluntu da henüz ele geçmemiştir.

[891] Krencker, D., **a.g.e.**, s.s.42, no.1'de bu yazıtı Lydia kökenli Meter Tazene, Men Labanas ve Men Artemidoros'a adanmış yazıta göre yapmıştır. Erzen'in kral ve kraliçe olarak çevirdiği kelime βασιλευς ve βασιλεια kelimeleridir. Lydia yazıtında ise bu hitap βασιλεοντες olarak geçmektedir. Lydia yazıtı için: Keil, J., 1911, **a.g.e.**, s.103, no.204; Steinleitner, F.S., **a.g.e.**, s.10, no.1; Rostovzeff, M., **a.g.e.**, s.656, dn.6; Herrmann, P., 1962, **a.g.e.**, s.45, dn.174; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.18, no.20, 1971, **a.g.e.**, s.26, no.42.

[892] Erzen, A., 1946, **a.g.e.**, s.84.

[893] Mary Jane Rein, "Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type", **Cybele, Attis and related Cults, Essays in Memory of M.J. Vermaseren.** Der: E.N. Lane (New York: E.J. Brill, 1996), s.232-233. bu kültün Roma döneminde Pessinus'ta devamı için: Sarolta A. Takács, "Cybele and Catullus' Attis", **Attis and related Cults, Essays in Memory of M.J. Vermaseren.** Der: E.N. Lane (New York: E.J. Brill, 1996), s.372, dn.23.

destekleyecek bir başka buluntunun da ele geçmiş olmaması da unutulmamalıdır. Kaldı ki bölgedeki ana tanrıça-erkek tanrı tapımı sadece Kybele-Men olarak açıklanamaz[894].

Görülüyor ki bu varsayımlar kabul edilirse, yazıtlar Ankara'daki Men kültüyle ilgili bilgi verirler ancak Augustus tapınağının önceden Men tapınağı olduğuna dair direkt bir bilgi vermezler. Erzen'in değerlendirmesinden sonra ele geçmiş buluntular da bu konuda bir şey söylemez. Bu arkeolojik bulgular genel olarak Ankara çevresinden ele geçmiştir. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Men'in mermer büst şeklindeki bir rölyefi[895] (lev.V, res.29), atlı bir heykelciği[896] (lev.V, res.30) ve Antiokheia tipinde bir heykeli[897] (lev.IV, res.25) vardır[898]. Bunlardan başka yayınlarda karşımıza çıkmamış ancak müzede sergilenen bir Men büstü vardır. Ne yazık ki bu buluntular yazıtsızdır. Bunlar şu an için sadece Ankara'da varlığı zaten sikkelerden bilinen Men kültünü destekler niteliktedir.

Ankara tapınağına dönecek olursak bu tapınağın tarihi konusundaki son görüşün M.Ö.25 yılından sonrası olduğunu yukarıda söylemiştik. Burasının Augustus ve Roma tapınağı (Sebasteion) olması da bu tarihle bağlantılı olarak açıklanmıştır. Galatia M.Ö. 25'te Roma eyaleti olduğuna göre imparatorluk kültü de en erken bu tarihte bölgeye gelmiş olmalı. Sol antasındaki yazıtta tapınağın tanrı Augustus ve tanrıça Roma'ya (θεωι Σεβαστωι και θεα Ρωμηι) ithaf edildiği geçer[899]. Erzen tapınağın imparatorla ilişkilendirilmesi konusunda daha kesin bilgi verir ve bu yazıtın tapınağın en geç Tiberius zamanında (M.S. 14-37) ithaf edildiğini gösterir demiştir. Augustus

[894] Pessinus'taki Kybele-Attis kültü için: Vermaseren, M.J., 1977, **a.g.e.**, s.91. Ayrıca Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.48-49, dn.177, 3'te yazıtta geçen επηκοος kelimesinin Apollon gibi başka tanrılar için de kullanıldığını, yazıtın Schede tarafından yapılan restorasyonunun yetersiz bilgilerle sonuca vardığını belirtir.

[895] Louis Robert, "Dédicaces et relief votifs", **Hellenica** 10: 5-166, (1955), s.15, lev.IV, 3; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.48, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.100, no.158, lev.LXVIII.

[896] Robert, L., 1955, **a.g.e.**, s.15-16, lev.XXX, 3, 6; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.48, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.100, no.159, lev.LXIX; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.97; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.185, no.340.

[897] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.282-283.

[898] Bunların buluntu yerleri kesin olarak bilinmemektedir, ancak yukarıdaki yayınlarda büstün ve atlı heykelciğin Ankara çevresinden geldiği kabul edilmiştir.

[899] Krencker, D., **a.g.e.**, s.52, 54.

rahiplerinin isimlerini bildiren yazıta göre ithaf tarihini M.S. 10 veya 11 senesi olarak belirlemiştir[900]. Monumentum Ancyranum'da tapınağın inşasıyla ilgili bir bilgi yoktur. Zaten görülen odur ki tapınakta yapım esnasında bu yazıt için bir yer ayrılmamış, yazıt tapınağın naos duvarının içine ve dışına kazınmıştır[901]. Bu yazıtlar buradaki Men kültüyle ilgili bir bilgi vermezler.

Men'in bu tapınakla ilişkisi ancak sikkeler aracılığıyla kurulabilir. Galatia koinonu sikkelerinden birinin ön yüzünde Κοινον Γαλατων lejandı ile Men büstü, arka yüzünde Σεβαστων lejandıyla cepheden gösterilmiş heksastylos bir tapınak vardır. Üç ya da dört kademeli bir krepidoma üzerindeki tapınak, kavisli bir alınlığa sahiptir. Tepe ve köşe akroterleri gösterilmiştir, tympanonda omphaloslu phiale vardır[902] (lev.V, res.31). Erzen bu tasvirde orta sütunların arasındaki cismi fark etmiştir; bunun bir figür başına daha doğrusu cella içindeki kült heykeline işaret ettiğini söylemiştir[903]. Imhoof-Blumer'e göre tasvir edilen tapınak Sebaston yazıtından dolayı Ankara Tapınağıdır[904]. Bu sikke Men'in Sebasteion yani Augustus tapınağı ile ilişkisini açıkça gösterir. Yine bu sikke gibi ön yüzde Men büstünün yer aldığı bir Ankyra sikkesi vardır, bunun arka yüzünde Σεβαστηνων Τεκτοσαγων lejandı vardır[905]. Bir başka Ankyra sikkesinde ön yüzde Titus büstü yer alırken, arka yüzde ayakta, patera tutan Men betimiyle birlikte yine aynı lejand yer alır[906]. Tektosaglar Ankara'yı merkez edinerek bölgeye yerleşmiş Galat boyudur[907]. Men betimiyle birlikte Tektosagların Sebastonu ifadesinin yer alması ve bir önceki sikkedeki Men'in Augustus tapınağıyla ilişkili gösterilmesi Men kültüyle

---

[900] Erzen, A., 1960, **a.g.e.**, s.138.

[901] Augusutus, **a.g.e.**, s.2 (Remzi Oğuz Arık'ın önsözünden).

[902] Imhoof-Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.750; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727; Erzen, A., 1960, **a.g.e.**, s.139; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, Ancyra 10, lev.XIII, 4; 1975 a, **a.g.e.**, s.152, Galatia 2, lev.LV.

[903] Erzen, A., 1960, **a.g.e.**, s.139.

[904] Imhoof-Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.750.

[905] Imhoof-Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.750, no.747; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727; Erzen, A., 1960, **a.g.e.**, s.140; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, Ancyra 11, lev.XIII, 5; 1975 a, **a.g.e.**, s.154-155, Ancyra 1, lev. LVI.

[906] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727; Warwick William Wroth, **British Museum Catalogue of Greek Coins, Galatia, Cappadokia, and Syria** (London: William Clowes and Sons, 1899 b), s.8, no.1, lev.II, no.1; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.40, Ancyra 1; 1975 a, **a.g.e.**, s.155, Ancyra 2, lev.LVI.

[907] Özsait, M., 1982, **a.g.e.**, s.328.

imparator kültünün birlikte tapım gördüğüne işarettir. Bu örneklerden dolayı Men'in patera ve çam kozalağı tutarak distylos bir tapınağın içinde gösterildiği Galatia sikkelerindeki tapınağın[908] da Augustus tapınağı olduğu düşünülmüştür[909] (lev.V, res.32). Burada Men'in ilişkili gösterildiği tapınakların birbirinden farklı (distylos ve heksastylos) olduğunu görürüz. Ankyra tapınağının (Men'in olmadığı) tasvirleri tetrastylos ya da oktastylosdur. Tapınak aslında oktastylos planlıdır. Schede tapınağın daha az sayıda sütunla gösterilmesini sikkelerdeki özet anlatımdan kaynaklandığını belirtir[910]. Zaten bu sikkelerde sıkça rastlanır bir tasvir tarzıdır, kentlerdeki tapınakların veya kült heykellerinin her zaman asıl görünümlerine bağlı kalınmaz[911].

Sonuç olarak, Schede Ankara'da Men'in Augustus tapınağından başka tapınağı olmadığını, bu tapınağı M.Ö. 2. yy.ın ikinci yarısına tarihlendiği, Augustus kültünü gösteren yazıtların tapınağın inşasından sonra yazıldığını söylemiştir. Sikkelere dayanarak tapınağı Men'e mal etmiştir. Erzen tapınağı M.Ö. 25 yılı sonrasına tarihleyenlerdir ve Men betimiyle birlikte Sebaston ve Sebasteion yazıtlarının yer aldığı sikkelere dayanarak Augustus tapınağının daha önce Men tapınağı olduğunu açıklamaktadır. Kentin baş tanrısı olarak nitelendirildiği Men'in tapınağına, buranın baş tanrısı yerine geçen Augusutus'un sahip olmasını, Bizans döneminde kiliseye dönüştürülen, İslamiyet'te bitişiğine Hacı Bayram Camii yapılan bu yerin yerel halkın dini inancında çok eski bir kült yeri olmasıyla açıklar. Ona göre iki ihtimal vardır: birincisi Augustus'tan önce bir Men tapınağı vardır ve imparator kültünün ortaya çıkmasıyla bu tapınak Augustus ve tanrıça Roma'ya tahsis edilmiştir. İkinci ihtimal ise halkın dini hissiyatı dikkate alınarak yeni tapınakta Augustus kültüyle birlikte Men kültünün de devam etmiş olmasıdır. Fakat tapınağın antasındaki yazıtta ve rahipler listesinde sadece imparator kültünden bahsedilmesi Augustus kültünden sonra resmi

---

[908] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727; Krencker, D., **a.g.e.**, lev.XLV F; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, Ancyra 12; 1968, **a.g.e.**, s.105, no.20; 1975 a, **a.g.e.**, s.154, Galatia 7-8, lev.LV-LVI, Galatia 7-8. Bu sikkeler Traian dönemine (M.S.98-117) aittir.

[909] Erzen, M., 1960, **a.g.e.**, s.140.

[910] Krencker, D., **a.g.e.**, s.42. Ayrıca Ankyra'da imparator kültü için iki tapınak inşa edilmiş olduğu kabul edilmiştir, bunun için: Erzen, A., 1946, **a.g.e.**, s.93, dn.2.

[911] Arnold Hugh Martin Jones, **Numismatic and History** (Londra: Essays and Matingly, 1956), s.13'te sikkelerdeki tasvir ve yazıtların kesinlik gösteremeyeceğine değinir.

şekilde bu tapınakta Men'e tapınıldığını mümkün kılmamaktadır der. Erzen'in sonucuna göre tapınak Augustus kültünden daha önce Men'e aitti. Ancak yerli halkın ruhunda baş tanrı yaşamaya devam ettiği için sikkelerde kendisine ait olan tapınakla tasvir edilmiştir. M.Ö. 25'te Ankara'da hemen Augustus kültünün başlamadığını, şehirde siyasi olaylarla kültür hareketlerinin koşut gitmemiş olduğunun kabul edilebileceğini de ekler[912].

Bütün bu verilerden ve araştırmacıların sonuçlarından yola çıkarak diyebiliriz ki; Augustus tapınağıyla Men'in bir bağlantısı olduğu açıktır. Ancak buranın başlangıçta Men için yapılıp yapılmadığı konusunda kesin bir şey söyleyemeyiz. Eğer Krencker ve Schede'nin tarihlemesi doğru olsaydı Hellenistik dönemde yapılmış bir tapınağın önce Men'e sonra Augustus'a ait olması mantıklı olurdu. Ancak daha sonra yapılan tarihlemeyle tapınağın yapılış tarihi M.Ö. 25 yılı sonrasına çekilmiştir. Erzen tapınağın Augustus'a adandığı tarihi M.S. 10-11 yılları olarak hesaplamıştır. O halde inşası M.Ö. 25 ile M.S. 10-11 yılları arasındadır. Araştırmacıları belirttiği başka bir şey de tapınağın yapıldıktan sonra imparatora adanmış olması gerektiğidir. Buna göre bir ihtimal tapınak M.Ö.25 yılında Galatia'nın Roma eyaleti olmasından sonra, zaten şehirde önemli bir tapınıma sahip olan Men için yapılmış olabilir. Halk için önemli, kökleri eskiye dayanan Men kültünün propaganda amacıyla Roma'nın benimsediğini Pisidia Antiokheia'sından biliyoruz[913]. Burada öyle bir amaçla Men'e tapınak inşa edilmiş olabilir ama ne yazık ki böyle bir savı destekleyecek hiçbir buluntu ele geçmemiştir, tapınaktaki yazıtlar buranın Men için yapıldığından bahsetmez. Bir diğer ihtimalde buranın önceden kutsal alan olarak Men'e ait olmasıdır. Yerin dinsel açıdan öneminin daha sonraki dönemlerde kilise ve cami olarak kullanılması göstermektedir. Madem Men'in Küçük Asya'da köklü bir kültü olduğuna inanılıyor tapınak önce tanrının daha sonra imparator kültünün olsa da burası kutsal alan olarak eskiden beri tanrıya ait olmalıdır. İmparator kültünün gelmesiyle Men kültü resmi bir karakter kazanmış, tanrı ve imparator birlikte tapım görmüş olabilir. Üstelik imparator Men ile özdeşleştirilerek tanrılaştırılmış olabilir.

---

[912] Erzen, A., 1960, **a.g.e.**, s.140-141.

[913] Mitchell, S., 1993, **a.g.e.**, s.90.

Değinilmesi gereken başka bir nokta da tapınağın Men ve Kybele'nin kutsal alanı olduğu iddiasıdır. Bu düşünceyi ilk ortaya atan Krencker ve Schede bunu yukarıda bahsettiğimiz Men ve ana tanrıçaya adandığı iddia edilen yazıtlara dayanarak söylemiş olmalıdır. Ancak yazıtların bir kesinliği olmadığını gördük. Ayrıca Men'in tapınakla ilgili gösterildiği sikkelerde Kybele'ye rastlanmaz. Kybele Ankyra sikkelerinde betimlenmiştir, ancak bunun Men veya tapınakla bir ilgisi yoktur[914].

Eğer Men'in Ankyra'da bir tapınağı varsa bir kült heykeli de olmalıdır. Yukarıda Ankara Müzesi'ndeki Men'in heykeltıraşlık eserlerinden bahsetmiştik; bunlar büstler, atlı heykelcik ve bir heykelden oluşur. Heykel Pisidia Antiokheia'sındaki (Yalvaç) Men kült heykelinin M.S. 2. yy.a tarihlenen replikasıdır[915]. Ancak Kütahya menşeli olduğu için bizi kült heykeli konusunda aydınlatamaz. Bu konuda yine sikkelere bakmamız gerekir. Galatia koinonu sikkelerinde Men büst olarak[916] ya da ayakta patera ve kozalak tutarken[917] gösterilmiştir. Tapınak içinde gösterildiği sikkelerde de ayaktaki görüntüsü aynı şekildedir[918]. Ankyra sikkelerinde büst şeklinde[919], ayakta patera tutarak (Bazen elindeki paterayı ateş yanan ya da yanmayan bir altar üzerine tutar)[920]; patera ve asa tutarak[921]; patera tutarak bir ayağı bukranionun üzerinde[922]; çapayla[923]; asa ve kozalak

---

[914] Örneğin Kybele'yi Attika sikkelerinde aslan üzerinde görebiliriz, sikkeler için: Erzen, 1946, **a.g.e.**, lev.III, 6 b, c.

[915] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.282, 290.

[916] Imhoof-Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.528, no.6, lev.XX, no.25; s.750, no.746, lev.XIII, 6; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41-42, Ancyra 10, lev.XIII, 4; 1975 a, **a.g.e.**, s.151-152, Galatia 1-2, lev.LV.

[917] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.152-154, Galatia 3-6, lev.LV.

[918] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727; Schede, M., **a.g.e.**, lev.XLV F; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, Ancyra 12; 1968, **a.g.e.**, s.105, no.20; 1975 a, **a.g.e.**, s.154, Galatia 7-8, lev.LV-LVI, Galatia 7-8.

[919] Imhoof-Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.750, no.747; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2726-2727; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, Ancyra 11, lev.XIII, 5; 1975 a, **a.g.e.**, s.154-155, 157, Ancyra 1, 9, lev.LVI, LVII.

[920] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2726-2727; Wroth, W., 1899 b, **a.g.e.**, s.8, no.1; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.40, Ancyra 1; 1975 a, **a.g.e.**, s.155, 157-158, Ancyra 2, 6, 11-12, lev.LVI-LVII.

[921] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.157, Ancyra 8, lev.LVII.

[922] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.159, Ancyra 14, lev.LVII.

[923] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2726; Michael Grant, **Roman History from Coins** (Cambridge: Cambridge University Press, 1958), lev.XXX, 4; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.40, Ancyra 4; 1975 a, **a.g.e.**, s.155-156, Ancyra 3, 5 lev.LVI.

tutarak[924] ya da Antiokheia tipinde[925] gösterilmiştir[926] (lev.V, res.33, 34). Araştırmacılar bu betimlerin tapınak içindekinin muhtemelen kült heykeline işaret ettiği görüşündedirler[927].

Galatia'da Ankyra dışında Men kültü Androna (Topaklı), Gainea (Katrancı yakınındaki Samsam Yayla), Yeniyurt (Sivrihisar yakınında), Germa (Karacapaşa) ve Pessinus'ta (Ballıhisar) Men kültünü gösteren belgeler ele geçmiştir. Ankara'nın güneybatısındaki Androna'da bulunmuş bir sunak taşı Men'in kırsal bir kutsal alanına işaret eder. Üzerinde kazıma olarak işlenmiş üç tane rozet ve hilal motifleri vardır, adak yazıtı hilalin içine ve dışına kazınmıştır. Yazıtta Men'e yerleşim adından gelen toponim bir epithet olan Androneinos'la hitap edilmiştir[928]. Bu epithetten yola çıkılarak tanrının bu yerleşimde veya yakınlarında bir kutsal alanı olabileceğini ileri sürülmüştür[929]. Gainea'da bulunmuş altar yine kırsal bir kutsal alan olduğunu gösterir. Altarda atlı Men rölyefinin altında adak yazıtı vardır, yazıtta Men, Gainaianos epithetiyle anılmıştır[930]. Sivrihisar yakınındaki Yeniyurt'ta bulunmuş yazıtın korunan kısmından ise adağın yerleşimin tüm sakinlerince yapıldığını öğreniyoruz[931].

---

[924] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2726; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.40, Ancyra 5, lev.XIII, 2; 1975 a, **a.g.e.**, s.156, Ancyra 4, lev.LVI.

[925] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2726-2727; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.40, Ancyra 8; 1975 a, **a.g.e.**, s.157-159, Ancyra 7, 13, 15 10, LVII.

[926] Men'in Roma imparatorluk dönemi sikkelerinde göründüğü en geç tarih ise Salaninus dönemidir (M.S.259). Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.159, Ankyra 14-15, lev.LVII.

[927] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.282.

[928] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.96, no.76; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.48, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.99, no.157. Topaklı'nın camisinde sunak taşını devşirme olarak bulan Anderson bu yazıt sayesinde Androna'nın lokalizasyonunu yapmıştır.

[929] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.48, dn.174.

[930] Stephan Mitchell, **Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II, The Ankara District, the Inscription of North Galatia** (Oxford: BAR Int. Ser. 135, 1982), s.299, no.393, lev.14; Salzmann, D., 1984, **a.g.e.**, s.364-365, no.19.

[931] Mitchell, S., 1982, **a.g.e.**, s.50, no.28 B; Salzmann, D., 1984, **a.g.e.**, s.364, no.18.

Germa ve Pessinus sikkelerinde Men betimlerine rastlarız. Germa'nın Commodus dönemi (M.S.177-192) sikkesinin arka yüzünde Men büstü vardır[932]. Pessinus sikkelerinde ise büst olarak[933]; ayakta, patera ve asa tutarak[934] tasvir edilmiştir. Bu sikkeler Kybele-Attis kültünün tapınak kenti[935] olan bu yerde Men kültünün varlığını da gösterir.

1.11. Lykonia-Kilikia

Bilinen verilere göre bu bölgede Men kültü genel olarak Lykonia bölgesinin tamamı ile Kilikia'nın kuzeybatısında görülür. Kültle ilgili verilerin neredeyse tamamı epigrafik belgelerdir. Bu malzeme Ikonion (Konya), Dereköy, Fasıllar, Lystra (Hatunsaray), Tosuntaşı, Savatra (Ennek), Perta(?) (Zengicek), Laodikeia Combusta (Ladik), Sidamara (Kaleköy) gibi merkezlerde bulunmuştur. Numismatik belge olarak ise bu merkezlerden oldukça güneyde, Pamphylia ile Kilikia sınırındaki Korakesion'da (Alanya) Men kültünü gösteren sikke bulunmuştur.

Bölgede Men kültünün ağırlıklı olarak mezarlarla ilgili olduğu görülür. Tanrının buradaki temel işlevi mezarları korumaktır. Mezar yazıtlarında Men'e mezarı herhangi

---

[932] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.160, Germe 1, lev. LVIII.

[933] Imhoof- Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.752, no.753-754, lev. XIII, no.11; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2727-2728; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, Pessinus 1; 1975 a, **a.g.e.**, s.160-161, Pessinus 1-2, lev.LVIII. Bunlardan birinin arka yüzünde Pisidia Antiokheia'sının erken dönem Men sikkeleri gibi hörgüçlü boğa vardır.

[934] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2728; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.41, Pessinus 2, lev.XIII, 6; 1975 a, **a.g.e.**, s.161-162, Pessinus 3-4, lev. LVIII. Bu örneklerde, paterayı ateş yanan bir altarın üzerine tutmuş ya da bir eliyle hymationunu tutmuştur.

[935] Klaus Belke, **Tabula İmperii Byzantini 4, Galatien und Lykaonien.** Denkschriften (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse) Bd.172 (Viyana: Össterreichische Akademie der Wissenschaften, 1984), s.214.

bir zarara[936], izinsiz tekrar gömü yapılmasına[937] ve alınıp-satılmasına karşı koruması için[938] yakarılmıştır. Eğer biri bunları gerçekleştirilse ceza olarak Men'in öfkesini üzerine çekeceğine inanılmıştır[939]. Suçlara karşı sadece manevi yaptırımlar uygulanmıyordu, tanrısal öfkeye karşılık tapınağa ödenen para cezası da vardı[940]. Bu yazıtların dışında, Men'e yapılan adakların da mezarla ilgisi olduğu görülmüştür. Ikonia'dan (Konya) bulunmuş bir altar buna güzel bir örnektir. Altar Θεος Ουνδιεινος'a adanmıştır, ön yüzde adak yazıtıyla beraber Men büstü vardır. Yazıtta Men'in adı geçmese de adak yapılan Theos Oundieinos'un Men olduğu düşünülmüştür, başka bir deyişle Men'e bu yazıtta Oundieinos epithetiyle tapınılmıştır. Yan yüzlerden birinde ise kıvrılarak başı altarın üstüne çıkmış bir yılan kabartması vardır[941]. Bu altarın mezar eşyası olduğu iddia edilmiştir[942].

---

[936] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2725; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.69, no.5-6; Heinrich Swoboda, Josef Keil ve Fritz Knoll, **Denkmäler aus Lykonien, Pamphylien und Isaurien** (Prag: R.M. Rohrer, 1935), s.18, no.18; Calder, W.M., 1962, **a.g.e.**, s.42, no.234b; Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.30, no.21; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.46, no.1a, 2, 4, 5; Bean, G.E., 1970, **a.g.e.**, s.118, no.105; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.91-95, no.144-147, 149; 1975 a, **a.g.e.**, s.173, 179, A5, AD6.

[937] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2719-2720, 2725; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.68-69, no.1, 5; Swoboda, H., **a.g.e.**, s.18, no.18; Calder, W.M., 1962, **a.g.e.**, s.42, 234; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45-46, no.1, 1 a, 1 b, 2, 5-7; 1871, **a.g.e.**, s.91-95, 97-98, no.143-145, 147, 148, 150, 155; 1975 a, **a.g.e.**, s.179-180, AD5.

[938] Swoboda, H., **a.g.e.**, s.18; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.47, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.98-99, no.156.

[939] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2725, 2726; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.69, no.4, Ramsay, W.M., 1918 a, **a.g.e.**, s.168, no.X; no.5, 6; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.46, 47, no.1a, 1b, 2-5, 9; Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.30, 196, no.21, 204; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.92-97, no.145-147, 149-151, 154; 1975 a, **a.g.e.**, s.179-180, AD5, AD6.

[940] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.91-93, no.144, 147.

[941] Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.151, no.154; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.47; 1971, **a.g.e.**, s.96-97, no.153.

[942] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.52, dn.38'de buradaki yılan figürünün altarın mezar eşyası olduğunu gösterir demiştir ve mezar anıtları üzerindeki yılan motifleri için Wide'ın çalışmasını göstermiştir. Bu konuda Peter Marshall Fraser, **Rhodian Funerary Monuments** (Oxford: Clarendon Press, 1977), s.39'da Rhodos'da urneler üzerinde ve mezar atlarlarında yılan kabartması olduğundan söz eder.Wujewski, T., **a.g.e.**, s.24 ve 49'da yılanın figürünün mezar anıtları ve mezar eşyaları üzerinde yer aldığını belirmiştir ve khitonik yılan ile merhum kişinin hayattaki kaderi arasında bir ilişki olabileceğini söylemiştir. Ayrıca Helenistik mezar ikonografisinde yılanın khitonik güçleri veya ölmüş kahramanı sembol ettiğini de belirtmiştir. Bruno Schröder, **Studien zu den Grabdenkmälern der römischen Kaiserzeit** (Bonn:

Tüm bu yazıtlarda tanrının adı epithtetler almıştır. En sık kullanılmış epithet ise Katakhthonios'tur[943], bazen bu Khthonios olarak kısaltılmış şekliyle de kullanılmıştır[944]. Epithetler bölümünde de değindiğimiz gibi tanrıya bu ad altında, bu bölgedeki karakterine son derece uygun olarak, yeraltı tanrısı ve ölülerin koruyucusu olarak tapılmıştır. Katakhthonios epithetiyle birlikte tanrı aynı zamanda Ouranios olarak nitelendirilmiştir[945]. Bu şekilde tanrının göksel ve yeraltı güçleri birlikte vurgulanmak istenmiş olmalıdır. Bir başka ilginç şey ise tanrıya çoğul bir şekilde seslenilmiş olmasıdır. Bir örnekte Μηνας Καταχθονιους[946], bir başkasında Μηνας Ουρανιον και Καταχθονιους[947], bir diğerinde ise Men'lerin sayısı da verilerek τρις Θ[εους] Μηνας[948] olarak seslenilmiştir. Bu ifadeler sonucunda burada bir gök, iki yeraltı tanrısı olmak üzere üç Men'e birlikte tapınılmış olmalıdır[949]. İnananlar tanrıya çoğul olarak seslendikleri gibi dişil olarak da seslenmişlerdir: Μηνα ανωθεν και κατο[θεν][950]. Bölgedeki ay tanrıçası Selene kültünün buna etkisi olabilir[951]. Tanrının adını sıfat gibi niteleyen epithetlerin yanı sıra yukarıda bahsettiğimiz toponim olduğu düşünülen Oundieinos epitheti de kullanılmıştır.

Georgi, 1902), s.52'de zamanla khitonik bir sembol haline gelen yılan figürüyle ölen kişinin ruhunun cisimleştirildiğini söylemiştir.

[943] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2719-2720, 2725; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.68, 69, no.1, 5, 6; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45-46, no.1, 1a, 2, 4, 6; Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.30, no.21; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.91-96, no.143, 145, 146, 148-150.

[944] Ramsay, W.M., 1918 a, **a.g.e.**, s.168, no.X; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.47, no.9; 1971, **a.g.e.**, s.96, no.151.

[945] Bean, G.E., 1970, **a.g.e.**, s.118, no.105; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.173, A5.

[946] Swoboda, H., **a.g.e.**, s.18, no.18; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.46, no. 1a; 1971, **a.g.e.**, s.91-92, no.144.

[947] Swoboda, H., **a.g.e.**, s.18, Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.47, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.98-99, no.156.

[948] Swoboda, H., **a.g.e.**, s.18; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.46, no.7; 1971, **a.g.e.**, s.97-98, no.155.

[949] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.53.

[950] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2726; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.69, no.4; Ramsay, W.M., 1967, **a.g.e.**, s.196, no.204; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.46, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.97, no.154.

[951] Bean, G.E., 1970, **a.g.e.**, no.240, 266, bu örneklerden ikincisinde Selene'ye de katakhthonia epithetiyle tapınıldığını görüyoruz. Bunun üzerine Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.53, dn.47'de bölgede ayın tanrısallaştırılmasında cinsiyetin önemi olmadığını belirtmiştir.

Özetle tüm bu veriler gösteriyor ki bölgede Men khithonik karakterliydi yani yeraltı tanrısı olarak tapım görüyordu. Bu özelliğiyle ölüleri ve mezarları koruyordu ve bu işleviyle ilişkili olarak Lydia'da olduğu gibi insanları cezalandırıyordu. Ayrıca tanrıa dişil olarak da seslenilmesi ve burada Selene'nin de tapım görmesi[952]. tanrının bölgede zaman zaman Selene bir tutulmuş olabileceğini düşündürmüştür.

1.12. Kappadokia

Küçük Asya'da Men ile ilgili bilinen en doğudaki epigrafik belge Kappadokia Komana'dandır (Tufanbeyli, Şar köyü). Hititler döneminde adı Kumanni olan bu tapınak kenti Yunan-Roma döneminde Komana adını alıp kutsallığını korumuştur[953]. Buradaki tapınak büyük ana tanrıça Ma'ya aitti ve kent yönetimde rahipler söz sahibiydi[954]. Burada bulunmuş Men'e adanmış bir altar kentte Men'in bir rahipliği olduğunu gösterir[955].

2. HELLAS

2.1. Attika

Attika'daki Men ile ilgili en erken buluntu Hellenistik döneme aittir. Burası arkeolojik açıdan neredeyse tamamen araştırılmış bir bölge olduğu için Men kültünün en erken göstergelerinin Hellenistik dönemden geriye gitmediği düşünülmektedir[956]. Malzeme genel olarak Hellenistik döneme tarihlendirilmiştir ancak kesin tarih konusunda araştırmacılar çeşitli görüşlere sahiptirler. Lane, Attika'dan gelen malzemelerin kesinlikle Hellenistik döneme ait olduğunu iddia etmekle beraber kesin bir tarih

[952] Bean, G.E., 1970, **a.g.e.**, no.240 ve 266.

[953] Seton Lloyd, **Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları** (8. basım. İstanbul: Tübitak, 1998), s.39, 198, 219, 238-239.

[954] Strabon, 1993, **a.g.e.**, 12, 2, 3.

[955] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.173, A6.

[956] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.6.

verilemeyeceğini söylemektedir[957]. Perdrizet, Attika'da bulunan Men ile ilgili en erken malzemeyi M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirmektedir[958]; Drexler ise Men'in Attika'ya giriş tarihi konusunda yaklaşık olarak M.Ö. 3. yüzyılı vermektedir[959]. Bununla birlikte Ramsay, Men kültünün Yunanistan'a Roma döneminde girdiğini söylemektedir[960]. Sounion yakınlarında bulunan yazıtlar[961], buradaki Men tapımının M.Ö. 4. yüzyılda var olduğunu göstermektedir[962].

Attika'da Athenae, Piraeus, Thoriskos ve Sunion'da tanrıyla ilgili arkeolojik ve epigrafik buluntu ele geçmiştir. Bu malzemeyi üç gruba ayırarak incelemek uygun olacaktır: Hellenistik döneme ait epifani rölyefleri, yazıtlar ve bir terra cotta rölyef-figürün; Roma dönemine ait rölyef ve yazıtlar; son olarak da M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilen Sounion yazıtları.

2.1.1. Hellenistik Dönem Buluntuları

Men ile ilgili Hellenistik dönem buluntuları, rölyefler, yazıtlar ve bir terra cotta figürinden oluşur. Bu buluntular sayıca çok değildir, ancak Men kültüyle ilgili gösterdikleri açısından önemlidirler. Çünkü Attika'da bulunmuş rölyefler buradaki Men kültü hakkında bizim için özellikle aydınlatıcı olmuştur. Bunlardan Thoriskos'tan bulunmuş ve şimdi Atina Ulusal Müzesi'nde olan bir rölyefte Men ile ilgili bir sunu sahnesi yer almaktadır. Rölyef dörtgendir, figürler mimari form verilmiş bir çerçeve içinde yer alır; iki kenarda antalarla sınırlandırılmıştır, üstte arşitrav, altta zemini oluşturan silme vardır. Arşitravın üstünde adak yazıtı vardır: Μιτραδατης και ή γυνη Μηνι[963]. Men büyük bir horoz üzerinde oturur. Önünde bir sunu masası ve masanın arkasında da bir inanan çifti görülmektedir. Yazıt bu çiftin karı-koca olduğunu,

[957] Lane, 1964, **a.g.e.**, s.6.

[958] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.76.

[959] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2730.

[960] Ramsay, 1883, **a.g.e.**, s. 31.

[961] Ruck, C.A.P., **a.g.e.,** no.2937 ve 2940.

[962] Lane, 1964, **a.g.e.**, s.6, dn.3

[963] Ruck, C.A.P., **a.g.e.**, no.4694.

yani adağı yapan Mitridates ve karısı olduğunu gösterir. Sunu masasının üzerinde ekmek veya çörek bulunmaktadır. Men Phryg başlığını giymiştir ve elinde patera tutar[964]. Bu rölyefte tanrı hilalsiz görünmektedir, fakat araştırmacılar tanrının yukarıya doğru kaldırdığı sağ kolu yanında boyadan bir hilalin izleri olduğunu söylemişlerdir[965] (lev.VI, res.37).

İki parça halinde ele geçmiş ve ortasında ufak bir kısmı eksik dörtgen başka bir rölyefte yine Men ile ilgili sunu sahnesi mimari bir form içinde gösterilmiştir; sahne antalar, arşitrav ve zeminle sınırlandırılmıştır. Rölyefin bir parçasında quadriga içinde bir tanrı veya tanrıça, diğer parçasında ise bir koçun ön kısmı (baş ve bacakları), hilalin bir ucu, müritler ile sunu masası ve altındaki iki horoz yer almaktadır. Rölyefin eksik kısmında koç üzerinde hilalli Men'in yer alması gerektiği düşünülmüştür[966]. Lane, quadriga içindeki başında hare olan figürün, ay kültüyle kontrast oluşturan gün ve güneşin kişileştirilmiş şekli olabileceğini düşünmektedir[967].

Atina Agorasının güneyinde, Enneakrounos kazı alanında bulunmuş bir rölyefin bir kenarı eksiktir, ancak yine de dairesel şekilli olduğu bellidir. Men yine bir hayvan üzerinde, bu sefer koç üzerinde oturmaktadır. Hilalin bir ucu -kabartma şeklinde- tanrının yanında görünmektedir. Tanrı yine sağ eliyle patera tutmakta ve onu kendinden küçük şekilde betimlenmiş bir grup müride doğru uzatmıştır. Müritleri karı-koca olmaları muhtemel bir çiftten oluşmaktadır. Tanrının ayağının altında üzerinde sunular olan bir masa yer almaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz rölyeflerden birinde binek hayvanı olan horoz bu sefer sunu masasının altında ve daha küçük boyutta betimlenmiştir[968] (lev.VI, res.38).

---

[964] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2730-2731; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.83, fig.6; Nillson, P., 1950, **a.g.e.**, lev.II, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.6, no.1, lev.I, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.6-7, no.10.

[965] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.83; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.7.

[966] Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1393, fig.4664; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.82, lev.XV; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.7, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.1-2, no.2.

[967] Lane, 1964, **a.g.e.**, s.7, dn.6.

[968] Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1393; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2731; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.81, lev.XIV; Lane, E.N., 1964, s.7, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.1, no.1.

Atina Agora kazısında bulunmuş bir diğer rölyefin üst kısmı kırıktır, yine de yukarıda bahsettiğimiz rölyefle aynı formda olduğu bellidir, dairesel şekillidir. Alt kısmında sap vardır. Men büyük bir hilal üzerinde oturmuş şekilde, inananları, sunu masası ve horozlarla betimlenmiştir. Eğer yukarı da bahsedilen bu tipteki rölyefler olmasa burada Men'i teşhis etmek zor olabilirdi. Burada tanrı asa tutmaktadır. Müritleri arasında yetişkinlerin yanı sıra çocuklar da vardır, yani tanrı yine bir aile tarafından tapım görmektedir[969].

1700 yılında yapılmış bir gravürden bildiğimiz bir rölyefte yer alan Men, Wolters tarafından tanınmıştır. Eğer rölyef doğru yansıtılmışsa Men burada feminen bir görünüşe sahiptir. Tanrı burada yine bir koç üzerindedir, koçun altında sunu masası, masanın altında ise iki adet horoz vardır. Bu rölyefte de tanrı müritleriyle birliktedir. Rölyefin korunan kısmında hilal yer almamaktadır. Hilalin yer almaması ve feminen görüntüsü dışında sunu sahnesinin tüm ikonografisi yukarıdaki rölyeflere uymaktadır, ancak yine de buradaki tanrının Men olduğu konusunda şüphe duymak gerekir[970].

Hellenistik dönem Attika rölyefleri kendilerine özgü bir ikonografiye sahiplerdir. Bu rölyeflerin hepsine bir sunu sahnesi anlatılmıştır. Biri hariç hemen hepsinde Men bir hayvan üzerinde oturmaktadır. Bu hayvan keçi ya da horozdur. Her sahnede en az bir horoz bulunduğu görülür. Tanrının üzerine oturduğu horoz büyük boyutta yapılmıştır, sunu masasının altında veya üstünde yer alan horoz ise küçük boyutludur ve bu şekilde sunularla birlikte yer alması sunu hayvanı olduğuna işarettir, ayrıca horozun yanında bazen tavuk da vardır. Beyaz horozun Men'in kutsal hayvanı olduğu antik kaynaklarda geçer[971]. Ayrıca Men'in ay tanrısı olarak horozla ilişkisi hiç şaşırtıcı değildir, horoz Helios-Apollon, Eos gibi diğer ışık tanrılarının da kutsal hayvanıdır. Tanrının üzerinde oturduğu bir diğer hayvan koçtur. Buluntu yeri belli olmayan British Museum'daki stel[972] hariç koç betimini Men ile birlikte görmeyiz. Bu rölyeflere göre Attika'da olasılıkla tanrının kutsal hayvanı olarak kabul görmüştür. Men'in sahnedeki diğer figür

[969] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.7, no.5.; 1971, **a.g.e.**, s.3, no.4.

[970] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.7, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.2-3, no.3.

[971] Diogenes Laertius, **a.g.e.**, VIII, 34; Iamblichus, **a.g.e.**, 84.

[972] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.90, no.142, lev.LXVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.1.

ve nesnelere göre daha büyük boyutta tasvir edildiğini görüyoruz, bu da Men'i diğerlerinden ön plana çıkarmak ve tanrılığını vurgulamak için yapılmış olmalıdır, doğal olarak bu insanlar tanrıyı kendilerinden daha büyük ve ulu düşünmüş olmalıdırlar. Tanrının ikonografisini anlatırken değindiğimiz gibi bu dönem betimlerinde ortak bir özellik olarak hilal büyük yapılmıştır. Tanrının oturuyor olması da ortak bir özelliktir. Elinde patera ya da asa bulunur. Bu iki atribüt de Men'in Küçük Asya tasvirlerinde çok sık gördüğümüz nesnelerdir. Bir sunu kabı olan patera bu sahnelere uygun bir nesnedir. Tanrının üzerinde uzun bir khiton vardır. Üst kısmını görebildiğimiz bir örnekte tanrının Phryg başlığı ve hymation giydiği de görülür[973]. Men'in bu görünüşü oturuyor olması, hilalinin büyük olması ve patera tutması Küçük Asya'daki paraleli ile çok benzerdir[974] (lev.VI, res.39). Sunu masası ve inananların betimleri bu grup dışında başka hiçbir yerde görülmezler. İnananların, tasvirlerinden ve varsa yazıtlarında aile oldukları anlaşılır, bu da burada Men'in aileyi koruyucu bir karaktere sahip olduğunu gösterir. Sunu masasının üstü çeşitli sunularla doludur, bunların ekmek, çörek veya meyve olması mümkündür[975]. İki örnekte sahnenin içinde yer aldığı mimariyle belki de Men'in kutsal alanı gösterilmek istenmiştir. Bu eserlerin hepsi stilistik açıdan Hellenistik döneme (M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllara) tarihlendirilmiştir[976].

Euboia Eretria'dan bulunmuş Hellenistik döneme ait bir terra cotta rölyef-figürinin de bu grupla birlikte değerlendirilmesi doğrudur, çünkü bu paralel eser ikonografik olarak bu gruba yakın durmaktadır bu da eserin bulunduğu Euboia adasının Attika'ya yakınlığından kaynaklanmış olmalıdır. Bu rölyef-figürinde Men betimi bir diskin yüzeyinde kabartma şeklindedir. Başının ve sol kolunun olduğu kısım kırıktır. Tanrı cepheden betimlenmiştir. Büyük bir hilal üzerinde oturur[977] ve yana açtığı sağ elinde patera vardır. Ayaklarının altında bir hayvan vardır[978]. Lane, bu hayvanı büyük benekli

[973] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.6-7, no.10.

[974] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.89-90, no.140, lev.LXV.

[975] Lane, E.N., 1976, **a.g.e**., s.2'de bu sunuların çeşitlihamur işleri veya meyve olabileceğini söyler.

[976] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.8.

[977] Lane, bu geri plandaki hilalin fark edilebilmesi için zamanında boyalı olması gerektiğini düşünmüştür: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.11.

[978] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.10, no.14.

bir hayvan olarak tanımlamıştır ve panter olabileceğini belirtmiştir[979]. Eseri yayımlayan Salzmann bu hayvan hakkında bir yorum yapmamıştır[980]. Salzzmann'ın verdiği fotoğraftan görebildiğimiz kadarıyla tanrının ayakları altındaki bu hayvan daha çok bir koç olabilir. Hayvanın benekleri olabileceği düşünülen ayrıntılarla ise bazı rölyeflerdeki gibi koçun yünleri gösterilmek istenmiş olabilir[981] (lev.VI, res.41).

Bu grup dışında, Attika'da Hellenistik döneme tarihlendirilen Men ile ilgili adak yazıtları da bulunmuştur. Bunlar Piraeus'ta bulunmuş, M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilmiş iki yazıttır. Bu yazıtlar iki önemli şeyi gösterir: birincisi Men'in Piraeus'ta bir kutsal alanı olabileceğini, ikincisi yukarıdaki rölyeflerde de görülen tanrının ailenin koruyucusu karakterini. Yazıtlardan biri altar üzerinde yer alır. Yazıttan adağı Δημητριος ve karısının επι ίερεας Γλαυκου'ya yani Glaukos'un kutsal alanına yaptığına öğreniyoruz[982]. Lane bunun ilk bakışta Men'in Piraeus'ta rahiplikle birlikte bir tapınağı olduğunu gösterdiğini, fakat L. Robert'in bu konuya açıklık getirdiğini söyler. Lane'in aktardığı kadarıyla Robert yazıtta geçen ίερεαι Γλαυκον'un, M.Ö. 213/3'e tarihlendirilmiş bir yazıta dayanarak Magna Mater rahipliğini gösterdiğini iddia eder[983]. Diğer yazıt bir heykel kaidesi üzerinde yer alır. Yazıt, heykelin kime ait olduğunu göstermez. Burada yine adağı yapan evli bir çift Διονυσιος και Βαβυλια'dır[984]. İsimlerle birlikte patronim veya demotik verilerin verilmemesi, bu kişilerin toplumun alt sınıfından veya yabancı olduklarını düşündürmüştür[985]. Yazıtta

---

[979] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.10. Lane bu hayvanın panter olabileceğini düşünmüştür, ancak panterin Men'le bir bağlantısının saptanamadığını da belirtmiştir. Tanrının Küçük Asya'da aslanla birlikte tasvirleri vardır, bunun için: Vollkommer, R., **a.g.e.**, no.1, 29, 38, 44, 51, 64, 66.

[980] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.276, lev.106, 4.

[981] Bu ayrıntıya sahip rölyefler için: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.1-2, no.1-2, lev.I-II.

[982] Alphonse Dain, **Inscriptions Grecques du Musée du Louvre** (Paris: Sociéte dédition "Les Belles lettres", 1933), s.162, no.183; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.8, no.7; 1971, **a.g.e.**, s.5-6, no.8.

[983] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.2 ve dn.7.

[984] Draemberg, C., **a.g.e.**, s.1397; Drexler, W., **a.g.e**., s.2730; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.75, dn.1; Ruck, C.A.P., **a.g.e.**, no.4685; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.6, no.9.

[985] Perdrizet, **a.g.e.**, s.75'te Babylia'nın Phryg ismi olabileceğini söylemektedir; Lane bu kişilerin toplumun alt kesiminden geldiklerine veya yabancı olabileceklerine inanmaktadır ve Piraeus'un yabancıların bulunduğu bir merkez olduğunu belirmiştir, bkz. Lane, 1964, **a.g.e.**, s.8, dn.8.

geçen ίερον (kutsal) kelimesinin heykeli mi yoksa bir Men kutsal alanını mı gösterdiği açık değildir[986]. Men'in rölyeflerde mimari bir alan içinde gösterilmesi ve bu yazıtlardaki şüpheli kutsal yer ifadesi Men'in Piraeus'ta bir kutsal alanı olabileceğine işarettir. Belki de Robert'in gösterdiği gibi söz konusu kutsal alan ya da rahiplik Magna Mater'e aitti ve Men'in adakları da bu kutsal mekana yapılıyordu. Ancak tasvirlerde ve yazıtlarda Men ile birlikte bir ana tanrıça figürü yer almaz ve adı geçmez. Rölyeflerde tasvir edildiği[987] ve bir tasvirin üstünde yazıtında açıkça yazdığı gibi[988], bu yazıtlar da Attika'da Hellenistik dönemde Men'e evli çiftlerin tapındığını gösterir. Rölyefler de bu evli çiftlerin yanında bazen çocukları da yer alır[989]. Bu da söylediğimiz gibi buradaki Men kültünde tanrının ailenin koruyucusu yönünün ön planda olduğunu gösterir. Ayrıca Lane tanrının bunun yanı sıra doğurganlıkla da ilgisi olabileceğini vurgular[990].

Men'in Attika'da Hellenistik dönemdeki varlığını değerlendiriken bu arkeolojik ve epigrafik bulgularla birlikte antik yazına da değinmemiz gerekir. Atinalı komedya yazarı Menandros'un (M.Ö.342-290)[991] Menagyrtes (Ὁ Μηναγυρτης) adlı oyunu dilenci rahipler üzerinedir. Menagyrtes'in Men adına yiyecek toplayan rahipler için kullanılan bir kelime olduğu düşünülmüştür. Ancak sözlük yazarı Suidas (M.S. 970'te ünlüydü)[992] Menagyrtes kelimesi ile Men'i ayrı düşünmek gerektiğini belirtir[993]. Ayrıca Atina'da Menagyrtes'in Metragyrtes gibi benzerleri olduğu bilinmektedir. Lane bu konudaki incelemesi sonucunda, bu oyunun Menandros zamanında Atina'da Men'in tanrı adına para toplayan dilencilerin olduğunu gösterdiğini ve olasılıkla bunların Eustathius'un bahsettiği Metragyrtai gibi dikkatleri kendilerine çekmek için davul çaldıklarını belirtmiştir[994]. Menagyrtes'ler konusunu tekrar değerlendiren G.Labarre, bunların Men'in dilenci rahipleri olmadığı, Meter'in (ya da Rhea) aylık para toplayan

[986] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.2, dn.9 ve 10'da iki görüşün belirtildiği kaynakları vermiştir.

[987] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.1-3, no.1, 2, 4.

[988] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.6-7, no.10.

[989] Lane, E.N., 1971, **a.g.e**., s.3, no.4.

[990] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.2.

[991] Thomson, G., **a.g.e.**, s.444.

[992] Thomson, G., **a.g.e.**, s.444.

[993] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.99, dn.7.

[994] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.99.

rahipleri olduğu sonucuna varmıştır. İsimlerinin de (davullar eşliğinde) para toplama eylemlerini 'aylık' yapmalarından kaynaklandığını açıklamıştır[995].

Men'in Attika'ya giriş tarihini bilmek açısından buradaki en erken buluntular olan bu Hellenistik eserlerin kesin tarihlendirilmesi bizi açımızdan önemlidir. Bunlardan kesin tarihe sahip en erken örnek olan Athenae'den iki parça halinde ele geçmiş dörtgen rölyef yaklaşık olarak M.Ö. 340 yılına tarihlendirilmiştir. Bakalakis'in Mausoleum karşılaştırmalı bu tarihlendirmesini Lane aktarmıştır, ancak Mausoleum'un heykeltıraşlık eserleri üzerindeki etkisinin yapıldıktan uzun süre sonra da devam ettiğini ve bu tarihlendirmenin kendisi için çok ikna edici olmadığını belirtmiştir[996]. Bunun dışında tarihi üzerine, Hellenistik döneme ait olduğu dışında, ayrıntı verilmiş bir örnek de Piraeus'tan bulunmuş heykel kaidesidir. Foucart kaide üzerindeki yazıtı harflerin formuna göre tarihlendirmiştir. Buna göre bu formdaki harfler en erken M.Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısında görülür[997]. Eretria'dan bulunmuş rölyef-figürin ise M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilmiş bir mezardan bulunmuştur[998]. Piraeus'tan bulunmuş altarın tarihiyle ilgili bir fikre, yukarıda bahsettiğimiz aynı içeriğe sahip Magna Mater'e ait M.Ö.213/3'e tarihlendirilmiş adak yazıtı sayesinde ulaşılabilir[999].

2.1.2. Roma Dönemi Buluntuları

Attika'da Roma dönemine ait oldukça çeşitli eserler ele geçmesine rağmen bu döneme ait sadece bir eserde Men'in tasvir edildiğini görüyoruz. Bu rölyeften başka Men kültünü gösteren diğer eserler ay yıldızlı bir rölyef, bir yazıt ve kültle ilgilisi şüpheli olan bronz bir levhadır. Atina'dan bulunmuş çerçeveli, dörtgen bir rölyefte Men sağında Pan, solunda Nymphe olduğu düşünülen bir kadın figürüyle birlikte görülür. Bu üç figür de ayaktadır ve stilize olarak Pan'ın kutsal alanı olan mağara içinde gösterilmişlerdir.

---

[995] G. Labarre, "Les Menagyrtes", **EA** 37: 126-128, (2004).

[996] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.3 ve dn.13.

[997] Foucart'ın bu görüşü için: Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.3-4, dn.14.

[998] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.10, no.14.

[999] Ruck, C.A.P., **a.g.e.**, no.1314.

Men burada Hellenistik dönem eserlerindekinden farklı görünmektedir. Önceki örneklerden daha iyi bir işçiliğe sahip bu eserde Men klasik heykeller gibi idealleştirilmeye çalışılmıştır. Phryg başlığı yoktur ve saçları kısadır. Omuzlarından çıkan hilalin uçları başının hizasına kadar yükselir. Sağ elinde asa, sol elinde ise göğsüne yasladığı horoz vardır. Diz hizasında, kollu bir khiton, hymation ve pantolon giymiştir. Khitonu kalçadan bağlanmıştır[1000]. Bu rölyef için kesin bir tarih verilememiştir, ancak Hellenistik eserlerden daha geç bir döneme, genel olarak Roma dönemine ait oldukları söylenmiştir[1001] (lev.VI, res.41). Men il Pan kültünün birlikteliğini gösteren bir başka veri de Atina Kerameikos'ta bulunmuş yazıttır. Yazıtta yağış, bolluk ve doğurganlıktan söz edilmektedir[1002]. Lane, yazıtta geçen υε (yağmur yağması, yağış) κυε (gebe kalmak, doğurganlık) kelimelerinin Proklus'un söz ettiği gibi benzer şekilde Eleusis gizemlerinde de yeri olduğunu, fakat buradakinin sadece kişisel doğurganlık, ekinin ve çiftlik hayvanlarının verimliliğiyle ilgili olabileceğini söylemiştir[1003].

Yine Atina'dan bulunmuş bir yazıtın üst kısmında hilal ve içindeki yıldız rölyefi çerçeve içinde yer alır. Yazıt İsis ve Serapis rahiplerinin Men'e bu taşı adadığını gösterir. Burada, Delos malzemesinde olduğu gibi Men'i Mısırlı tanrılarla ilişkili olduğunu görüyoruz. Bu adağın M.S. 2. veya 3. yüzyılda dikilmiş olabileceği düşünülmektedir[1004].

Atina Agora kazısından bulunmuş bronz bir levhanın ise Men kültüyle ilgisi şüphelidir. Alınlıklıdır, yukarıdan aşağıya doğru daralan bir gövdesi vardır. Tympanonun ortasında hilal içinde küçük bir büst vardır. Bu erkek betimi kısa saçlıdır ve Phryg başlığı yoktur.

[1000] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2733-2734; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.77-78, fig.5; Nillson, P., **a.g.e.**, lev.II, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.8, no.8; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.4, no.6.

[1001] Lane, E.N., 1976, **a.g.e**., s.6, dn.30.

[1002] Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1397; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.78-79; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.8, no.9; 1971, **a.g.e.**, s.3-4, no.5.

[1003] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.6. Ayrıca Men'in Küçük Asya'da suyla bağlantısını gösteren, ırmak tanrısı gibi uzanmış şekilde tasvir edildiği Nysa sikkesidir, Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.29, Nysa 29, lev.XI.

[1004] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2733; Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1397; Perdirzet; P., **a.g.e.**, s.80, no.3; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.9, no.10 Vidman, L., **a.g.e.**, s.15, no.27; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.4-5, no.7.

Köşelerde ise kabaca kazınmış üç adet yıldız yer alır. Gövdenin en alt kısmında ise çam kozalağı rölyefi vardır[1005] (lev.VI, res.42). Figürde Phryg başlığının olmaması ve levhada herhangi bir yazıt yer almaması bu eserin Men kültüyle ilgili olduğu konusunda şüphe uyandırmıştır, ancak Men'in yine bu örnekteki gibi büst şeklinde, Phryg başlığı olmadan tasvir edildiğini biliyoruz[1006] (lev.VI, res.43). Üstelik Men'in sık rastlanan atribütlerinden kozalak betiminin de yer alması bu bronz levhanın Men kültüyle ilgili olabileceği hatta hilal içindeki Men olabileceği ihtimalini artırmıştır.

Elimizdeki az sayıdaki veriye göre değerlendirirsek, Attika'da Roma döneminde Men kültünün Helenistik dönemden farklı olduğunu görmekteyiz. Öncelikle daha önceki dönemde kendi sunu sahnesinde, müritleriyle birlikte betimlenen Men'e bu dönemde başka tanrılar eşlik etmiştir, hatta Pan ile birlikte gösterildiği rölyefte olduğu gibi onların kutsal alanı içinde betimlenmiştir. Bir başka önemli fark da görünüşündeki değişikliktir. Rölyefte Phryg başlığı olmadan betimlenmiştir. Men olduğu kuşkulu olan bronz levha üzerindeki büstte de Phryg başlığı yoktur. Bu da bize Attika'ya Hellenistik dönemde giren Men'in Roma döneminde doğulu görünüşünü kısmen yitirmiş olabileceğini düşündürür. Ayrıca bu dönemde daha önce baskın bir şekilde olduğu gibi Men'in ailenin koruyucusu karakterini de çok fazla göremeyiz, belki tanrıya Pan ile birlikte adanan yazıttaki bahsedilen doğurganlık, bu yönüyle ilgilidir.

2.1.3. Sounion Yazıtları

Sounion yazıtlarının yaklaşık olarak M.S. geç 2. yüzyıla ait olmasına rağmen, bu buluntular Attika'nın diğer Roma dönemi Men ile ilgili verilerinden ayrı anlatılmak istenmiştir. Çünkü içerikleri nedeniyle başlı başına bir konu oluşturacak niteliktedirler. Bu yazıtların önemi Men kültüyle, tanrıya tapım şekliyle ilgili önemli bilgiler vermelerinden gelir. Bu grup üç yazıttan oluşur. Bunlar, buradaki Men kültünün kurucusu (Gaius Orbius'un kölesi) Lykialı Ksanthos'un Men Tyrannos'a adaklarıdır. Yazıtlardan biri oldukça kısadır, basit bir adak şeklindedir, diğer ikisi oldukça

[1005] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.9, no.11, lev.II, no.2; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.156, D1.

[1006] Lane, E.N., 1971, **a.g.e**., s.90, no.142, lev.LXVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.1.

ayrıntılıdır. Basit adak şeklinde olanda herhangi bir rölyef yoktur, diğer ikisinde kabaca işlenmiş birer hilal vardır. Bu iki uzun yazıt da kült yönetmeliğini içerir. Bunlardan biri diğerinin daha sonraki versiyonudur. Geç olanda yazıt daha düzgün kazınmıştır ve taşın alt kısmında sap vardır.

Bu iki yazıtta hilal rölyefinin altında ilk belirtilen Gaius Orbius'un kölesi Lykialı Ksanthos'un Men Tyrannos tapınağını kurduğudur. Buna göre, tanrının tapınağı kurması için her nasılsa onu seçmiş olması gerekir. Lane, burada Lydia yazıtlarındaki gibi tanrıyla inananın bir çeşit direkt iletişiminin olduğunu varsayar[1007]. Burada ilginç olan tapınak kurucusunun Lykialı oluşudur. Lykia'da tanrıyla ilgili bugüne kadar bulunan veriler, Men'in burada Lydia, Pisidia ve Phrygia'da olduğu gibi önemli bir külte sahip olmadığını gösterir.

Yazıtlar özellikle Men kültüyle ilgili bilgiler verirler, Men tapınımında neler yapılması gerektiğini anlatan bir çeşit yönetmelik niteliği taşırlar. Bunlardan ilki kurbanla ilgilidir. Lane tapınağın daha çok özel kurban kesimi için olduğunu, bu kurbanın da olasılıkla büyük baş hayvan olduğunu ifade etmiştir[1008]. Ayrıca yazıtlarda Men'e özel bir amaç için kurban kesilemeyeceğinden veya dua edilemeyeceğinden, bunların karşılığında sadece tanrının iyi niyetinin kazanılacağından bahsedilir. Tapınmayla ilgili asıl önemli mesele ise ritüel temizlik gibi görünmektedir. Men müritlerine ritüel temizlenmenin buyrulduğu bir başka bölge ise Lydia'dır, ancak buradaki gibi teferruatlı görünmemektedir. Burada rituel temizliğin anlatılması yazıtların önemli bir kısmını kapsar. Kirlenmeye neden olduğu düşünülen başlıca üç şey sarmısak, domuz eti ve cinsel ilişkidir. Cinsel ilişki sonrasında inananların temizlenip aynı gün tapınağa girebilecekleri belirtilmiştir. Ölü bir insana dokunmak tapınağa girmeme süresini on güne çıkarıyordu. İsteyerek veya istemeyerek çocuk düşürenlerin yasaklı oldukları süre kırk gündür. Başka bir yasakta cinayet işlemekti, yönetmeliğin her iki versiyonunda da

---

[1007] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.8-9, dn.34-35'te bu yazıtlarda geçen επ'ἀγαθη τυχη kalıbının Lydia malzemesindeki (genellikle tanrı buyruğu anlamına gelen) κατ' επιταγεν kalıbıyla benzer işlevi olduğunu belirtir. Ayrıca buradaki tanrıyla iletişim kurma düşüncesi ile Attika Helenistik dönem rölyeflerindeki epifani arasındaki yakınlığa da dikkat çeker.

[1008] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.9, dn.37.

bu yasak yer alır. Yazıtlarda bahsedilen başka bir temizlik de ruhun saf ve temiz olması gerektiğidir[1009].

Adakların paylaşımı da yazıtlarda açıklanmıştır. Kült kurucusu ve onun atanmış vekilleri hariç rahipler ve diğer kült personeli kurbandan kendi paylarını yani tanrının payını alıyorlardı. Eğer birisi bu yönetmeliğe uymuyorsa kurbanı tanrı tarafından kabul görmüyordu. Bunlarla birlikte, gizli bir takım kült yaptırımları olması gerektiği düşünülmüştür, çünkü kabul için güçlü bir onay gerekiyordu. Ayrıca adaklar çeşitli kategorilere ayrılıyordu: Düzenli kurbanlar (bunlar muhtemelen, yeni aydan ayın on beşine kadar olan sürede yapılıyordu), ayın yedisinde-ilk dördünde yapılan kurbanlar ve τραπεζα (masa) kelimesiyle ifade edilen diğer adaklar. Sunu masasının Men kültünde önemli bir yer tuttuğunu arkeolojik, epigrafik ve numismatik veriler gösterir[1010]. Levick bu masaların altarın aksine kansız sunular için kullanılmış olduğunu söyler[1011]. Hellenistik dönem Attika rölyeflerinin gösterdiği gibi bunların üzerinde yer alan sunular ekmek çörek gibi çeşitli hamur işleri ve belki de meyve olmalıydı. Kurbanlarda ve diğer adaklarda adak sahibi bunların tamamına sahip değildi, belirlenen kısmını tanrıya yani tapınak mensuplarına bırakırdı. Τραπεζα kelimesiyle ifade edilen adaklardan başka ’επανος kelimesinin kullanıldığı adaklar vardı ki bunlar kanlı ve kansız adakları kapsıyordu. ’Επανος içinde pek çok hamur işi türü yer almaktaydı. Tüm bu adakların pay edilmesinde kutsal alan kurucusunun ve tapınak mensuplarının oldukça kar ettiğini görüyoruz. Bu konuda araştırmacılar Ksanthos’un kutsal alanı ziyafet için kullandığı

[1009] Bu yasaklanan şeylere başka kültlerde ve geniş bir coğrafi alanda rastlandığını bu konuda Lane’nin söyledikleri ve araştırmacılardan aktardıkları gösterir. Ayrıca Lane yazıtlarda rituel temizlikle ilgili anlatılanları (özellikle cinsel ilişki konusunda) aslında erkek müritlere yönelik olduğunu, özellikle erkeklere hitap etmenin Men kültünde alışık olunmadığını belirtir: Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.10-11.

[1010] Helenistik dönem Attika rölyeflerinde üzerinde sunular yer alan masa betimlerini görmekteyiz (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.1-4, 10); Attouda sikkelerinin arka yüzünde sunu masası yer alır (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, Attouda 1); Men’e adak olarak sunulmuş masa örneği de bilinmektedirr (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.255); Men’in Karakuyu’daki kutsal alanında bulunmuştur (Lane, E.N., 1964, **a.g.e**., s.41); bir yazıtta Men’in kutsal eşyaları arasında sayılmıştır (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.121).

[1011] Levick, B., 1971, **a.g.e.**, s.82. H. Mischkowski, **Die heiligen Tische im Götterkultus der Griechen und Römer** (Könisberg: 1971), s.38-39.

sonucuna varmışlardır[1012]. Yazıtlarda geçen ακρο[αμα] kelimesinin festivalle ilgili olabileceği düşünülür. Böylesi alçak gönüllü bir kutsal alanın bir festivali olabileceği düşüncesi araştırmacıları şaşırtmıştır. Kelime başka restorasyon önerilerine göre ακρο[θινιον]:turfanda, ακρο[κωλια]: kurban edilen hayvanın el ve ayakları, ακρο[δρυα]: sert kabuklu meyve anlamlarına gelmektedir. Ziyafet sahiplerinin tanrıya adadıkları arasında çelenk, yün şerit veya kurdele vardır. Bunlar kurban için kullanılan malzemelerdir. Lane, inananların ziyafet boyunca tanrının onlara katıldığına inandıklarını belirtmiştir[1013].

Bu yazıtların kültle ilgili önemli detayları vermesi dışında gösterdiği bir başka önemli şey de kült kurucusunun bir köle olması ve dolayısıyla kültün köleler arasında yaygın olabileceği ihtimali ve buradaki Men'e Tyrannos epitheti altında tapınılmış olması. Men'e bu epithet altında özellikle Lydia'da tapınıldığı bilinmektedir. 'Hükümdar', 'bey' anlamına gelen bu kelimenin Lydia dilinden geldiği düşünülür[1014]. Yukarıda bahsettiğimiz gibi kültün başka öğelerinin de Lydia'daki Men kültüne benzer olduğu görülür. Bömer Tyrannos'un anlamından dolayı köle kültüne özellikle uyduğunu söyler. Buradaki Men kültünü bir köle kültü olarak değerlendiren araştırmacı, kölelerin bu gayri resmi kültü resmi kültlere göre kolaylıkla benimsemiş olabileceklerini belirmiştir[1015]. Lane ise Bömer'in bu varsayımı üzerine Küçük Asya'da Men kültünün özellikle resmi bir karaktere sahip olduğunu hatırlatır[1016]. Nilsson ve Lauffer Attika'da Men müritlerinin çoğunlukla kölelerden oluştuğu fikrinde birleşmişlerdir. Bu kölelerin Laurion'daki gümüş madenlerinde çalışan Küçük Asya kökenli köleler oldukları

[1012] Dittenberger'in bu görüşünü Lane aktarır: Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.16.

[1013] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.12-16.

[1014] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.87; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2753; Lesky, A., **a.g.e.**, s.694.

[1015] Franz Bömer, **Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom, Zweiter Teil: Die Sogenannte Sakrale Freilassung in Griechenland und die (δουλοι) ιεποι.** (Hamburg: Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang Nr.1, 1960), s.199, 448.

[1016] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.8, dn.32.

düşünülür. Nilsson bu yazıtlara dayanarak Men'in Yunanistan'daki tapınımı hakkında "şüphesiz bir köle kültü" demiştir[1017].

2.2. Ege Adaları

Men ile ilgili buluntuların ele geçtiği Euboia dışındaki Ege Adaları Rhodos, Delos ve Thasos'tur. Bunlardan Hellenistik döneme ait olanlar Rhodos ve Delos buluntularıdır. Thasos buluntusu ise Roma dönemine tarihlendirilmiştir.

Delos'taki Men kültünü gösteren iki yazıt da adanın Serapaeum'undan bulunmuştur. Bu basit nitelikli yazıtlarda sadece adak sahibinin adı ve Men'e adadığı geçer. Birinde adak sahibinin adı Ταοσα, diğerinde Ἀριστοκυδης'tir[1018]. Perdrizet M.S.527 yılına tarihlendirilmiş bir başka yazıtı temel alarak Taosa'nın Phryg adı olduğunu iddia etmiştir[1019]. Yazıtların yer aldığı mermer bloklar Serapaeum'da insitu olarak bulunmuştur. Bu yazıtlar Mısır kültünün Delos'a girdiği M.Ö. 3. yüzyıl sonu ile Mithradates ordusunun adayı yakıp yıktığı M.Ö.86 yılı arasına tarihlendirirler[1020]. Vidman daha kesin bir tarih vermiştir; yazıtların bulunduğu Serapaeum B ve C'deki tüm materyal gibi bunları da Atina kolonizasyonunun gerçekleştiği M.Ö. 166 yılına tarihlendirir[1021]. Bu yazıtların gösterdiği önemli bir nokta adadaki Men kültünün bir başka doğulu kült olan Serapis kültüyle birlikte görülmesidir. Bu bağlantıyı Roma döneminde Attika'da da gördüğümüzden yukarıda söz etmiştik.

[1017] Nilson, P., **a.g.e.**, s.115; S. Lauffer, **Die Bergwerkssklaven von Laureion, II**, Abhandlungen Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Geistes- und Sozialwissenschaftliche Klasse (Mainz: 1956), s.179.

[1018] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2730; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.75, dn.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.12, no.5-6; Vidman, L., **a.g.e.**, s.63, no.CE 34; s.67, no.CE 63; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.12, no.18-19.

[1019] Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.75, no.2. Yazıtın yayımlandığı **IG** XII (1927, no.1291)'nin editörü ise bunun Mısırlı adı olabileceğini düşünmektedir.

[1020] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.4 ve dn.17.

[1021] Vidman, L., **a.g.e.**, no.CE 34, CE 63.

Rhodos'ta bulunmuş yazıtlar daha geniş bir içeriğe sahiptir. Bunlardan bir taş üzerine kazınmış yazıttan, merhum bir kişinin bir çeşit dernek tarafından onurlandırıldığını öğreniyoruz. Bu yazıt bize Rhodos'ta çeşitli tanrıların tapınımlarının özel bir organizasyonu olduğunu gösterir. Yazıtta Yunanların eski tanrıları -Aphrodite, Apollon, Athena, Hermes- ve dinsel inanışa yeni giren tanrılar -İsis, Men, Serapis- bir aradadır[1022]. Rhodos'ta, Lindos'ta bulunmuş bir altar üzerindeki yazıtta ise Men müritlerinin birleşerek içlerinden biri ve onun oğlu için mezar steli diktirdiklerini görüyoruz[1023]. Hellenistik veya erken Roma dönemine tarihlendirilen[1024] bu yazıtlar adada Men kültünün bir çeşit derneklerle ilişkili olduğunu gösterir[1025].

Thasos'ta bulunmuş bir altar üzerindeki adak yazıtı[1026] ise sadece Men-Dionysos synkretizmi olduğunu göstermekte ve kültle ilgili başka bir bilgi vermemektedir[1027]. Yazıt geç Roma İmparatorluk dönemine yani M.S. 3. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilmiştir[1028].

[1022] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2699; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.76; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.11, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.11, no.16.

[1023] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2699; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.76, dn.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.12, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.11-12, no.17.

[1024] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.5 ve dn.24.

[1025] **IG**, XII, i, 917'de altar üzerindeki yazıtta geçen kişilerin köle oldukları ileri sürülmüştür, ancak Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.12, dn.19'da bu şekilde düşündürecek inandırıcı bir neden görmediğini söylemiştir. Ayrıca *koinon*'un Men ile sınırlandırıldığını ve onun bu tapınımda diğer tanrılarla birleştirilmediğine dikkati çeker.

[1026] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2730; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.76, dn.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.11, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.10-11, no.15.

[1027] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.11, dn.7'de, bu parçalanmış yazıtta görünen Men Dionysos synkretizmi büyük olasılıkla Men ve Sabazios arasındaki ilişkiden kaynaklanmaktadır der. Ayrıca adada. Philippi'de omuzlarında hilal olan bir kaya kabartmasının Men olduğu iddia edildiğini, fakat Paul Collart'ın, bölgedeki kültlerle ilgili diğer verileri temel olarak bu betimin, Romalı kolonistlerin Diana dediği, yerel bir tanrıçaya aittir dediğini aktarır.

[1028] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.5, Lane yazıtta ω ve c harflerinin formlarına göre bu tarihlendirilmenin yapıldığını belirtir.

Attika'ya en yakın olan ada Euboia'da bulunmuş ve bizim de Attika grubu içinde değerlendirdiğimiz eser adalarda bulunmuş en erken eserdir ve Attika eserleri ile paraleldir. Euboia'dan sonra Men kültünü gördüğümüz Attika'ya en yakın ada olan Delos'tan ele geçen buluntular da Hellenistik döneme tarihlendirilir, ancak ne yazık ki burada Men tasvir edilmemiştir. Bu yazıtlar sadece Men'e adanmış olsa da başka bir tanrının, Serapis'in kutsal alanı içinde bulunması, Men'in burada bağımsız bir kutsal alanı olmadığını gösterir. Rhodos'ta bulunmuş yazıtlar ise Delos'tan daha geç bir tarihe (Hellenistik veya Erken Roma dönemine) aittir. Burada Men yerli ve yabancı tanrılarla birlikte görüldüğü gibi, kültünün diğer tanrılarla birleştirilmediği örnek de vardır. Thasos eseri ise diğerlerinden oldukça geç bir döneme aittir ve burada Men kültü Dionysos'la birleştirilmiştir.

3. DAKIA

Balkan'larda Men'e Romalı askerler tarafından tapıldığını gösteren iki yazıtlı altar bulunmuştur. Bunlar Romanya'da Sarmezigetusa (Sarmezigetusa) ve Potaissa'da (Turda) bulunmuştur. Bu yerleşimler antik Dakia bölgesine dahildirler. İki yazıt da kısa, basit adak yazıtı niteliğindedir. Sarmezigetusa'da bulunmuş olan Latincedir; Men burada Cilvastiono epithetini almıştır[1029]. Potaissa'dan bulunmuş olanın başı Grekçe, devamı Latincedir. Grekçe olan kısım tanrının adını içerir: Μηνι ̓Ανεικητω[1030].

Balkanlar'da Men kültü ile ilgili yukarıda bahsedilen Sarmesigetuza ve Potaissa'dan bulunanlar tek tartışmasız yazıtlardır. Bunların dışında, Serdika'dan (Sofya) bulunan bir yazıtı Otto Walter tamamlayarak burada Men'in adının geçtiğini iddia etmiştir. Yazıt, taşın bir tarafına Grekçe, diğer tarafına da Latince olarak kazınmıştır. Walter'in restorasyonunda Attis Menotyrannos tanrı adı geçmektedir. Bu restorasyon Roma'daki yazıtlara dayanılarak yapılmıştır. Walter'ın bu görüşü ondan sonra gelen araştırmacılar tarafından kabul edilmemiştir. Lane bu tamamlamayı inandırıcı bulmamakta ve bunun tarihsel olarak da mümkün olmadığına değinmektedir. Bahsi geçen yazıt eğer Hadrian

[1029] Lane 1964, **a.g.e.**, s.12; 1971, **a.g.e.**, s.13, no.20.

[1030] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.13-14, no.21.

dönemine (M.S.117-138) aitse, Attis-Menotyrannus yazıtlarının ortaya çıkma tarihine uygun olması için yazıtın tarihinin iki yüzyıl ileriye götürülmesi gerekmektedir demiştir[1031]. Filow ise Walter'den farklı bir restorasyon yapmıştır ve bu araştırmacılar tarafından daha doğru bulunmuştur. Bu ikinci restorasyonda Tyrannus özel isim olarak düşünülmüştür. Walter görüşünü, yazıtın Grekçe kısmında geçen kült birliği anlamına gelen δουμος kelimesine dayandırmıştır. Bu kelime Lydia'da bulunan Men yazıtlarında geçmektedir. Fakat bu, yazıtın Men kültü ile ilgili olduğunu kanıtlamak için yeterli değildir[1032].

Bunların dışında Romanya sınırları içindeki Baile Herkulane'de bulunmuş, omuzlarının ve başının üzerinde hilal, sağ tarafında boğa başı bulunan bir genç erkek kabartması[1033]; Yunanistan sınırları içindeki Philippe'de (Kavala) bulunmuş diz hizasında giysili, sol elinde asa ve başının her iki yanında büyük bir hilalin uçları olan bir figürün kabartması; Arnavutluk sınırları içindeki Dyrrachium veya Epidamnus'tan (Kavaia) bulunmuş yazıtlı bir altarın Men kültüyle ilişkili olabileceği düşünülmüştür[1034]. Kavaia atlarının yazıtında geçen IOR(ya da P) MENI AUG ifadesini I(ovi) O(primo) M(aximo) MENI AVG(usto) olarak yorumlayan A.Popa yazıtın Men-Iupiter synkretizmini gösterdiğini iddia etmiştir. Buna dayanarak Romanya sınırları içindeki Apulum'da bulunmuş üzerinde boğa başı ve I O M kısaltması geçen bir altarı Men kültüyle ilişkilendirmiştir. Kısaltmayı I(ovi) O(ptimo) M(aksimo) şeklinde açmıştır ve bunun Iupiter'e yapılmış bir adağı gösterdiğini söylemiştir. Boğa başı rölyefini ise Küçük Asya'da Men tasvirlerine boğa başının sıklıkla eşlik etmesinden dolayı Men ile ilişkilendirmiştir ve bu adağın birleştirilmiş bu iki tanrıya yapıldığını iddia etmiştir[1035]. Ancak araştırmacı bu konuda çok net kanıtlar ortaya koyamamıştır, kaldı ki boğanın Zeus kültündeki önemi de bilinmektedir. Tüm bunlar üzerine Dakia'da Men kültüyle ilgili oldukları kesin olan iki eserin Sarmesigetuza ve Potaissa'dan bulunmuş altarlar olduğunu, bunların da lejyon askerleri tarafından adandığının anlaşıldığını ve bölgedeki

[1031] Lane 1964, **a.g.e.**, s.12-13, dn.22.

[1032] Lane, 1964, **a.g.e.**, s.12-13'te her iki araştırmacının da görüşlerinin aktarır.

[1033] A., Popa, "Les Cultes de Men et de Jupiter Ammon", **Latomus** 24: 550-565 (1965), s.554.

[1034] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.158-160, D4, D5.

[1035] Popa, A., **a.g.e.**, s.550-555.

kültle ilgili kesin bilginin buraya dışarıdan gelen askerler tarafından benimsenmiş olduğundan öteye gitmediğini söyleyebiliriz.

4. İTALYA

İtalya'da Men kültünü gösteren bütün kanıtlar M.S. 4. yüzyılın ikinci yarısına aittir ve bunlar kronolojik olarak Men tapınımını gösteren son verilerdendir.

Kültle ilgili İtalya'da bulunmuş tek Grekçe yazıt Ostia'dandır. Bu yazıt Latince koşutları esas alınarak restore edilmiştir, burada Men'in adının Attis'in epitheti haline geldiğini görüyoruz[1036]. Diğer yazıtlar Roma'da bulunmuştur ve Latincedirler. Altarlardan biri St. Peter Meydanı'nda, üçü St. Peter basilikasının temelinde, biri de Piscibus'ta bulunmuştur. Bunların hepsi Magna Mater ve Attis Menotyrannos'a adanmışlardır. St. Peter basilikasının antik dönemde Magna Mater ve onun yanındaki tanrıların kutsal alanı olduğu bilinmektedir[1037].

Bu yazıtlarla ilgili olarak Lane, Avrupa'daki Men kültünün erken dönem rölyefleri, yani Yunanistan Hellenistik rölyefleri gibi kapalı bir grup olduğunu, ancak bunların katışıksız bir şekilde Men kültüne ait eserler olmadığını, buradaki Men tapınımın sadece 'Tanrıların Anası' ve Attis kültlerine bir ek, diğer kültlerle oldukça synkretize olmuş bir kült olduğunu söylemiştir[1038]. Ayrıca paganizmin son günlerine rastlayan bu eserlerde Attis'le synkretizm halinde olan Men'in bu birleştirmedeki işlevinin çok az anlaşıldığını eklemiştir[1039]. Yukarıda Meter ve Attis başlıkları altında değindiğimiz gibi, Kybele-Attis kombinasyonunda olduğu gibi, Men de Küçük Asya'da, Lydia bölgesinde annesiyle birlikte tapım görmüştür. Burada geçen Men Tyrannos da tanrının Lydia'da

---

[1036] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.13, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.15, no.22.

[1037] Vermaseren, M.J., 1959, **a.g.e.,** s.204, no.513; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.13-14, no.1-6; Duthoy, R., **a.g.e.**, s.14, no.13; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.15-18, no.22-27.

[1038] Lane 1964, **a.g.e.**, s.14.

[1039] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.13.

tapım görmüş yerel bir kültüdür[1040]. Bu nedenle Men kültü İtalya'ya taşınırken tanrının Attis'le benzerliği de göz önünde tutularak, tanrı için ayrı bir kült oluşturulmamış, Attis kültünde ikincil konumda kalarak onunla birleştirilmiş olabilir. Yine de Men'in Avrupa'da ele geçecek yeni buluntularının bu konuyu daha iyi aydınlatacağına inanmaktayız.

Avrupa'da ayrıca Men ile ilişkilendirebileceğimiz bir buluntu da Hildesheim'dan ele geçmiştir. Bu, yukarıda tanrının Attis'le ilişkisini anlattığımız bölümde de bahsettiğimiz gümüş tabaktır. Tabakta yer alan figür hem Men hem de Attis olarak yayımlanmıştır. Men kültüyle ilişkilendirebileceğimiz bu buluntu bugün Almanya topraklarında yer alan Hildesheim'a da tanrının kültünün ulaştığının kanıtı sayılabilir[1041].

5. SYRIA

Syria'da bugünkü Lübnan'da yer alan antik Laodikeia ad Libanum kentine ait Septimius Severus (M.S. 193-211) ve Caracalla (M.S. 198-217) dönemlerine tarihlenen sikkeler üzerinde Men atının dizginini tutar şekilde ayakta gösterilmiştir, bazı örneklerde ise bir eliyle dizgini tutarken diğer elinde meşale tutar[1042].

Bunlardan başka Kuzey Afrika'da Tunus'taki Kartaca'da bulunmuş terra cotta bir heykele ait bukranion üzerindeki bacağın Men'e ait olabileceği düşünülmüştür, ancak bu konuda bir kesinlik olmadığı için buluntu kesin olrak Men kültü ile ilişkilendirmemiştir[1043].

[1040] Ayrıca tanrıya bu epithet altında Attika bölgesinde Sounion'da da tapılmıştır, ancak buraya'da Küçük Asya'dan gitmiştir.

[1041] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.6.

[1042] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2728; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.42, Laodiceia 1-2; 1975, **a.g.e.**, s.162-163, Laodiceia ad Libanum 1-4 lev.LIX.

[1043] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.160, D6.

ALTINCI BÖLÜM

PHRYGIA BÖLGESİNDE MEN KÜLTÜ

Phrygia bölgesi, Men kültüyle ilgili eserler açısından Lydia ve Pisidia'dan sonra en zengin bölgedir. Men kültü bölgenin tamamına yayılmıştır (harita III). Bu konudaki değerlendirmeyi katalogumuzda yer almayan yayımlanmış taş eserler, sikkeler ve terra cotta bir heykelcik üzerinden yapacağız.

1. MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ ARKEOLOJİK BELGELER

Bölgeden Men kültüyle ilgili çeşitli eserler ele geçtiğini görürüz. Bu eserler arasında altarlar ve steller sayıca çok olan eserlerdir. Altarlar genellikle mermerden bazen de kireç taşından yapılmışlardır[1044]. Dörtgen formludurlar, altta ve üstte silmeler vardır, silmeler genellikle bezemesizdir. İki örnekte üst silmenin köşelerinde palmetler vardır, palmetli örneğin birinde kabartma alanı antalarla sınırlandırılmıştır[1045]. Ön yüzde büst[1046], atlı[1047] ya da ayakta[1048] Men rölyefi; hilal[1049], boğa başı[1050] ve bu kabartmaların

[1044] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.101, no.210; lev.48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.10a; 1971, **a.g.e.**, s.63, no.97.

[1045] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, no.R7; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.245; s.133; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.5; s.25, no.19; 1971, **a.g.e.**, s.60-61; no.92; s.71-72, no.109; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.29, no.2, lev.8, II 2; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181-182, no.329.

[1046] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.65-66, no.100, lev.XLIV.

[1047] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Geoges Albert Radet, "En Phrygie, Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure Aout-Septembre 1883", **Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires** 6: 424-594, (1895), s.573, no.23; Ramsay, W.M., 1915, **a.g.e.**, s.184, fig.4; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.59-60, no.91; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.176, no.316.

[1048] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.221; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.244, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.18; 1971, **a.g.e.**, s.71, no.108.

[1049] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.100, no.209, lev. 48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.9; 1971, **a.g.e.**, s.63, no.96, lev.XL.

[1050] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.100, no.208; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.10; 1971, **a.g.e.**, s.64, no.98.

altında yazıt yer alabilir. Bazı örneklerde yazıt üst veya alt silmelere de kazınmıştır[1051], bazılarında ise sadece yazıt yer almıştır[1052]. Altarların yan ve arka yüzleri bezemesiz olabildiği gibi, buralarda boğa başı[1053], üzüm salkımı[1054], çelenk[1055] gibi tasvirlerin yer aldığı örnekler de vardır.

Bölgede altarlar gibi pek çok stel de tanrıya adanmıştır. Stellerde malzeme olarak mermer kullanılmıştır. Steller üçgen alınlıklı[1056] ya da kemerlidir[1057], bazen de üstleri düz bir şekilde bitirilmiştir[1058]. Yuvarlak formlu örnekler de vardır[1059]. Men bu stellerde çoğunlukla atlı olarak gösterilmiştir[1060], bundan sonra sırayla ayakta[1061] ve büst şeklinde[1062] tasvirlerine rastlarız. Çoğunlukla bu tasvirlere bir ithaf yazıtı eşlik eder. Stel

---

[1051] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.65, no.133, lev.38; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.62-63, no.95.

[1052] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.101, no.210; lev.48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.10a; 1971, **a.g.e.**, s.63, no.97.

[1053] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.221; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.244, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.18; 1971, s.71, no.108. bu örnekte yan yüzlerin birinde boğa başı, diğerinde üzüm salkımı vardır.

[1054] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.220; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.243, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17; 1971, **a.g.e.**, s.70, no.107; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328.

[1055] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, no.R7; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.245; s.133; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.19; 1971, **a.g.e.**, s.71-72; no.109; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181-182, no.329. bu örnekte arka yüzde çelenk, yan yüzde üzüm salkımı vardır.

[1056] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.65-66, no.100, lev.XLIV.

[1057] Drew-Bear, T, 1999, **a.g.e.**, s.325, no.520.

[1058] Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.511-515, res.1; 1983 b, **a.g.e.**, s.45; Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107-109, lev.17; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.103; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.117, no.319.

[1059] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.318, no.507. Eser Kütahya Müzesi'ndedir.

[1060] Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.29, no.2.1, lev.8, II 1; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.271, no.14, lev.103, 1; Naour, C., 1983, **a.g.e.**, s.115, no.38; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.100, lev.248; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.177-178, no.320.

[1061] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2714, Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.63; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.13, lev.III, no.1; Reynold Alleyne Higgins, "Recent Acquisitions by the British Museum", **Archaeological Reports** XIII: 40-72, (1966-1967), s.47-48, res.5; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.67, no.102, lev.XLV.

[1062] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.65-66, no.100, lev.XLIV.

rölyefsiz, sadece yazıtlı da olabilir[1063]. Men'e adak stellerinde bazen başka tanrıların tasvirleri eşlik etmiştir[1064]. Bölgede Men'in mezarla ilişkisini gösteren az sayıda eser ele geçmiştir. Kotiaeum'dan (Kütahya) bulunmuş bir mezar steli[1065] ve Kadoi'dan (Gediz) bulunmuş bir mezar kabartması üzerinde[1066] Men tasviri diğer tanrı tasvirleriyle birlikte yer alır. Bunların yanı sıra yazıtlar[1067] ve tanrının terra cotta bir heykelciği[1068] adaklar arasındadır.

Men bölgedeki rölyeflerde ve tam plastik eserlerde çoğunlukla atlı tasvir edilmiştir. Eskişehir çevresinden[1069], Eskişehir yakınlarındaki Söpüören'den[1070] ve Midas şehrinden[1071] mermer atlı heykelcikler bulunmuştur ve bunların Men olduğu iddia edilmiştir. Bu örneklerden ikinci ve üçüncü saydığımızın Men olduğu konusunda şüphe duymaktayız[1072].

[1063] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62-63; Lane, E.N., 1964, a.g.e, s.22-23, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.58, no.88.

[1064] s.92, no.248, lev.44; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.65-66, no.100, lev.XLIV.

[1065] Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1395, res.4670; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2768; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.64, lev.XVI; Gruppe, O., **a.g.e.**, s.1289, dn.2; Mendel, G., **a.g.e.**, s.314-317, no.1077; Rostovzeff, M.I., **a.g.e.**, s.256, lev.XLVI, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.11; 1971, **a.g.e.**, s.64-65, no.99, lev.XLIII.

[1066] Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.31, no.4, lev.9, II 4.

[1067] William M. Calder, **Monuments and Documents from Phrygo-Lycaonian Borderland, Asiae Minoris Antiqua I** (Manchester: Society for Archaeological Research in Asia Minor, 1928), s.231, no.436; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.30, no.3, lev.8, I 3. Bu yazıt bir sütun üzerinde yer alır.

[1068] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.27, no.27, lev.VI, 3; 1971, **a.g.e.**, s.74-75, no.116, lev.LI.

[1069] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.184, no.335, ne yazık ki eserin fotoğrafı yayımlamamıştır.

[1070] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.76, no.163, lev.41; Louis Robert, "Un die anatolie: Kakasbos", **Hellenica** 3: 38-73, 173-174, (1946), s.73, dn.6; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.353.

[1071] Emilie Caroline Henriette Haspels, **La Cité de Midas, Céramique et trovailles diverses, Phrygie 3** (Paris: E. de Boccard, 1951), s.22, no.116, lev.45 c1; Robert, L., 1955, **a.g.e.**, s.16; Emilie Caroline Henriette Haspels, **The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments I-II** (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971), s.200; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.161-162, D9; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.354.

[1072] Lane; E.N., 1971, **a.g.e.**, s.161-162, D9'da bu eseri Men olduğu şüpheli eserler arasında yayımlamıştır.

Dorylaion'dan (Eskişehir) bulunmuş bir adak steli üzerinde yer alan betimde, Men sağa doğru ilerleyen atına yüzü izleyiciye dönük olarak binmiştir. Bu stel Radet'in çizimiyle günümüze ulaşmıştır, buna göre rölyefteki detaylar, sadece tanrının Phryg başlığı[1073] giymesi ve yüzünün işlenmiş olmasıdır. Hilal gösterilmemiştir. Rölyefin üstünde ve tanrının başının etrafında adak yazıtı yer alır[1074] (lev.VI, res.44). Aouda(?)'dan (Avdan) bulunmuş bir altarda sağa doğru ilerleyen bir atlı Men rölyefi vardır. Yayınlarda figürün arkasında büyük bir hilal olduğu söylenir, bundan başka bir ayrıntı seçilememiştir[1075] (lev.VI, res.45). Serea(?)'dan (Kuyucak) bulunmuş bir altar üzerinde Men sağa doğru şaha kalkmış atın üzerinde gösterilmiştir. Bu betimde de hilal görülememiştir. Rölyefin altında adak yazıtı vardır[1076] (lev.VI, res.46). Nakoleia'dan bulunmuş bir stel üzerinde Men sağa doğru ilerleyen atına yüzü izleyiciye dönük olarak binmiştir. Rölyef zemin olarak kullanılmış silme üzerinde yer alır. Omuzları üzerinde hilalin uçları görünmektedir. Sağ eli atın dizgini üzerindedir, sol elinde dalgalı hatlarla belli edilmiş bir nesne (kargı?, palmiye dalı?) tutmuştur. Tunika giymiştir, giysi belinden kuşakla bağlanmıştır ve iki dikey çizgiyle kıvrımları gösterilmiştir. Atın detayları da işlenmiştir[1077] (lev.VI, res.47). Selmea'da (Gözören/Kozviran) bulunmuş bir altarın ön yüzünde sağa doğru ilerleyen ata binmiş yüzü izleyiciye dönük atlı Men rölyefi vardır. Tasvir pedestal üzerinde gösterilmiştir. Baş detayı belli değildir. Omuzları üzerinde hilal yer alır. Sağ elinde mızrak vardır, sol eli atın yelesine yönelmiştir. Giysi detayından sadece belindeki kuşak belli olmaktadır[1078]. Atla ilgili yele, hamut, eyer ve

---

[1073] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.4'te başlık için Telesphoros tipi demiştir -kukuleta gibi yani.

[1074] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Radet, G., **a.g.e.**, s.573, no.23; Ramsay, W.M., 1915, **a.g.e.**, s.184, fig.4; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.59-60, no.91; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.176, no.316.

[1075] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.65, no.132, lev.37; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.7; 1971, **a.g.e.**, s.62, no.94.

[1076] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, no.R7; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.245; s.133; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.5; s.25, no.19; 1971, **a.g.e.**, s.60-61; no.92; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.29, no.2, lev.8, II 2; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181-182, no.329.

[1077] Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.29, no.2.1, lev.8, II 1; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.271, no.14, lev.103, 1; Naour, C., 1983, **a.g.e.**, s.115, no.38; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.100, lev.248; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.177-178, no.320.

[1078] Delemen, İ, 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328'de tanrının khiton giydiğini ve giysinin belinden bağlanmış olduğunu söylemiştir.

toynak gibi detaylar verilmiştir. Rölyefin altında adak yazıtı yer alır[1079] (lev.VI, res.48). Kütahya Müzesi'ndeki bir stelde yer alan atlı Men rölyefinde at sağa doğru ilerlerken (şaha kalkmış?), tanrının yüzü izleyiciye dönüktür. Phryg başlığı giymiştir, yüz detayı işlenmemiştir. Atın göz ve dizgin gibi detayları gösterilmiştir. Rölyef zemin olarak kullanılmış silme üzerinde yer alır[1080]. Kadoi'dan (Gediz) ele geçmiş bir mezar kabartmasında Men'in atlı rölyefi vardır. At adeta adımlarıyla sağa doğru ilerlemektedir, tanrının yüzü izleyiciye dönüktür. Başlıksızdır, kısa saçları başının tepesine oturtulmuştur. Omuzları üzerinde hilal yer alır. Tunika giymiştir, giysinin kıvrımları paralel sık çizgilerle gösterilmiştir. Sağ eli atın dizginin üzerindedir. Atın koşum takımı ve göz gibi detayları işlenmiştir[1081] (lev.VII, res.49).

Gökçeler Köyü'nden (Altıntaş) bulunmuş, Kütahya Müzesi'ndeki yuvarlak formlu stelde atlı Men rölyefi yer alır. Stelin üst kısmı kırık olduğundan Men'in omuzlarında yukarısıyla başı korunamamıştır. At sağa doğru adeta adımlarıyla ilerlemektedir, Men'in gövdesinin izleyiciye dönük olduğu anlaşılmaktadır. Sağ eli atın başı üzerindedir, sol eliyle palmiye dalı taşır. At sağ ön ayağıyla yerde yatan, yüzü izleyiciye dönük olan boğanın başına basmaktadır. Atın yele, kuyruk, göz, toynak ve koşum takımı[1082] gibi ayrıntıları işlenmiştir[1083] (lev.VII, res.50). Antiokheia tipinde Men'in bir ayağının altında boğa protomu, bazen de tüm boğa olduğunu biliyoruz. Men'in boğaya basmasının atlı tipte uygulandığında, atın boğaya bastığını Boston rölyefinde görmekteyiz. Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan bu rölyefin orijini Burdur'dur. Bu rölyefte atın havaya kaldırdığı sol ön ayağının altında bukranion yer alır[1084]. Bu örnekte Men sağ elinde çam kozalağı tutar[1085] (lev.VII, res.51). Pisidia bölgesinde Men'in atlı olarak gösterilmesi yaygındır. Bu rölyef bölge için önemli olan Antiokheia

---

[1079] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.220; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.243, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17; 1971, **a.g.e.**, s.70, no.107; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328.

[1080] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.54, no.7.

[1081] Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.31, no.4, lev.9, II 4; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188-189, no.356.

[1082] Koşum takımında şakaklıkla burunsallığı birleştiren metal halka da işlenmiştir.

[1083] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.318, no.507.

[1084] Böylece Men'in atı hem yaygın olarak gösterildiği gibi adeta yürüyüşündedir hem de yukarı kaldırılmış ayağının altına boğa protomu yerleştirilebilmiştir.

[1085] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.13; 1971, **a.g.e.**, s.79, no.123, lev.LVIII.

tipinin atlı tasvirlerde de etkili olduğunu gösterir. Kentin kült heykelinden gelen Antiokheia tipinin Küçük Asya'nın diğer bazı bölgelerinde olduğu gibi Phrygia'da da benimsendiği olmuştur[1086]. Gökçeler Köyü steli, Pisidia'da olduğu gibi Phrygia'da da atlı tiple Antiokheia tipinin birleştirildiğini gösterir[1087]. Ayrıca bu örnekte Antiokheia tipinde Men'in elinde yer alan zafer düşüncesinin bir başka şekilde ifade edildiği palmiye dalı vardır.

Sebaste Phrygiae (Sivaslı) yakınlarından (Alia-Kırka'dan olabilir) bulunmuş bir stel üzerinde Men sağa doğru ilerleyen atının üzerinde yüzü izleyiciye dönük olarak yer almıştır. Phryg başlığı giymiştir ve omuzları üzerinde hilal vardır. Yüzü aşınmıştır. Tunika giymiştir. Sol eli atın başının üzerindedir, aşınmadan dolayı sağ elinde ne tuttuğu belli değildir. Rölyef pedestal üzerinde gösterilmiştir, üstünde ve etrafında adak yazıtı yer alır[1088] (lev.XIII, res.52).

Hierapolis'ten (Pamukkale) bulunmuş bir stel üzerinde Men sağa doğru ilerleyen atına başı ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiştir (lev.VII, res.53). Bu örnek için Lane tanrının başının açık olduğunu yani başlıksız olduğunu söylemiştir[1089]. Buna katılan Delemen, başının üzerindeki yuvarlak nesneyi topuz olarak değerlendirilmiştir ve Men'in bu saç modeline başka hiçbir yerde rastlanmadığını belirtmiştir[1090]. Tanrının saçı alnın üzerinde başlayan başın tepesinde birleşen paralel çizgilerle kakül şeklinde gösterilmiştir. Bizce başının üzerinde yer alan bu yuvarlak nesne Phryg başlığının öne doğru kıvrılan kısmı olabileceği ihtimali de göz önünde tutulmalıdır; kötü işçilik

[1086] Phrygia'da Julia sikkelerinde tanrının bu tipte tasvir edildiğini görüyoruz (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.** s.66, Julia 3, lev.XXIV). Ayrıca katalogumuzdaki 21 no.lu eserde bu tiptedir.

[1087] Bu konuda belirtilmesi gereken bir başka şey de Orta Doğu kökenli tasvirlerde sıklıkla düşmanın binicinin ya da savaş arabasının atı altında ezilmesi gösterilmiştir. Bununla yenme, üstesinden gelme ifade edilmek istenmiş olmalıdır. Bu daha sonra batıda da benimsenmiştir. Bununla ilgili örnekler için: Will, E., **a.g.e.**, s.313, fig.61; Ekrem Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi** (İstanbul: Tübitak, 1998 b), s.226, res.122.

[1088] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Ramsay, W.M., 1883, **a.g.e.**, s.417, no.31; 1895, **a.g.e.**, s.609, no.506; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62; Buresch, K., **a.g.e.**, s.131; Robert, L., 1946, **a.g.e.**, s.60, dn.3, lev.III A; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.57, no.87; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.175, no.313.

[1089] Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107.

[1090] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.58.

nedeniyle başlık bu şekilde yansıtılabilmiş olabilir. Tanrının omuzları üzerinde hilal yer alır. Saç modelinden sonra bir başka ilginç şey de kıyafetidir. Dikine çizgili pantolonlu bir kostüm giymiştir. Delemen kostüm için pantolon ve gömlek yorumunu getirmiştir[1091]. Lane, paraleli olmayan bu kostümün tamamen zanaatkarın yorumu olabileceğini ya da tanrının yerel kıyafet içinde gösterilmiş olabileceğini söylemiştir[1092]. Kent sikkelerine baktığımızda Men'i Phryg başlıklı, olağan kıyafeti içinde görürüz[1093]. Ancak sikkeler zaten her zaman olanı yansıtmazlar. Bu stel oldukça kötü bir işçiliğe sahiptir, bu yüzden zanaatkarın yetersiz becerisi de farklılığa yol açmış olabilir. Rölyefte ilginç olan bir başka şey de Men'in atribütüdür. Tanrı sol eliyle omzunda ucu hilalli asayı taşır. Stel tanrının bu atribütüne ilk rastlanan bulgudur. Bundan başka yine aynı çevreden ele geçmiş katalogumuzda yer alan no.32 ve 33'te tanrı ucu hilalli asayı taşımaktadır. Robert bu asayı Pisidia Antiokheia'sında Men tapınağının peribolos duvarına kazınmış yazıtlara eşlik eden saplı hilallere benzetir[1094]. Fakat Lane bu görüşe katılmaz; Antiokheia'daki hilallerin saplarının kısa olduğunu, rölyefteki gibi uzun olmadığını söyler. Ayrıca oradakilerin tanrıyı temsil ettiklerini ve metal hillalerin betimleri olduklarını düşünür. Rölyeftekinin ise, Alia sikkelerinde Men'in omzunda taşıdığı gibi[1095], Küçük Asya tanrılarında yoğun olarak gördüğümüz labrys'in (ucunda labrys olan asanın) hilalli formu olarak düşünülmüş olabileceğini belirtir. Ayrıca Men'in bu nesneyi sol elinde -en azından sol koluyla- taşıyor olmasının gücün göstergesi olduğu ekler[1096]. Tanrının göğsündeki delik olasılıkla hilale yapılmış madeni aplikasyon için açılmıştır. Tanrının arkasında, asa ile atın kalçası arasında kalan kısımda erkek genital organı kabartması vardır. Stelin altındaki silmede yer alan yazıtta bu konuda herhangi bir bilgi verilmese de adak sahibi rahatsız olan organın iyileşmesi için bu steli sunmuş olmalıdır[1097].

[1091] Delemen, İ., **a.g.e.**, 1999, s.58.

[1092] Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.108.

[1093] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.59-62, Hierapolis 1-8, lev.XXII-XXIII.

[1094] Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.511.

[1095] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.53, Alia 5-7, lev.XX.

[1096] Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.108.

[1097] Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.511-512; 1983 b, **a.g.e.**, s.45; Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107-109, lev.17; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.103; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.117, no.319.

Eskişehir çevresinden ele geçmiş, Men'in atlı bir heykelciğinin ne yazık ki yayında fotoğrafı verilmemiştir. Tarife göre Men adeta adımlarıyla sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa çevrili olarak binmiştir. Başında Phryg başlığı vardır. Omuzlarının arkasında hilal yer alır. Göğüs altında bir kuşakla toplanmış tunika ve sağ omzunda tunikaya tutturulmuş bir hymation giymiştir. Hymation figürün göğsüne doğru sakmış, omuzlardan arkaya atılmıştır. Tunikanın altında pantolon vardır. Ayağında kısa çizmeler vardır. Sağ ellinde çam kozalağı taşır, sol eliyle atın dizginini tutmuştur. Tanrının yüz detayları ayrıntılı işlenmiştir. İkonografik olarak katalogumuzdaki no.22'ye benzetilmektedir, ancak işçiliğinin onunki kadar iyi olmadığı, daha kompakt bir figür biçimlendirildiği, yüzün daha yüzeysel olarak ele alındığı belirtilmiştir[1098].

Bir başka atlı heykelcik ise Süpüören'de bulunmuştur, günümüzdeki yeri bilinmemektedir. Daha önce Cox, Cameron ve Robert tarafından atlı heykelcik olarak yayımlanmış eser Delemen tarafından Men atlı heykelciği olarak yayımlanmıştır[1099]. Figürün omuzlarıyla birlikte baş kısmı ve atın başı ile ön ayakları kopmuştur. Figür sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi 3/4 oranında izleyiciye dönük olarak binmiştir. Yarım kollu tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Sağ taraftan hymationun dalgalanan kısmı gösterilmiştir. Sağ eliyle omzuna dayadığı uzun nesneyi taşımaktadır. Objeyi taşırken elini açmıştır ve objenin alt ucunu avcuna dayamıştır. Heykelciği ilk yayımlayan Cox ve Cameron tanrının üst kısmı kırık bir sopa taşıdığını söylemiştir[1100]. Robert eseri daha önceki yayındaki fotoğrafından görmüş ve figürün elindeki nesnenin üstü kırık olmasıyla birlikte bir sopaya göre çok uzun olduğunu, palmiye dalı olmasının daha yüksek bir ihtimal olduğunu, tutuş biçiminin buna daha uygun göründüğünü, ancak bunun yine de şüpheli olduğunu belirtmiştir[1101]. Bu eseri çalışmasına alan Delemen tezinde figürün Men, elinde tuttuğu nesnenin ise palmiye dalı olduğu ve sırtında hilale ait izler olup olmadığının yayında belirtilmediğini söylemiştir[1102]. Daha

[1098] Delemen, İ., **a.g.e.**, s.184, no.335.

[1099] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.76, no.163, lev.41; Robert, L., 1946, **a.g.e.**, s.73, dn.6; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.353.

[1100] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.76.

[1101] Robert, L., 1946, **a.g.e.**, s.73.

[1102] Delemen, İ., 1995, **a.g.e.**, s.285-286, no.353. Eseri ilk yayımlayan Cox ve Cameron'dan sonra eseri gören olmamıştır. Onlardan sonra gelen araştırmacılar yayında verilen fotoğraf üzerine

sonra bu çalışmasından yola çıkarak yayımladığı kitapta eserle ilgili Men ve palmiye dalı konularında daha önceki görüşlerinin yinelerken, figürün omuzları üzerinde hilal olduğunu da belirtmiştir[1103] (lev.VII, res.54).

Robert'in figürün elindeki nesnenin palmiye dalı olabileceği ihtimaline nesnenin uzun olmasından ve figürün taşıyış biçiminden vardığını söylemiştik ancak Küçük Asya'da atlı tanrıların bu şekilde taşıdığı tek uzun nesne palmiye dalı değildir. Örneğin atlı Apollon örneklerinin bazılarında ucunda labrys olan asasını bu şekilde taşır[1104]. Ancak bu eser Eskişehir, Afyon ve Uşak müzelerindeki bazı atlı heykelciklerle daha benzerdir. Söz konusu örneklerden Eskişehir Müzesi'nde daha çok sayıda ve daha tam olanları görme imkanımız olduğu için analojiyi bu eserler üzerinden yapacağız. Müzedeki A.1.66 envanter no.lu heykelcikte figür sağa doğru adeta yürüyüşüyle ilerleyen atına yüzü ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiştir. Burada gövdede tam bir dönüş olmadığı, tamamen cepheye bakmadığı görülür. Figürün başında bir taç vardır, dalgalı saçları omuzlarına dökülür. Yüzü ince uzundur, detayı işlenmiştir. Diz hizasında uzun kollu bir tunika ve bunun üzerine hymation giymiştir. Tunika belden ya da bağlanıp üst ksıma doğru çekilerek kuşağın üstüne düşürülmüş gibi gösterilmek istenmiştir. Hymationun arkaya atılmış kısmı Süpüören atlısında olduğu gibi figürün sağ yanında dalgalanmaktadır. Ayaklarında kısa çizme vardır. Heykelcik bir kaide üzerinde yer alır ve kaideyle atın gövdesi arasında dörtgen bir sunak vardır. Figür sağ eliyle omzuna dayadığı uzun, sopaya benzer şeyi taşır. Bunu aynı Süpüören atlısında olduğu gibi elini açıp taşıdığı şeyin alt ucunu avucuna koyarak yapmıştır. Nesnenin yüzeyi ve uç kısmı kırılmıştır (lev.VII, res.55). Eskişehir Müzesi'nden bir başka örnek A.279.79 envanter no.lu heykelcikte figür sağa doğru adeta adımlarıyla ilerleyen atına yüzü ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiştir. Heykelcik kaide üzerinde yer alır, atın gövdesiyle kaide arasında dörtgen bir sunak vardır. Başında şua tacı vardır. Dalgalı saçları çene hizasına iner. Diz hizasında, uzun kollu tunika ve hymation giymiştir. Hymation

---

değerlendirmelerinin yapmıştır. Delemen de çalışmalarında araştırmacıların verdikleri bilgiler ve fotoğraftan yola çıkarak eseri değerlendirmiş olmalıdır.

[1103] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.353.

[1104] Bu şekilde Eskişehir Müzesi'nden bir örnek için: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, no.311, Afyon Müzesi'nden bir örnek için: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, no.310.

yukarıdaki eserler gibi figürün sağ tarafından dalgalanmaktadır. Sağ eliyle, ucunu avucuna oturttuğu ve omzuna dayadığı meşaleyi taşır. Eser boyalıdır; şua tacında, meşalenin sopasında ve ucundaki alevde turuncu boya izleri, figürün dudağında kırmızı boya izleri vardır. Ayrıca konturlar siyah boyayla belirginleştirilmiştir. Şua tacı ve meşale gibi atribütler bu figürün Helios olduğunu gösterir (lev.VII, res.56). O halde A.1.66'nın Helios olduğunu söyleyebiliriz. İkonografik olarak Eskişehir Müzesindeki Helios'lara benzer olan Süpüören atlısının da muhtemelen Helios heykelciği olduğunu söyleyebiliriz. Hymationun dalgalanışı, elinde tuttuğu nesnenin meşaleye benzerliği ve tutuş biçimi bizde Helios olduğu fikrini doğurmuştur. Men'in de meşale tuttuğu örnekler vardır, ancak bu yaygın değildir. Sadece Magnesia ad Maendrum sikkelerinin bazılarında tanrıyı sağ elinde thyrsos tutarken, sol elinde meşale tuttuğunu görürüz. Burada Men'in meşaleyi tutuşu atlı heykelciktekinden oldukça farklıdır, Men daha küçük bir meşaleyi aşağı doğru tutmaktadır[1105]. Bu örnekten başka Laodikeia ad Libanum sikkelerinin bazılarında Men'i atının yanında dikilirken meşale tutar şekilde görürüz, ancak bunlar da Küçük Asya dışından örnekler olduğu için tanrının alışıldık ikonografisinin farklılaşması doğaldır[1106].

Heykelciği ilk yayımlayan araştırmacılar figürde hilal izleri olup olmadığına dair bilgi vermemişlerdir ve heykelciğin arka yüzünü gösteren bir fotoğraf yayımlamamışlardır. Figürün başıyla birlikte omuzlarının üst kısmının da kopması, burada yani omuzlarının üstünde hilal olabileceğini düşündürebilir. Fakat heykelciğin üst kısmı kompakt işlendiği için başın omuzların üst kısmıyla birlikte kopmuş olma ihtimali vardır. Yani özellikle A.279.79'da olduğu gibi meşalenin uç kısmı başa yaklaştırılmış ve saçlar boyna kadar inmiş olabilir ve bu nedenle bu kısım kompakt olarak işlenmiş olabilir. Zaten hilal izi olduğuna dair araştırmacılar bir kanıt ortaya koymamıştır. Bu nedenle sonuç olarak bu heykelciğin Men'dan çok Helios olma ihitimali vardır. Bu örnekler bölgede ay tanrısı Men'in atlı olarak tasvir edildiği gibi güneş tanrısı Helios'un da atlı tasvir edildiğini gösterir. Ayrıca Eskişehir Müzesi'nde Helios'un saçları omuzlarına

[1105] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.8-10, Magnesia on the Maeander 1, 2, 4, lev.III; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.466, no.55, lev.244.

[1106] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.163, Laodiceia ad Libanum 3-4, lev.LIX.

dökülen, başında şua tacı, sol elinde ucu kırık meşalesiyle, tunikalı ayakta heykelciği de vardır (lev.VIII, res.62).

Men olarak tanılmanmış bir başka atlı heykelcik de Midas Şehri'nden (Han Köyü), Agdistis kutsal alanından ele geçmiştir. Heykelciğin sadece iki parçası ele geçmiştir; figürün belinden aşağısı, dörtgen sunak biçimli destek (Figürün bacağı bu sunağın üzerinde rölyef şeklindedir) ile atın gövdesi günümüze ulaşan parçalardır. Eseri, ilk yayımlayan Haspels atlı heykelcik parçaları olarak değerlendirmiştir[1107]. Robert yayınında, Ankara çevresinden ele geçmiş Men'in atlı heykelciğiyle[1108] karşılaştırarak eserin Men olabileceğini söylemiştir[1109]. Lane ise eseri Men *corpus*unda şüpheli eserler arasında yayımlamıştır[1110]. Delemen Men olarak yayımlamıştır[1111]. Parçalar at üzerindeki figürün tunika ya da khiton olabilecek diz hizasında bir kıyafet, bunun altına pantolon giydiğini gösterir. Çok belli olmamakla birlikte kısa çizme de giymiş olduğu da söylenebilir. Lane, heykelciğin arka yüzünün işlenmemiş olduğu bilgisini vermiştir. Bu şimdiye kadar bulunmuş Men heykelciklerinde rastlanan bir durum değildir. Tüm bu veriler heykelciğin Men olduğunu kesin bir şekilde göstermese de böyle bir ihtimal göz ardı edilemez (lev.VII, res.57).

Afyon iline bağlı Anıtkaya kasabasında Afyon Arkeoloji Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazısı sonucunda çeşitli tanrılara ait heykelcikler ve başka arkeolojik eserler ele geçirilmiştir. Bu heykelciklerden bazıları Men olarak yayımlanmıştır. Yayındaki numaralandırılmaya göre gidersek, Men başlığı altında verilmiş III.1 no.lu eser '*kısa*

[1107] Haspels, E.C.H., 1951, **a.g.e.**, s.22, 116, lev.45 c1. Daha sonra Haspels, E.C.H., 1971, **a.g.e.**, s.200'de Robert'in görüşüne dayanarak bu heykelciğin Men olabileceğini belirtmiştir.

[1108] Robert, L., 1955, **a.g.e.**, s.15-16, lev.XXX, 3, 6; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.48, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.100, no.159, lev.LXIX; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.97; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.185, no.340.

[1109] Robert, L., 1955, **a.g.e.**, s.16. Robert'in bu değerlendirmeyi yaptığı yıllarda çok fazla atlı Men heykelciği bilinmiyordu, araştırmacı da aynı yayınında yer alan Ankara heykelciğiyle karşılaştırarak bu sonuca ulaşmıştır. Bizim katalogumuzda da yer alan daha sonraki buluntular, bu sonucu çok fazla etkilememiştir. Yani bunlarda diz hizasında khiton ya da hymation giyer, dörtgen sunak biçimli destek aynıdır, Men'in bacağı bu şekilde sunak üzerinde rölyef olarak yer alabilir. Ancak diğer atlı tanrılarda bu şekilde gösterilmiştir.

[1110] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.161-162, D9, lev.CIV.

[1111] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.354.

khitonlu, pelerinli, boynunun arkasında hilal olan, at üzerinde Phryg başlıklı Men' olarak tanımlanmıştır. Fotoğrafı verilmemiş bu eserin tanımı Men olduğunu gösterir. III.2 no.lu eser *'kısa khitonlu, pantolonlu, elinde çam kozalağı tutan, boyun arkasında hilal olan, at sırtında Phryg şapkalı Men'* olarak tanımlanmıştır. Altta adak yazıtı olduğu belirtilmiştir. Yazıtta adağın kutsal tanrıya sunulduğu geçer, tanrı adı söylenmez. Bu eser için resim.6 (lev.VI, res.58) verilmiştir, ancak bu resim tanıma uymaz, başka bir heykelciğe ait olmalıdır. Tanım heykelciğin Men olduğunu gösterir. III.3 no.lu eser *'kaideli tondo içinde at sırtında Phryg şapkalı Men, pelerinli, boyun arkasında hilal, sağ elinde omzuna yasladığı palmiye dalını tutar pozisyonda'* olarak tanımlanmıştır. Resim.7'de bu eser gösterilmiştir (lev.VII, res.59). Tanım ve fotoğraf Men'e uymaktadır. Eserin sağ tarafı kırıktır. III.4 no.lu eser *'tondo parçası üzerinde boyun arkasında hilal olan Phryg şapkalı Men başı'* olarak tanımlanmıştır. Bu tanım da Men'e uymaktadır[1112].

Atlı, düz taçlı, meşale tutan tanrı heykelciği başlığı altında verilmiş IV.1 no.lu eser '*kısa tunika giyimli, sağ omzuna meşale yaslanmış ve tutuyor pozisyonda işlenmiş, yüksek taçlı, at sırtında Men'* olarak tanımlanmıştır. III.2 no.lu eser için verilen fakat ona uymayan resim.6 bu esere ait olmalıdır (lev.VI, res.58). Kaidede yer alan yazıttan heykelciğin Men Siridianos'a sunulduğunu öğreniyoruz[1113]. Tasvir Helios'a uymaktadır ancak yazıt Men'i işaret eder. Buna göre iki ihtimal vardır: ya bu eser gerçekten Men heykelciğidir ya da Men'e adanmış bir Helios heykelciğidir ki bize ikinci ihtimal daha mümkün görünmüştür. Çünkü heykelciğin ikonografisi Helios'a uyar. Men'in Helios'la synkretizmini British Museum'daki bir stelde görmekteyiz; adak yazıtı stelin Men'e adandığını gösterir, üzerinde hilal içinde şua taçlı Men başı rölyef şeklinde yer alır[1114]. Ancak Anıtkaya heykelciğinde ikonografik özellikler Helios'u yansıtırken Men'e ait bir atribüt görülmez, bu da synkretizm ihtimalini zayıflatır. Men'e adanmış bir Helios heykelciği olma ihtimali yüksektir, katalogumuzdaki 21 no.lu eser de Apollon'a

---

[1112] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.87-88.

[1113] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.88.

[1114] Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1395, res.4671; Nilsson, M.P., **a.g.e.**, lev.13, no.1; Rostovzeff, M.I., **a.g.e.**, s.256, lev.46, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.22; 1971, s.90-91, no.142, LXVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.1, lev.139, Men 1.

adanmıştır ama Men heykelciğidir; ikonografisi Men olduğunu kesin olarak gösterir ama yazıtta Men'in adından söz edilmez. Ancak bir nokta vardır ki no.21'in bulunduğu Çavdarlı'da Apollon kutsal alanı olduğunu bilirken, Anıtkaya'da henüz Men kutsal alanı olduğunu gösteren bir kanıt yoktur. Ayrıca yayında Anıtkaya heykelciği için Men grubu altında ele alınabilecek fakat başındaki düz tacı ve elinde tuttuğu meşaleden dolayı, Sabazios, Zeus Sabazios, Mitras tasvirleri ile yakın ilişki kurulabileceği belirtilmiştir.

Atlı, meşaleli tanrı başlığı altında verilmiş V.1 no.lu eser *'khiton giyimli, sağ omzuna ucu kırılmış meşale yaslamış, ilerleyen at sırtında başı eksik Men'* olarak tanımlanmıştır. Yine atlı olup meşale taşımasından dolayı Sabazios, Zeus Sabazios, Mithras betimlemesi ilişki kurulabilecek bir heykelcik olduğu da belirtilmiştir[1115]. Biz yine tanımı verilen bu heykelciğin Men'den (ve sayılan diğer tanrılardan) çok Helios olabileceğini düşünüyoruz.

Atlı, elinde kozalak tutan tanrı başlığı altında verilmiş VI.1 no.lu eser, *'kısa khitonlu, elinde çam kozalağı tutar pozisyonda işlenmiş, ilerleyen at sırtında Men'* olarak tanımlanmıştır[1116]. Tanım bu heykelciğin Men olduğunu gösterir.

Arkasında başka tanrıça oturan atlı tanrı başlığı altında verilmiş VII.1 no.lu eser oldukça ilginç bir örnektir. Bu eser at sırtında Men ve Selene olarak tanımlanmıştır. Tanıma göre *'tanrıçanın başı ve atın bacakları eksik, üzerleri khiton giyimli (Men'inki kısa, Selene'ninki ise uzun), ilerleyen at sırtında önde Men arkasında Selene, Selene yan oturmuş pozisyondadır. Men sağ elinde dünyayı veya çam kozalağını tutar pozisyonda işlenmiştir'*. Yayında bu tanımın yanı sıra eserin fotoğrafı da verilmiştir. Fotoğrafta, çok net olmamakla birlikte, atın bacaklarının alt kısmının ve figürlerin omuzlarının üstüyle birlikte başlarının koptuğunu görürüz. At sağa doğru adeta adımlarıyla ilerlemektedir. Yele, kuyruk, göz, koşum takımı gibi detaylar işlenmiştir. Atta, ön tarafa diz hizasında uzun kollu tunika, hymation ve kısa çizme giymiş bir figür binmiştir. Gövdesi 3/4 dönmüş olarak gösterilmiş bu figürün sağ kolu dirsekten bükülmüştür ve karın

[1115] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.88.

[1116] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.88.

hizasındaki sağ elinde çam kozalağı ya da küre olabilecek bir nesne tutmaktadır. Sol kolunu atın arkasına yönelttiği anlaşılmaktadır. Giysi kıvrımları göğüs üzerindeki hymationda 'V' şeklinde, tunikanın eteğinde dikey, paralel çizgilerle gösterilmiştir; sağ kol üzerinde de birkaç çizgi vardır. Çok net olmamakla birlikte sağ omuz üzerinde yuvarlak bir fibula olabilir. Tüm bu özellikler Men ikonografisine uygun görünmektedir. Bu figürün arkasında ise uzun bir khiton giymiş kadın? figürü ata, izleyiciye dönmüş şekilde, yan binmiştir. Küçük Asya'da özellikle Phrygia bölgesinde Men'in çok sayıda altı heykelciği ele geçmiştir. Bunların pek çoğu bizim katalogumuzda yer alır. Tüm bu örnekler içinde bu heykelciğe benzeyen bir esere rastlanmamıştır. Eğer burada öndeki tanrı gerçekten Men ise bu heykelcik, başka bir tanrıyla birlikte ata binmiş olarak gösterildiği ünik bir eserdir. Yayında arkadaki figür Selene olarak tanımlanmıştır. Bu fikir -belirtilmese de- Men'in ay tanrısı, Selene'nin de ay tanrıçası olmasından dolayı ileri sürülmüş olabilir. Ayrıca Men-Selene ikilisinin yanı sıra Sabazios-Kybele, Sabazios-Artemis Anaeitis ve Sabazios-Meter Hipta'nın da alternatifler arasında değerlendirilebileceği söylenmiştir, ancak neye dayanıldığı belirtilmemiştir[1117] (lev.VII, res.60). Öndeki figürün Men olduğunu kabul edersek, arkadaki de bir tanrıçaysa, bize göre buna en uygun yerel bir ana tanrıça olmalıdır. Lydia'da Men'in annesinin Meter adı altında yerel formlara sahip ana tanrıça olduğunu görüyoruz. Hatta Men annesiyle birlikte betimlenmiştir de; Men Phryg başlığı, khiton, hymation ve kısa çizme giymiş, sağ elinde kozalak tutar; ana tanrıça ise polos, göğüs altından bağlanmış uzun bir khiton giymiş, bunun üzerine hymation dolamıştır, sağ elinde patera, sol elinde tympanon vardır[1118]. Bu görünüşüyle tanrıça klasik Anadolulu ana tanrıça betimine uymaktadır. Lydia'da Men'in annesiyle birlikte gösterilmesi Phrygia örneği için de böyle bir ihtimali doğurmuştur. Lydia'da Men'in genellikle ayakta betimlendiğini biliyoruz, annesiyle de bu şekilde gösterilmiştir. Ancak Phrygia'da tanrının yaygın betimleniş tarzı atlıdır. Bu nedenle Men annesiyle gösterilmek istendiğinde tanrıyı bu şekilde tasavvur etmiş bir anlayış atlı tasvir tarzını tercih etmiş olabilir. Sonuç olarak bizce Anıtkaya heykelciğindeki ikili Men ve Meter

[1117] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.88-89; s.95, resim.8.

[1118] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.174, A8; 1976, **a.g.e.**, lev.I, A8.

olabilir. Yayında burada bulunmuş pek çok heykelciğin ana tanrıçaya ait olduğu görünmektedir[1119].

Atlı, meşaleli, şua taçlı, boğaya basan tanrı başlığı altında yayımlanmış VIII.1 no.lu heykelcik *'kısa khiton giyimli, sağ elde omzuna yasladığı meşaleyi tutar pozisyonda, ilerleyen at sırtındaki Men, bukraniona basıyor, atın sağ ön bacağı ise bir nesneye basıyor'* olarak tanımlanmıştır. Buna göre elinde meşale olan atlı figür bukraniona basmış, at ise başka bir nesneye basmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz Altıntaş stelinde Men'in atı sağ ön ayağı ile yerde uzanmış boğanın başına basmaktadır[1120]. Boston rölyefinde ise Atın sağ ön ayağı ile bukraniona bastığını söylemiştik[1121]. Bu Anıtkaya heykelciğinde ise Men'in hem atlı olduğu hem de bukraniona bastığı söylenir, bu konuya bir açıklık getirilmemiştir. Atın ayağının altında bulunan nesne de büyük olasılıkla katalogumuzdaki atlı heykellerde de olan destek olmalıdır. Figürün -ne şekilde olduğu açık olmasa da- bukraniona basıyor olması en azından onun Men olabileceğini gösterir ancak boğaya ya da boğa protomuna basan tek tanrı Men değildir, Phrygia'da tapım gören tanrılardan Sabazios da bukraniona basar şekilde gösterilir[1122]. Ancak atlı olarak böyle bir örneği bilinmemektedir. Figürün elinde omzuna yasladığı meşale olduğu söylenmiştir. Men bu şekilde omzuna yaslayarak palmiye dalını taşır, yukarıda bu örneklerden bahsetmiştik. Eğer atlı gerçekten Men ise ve taşıdığı meşale ise bu örnekte Men-Helios synkretizmi gerçekleşmiş olabilir. Ayrıca *'heykelcik üzerindeki atribütlerin şua tacı* (bundan tanımda söz edilmemiştir), *meşale, boğa başı olduğu ve figürün atlı olduğu göz önüne alınırsa yine Men, Sabazios, Mithras ve Helios gibi bir tanrının tasvir edildiği düşünülmelidir*' diye eklenmiştir.

Ayakta, meşaleli, şua taçlı, pateralı tanrı başlığı altında anlatılmış IX.1 no.lu eser, '*sol bacağının yarısı eksik, cepheden, kısa khitonlu, boyun pelerinli (khlamysli), başta şua taç, sağ elde patera, sol elde omuza yaslanan meşale tutar pozisyonda işlenmiş Helios-*

[1119] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.86-87, resim.5.

[1120] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.318, no.507.

[1121] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.13; 1971, **a.g.e.**, s.79, no.123, lev.LVIII.

[1122] Gicheva, R., **a.g.e.**, s.1070, Sabazios 6, lev.724. Sabazios'un bukraniona basar şekilde gösterildiği bu heykelcik Afyon Arkeoloji Müzesi'ndedir.

Men' olarak tanımlanmıştır[1123]. Resmi (9) de verilen bu eserin Helios olma ihtimali daha yüksektir (lev.VIII, res.61). İkonografik olarak yukarıda Helios heykelciklerinden bahsederken değindiğimiz Eskişehir Müzesi A.93.74 envanter no.lu Helios heykelciği ile benzerdir (lev.VIII, res.62).

Ayakta, meşaleli, pateralı tanrı başlığı altında verilmiş X.1 no.lu eser *'cepheden ayakta, kısa khiton giyimli ve omuz mantolu, sol elde omuza yaslanan meşale, sağ elde tabak tutan saçları uzun ve sakallı tanrı'* olarak tanımlanmıştır, sağ tarafında '*dikdörtgen kesitli ve kadın başı kabartmalı sunak'* bulunduğu belirtilmiştir. *Meşaleden ve pateradan dolayı Men, Zeus Sabazios olarak kendini tanıtan bir tanrı olarak görülmelidir, sağ elde tabak tutması Zeus Sabazios tipine uyuyor ancak sol elde tuttuğu meşale onu Men ile ilişkilendiriyor* diye de eklenmiştir[1124]. Meşaleyle ilgili konuya yukarıda değinmiştik. Eserin foroğrafı da verilmiştir, Men hiçbir zaman buradaki figürde olduğu gibi yaşlı, sakallı bir erkek olarak betimlenmemiştir. Sonuçta bu heykelcik Men olamaz. Bahsettiğimiz bu eserler M.S. 4. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir[1125].

Bu eserler dışında Anıtkaya'dan Hekate, Kybele, Poseidon, Apollon, Herakles gibi tanrıların heykelcikleri ve pişmiş toprak kandil, meyvelik, metal küçük buluntular ve cam boncuk da ele geçtiği aktarılmıştır. Bunların tüf kayaya oyulmuş çukur içerisinde ele geçmiştiği, bu eserlerin yanı sıra insan ve hayvan iskelet parçalarının da ortaya çıkarıldığı belirtilmiştir[1126]. Bu iskelet parçalarının ne şekilde ele geçtiği, bir mezarın söz konusu olup olmadığını bilmemekteyiz, ancak adak heykelciklerinin çok sayıda olması buranın bir kutsal alanla ilişkili olup olamayacağı sorusunu aklımıza getirmiştir. Belki de burası bir kutsal alana ait, adak eşyalarının konulması için açılmış çukurdu. Buraya kasabada yapılan kanalizasyon çalışması sırasında rastlanmıştır, bu da gösterir ki söz konusu alan modern yerleşimin altındadır ve eğer bir kutsal alan varsa bu da modern yerleşimin altında olmalıdır. Eğer böyle bir ihtimal varsa, kutsal alanın burada

[1123] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.89; s.96, resim.9.

[1124] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.89; s.96, resim.10.

[1125] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.92.

[1126] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.85.

eserleri bulunmuş hangi tanrıya ait olabileceği sorusu akla gelir. Eserlerden sadece ikisi yazıtlıdır. Bunlardan biri III.2 no.lu atlı Men heykelciğidir. Yazıttan ismi okunamayan kişinin sahibi adına bunu sunduğunu öğreniyoruz[1127]. Diğer yazıtlı eser ise bizim Helios olarak tanımladığımız IV.1 no.lu atlı heykelciktir. Yukarıda söylediğimiz gibi bu heykelcik Men Siridianos'a sunulmuştur. Tanrının bu epithetiyle başka bir yerde karşılaşılmamıştır. Tanrının buradaki yerel tapınımını gösteren toponym bir epithet olabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Helios olma ihitimali olan bu heykelcik Men'e sunulmuştur. Böyle bir şeyi ancak tanrının kutsal alanında görebiliriz. Men ve Artemis heykellerinin Helios Apollon Kisauloddenos'un kutsal alanına sunulmuş olduğunu gösteren Smyrna (İzmir) orijinli yazıt buna bir örnektir[1128]. Bu heykelcikteki yazıt da burada Men kutsal alanı olabileceğine dair çok küçük de olsa bir ihtimali gösterir. Tabi bunun için öncelikle kutsal alan varlığına dair kesin veriler olması gerekir.

Selmea'da (Gözören) bulunmuş iki altar üzerinde Men ayakta tasvir edilmiştir. Tanrının rölyefleri altarların ön yüzünde yer alır. Bunlardan ilkinde tanrıyı bir pedestal üzerinde ayakta dururken görmekteyiz. Rölyef kötü bir işçiliğe sahiptir. Omuzları üzerinde hilalin uçları seçilmektedir. Sağ kolunu aşağı uzatmıştır, bu elinde tanımlanamayan bir nesne tutar. Sol kolunu yana açarak yukarı kaldırmıştır, bu eliyle mızrak ya da asa tutmaktadır. Rölyefin üstünde adak yazıtı yer alır. Altarın yan yüzlerinde boğa başı ve üzüm salkımı rölyefleri vardır[1129] (lev.VIII, res.63). Calder'in çiziminden bildiğimiz diğer altarın sağ üst köşesiyle sağ kenarı ve alt kısmı kopmuştur. Ön yüzde ayakta duran Men rölyefi vardır. Altarın alt kısmıyla birlikte Men tasvirinin de alt kısmı kırılmıştır. Tanrı bu tasvirde Phryg başlığı giymiştir. Omuzları üzerinde hilal vardır. Sağ kolunu aşağı uzatmıştır. Sol kol yana açılmıştır ve dirsekten bükülerek havaya kaldırılmıştır. İlk örnekte olduğu gibi bu elinde asa ya da mızrak tutuyor olabilir. Rölyefin üstünde adak yazıtı vardır. Altarın yan yüzünde üzüm salkımı, arka yüzünde çelenk vardır[1130] (lev.VIII, res.64).

[1127] İlaslı, A., **a.g.e.**, s.87.

[1128] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.14, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.19-20, no.28.

[1129] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.221; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.244, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.18; 1971, **a.g.e.**, s.71, no.108.

[1130] Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.245; s.133; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.19; 1971, **a.g.e.**, s.71-72, no.109.

Kottiaeum'dan (Kütahya) bulunmuş bir mezar steli üzerinde diğer tanrılarla birlikte Men'in de rölyefi yer alır. Men burada yanaklıklı Phryg başlığı, yarım kollu bir tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Hymationun göğüs üzerindeki kıvrımları 'U' şeklindeki kıvrımlarla gösterilmiştir. Tunika göğüs altından bir kuşakla bağlanmıştır; kollarındaki ve etek kısmındaki kıvrımları dikey, paralel çizgilerle verilmiştir; eteğin uç kısmı sık çizgilerle işlenmiştir. Tanrı yuvarlak yüzlüdür, yüz detayları işlenmiştir. Kollarını aşağı uzatmıştır, sol elinde bu koluna ve omzuna dayadığı palmiye dalını taşımaktadır. Eserin tamamı gibi Men rölyefi de özenli bir işçiliğe sahiptir[1131] (lev.VIII, res.65).

Synaus'tan (Simav) bulunmuş bir adak stelinin ön yüzünde dörtgen bir niş içinde ayakta Men rölyefi vardır. Nişin alt kısmı hafifçe dışarıya çıkıntılı yapılarak pedestal görünümü verilmiştir. Men Phryg başlığı, kolsuz khiton ve hymation giymiştir. Yüzü tahrip olmuştur. Başının iki yanında hilalin uçları görülmektedir. Sağ kolunu yana açmıştır, bu eliyle bir mızrak ya da asa tutar. Sol kolunu dirsekten bükmüştür ve bu elinde çam kozalağı tutar[1132] (lev.VIII, res.66). Gerek stelin aşağıdan yukarıya doğru daralan formu, gerekse Men'in niş içinde yer alan tasviri ve aşağıda bahsedeceğimiz yazıt dolayısıyla eser Lydia özelliği gösterir. Yayınlarda eserin buluntu yeri olarak kesin olarak Synaus verilir, bu benzerlik yerleşimin Lydia bölgesine yakınlığından kaynaklanıyor olmalıdır. Lydia'dan Philadelphia'dan (Alaşehir) Synaus steliyle çok benzer bir eser ele geçmiştir. Stelin formu, Men rölyefinin stele yerleştirilişi, Men'in ikonografik özellikleri neredeyse tamamen aynıdır, tek fark hilalin biraz daha aşağıda yer almasıdır[1133] (lev.VIII, res.67).

[1131] Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1395, res.4670; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2768; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.64, lev.XVI; Gruppe, O., **a.g.e.**, s.1289, dn.2; Mendel, G., **a.g.e.**, s.314-317, no.1077; Rostovzeff, M.I., **a.g.e.**, s.256, lev.XLVI, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.11; 1971, **a.g.e.**, s.64-65, no.99, lev.XLIII.

[1132] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2701; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.3; Buresch, K., **a.g.e.**, s.87, 197; Deismann, A., **a.g.e.**, s.328, fig.60; Herrmann, P., **a.g.e.**, s.47, dn.183; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.59, no.90, lev.XXXVIII.

[1133] Hasan Malay, **Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum**, Österreichisch Akademie der Wissenshaften-Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften, 237.Band/Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris Nr.19 (Viyana: der Österreichischen Akademie der Wissenssenschaften, 1994), no.167; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.61, no.52.

Kadoi'dan (Gediz)[1134] (lev.VIII, res.68) ve Kaulaenon Katokia'dan (Elmacık)[1135] (lev.VIII, res.69) birbirine oldukça benzer iki stel ele geçmiştir. Steller kemerlidir, kemerin tepe akroteri tam, köşe akroterleri yarım palmet şeklindedir. Gövde kenarlarda -Kaulaenon stelinde bezemeli başlıklara sahip- iki anta ile sınırlandırılmıştır. Men bu alan içine yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Bu özellikle Kaulaenon stelinde o kadar belirgindir ki tanrı nişin içindeki bir heykel gibi durmaktadır. Kadoi stelinin ne yazık ki sadece üst kısmı korunmuştur. Korunan kısma Men rölyefinin omuzlarıyla birlikte başı ve sol eli de dahildir. Kaulaenon stelinin alt kısmında silme ve silmenin altında sap vardır. Sütun kaideleri kademelidir. Men niş içinde, silme üzerinde ayakta durur. Sağ kolunu yana açarak dirsekten bükmüştür, bu eliyle mızrak tutar. Sol kolunu dirsekten bükerek göğsüne yasladığı çam kozalağını tutar. Sol bacağı dizden bükülmüştür, bu ayağıyla yerde uzanan boğanın başına basar. Daha gerideki sol ayağı düz bir şekilde yere basar. Men yanaklıklı Phryg başlığı giymiştir. Başlığı altından alnı çevreleyen saçlar görünmektedir. Yuvarlak, dolgun yüzlü, büyük burunlu, iri gözlü, dolgun dudaklıdır. Omuzlarının üzerinde hilal vardır. Diz hizasında, uzun kollu tunika ve kısa çizme giymiştir. Belden bağlı tunika yukarı çekilip kuşak üzerine düşürülmüş şekilde gösterilmiştir (kolpos oluşturulmuştur). Paralel sık çizgilerle giysi kıvrımları işlenmiştir. Silme üzerine uzanmış boğa Men tasviri gibi yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Altıntaş stelinde oldu gibi boğanın gövdesi profilden başı cepheden gösterilmiştir. Buradaki fark tanrının atının değil kendisinin boğaya basıyor olmasıdır. stelin silmesinde adak yazıtı vardır. Kadoi stelinde Men daha ince uzun bir görünüşe sahiptir. Başın tepesine oturtulmuş Phryg başlığı yanaklıksızdır. Saçlar yine başlığın altından alnı çevreler. Yüz daha ince bir görünüme sahiptir, gözler iri, burun büyüktür. Omuzlar üzerinde yer alan ince hilal yana doğru açılmış ve uçları yukarı kıvrılmıştır. Tanrı uzun kollu tunika giymiş olmalıdır. Giysi kıvrımları yine sık, paralel çizgilerle gösterilmiştir. Bu sefer mızrağı sol eliyle tutmaktadır ve diğer örnekte parmaklarını hafifçe kıvırıp mızrağı kavramışken bunda el açık bir şekildedir, yine parmak detayları gösterilmiştir.

[1134] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.325, no.520. Eser Kütahya Müzesi'ndedir.

[1135] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2714, Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.63; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.13, lev.III, no.1; Higgins, R.A., **a.g.e.**, s.47-48, res.5; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.67, no.102, lev.XLV.

Julia-Ipsus'tan (Çay) Men'in terra cotta bir heykelciği bulunmuştur. Heykelciğin başı, sağ eli, sol kolu ve dizden aşağısı ile hilalin sol ucu kopmuştur. Tanrı bir kaide üzerinde ayakta yer alır. Aşağı doğru uzatılmış sağ kol hafif yana açılmıştır, bu duruşundan dolayı sağ elinde kozalak tutmuş olabileceği düşünülmüştür. Sağ kol yana açılıp yukarı kaldırılmıştır, tanrı bu elinde asa tutuyor olmalıdır. Giysi kıvrımları sol bacak üzerinde açılmıştır, bu bacak dizden hafifçe bükülmüştür. Omzundaki izler tanrının yanaklıklı Phryg başlığı giymiş olduğunu gösterir. Omuzları üzerinde hilal yer alır. Kolsuz khiton ve hymation giymiştir. Khitonda kolpos kısmı oluşturulmuştur ve bu giysi göğüs altından bağlanarak ön tarafta kuşağın uçları birbirinin içinden geçirilmiştir. Hymation göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşturur, arkaya atılan kısmı uzundur[1136] (lev.VIII, res.70).

Phrygia'da Men baş ve büst şeklinde betimlenmesine sık rastlanmaz. Zaten bu, genel olarak da tanrının yaygın tasvir biçimi değildir. Aouda(?)'dan (Avdan) bulunmuş altarın ön yüzünde hilal içinde Men başı vardır. Yüz detayı belli değildir. Rölyefin altında ise adak yazıtı yer alır[1137] (lev.VIII, res.71). British Museum'daki bir stel üzerinde de Men'in baş olarak hilal içinde betimlendiğini görüyoruz[1138] (lev.VI, res.43). Çok daha iyi bir işçiliğe sahip bu eserde Men'in başında şua tacı vardır. Bu, tanrının Helios'la synkretize olduğunu gösterir. Bizim örneğimizde ise böyle bir şey yoktur.

Akmonia'dan (Hasanköy) bulunmuş üçgen alınlıklı bir stelin tymanonunda Men büstü yer alır. Tanrı yanaklıklı Phryg başlığı giymiştir, saçları başlığın altından, boncuk dizisi şeklinde alnı çevreler. Yüz dolgundur, tahrip olduğundan detayları anlaşılamaz. Omuzları üzerinde hilalin uçları görünmektedir. Giysi kıvrımları gösterilmiştir[1139] (lev.VIII, res.72).

[1136] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.27, no.27, lev.VI, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.74-75, no.116, lev.LI.

[1137] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.65, no.133, lev.38; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.62-63, no.95.

[1138] Legrand, A., 1904 b, **a.g.e.**, s.1395, res.4671; Nilsson, M.P., **a.g.e.**, lev.13, no.1; Rostovzeff, M.I., **a.g.e.**, s.256, lev.46, no.1; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.22; 1971, s.90-91, no.142, LXVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.463, no.1, lev.139, Men 1.

[1139] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.65-66, no.100, lev.XLIV.

2. MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ EPİGRAFİK BELGELER

Phrygia bölgesinde bulunan bu çok sayıdaki eser Men'in burada çeşitli kutsal alanları olabileceğine işarettir. Bize bu konuda kesin bilgi verebilen yazıtlar da vardır. Tuz Gölü yakınlarındaki Beşkavak'ta bulunmuş yazıt burada Men tapınağı olduğunu gösterir[1140]. M.S.89-90 yıllarına tarihlenen yazıt, Men kültüyle ilgili Phrygia'da ele geçmiş bilinen en erken buluntu olduğu için de ayrıca önemlidir. Lucius Sergius Korinthos tarafından tapınağa adanmıştır. Bu kişinin bölgede önemli ölçüde mülkiyeti olan, Sergius Paulius'un azatlısı olabileceği tahmin edilmiştir. Beşkavak'ın antik adı bilinmemektedir, yazıtta Men'in adından sonraki kısım eksiktir, araştırmacılar buraya kentin adından türetilmiş Men'in toponim epithetinin gelmiş olabileceğini belirtmişlerdir[1141]. Lane, buranın Lydia'da da örneklerine rastlandığı gibi küçük köysel bir kutsal alan olabileceğini düşünmüştür[1142].

Eumenia'da (Işıklı) bulunmuş bir yazıttan, adak sahibi Monimos'un resmi bir görevli gibi kentteki pek çok rahipliği elinde bulundurduğunu öğreniyoruz. Bunlar Men rahipliğiyle birlikte Zeus Soterius, Apollon, Meter Agdistis; Agathos Daimon ve Sebaste Eirene rahiplikleridir. Ayrıca Monimos'un lampadarkhes (meşale taşıyıcı) olarak onurlandırıldığı da belirtilmiştir. Bu dini festivaldeki bir görev olmalıdır[1143]. birbirleriyle ilişkili olabilir. Eumenia yazıtında Men Askaenos epithetiyle anılmıştır.

Phrygia'da bulunmuş epigrafik belgeler genellikle adak stellerine eşlik eden basit adak yazıtlarıdır. Bu kısa yazıtlar ne yazık ki kültün içeriğiyle ilgi fazla bilgi vermezler. Yazıtlar bölgede tüm toplum adına adak yapılması gibi bir gelenek olduğunu gösterir. Özellikle Kuzey Phrygia'dan ele geçmiş yazıtlarda Men'e tüm halkı koruması için yakarılmıştır. Bu yakarıda Men sıklıkla σωτηρια (kurtarıcı) olarak nitelenmiştir.

[1140] Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.105, no.486, lev.27; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.20; 1971, **a.g.e.**, s.73, no.111, lev.XLIX.

[1141] Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.xxv.

[1142] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.45.

[1143] Drexler,W., a.g.e, s.2712; Ramsay, W.M., 1895, **a.g.e.**, s.246; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62; R. Cagnat, **a.g.e.**, no.739; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.12; Vidman, L., **a.g.e.**, s.159, no. 311; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.66, no.101.

Alianon'da (Kırgıl) bulunmuş bir stel üzerindeki adak yazıtı Men'e tüm toplumu koruması için yakarıldığını gösterir. Alianon katoikia (Alianon kasabası) adına sunulmuştur. Men οσιως και δικαιως (aziz ve adil) olarak nitelendirilmiştir. Perdrizet yazıtın Alianon katokia'nın herhangi bir tehlikede Men'in yardıma çağırdığını ve bu tanrının himayesinde olduğunu gösterdiğini söylemiştir. Eser M.S. 190-191 yıllarına tarihlendirilmiştir[1144].

Oueza(?)'dan (Süpüören) bulunmuş bir altarın adak yazıtında Ouezalılar tarafından Men Italikos'a adandığı geçer. Yazıtta geçen εξ επιταγης ifadesi adağın tanrının buyruğuyla sunulduğunu gösterir[1145] (lev.VIII, res.73). Lydia'da tanrının buyruğuyla adaklar gerçekleştirildiğini biliyoruz, burada kullanılan ifade κατ επιταγην'dir[1146]. Ouezaeitai etnik grubu buranın hemen güneyindeki Avdan köyü yakınlarından bulunmuş Zeus Bronton'a ithaf edilmiş bir adak yazıtında da geçmektedir[1147].

Nakoleia'dan (Seyitgazi) bulunmuş bir altar kendilerine κωμηνοι diyen grup tarafından Men'e ve Zeus Benneos'a adanmıştır[1148]. Köylüler anlamına gelebilecek komenoi kelimesi buranın sakinlerini ifade ediyor olmalıydı. Yine burada bulunmuş bir altar

---

[1144] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62-63; Lane, E.N., 1964, a.g.e, s.22-23, no.2; 1971, **a.g.e.**, s.58, no.88. Ayırca burada Phrygia'da sıklıkla Hosios kai Dikaios'a tapıldığını belirtmek gerekir. Genellikle ikiz tanrılar olarak tasvir edilen ve elele tutuşan Hosios ve Dikaios betimlerinde tanrılardan biri gücü temsil eden skeptron ya da metre, diğeri ise adaleti temsil eden teraziyi tutuyordu, bunun için: C.Tanrıver, "A Dedication to Hosios(-on) and Dikaios(-on) from Phrygia", **EpigrAnat** 36: 29-31 (2003). Halkın adalet beklentisini karşılayn bu dinsel kavramla Men'in de nitelendirilmesi burada Lydia'da olduğu gibi tanrının adalet veren olarak görüldüğünü gösterir.

[1145] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.71, no.150, lev.40; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.6; 1971, **a.g.e.**, s.61-62, no.93.

[1146] Drexler, W., a.g.e, s.2703, no.10; Perdrizet, M., **a.g.e.**, s.57, no.4; Buresch, K., **a.g.e.**, s.111, no53; Lane, E.N., 1964, s.16, no.8; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.35-38, no.53-54; s.41-42, no.61; Schwertheim, E., **a.g.e.**, s.357; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, lev.I, A8; Malay, H., 1985 a, **a.g.e.**, s.117, no.9, lev.9; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.62; Şahin, N., **a.g.e.**, s.80-81, 98. Tanrının inananlara nasıl buyurabileceği konusuna Lydia bölümünde değinmiştik.

[1147] Drew-Bear, T., 1990, **a.g.e.**, s.1998-2001.

[1148] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.101, no.210, lev.48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.10a; 1971, **a.g.e.**, s.63, no.97. Yazıtın doğru okunduğu kesin değildir.

Αεζηνοι ενχωριοι tarafından Men Touitenos'a adanmıştır. Enkhorioi'un köylüler anlamına gelebileceği önerilmiştir[1149]. Aezenoi için bir açıklama yapılmamıştır, bilinen Aizanoi (Çavdarhisar) ile bir ilişkisi olup olmadığına değinilmemiştir, ancak bu iki altarın da Nakoleia çevresinden köylüler tarafından bulunduğu belirtilmiştir[1150] (lev.VIII, res.74).

Bireysel bir adağın tüm toplum adına yapıldığı örnekler de vardır. Çoğu'da bulunmuş bir sütun üzerindeki yazıt, Dioteimos oğlu Demostenes'in[1151] υπερ δημου Απολλωνων yani Appola halkı adına soteria Men Askaenos'a (bunu) sunduğunu gösterir[1152]. Bu yazıt üzerine Calder Appola'yı Çoğu'ya lokalize etmiştir[1153]. Lane de bu adağın buluntu yerini 'Appola?: Çoğu' şeklinde yayımlamıştır[1154]. Ancak Drew-Bear bu lokalizasyonu doğru bulmaz. Appola'daki Zeus Alsenos kültünden bahsederken, Zeus Alsenos tapınağının Çoğu'da değil Yanal Mevkii'nde olduğunu, Çoğu'nun Appola ile özdeşleştirilmesinin kanıtlanamadığını söylemiştir. Appola'ya ait tüm adakların Çoğu'da bulunmasının nedenini buraya Yanal Mevkii'nden getirilmiş olmalarına bağlar. Demos Appola adına Men'e yapılmış adak da aynı yolu izlemiş olmalıdır demiştir. Sonuçta Drew-Bear Appola'nın Çoğu olmadığını bu antik kentin Yanal Mevkii'ne lokalize edilmesi gerektiği kanısına varmıştır[1155].

Selmea'da (Gözören/Kozviran) bulunmuş bir altar δημος Σελμηνων yani Selmenos halkı tarafından Men'e adanmıştır[1156] (lev.VIII, res.63). Aynı yerde bulunmuş bir başka

---

[1149] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.105.

[1150] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.100, no.208, lev.48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.10; 1971, **a.g.e.**, s.64, no.98.

[1151] Calder, W.M., 1928, **a.g.e.**, s.231'de isimleri bu şekilde tamamlamıştır. Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.30'da bu konuda alternatifler sunmuştur.

[1152] Calder, W.M., 1928, **a.g.e.**, s.231, no.436; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.15; 1971, **a.g.e.**, s.69, no.105; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.30, no.3, lev.8 I3.

[1153] Calder, W.M., 1928, **a.g.e.**, s.231.

[1154] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.69, no.105.

[1155] Drew-Bear, T., 1990, **a.g.e.**, s.1921.

[1156] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.221; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.244, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.18; 1971, **a.g.e.**, s.71, no.108.

yazıtta Men'e -bu yerleşimin adından gelen toponym epithet Selmeenos ile- bireysel adakların yapıldığını da gösterir. Bu altar Aurelius Papas Gaios oğlu Gaios Papas adına soteria Men Selmeenos'a adanmıştır[1157] (lev.VI, res.48). Eser Aurelius cognomeni nedeniyle M.S. 212'ye tarihlendirilmiştir[1158].

Bölgede tüm halk adına yapılan adakların yanı sıra belli bir grubun yaptığı adak örneği de vardır. Bu topluluğa φρατρα adı veriliyordu. Buresch bunun bir kült organizasyonun adı olduğunu[1159], Herrmann da bu grubun başkanına αγωνοθετης dendiğini belirtmiştir[1160]. Sebaste Phrygiae (Sivaslı) yakınlarından bulunmuş bir stel üzerindeki atlı Men rölyefine eşlik eden adak yazıtı bu stelin tanrıya bir phratra tarafından adandığını gösterir[1161] (lev.I, res.46). Bu phratra iki özel isimle adlandırılmıştır, bu isimlerin her biri bir genetif, bir akuzatif formda iki isimden oluşur: Ηλιοφωντος Αντιοχου και Ποπειου Μαρκου. Bu isimlerden genetif olanlar aile adını gösteriyor olmalıdır. Men Askaenos'a adanmış bu yazıtta M.S. 169-170 tarihi verilmiştir. Böyle bir örnek Pisidia'nın Phrygia sınırındaki bir yerleşimi olan Plouristra(?)'dan (Pise/ Başköy) ele geçmiştir. Bu yazıtta da sadece adı belirtilen phratranın Men Plouristreos'a adağı olduğu belirtilmiştir[1162]. Ne yazık ki phratraların Men kültü içindeki varlıklarının gösteren bu yazıtlar, bu birliklerin içerikleriyle ilgili herhangi bir bilgi vermezler.

[1157] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.220; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.243, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17; 1971, **a.g.e.**, s.70, no.107; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328.

[1158] Roma İmparatoru M. Aurelius Caracalla M.S.212 yılında çıkardığı Constitutio Antoniana adı verilen yasa ile imparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm bireylere vatandaşlık hakkı tanımış ve bu yoldan vatandaşlık hakkı kazanan herkes, bu imparatorun praenomen'i olan Aurelius ya da Aurelia isimlerini kullanmaya başlamıştır. Bu nedenle, bu praenomen'lerin geçtiği yazıtlar M.S. III. yüzyıla tarihlendirilebilir, bunun için: Hasan Malay, **Epigrafi** (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1987), s.31.

[1159] Buresch, K., **a.g.e.**, s.130.

[1160] Herrmann, P., **a.g.e.**, s.103.

[1161] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Ramsay, W.M., 1883, **a.g.e.**, s.417, no.31; 1895, **a.g.e.**, s.609, no.506; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62; Buresch, K., **a.g.e.**, s.131; Robert, L., 1946, **a.g.e.**, s.60, dn.3, lev.III A; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.57, no.87; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.175, no.313.

[1162] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.10; 1971, **a.g.e.**, s.82-83, no.127.

Bölgedeki yazıtlarda soteria kavramıyla sıkça karşılaşırız. Lane, tanrının bu şekilde kurtarıcı olarak nitelendirilmesinin, hastalıklardan ve diğer fiziksel tehlikelerden korumasıyla ilgili olması gerektiğini söylemiştir[1163]. Lydia'da tanrı iyileştirici bir karaktere sahip olmasına rağmen soteria olarak nitelendirildiği örnek azdır[1164], ancak Phrygia'da çok sayıda yazıtta soteria kavramına rastlarız. Tanrıya bireysel kurtuluş için yakarıldığı gibi[1165] tüm toplumun[1166] ya da aile üyelerinin[1167] kurtuluşu için de dua edilmiştir.

Yazıtlar Men'in bölgede çeşitli epithetler aldığını gösterir. Oueza?'da (Süpüören) Italikos[1168], Aouda(?)'da (Avdan) [1169] ve Serea(?)'da (Kuyucak)[1170] Ouranios, Nakoleia'da (Seyitgazi) Kolianokometes[1171] ve Toutenos[1172], Appola'da[1173] (Yanal

[1163] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.40.

[1164] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.25-26, no.41; s.47-48, no.72.

[1165] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.220; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.243, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17; 1971, **a.g.e.**, s.70, no.107; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328.

[1166] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62-63; Calder, W.M., 1928, **a.g.e.**, s.231, no.436; Lane, E.N., 1964, a.g.e, s.22-23, no.2; s.24, no.15; 1971, **a.g.e.**, s.58, no.88; s.69, no.105; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.30, no.3, lev.8 I3.

[1167] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Radet, G., **a.g.e.**, s.573, no.23; Ramsay, W.M., 1915, **a.g.e.**, s.184, fig.4; Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, no.R7; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.4-5; 1971, **a.g.e.**, s.59-61, no.91-92; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.176, no.316; s.181-182, no.329.

[1168] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.71, no.150, lev.40; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.6; 1971, **a.g.e.**, s.61-62, no.93.

[1169] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.65, no.132-133, lev.37; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.7-8; 1971, **a.g.e.**, s.62-63, no.94-95.

[1170] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, R7; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.60-61, no.92; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181-182, no.329.

[1171] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.100, no.209, lev. 48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.9; 1971, **a.g.e.**, s.63, no.96, lev.XL.

[1172] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.100, no.208; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.10; 1971, **a.g.e.**, s.64, no.98.

[1173] Calder, W.M., 1928, **a.g.e.**, s.231, no.436; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.15; 1971, **a.g.e.**, s.69, no.105; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.30, no.3, lev.8 I3.

Mevkii), Sebaste Phrygiae'de[1174] (Sivaslı) ve Eumeneia'da (Işıklı)[1175] Askaenos, Selmea'da (Gözören) Selmeenos[1176], Kottiaeum'da (Kütahya) Akraios[1177] epithetlerini almıştır.

3. MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ NUMİSMATİK BELGELER:

Phrygia İmparatorluk dönemi sikkelerinde Men tasviri bilinen 23 kent üzerinde yer alır. Bu sikkeler Phrygia bölgesinin kuzeyinde güneyine, doğusundan batısına kadar dağılmıştır. Akkilaion (Alpu yakınlarında), Alia (Kırka), Apameia (Dinar), Eriza (Gölhisar ile Acıpayam arasımda), Grimenothrai (Ortaköy), Hadrianopolis (Ilgın-Doğanhisar arası), Hierapolis (Pamukkale), Hydrela (Sultanhisar yakınları), Hyrgeleis (Bekilli-Demirci arası), Julia-Ipsus (Çay), Kibyra (Gülhisar), Kidyessos (Küçükhöyük?), Kolossai, Metropolis (Tatarlı), Midaion (Karahöyük), Nakoleia (Seyitgazi), Palaibeudos, Philomelion (Akşehir), Prymnessos (Sülün), Sebaste (Sivaslı), Siblia (Gümüşsu), Synnada (Şuhut) ve Temenothyrai (Uşak) kentleri Men ile ilgili sikkelerin ele geçtiği Phrygia kentleridir. Bunlardan Hierapolis, Julia, Nakoleia ve Sebaste'de aynı zamanda kültle ilgili epigrafik belgelerde ele geçmiştir. Bu sikkelerden

---

[1174] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Ramsay, W.M., 1883, **a.g.e.**, s.417, no.31; 1895, **a.g.e.**, s.609, no.506; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62; Buresch, K., **a.g.e.**, s.131; Robert, L., 1946, **a.g.e.**, s.60, dn.3, lev.III A; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.57, no.87; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.175, no.313.

[1175] Drexler,W., a.g.e, s.2712; Ramsay, W.M., 1895, **a.g.e.**, s.246; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62; R. Cagnat, **a.g.e.**, no.739; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.12; Vidman, L., **a.g.e.**, s.159, no. 311; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.66, no.101.

[1176] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.220; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.243, 245, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17, 19; 1971, **a.g.e.**, s.7-2, no.107, 109; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328.

[1177] Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.31, no.5, lev.9 II 5.

en erkeni Augustus dönemine (M.Ö.27-M.S.14)[1178], en geçi ise Gallienus dönemine (M.S. 253-268)[1179] tarihlendirilmiştir.

Phrygia sikkelerinde Men büst şeklinde, ayakta ve atlı olarak tasvir edilmiştir (tablo I). Ayakta tasvirlerinde ellerinde kozalak ve asa ya da patera ve asa tutmaktadır, bazen bu şekilde bukraniona bastığı da olur (lev.IX, res.75). Bazen de yanında bir altar yer alır. Antiokheia tipinde betimlendiği[1180] (lev.IX, res.76) ya da boğaların çektiği biga içinde gösterildiği[1181] (lev.IX, res.77) örneklerde vardır (tablo II). Atlı tasvirlerinde ise genellikle elinde bir şey tutmaz. Nadiren bu şekilde mızrak[1182] (lev.III, res.72) veya labrys[1183] (lev.IX, res.79) taşıdığı örneklere rastlanır (tablo III). Sikkelerin bir yüzünde Men büstü yer alırken alışık olunduğu üzere diğer yüzde de genellikle imparator büstü yer alır. Ancak bazı örneklerde Selene[1184], Herakles[1185], Zeus[1186], Artemis[1187],

[1178] Imhoof-Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.747, no.737; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2718; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.28, Philomelion 2, lev.VII, no.8; s.29, Siblia 2; 1971, **a.g.e.**, s.72, Philomelium 2, lev.XXVI; s.75-76, Siblia 2, lev.XXVII; Hans von Aulock, **Münzen und Städte Phrygiens II.** Istanbuler Mitteilungen Beiheft 27. (Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1980), s.152, no.876-882.

[1179] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2719, res.7; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.417, no.42, lev.LIII, no.7; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.29, Sebaste 5; s.30, Temenothyrae 7, lev.VIII, no.6; 1975 a, **a.g.e.**, s.74-75, Sebaste 5, lev.XXVII, s.81-82, Temenothrae 11, lev.XXIX.

[1180] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.66, Julia 3, lev.XXIV, Julia 3.

[1181] Imhoof-Blumer, F., 1890, **a.g.e.**, s.725, no.640; Drexler, W., **a.g.e.**, s.2719, res.7; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.412, no.21, lev.XLVIII, no.1; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.30, Temenothrae 5-7, lev.VIII, no.6; 1975 a, **a.g.e.**, s.80-82, Temenothrae 7, 8, 11, lev.XXIX.

[1182] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.64, Hydrela 3, lev.XXIII.

[1183] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.45, no.6, 9; Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e.**, s.196, no.10, lev.VI, no.26; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.24, Alia 4-5, lev.VI, no.10; Kraft, K., **a.g.e.**, s.51, A, lev.102, 1; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.52-53, Alia. 4-6, lev.XX; von Aulock, H., 1980, **a.g.e.**, s.97-98, no.89-93, 104-112.

[1184] Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.25, Cibyra 2; 1975 a, **a.g.e.**, s.54-55, Cibyra 2, lev.XXI.

[1185] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2715; Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s.104, no.7; 1975 a, **a.g.e.**, s.55, Cibyra 4, lev.XXI.

[1186] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.60, Hierapolis 4, lev.XXII. Ayrıca von Aulock, H., 1980, **a.g.e.**, s.132, no.586-591'deki Kidyessos sikkelerinde tahtta oturan Zeus'un karşısında ayakta, Phryg şapkalı, kısa kıyafetli, sağ elinde kap, sol elinde asa tutan figürün Men olabileceği söylenmiştir.

[1187] Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.271, no.1, lev.XXXIII, no.1; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.27, Hydrela 1-2; 1975 a, **a.g.e.**, s.69, lev.XXIII.

Dionysos[1188], Asklepios[1189], Hygeia[1190], Athena (Roma?)[1191], Tykhe[1192] gibi başka tanrı ve tanrıçaların betimleri de vardır.

Phrygia'da numismatik belgeler içinde Julia (Çay) sikkelerinin önemli bir yeri vardır. Kentin Aemilianus (M.S.253) dönemine ait bir sikkesinin arka yüzünde Men'i distylos bir tapınağın içinde sağ elinde patera, sol elinde asa ve ayağının altında bukranion ile görmekteyiz[1193] (lev.IX, res.80). Ayrıca Sebaste'nin Temenothyrai ile homonia sikkelerinde kentin Tykheleri el sıkışırken Men heykelciği aralarında yer alır[1194]. Bu örnekler, bu kentlerde Men kutsal alanı olduğunun kanıtlarıdır.

[1188] Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.273, no.2; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.27, Hyrgaleis 1, lev.VII, no.4; 1975 a, **a.g.e.**, s.65, Hyrgaleis 1, lev.XXIV.

[1189] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2717; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.370, no.7; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.Sebaste 2, lev.VIII, no.1; 1975 a, **a.g.e.**, s.73-74, Sebaste 2, lev.XXVI.

[1190] Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.362, no.5, lev.XLII, no.8; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.28, Prymnessus 1; 1975 a, **a.g.e.**, s.72, Prymnessus 1, lev.XXVI.

[1191] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2718; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.30, Temenothyrae 3-4, lev.VIII, no.4-5; 1975 a, **a.g.e.**, s.79, Temenothrae 3-4, lev.XXVIII.

[1192] Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.361, no.4; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.28, Prymnessus 2, lev.VII, no.10; 1975 a, **a.g.e.**, s.73, Prymnessus 2, lev.XXVI.

[1193] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2713-2714; Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.276, no.4, lev.XXXIII; no.7; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.27, Julia 2; Kraft, K., 1972, **a.g.e.**, lev.52, no.23; Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.66-67, Julia 4, lev.XXIV, Julia 4.

[1194] Head, B.V., 1906, **a.g.e.**, s.417, no.42, lev.LIII, no.7; Forrer, L., **a.g.e.**, s.540, no.7196, lev.257; Lane, E.N., 1967, **a.g.e.**, s.29, Sebaste 5; 1975 a, **a.g.e.**, s.74-75, Sebaste 5, lev.XXVII.

YEDİNCİ BÖLÜM

MEN KÜLTÜYLE İLGİLİ ESKİŞEHİR, AFYON, KÜTAHYA VE PAMUKKALE ARKEOLOJİ MÜZELERİNDEKİ BAZI TAŞ ESERLERİN KATALOGU

1. ESKİŞEHİR ARKEOLOJİ MÜZESİ

Katalog No. 1: Altar. lev.X, res.88

Envanter No: A.145.67
Buluntu Yeri: Belirsiz.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 120 cm. g: 49 cm. k: 39.5 cm. kaide y: 2 cm.

Durumu: Sunağın yüzeyi yer yer aşınmıştır. Atlı figürünün başı ve bacağı ile atın başı kırılmıştır. Figürlerin yüzeyi çok aşınmıştır.

Tanımı: Sunak dörtgen biçimlidir. Üst ve alt silmeler boş bırakılmıştır. Üst yüzeyde ortası çukurlaştırılmış yuvarlak eleman vardır. Ön yüzde pedestal üzerinde atlı rölyefi yer alır, diğer yüzleri bezemesizdir.

Ön yüzdeki figür, sağa doğru ilerleyen atına başı izleyiciye dönük olarak binmiştir. Aşınmadan dolayı figürün detayları seçilememektedir. Başında başlık olup olmadığı anlaşılamamıştır. Omuzlarının üstünde hilale benzer kıvrımlar vardır. Hymation giymiştir. Atın arka sağ bacağında alt diz kirişi belirgindir. Ön sol ayağını havaya kaldırmış, diğer ayaklarını yere basmaktadır, bu ‘adeta yürüyüşü’nde olduğunu gösterir.

Alet İzleri: Sunağın yüzeyinde düz uçlu keski; rölyefin yapımında ise düz ve ince uçlu keski kullanılmıştır.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.182, no.330, lev.19 a.

Katalog No. 2: Adak Steli. lev.X, res.89

Envanter No: A.133.66
Buluntu Yeri/Şekli: Satın alma.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 43,5 cm. g: 30 cm. k: 9,5 cm.

Durumu: Stel atın vücudunu eğik bir çizgi ile ortadan ikiye bölecek şekilde kırılmış ve yapıştırılmıştır, bu kırık arka yüzde alçı ile restore edilmiştir. Kırıkla birlikte atın ağzında, göğsünde ve arka sağ bacağında kopmalar olmuştur. Men'in yüzü ve atın başı aşınmıştır. Stelin kenarlarında yer yer kopmalar olmuştur.

Tanımı: Stelin ön yüzü işlenmiştir, arka yüzü kabaca düzeltilmiştir. Üçgen alınlıklıdır. Alınlık stelin gövdesine göre küçüktür. Gövdede atlı kabartması vardır. Altta yazıtın bulunduğu silme yer alır. Kabartma alınlığa ve silmeye taşmıştır.

Men sağa doğru ilerleyen atına başı sağa dönük şekilde binmiştir. Tanrının cepheden betimlenmiş başı büyük yapılmıştır. Kısa saçlıdır, saçlar başın tepesine oturtulmuştur. Yuvarlak yüzlüdür. Aşınma nedeniyle yüz detayları görülememektedir. Boyun kalındır. Gövde profilden betimlenmiştir. Omuzların hizasında cepheden gösterilmiş hilalin uçları vardır. Tanrı, diz hizasında uzun kollu tunika ve hymation giymiştir. Hymation sağ omuzda yuvarlak bir broşla tunikaya tutturulmuştur ve omuz üzerinden arkaya atılmıştır. Giysi kıvrımları paralel, kesintisiz çizgilerle gösterilerek şematik bir düzenlemeye gidilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, bu eliyle tanrı dizgini tutmaktadır. Sol elinde ise omzuna dayadığı çifte baltayı taşımaktadır.

Atın başı izleyiciye dönüktür. Gür yelesi paralel çizgilerle belirtilmiştir. Kulakları işlenmiştir. Gözü iri, boynu kısadır. Koşum takımından tepelik, boğazaltı, dizgin, hamut ve kuyrukaltı kayışı kabartma olarak gösterilmiştir. Ayrıca tanrı uçları püsküllü eyer üzerinde oturmaktadır. Pazı şişkin, bacaklar kısadır. Karınla pazı çizgi ile ayrılmıştır. Ön sol bacak dirsekten ve dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır, diğer ayakları yere basmaktadır, bu atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Arka bacaklarda art diz kirişleri gösterilmiştir. Kuyruk paralel birkaç çizgi ile düzenlenmiştir. Toynaklar ve paçalar işlenmiştir, taçlar çizgi olarak gösterilmiştir.

Alt silmede üç satır halinde yazıt yer alır:

Γλαυκο[ς]
[..]ανου Μηνι Να–
[..]νω ευχην.

Alet İzleri: Stelin yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Men figüründe konturlar, saç detayı, parmak detayları, giysi kıvrımları, hilalin ve çifte baltanın konturları, atın konturları, yele ve kuyruk kıvrımları, gözü, koşum takımının konturları, eyerin kontur ve detayları, pazıyla karnı ayıran çizgi, taç kısmı ince uçlu keski ile yapılmıştır. Ön yüzde kabartmanın arkasında kalan alan taraklı keskiyle yoğun şekilde taranmıştır. Arka yüzde derin murç izleri vardır.

Yayın: Delemen, İ, 1999, **a.g.e.**, s.176, no.315, lev.18d.

Katalog No. 3: Adak Steli. lev.X, res.90

Envanter No: A.132.66
Buluntu Yeri/Şekli: Satın alma.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 44 cm. g: 20,5 cm. k: 5,5 cm.

Durumu: Kemerin sağ ucunda yüzeyden bir parça kopmuştur. Men'in sağ eli ile bu elindeki obje kopmuştur -objenin sadece uç kısmı korunmuştur. Ayrıca stelin alt kısmında kopmalar olmuştur. Bunlar haricinde stel iyi korunmuştur.

Tanımı: Stel kemerli tipdedir. Yalın kemerin üstünde tepe ve köşelerde olmak üzere üç iri akroter vardır. Önü ve yan kısımları işlenmiştir, arkada akroterlerin olduğu kısımlara şekil verilmiştir, geri kalan yerler işlenmemiştir. Dar ve uzun bir görünüme sahiptir. Akroterler palmet motifiyle bezenmiştir. Kemeri taşıyan payeler iki yandan kabartmalı alanı sınırlandırmaktadır. Bu uzun ve ince payeler bezemesiz başlık ve kaideye sahiptirler. Stelin alt kenarında yüksekçe bir silme bırakılmıştır.

Men rölyefi kemerin hemen altında yer alır. Son derece özensiz ve şematik bir işçilik göstermektedir. Tanrı sağa doğru şahlanan atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Küçük bir gövdenin üzerine oldukça büyük bir baş oturtulmuştur. Başında sivri tepeli bir başlık vardır. Yuvarlak yüzlüdür. İri ve düşük gözler 'U' biçimindeki, büyük burun ile birleşmektedir. Ağız küçük bir çizgi ile gösterilmiştir. Boyun gösterilmemiştir. Giysiler betimlenmemiştir. Sağ kolu yana doğru açılır, bu elinde tuttuğu anlaşılan nesnenin sivri ucu baş hizasında görülebilmektedir. Nesne palmiye dalı ya da kısa bir asa olabilir. Sol eli atın tepesine uzanmıştır, bu elde parmaklar gösterilmiştir.

Men tasviri gibi tanrının bindiği at da şematik yapılmıştır. Atın göz ve ağzı kabaca çizgilerle gösterilmiştir. Sağ kulağı üçgen biçimindedir. Yelesi paralel çizgilerle işlenmiştir. Arka bacaklarında art diz kirişleri görülmektedir. Kabartmada zemin çizgisi ve derinlik yoktur.

Kabartmanın altındaki alanda ve silmede beş satır halinde yazıt vardır:

'Απολώνι–
ος υπερ α–
νυψιου
Μηνι
ευχην

Alet İzleri: Stelin yapımında ince ve düz uçlu keskiyle taraklı keski kullanılmıştır. Yüzey keskiyle düzeltilmiş ve taranmıştır. İnce uçlu keskiyle akroterlerdeki palmet motifleri, kemer, payeler ve silmenin konturları, kabartmanın kontur ve detayları yapılmış, yazıt kazınmıştır.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.176-177, no.317, lev.18e.

Katalog No. 4: Adak Levhası. lev.XI, res.91,92

Envanter No: A.61.92
Buluntu Yeri/Şekli: Satın alma.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 14 cm. g: 13 cm. k: 4.5 cm.

Durumu: Levhanın üst kısmı kopmuş ve eksiktir. Bu kopma Men figürünün başını; omuzların ve göğsün üst kısmını; sağ kolun üstünü ve yan kısmını; sol kolunu; atın başını içerir. Ayrıca atın ön ayağı; kuyruğunun üst kısmıyla kalçasından bir parça kopmuştur. Stelin alt kısmında ise silme olması gereken yüzey kopmuştur. Tanrının sağ omzunun eklem yerinde çatlak vardır. Yüzey aşınmıştır.

Tanımı: Levhanın ön yüzü işlenmiş, arka ve alt kısımlar kabaca düzeltilmiştir. Ön yüzde sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük olarak binmiş Men figürü yer almaktadır. Başın omuzların üst kısmıyla birlikte kopmuş olması burada başla birleşik bir hilal olduğunu düşündürmüştür. Tanrı diz hizasında uzun kollu bir tunika, hymation, tunikanın altına pantolon ve kısa çizme giymiştir. Hymation tunikaya tutturulmuş olmalıdır, göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar yapmıştır. Hymationun arkaya atılan kısmının sağ kol kenarından gösterildiği kırık yerinden anlaşılmaktadır. Tunikanın eteğinde giysi kıvrımları dikey çizgilerle gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür ve bu elinde kozalak tutmaktadır. Atın yele kıvrımları verilmiştir. Koşum takımından kabartma şeklinde yapılmış dizgin görülmektedir. Kalça kavsi belirgindir. Kuyruğu yere kadar uzanmaktadır. Sadece sağ ön ve arka bacağı işlenmiştir. Kırık yerinden sağ ön

ayağın havaya kaldırıldığı yani atın ‘adeta yürüyüşü’nde olduğu anlaşılmaktadır. Art diz kirişi gösterilmiştir.

Alet İzleri: Tanrı ve at figürünün hatlarında, giysi detaylarında, tanrıyla atın kesiştiği yerlerde ince uçlu keski kullanılmıştır. Yüzeylerde düz uçlu keski kullanılmıştır. Atın kuyruğuyla bacağı arası matkapla yuvarlak şekilde oyulmuştur.

Yayımlanmamıştır.

Katalog No. 5: Adak Levhası. lev.XI, res.93

Envanter No: A.58.67
Buluntu Yeri/Şekli: Belirsiz.
Malzemesi: Kireç taşı
Ölçüleri: y: 17.5 cm. g: 15.5 cm. k: 4 cm.

Durumu: Binicinin baş kısmı omuzlarının hemen üstüyle birlikte kopmuş ve eksiktir. Yüzey aşınmıştır. Ön yüzde alt ve arka yüzün neredeyse tamamı kireç kaplıdır.

Tanımı: Ön yüz işlenmiş, arka yüz düzeltilmiş ve kısmen şekil verilmiştir. Kötü bir işçiliğe sahiptir. Ön yüzde pedestal gibi kullanılmış silme üzerinde, sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük olarak binmiş Men olduğu düşünülen atlı figürü yer almaktadır. Başın omuzların üst kısmıyla birlikte kopması burada başla birleşik bir hilal olduğunu düşündürmüştür. Giysi olarak sadece hymation seçilebilmektedir. Sağ omuzda yuvarlak bir broşla alttaki giysiye tutturulan hymation göğüs üzerine sarkmıştır, arkaya atılan kısmı sağ kol yanında yer alan bir parça ile gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, bu elinde tuttuğu nesnenin kozalak olabileceği düşünülmektedir. Acemice yapılmış at figürünün yele ve kuyruğu işlenmiştir, yele kıvrımları yüzeysel olarak gösterilmiştir. Siyah boya ile göz konturu ve bebeği çizilmiştir. Koşum takımından alınsalık kazıma, dizgin kabartma çizgi ile gösterilmiştir. Kalça kavsi belirgindir. Karın bölgesi; kalça, göğüs ve pazılardan daha alçak yapılmıştır. Paça ve

toynaklar özellikle arka ayaklarda belirgindir. Sağ ön ayak dirsekten bükülerek havaya kaldırılmıştır. Sol ön ayak da zeminden yukarıdadır. Arka ayaklar yere basmaktadır. Arka ayakların yere basar, ön ayakların ise havaya kaldırılmış olarak işlenmesi atın şahlandığını gösterir. Ancak burada işçilikteki acemilikten dolayı sol ön ayağın zeminden yukarıda olduğu aslında atın 'adeta yürüyüşü'nde gösterilmek istenmiş olması da mümkündür. Arka yüzde binicinin gövdesi ve atın başı ana hatlarıyla işlenmiştir, diğer yerler düzeltilerek bırakılmıştır.

Alet İzleri: Adak levhasının yapımında düz uçlu ve ince uçlu keski kullanılmıştır.

Yayımlanmamıştır.

Katalog No. 6: Atlı Heykelcik. lev.XII, res.94,95

Envanter No: A.96.92
Buluntu Yeri/Şekli: İstirdat
Malzemesi: Mermer.
Ölçüleri: y: 35 cm. g: 22,2 cm. k: 8 cm. ky: 4,5 cm.

Durumu: Heykelciğin ön tarafı tamamen kireç kaplıdır. Tanrı Men'in yüzünde burnunun uç kısmında ve çenede ufak parçalar halinde kopmalar olmuştur. Sağ el aşınmıştır. Atın kuyruğu yarısına yakın kısmından kırılmıştır ve bu parça eksiktir. Sağ arka toynağının arka kısmı, kaidenin buradaki ucuyla birlikte kırılmıştır ve eksiktir.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa çevrili şekilde binmiştir. Atın karnının altında silindir bir destek, sağ ön ayağının altında ikinci bir destek vardır.

Ön yüzde detaylar stilize çizgilerle verilmiştir. Arka yüz özensiz bir işçiliğe sahiptir. Tanrı kısa saçlı olup Phryg başlığı giymiştir. Başlık, başın arkasına doğru oturtulmuştur. Saçlar önden ve yandan yüzü çevrelemekte ve kulakları örtmektedir; ortadan ayrılıp

yanlara doğru taranmış olup keskiyle kabaca dalga verilmiştir. Tanrı yuvarlak yüzlüdür ve yanaklar dolgundur. Alın geriye eğimli, gözler çökük ve düşük, burun kemerli, dudaklar dolgundur. Küçük bir çenenin altından gerdan görünmektedir Boyun kalındır, baştan boyna geçiş bir çizgiyle verilmiştir. Boynun altında kavisli bir çizgi ile giysinin yakası gösterilmiştir. Başın arka tarafı yüzeysel işlenmiştir, bu yüzde baştan boyna geçiş belirtilmemiştir. Arkada omuzların hizasında yüksek kabartma olarak hilal işlenmiştir, hilalin uçları her iki yanda -kulakların üst kısmı hizasında- başla birleşmektedir. Tanrı diz hizasında uzun kollu bir tunika, bunun üzerine daha kısa, kolsuz khiton, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Hymation sağ omuzda yuvarlak bir broşla alttaki giysiye tutturulmuş, figürün göğsüne doğru sarkmış ve omuzlardan arkaya atılmıştır, bu hareketten dolayı göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur, giysi kıvrımları kaba çizgilerle verilmiştir. Khiton göğüs altından sıkılmış fakat kuşak gösterilmemiştir, bu hareket keskiyle burada oyuk bir hat yapılarak ve göğüs üzerinde giysinin kabarıklığıyla verilmiştir. Her ne kadar izi olmasa da boya ile yapıldığı için kuşak yeri bu şekilde oyuk bırakılmış olmalıdır. Tunika ve üzerindeki khitonun kıvrımları stilize olarak verilmiştir. Arka kısımda hymationa hareket verilmemiştir, sadece çizgilerle dış hatları gösterilmiştir. Bu yüzde hymationdan sonra tunikanın etek kısmı görünür, hymation gibi buna da kıvrımları gösteren hiçbir çizgi işlenmemiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür; giysinin kol üzerindeki kıvrımları birkaç çizgi ile verilmiştir. Tanrı sağ elinde kozalak tutmaktadır. Sol kol ise arka tarafta dirsekten bükülmüştür ve bu eliyle atın yelelerini tutmaktadır; bu kol ve el oldukça kaba bir şekilde işlenmiştir. Sağ bacak dizden bükülmüştür; ayak desteğin üzerinde alçak kabartma olarak işlenmiştir. Sol bacak oldukça özensiz şekilde yapılmıştır, pantolonun ve kısa çizmenin detayı verilmemiştir.

Men figürü gibi tanrının bindiği at da ön cephede arka cepheye göre daha özenli işlenmiştir. Atın yelesi 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Kulakları işlenmemiştir. Gözlerde boya izleri görülmektedir. Sağ göz konturu siyah boyayla, gözbebeği kırmızı boyayla; sol göz konturu ve gözbebeği siyah boyayla çizilmiştir. Yüzün sağ kısmında detaylar daha doğal olarak işlenmiş, sol kısmı sağda olduğu gibi keskiyle düzeltilmemiştir, bu da en çok yanak bölgesinde belli olmaktadır. Burun deliği, sağda keskiyle daire şeklinde yapılmıştır, ancak matkapla ya da herhangi bir şekilde

delik oyulmamıştır; solda işlenmemiştir. Ağız derin bir çizgi şeklinde gösterilmiştir, bu çizgi solda izlenememektedir. Başla boyun arasındaki deri kıvrımları iki çizgi ile verilmiştir. Çene altı çukuru kabaca verilmiştir. Koşum takımından burunsalık ve gem kabartma olarak yapılmıştır. Koşum takımının sol kısmında siyah boya izleri vardır. Boyun dik durmaktadır. Göğüs dışarıya çıkıktır. Kalça kavsi belirgindir. Ön sağ bacak dizden bükülerek havaya kaldırılmış şekilde gösterilmiştir, bu hareket atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Bu hareket nedeniyle pazı ile göğüs arasında oluşan deri kıvrımları iki çizgi ile gösterilmiştir. Toynaklar işlenmiştir, taç kısmı ve toynağı yerden ayıran kısım çizgi ile yapılmıştır, bu detaylar sağ bacaklarda sol bacaklara göre daha belirgindir. Arka bacaklarda art diz kirişi çıkıntı olarak verilmiştir.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında ince uçlu keski, matkap, taraklı keski, törpü ve murç kullanılmıştır. Tanrının yüz detayları, saçı yüzden ayıran çizgi, boyundaki çizgiler, sağ elde detayı gösteren çizgiler, elbise detaylarını veren çizgiler; atın göz ve ağzı, hareketinden dolayı deride oluşan kıvrımları gösteren çizgiler ve toynak hatları ince uçlu keski ile yapılmıştır. Ayrıca Men ile atın bağlantı noktalarında, dizgin takımının konturlarında da ince uçlu keski kullanılmıştır. Men'in saç kıvrımları, atın yelesi ve kuyruğu ince uçlu keskiyle yapılmıştır. Hilalle tanrının başı arasında kalan kısım matkapla çıkarılmıştır. Dizginle atın çenesi arasında kalan kısımda da matkap izi görülmektedir. Ayrıca atın ayakları arası ve ayaklarıyla destek arasındaki kısım da matkapla çıkarılmış olmalıdır. Ön yüzde ince bir şekilde taraklı keski izi vardır. Arka yüzde başlık ve hymation dikey olarak; hilal kıvrımına uygun şekilde keskiyle taranmıştır. Destekler heykelciğe göre daha kaba bırakılmış, yüzeyi taraklı keski ile düzeltilmiştir. Arka yüz ön yüze göre oldukça kaba işlenmiştir, figürün kenar hatları ince uçlu keski ile belirtilmiştir. Hilali sırttan ayıran çizgi -hilalin bu kısmı kabartma olarak kalacak şekilde- keski ile yapılmıştır. Bunlar dışında arka yüz özensizdir, özellikle figür ve nesneler hareketlerine göre yoğun şekilde taranıp bırakılmıştır. Kaidenin ön tarafında taraklı keski izi vardır, bunun üzeri kenarlarda törpülenmiştir, arka tarafı kaba şekilde bırakılmıştır; üst arka tarafında birkaç murç izi vardır. Kaide altında murç izleri vardır ve bu kısım yer yer keskiyle düzeltilmiştir.

Yayımlanmamıştır.

Katalog No. 7: Atlı Heykelcik. lev.XII, res.96,97

Envanter No: A.95.92
Buluntu Yeri/Şekli: İstirdat
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y:34 cm. g:22 cm. k:9 cm. ky:6 cm.

Durumu: Heykelciğin ön tarafı tamamen kireç kaplıdır. Tanrının omuzlarından çıkan hilalin sol ucu kopmuş ve eksiktir, omuzda ve başlıkta hilalin izileri vardır. Atın başında göz başlangıcından çene altı çukuruna doğru kopma olmuştur. Sağ ön bacak dirseğin altından kırılmış ve yapıştırılmıştır, bu bacak toynağın üzerinden, sol ön bacak ise dirsekten kopmuş ve eksiktir. Kuyruk neredeyse yarısından itibaren kırılmış, küçük bir parçası yapıştırılmış, geri kalan kısmı ise eksiktir, kaide üzerinde kuyruğun kırık izi vardır. Silindir desteğin sağ ucu ile kaidenin sağ taraf kırık ve eksiktir.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa çevrili olarak binmiştir. Atın karnının altında silindir bir destek vardır. Detaylar stilize çizgilerle verilmiştir. Yanaklıklı Phryg başlığı giymiştir. Saçlar, boncuk dizisi şeklinde tutamlar halinde alnı çevrelemektedir. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgundur. Yüz detayları tam olarak belli olmamakla birlikte, alın geriye eğimli, gözler iri ve düşük, burun kemerlidir, ağız çizgisi bellidir. Çenenin altında gerdan gösterilmiştir. Baştan boyna geçiş yumuşaktır. Boynun altında kavisli bir çizgi ile giysi yakası gösterilmiştir. Sağ omuzdan çıkan hilalin ucu kulak hizasında ince yatay bir destekle başlıkla birleşmiştir; sol tarafta da bu şekilde olduğunu gösteren kırık izleri vardır. Tanrının uzun kollu ve pantolonlu bir giysi giydiği bellidir ancak hymation dışında bir ayrıntı seçilememektedir. Sağ omuz üzerinde yuvarlak bir broş ile hymation alttaki giysiye tutturulmuştur, göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşturmaktadır. Hymationun sırttaki parçası üçgen şeklindedir ve burada da 'V' şeklinde kıvrımlar gösterilmiştir. Tanrının sağ kolu dirsekten bükülmüştür ve sağ eliyle kozalak tutmaktadır. Sol kolu yana açılmıştır; sol eli atın yeleleri üzerindedir. Bacaklar dizden hafif bükülmüştür, arkada kalan sol bacak sağ bacağa göre daha özensiz işlenmiştir.

Atın yelesi ‘S’ biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Göz konturları ince çizgilerle yapılmıştır. Koşum takımından alınsalık, şakaklık, boğazaltı kabartma olarak işlenmiştir. Göğüs çıkıntısı hafifçe verilmiştir. Kalça kavsi belirgindir. Ön sağ bacak dirsekten ve dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır, bu hareket atın ‘adeta yürüyüşü’nde olduğunu gösterir. Bu hareket nedeniyle pazı ve göğüs arasında oluşan deri kıvrımı çizgi ile gösterilmiştir. Paça ve toynaklar işlenmiştir, taç çizgi olarak gösterilmiştir. Kaide ön yüzde iki silme arası tam oluktan oluşur.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski ve matkap kullanılmıştır. Yüzeyde düz uçlu keski kullanılmıştır. Kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Arka yüzde taraklı keski izleri vardır. Men’in başıyla hilal arasındaki; koltuk altıyla at arasındaki kısımlar; atın bacakları arası ve bacaklarıyla destek arası matkapla çıkarılmıştır. Ayrıca atın paçası altındaki delik matkapla açılmıştır.

Yayımlanmamıştır.

Katalog No. 8: Atlı Heykelcik. lev.XIII, res.98,99

Envanter No: A.41.83
Buluntu Yeri/Şekli: Dorylaion (Eskişehir) çevresinden.
Malzemesi: Mermer.
Ölçüleri: y:25 cm. g:18.5 cm. k:7 cm. kaide y:3.5 cm.

Durumu: Heykelciğin özellikle ön yüzü kireçle kaplıdır. Men’in başlığında, saçında ve yüzünde aşınmalar olmuştur. Kozalak tutan sağ elinde ve kozalakta, ayrıca giysisinin eteğinde kopmalar olmuştur. Atın yelesinde ufak parçalar halinde kopmalar vardır. Bunlar haricinde heykelcik iyi korunmuştur.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Atın karnının altında dörtgen sunak biçimli bir destek ve sağ ön ayağının altında ikinci bir destek vardır.

Ön yüzde detaylar stilize çizgilerle verilmiştir. Heykelcik özensizce bir işçiliğe sahiptir, arka yüz daha özensizdir. Tanrı kısa saçlı olup Phryg başlığı giymiştir. Saçlar yüzü çevrelemektedir, saç detayı verilmemiştir. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgundur. Alın geriye eğimli; burun büyük ve kemerli; gözler iri ve aşağıya doğru çekik; ağız küçüktür. Küçük bir çenenin altından gerdan görünmektedir. Boyun kalın ve çok kısadır. Arkada omuzlar hizasında hilal işlenmiştir -sadece derin bir çizgi ile alt konturu gösterilmiştir. Uçları omuzlar üzerinden yükselerek her iki yanda alın hizasında başla birleşmektedir. Tanrı diz hizasında uzun kollu bir tunika ve bunun üzerine hymation giymiştir. Tunikanın altında olasılıkla pantolon vardır. Kısa çizme giymiştir. Boynun altında kavisli bir çizgi ile tunikanın yakası gösterilmiştir. Hymation sağ omuzun yukarısında kabaca işlenmiş bir broşla tunikaya tutturulmuş, figürün göğsüne doğru sarkmış ve omuzlardan arkaya atılmıştır. Bundan dolayı göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur. Tunikanın kol ve eteğindeki kıvrımlar birkaç çizgiyle kabaca verilmiştir. Hymation arkada hareketli değildir, düz bir şekilde aşağı sarkmış ve alttaki giysiyi örtmüştür, kıvrımları birkaç sığ çizgiyle verilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrının bu elinde kozalak tuttuğu anlaşılmaktadır. Arka yüzdeki sol kol da dirsekten bükülmüştür ve atın yelesi üzerindedir, bu kol kabaca işlenmiştir, el ayrıntısı görünmemektedir. Sağ bacak dizden bükülmüştür, alçak kabartma olarak işlenmiştir. Arkadaki sol bacağın dizden aşağısı hymationun altından görünmektedir, bu bacak da dizden bükülmüştür, alçak kabartma olarak kabaca işlenmiştir.

Men figürü gibi tanrının bindiği at da ön yüzde arka yüze göre daha özenli işlenmiştir. Atın yelesi 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Kulaklar kabaca işlenmiştir. Sağ göz iridir, sol göz işlenmemiştir. Burun çıkıntı olarak verilmiş, delikleri yapılmamıştır. Ağız fazla belirgin olmayan bir çizgi ile gösterilmiştir, bu çizgi solda devam etmemektedir. Başla boyun arasındaki deri kıvrımı çizgiyle gösterilmiştir. Çene altı çukuru kabaca yapılmıştır. Koşum takımından alınsalık, şakaklık, burunsalık ve dizgin işlenmiştir (burnun üstündeki?). Kuyruk bitimi kabaca gösterilmiştir, altındaki parça destek olarak bırakılmıştır. Ön sağ bacak dirsekten ve dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır, diğer ayaklar yere basmaktadır, bu hareket atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Arka sağ ayakta paça gösterilmiştir. Ön sağ ve arka sağ ayaklarda toynaklar işlenmiştir, taç kısımları vardır, sol taraftaki ayaklarda bu detaylara

girilmemiştir. Sunak biçimli desteğin ön tarafına dörtgen bir görünüm verilmeye çalışılırken arka tarafı kabaca bırakılmıştır.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, törpü, matkap ve murç kullanılmıştır. Yüzeyde düz uçlu keski kullanılmıştır. Men figüründe başlıkla saçı, saçla yüzü ayıran çizgiler; tanrının konturları; yüz ve elbise detayları; atın yele konturu ve kıvrımı; yüz detayları; kalçayla kuyruğu ayıran çizgi, taç çizgileri, toynaklarla kaideyi ayıran çizgiler ince uçlu keski ile yapılmıştır. Yüzey törpülenmiştir. Kaidenin ön yüzünde ve heykelciğin arka yüzünde taraklı keski izi vardır. Men'in başıyla hilal arası, atın çene altı, kuyruğuyla kalçası ve bacağı arası, bacaklar arası ve bacaklarla destek arası matkapla çıkarılmıştır. Kaidenin altında murç izleri vardır, kenarları düzeltilmiştir.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.184, no.336, lev.20c.

Katalog No. 9: Atlı Heykelcik. lev.XIII, res.100,101

Envanter No: A.3.71
Buluntu Yeri/Şekli: Eskişehir, Çifteler Köyü/Müsadere.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 24,5 cm. g: 15,5 cm. k: 4,5 cm. ky: 2,5 cm.

Durumu: Heykelcik asitli bir madde ile temizlenmiş olmalıdır, bu nedenle tüm yüzeyde erime olmuştur ve parlak bir görüntü oluşmuştur. Atın başı boynunun altından kopmuş ve yapıştırılmıştır. Ayrıca heykelcik Men figürünün sol tarafında atın gövdesi ile birleştiği yerden ve at figürünün, karnının altındaki destekle birleştiği yerden kırılmış ve yapıştırılmıştır. Men'in burnunun uç kısmı kırılmıştır. Atın burun ve ağız kısmı; yarısından itibaren kuyruğu; sol ön ve arka bacağı; toynağının altındaki destek korunarak sağ ön bacağı, toynağı korunarak sağ arka bacağı kırılmıştır ve eksiktir.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa çevrili şekilde binmiştir. Atın karnının altında dörtgen sunak biçimli bir destek ve sağ ön ayağının altında bir ikinci destek vardır.

İşçilik özensizdir, detaylar stilize çizgilerle verilmiştir. Arka yüzdeki işçilik ön yüze göre daha özensizdir. Men yanaklıklı Phryg başlığı giymiştir. Saçlar boncuk dizisi şeklinde alnı çevrelemektedir. Yüz yuvarlak ve dolgundur. Alın geriye eğimli, gözler iri ve düşük, burun kemerli, ağız küçük, dudaklar etlidir. Küçük bir çenenin altından gerdan görünmektedir. Boyun kalındır, baştan boyna geçiş bir çizgiyle verilmiştir. Sırtta omuzların hizasında yüksek kabartma olarak, kalın bir şekilde hilal işlenmiştir. Yukarıya doğru yükselen hilalin uçları her iki yanda figürün başı ile kaynaştırılmıştır. Tanrı diz hizasında uzun kollu bir tunika, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Boynun altında kavisli bir çizgi ile tunikanın yakası gösterilmiştir. Hymation sağ omuzda yuvarlak bir broşla alttaki giysiye tutturulmuştur, figürün göğsüne doğru sarkmış ve omuzlardan arkaya atılmıştır, bu hareketten dolayı göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur. Tunika göğüs altından sıkılmıştır, kuşak gösterilmeyip bu hareket göğüs altındaki bir çizgi ve göğüs üzerinde giysinin kabarık yapılmasıyla verilmiştir. Giysi kıvrımları stilize çizgilerle gösterilmiştir. Arka yüzde hymationa hareket verilmemiştir, stilize dikey çizgilerle aşağıya doğru dökülmüştür. Bu yüzde hymationla tunikanın ayrımı net bir şekilde yapılmamıştır, dikey çizgiler aşağıya kadar uzanır. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır. Oldukça kaba bir şekilde işlenmiş arka taraftaki sol kol dirsekten bükülmüştür, tanrının bu eli ayrıntılı işlenmemekle birlikte atın dizgini üzerinde yer alır. Bacaklar dizden hafif bir şekilde bükülmüştür, ayaklar da bacaklar gibi alçak kabartma olarak işlenmiştir. Sağ bacak giysinin altından belli olmaktadır. Sol bacak oldukça özensizdir, kabaca dış hatlarıyla gösterilmiştir.

Men figürü gibi tanrının bindiği at da ön yüzde arka yüze göre daha özenli işlenmiştir. Yele 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Göz konturları çizgi ile gösterilmiştir. Koşum takımından alınsalık, şakaklık, boğazaltı ve dizgin kabartma olarak gösterilmiştir. Ön yüzde kaslar yüzeysel olarak verilmeye çalışılmıştır. Kalça

kavsi belirgindir. Kuyruk ön tarafta dikey çizgilerle detaylandırılmaya çalışılmıştır. Ön sağ bacağın dirsekten bükülmüş olmasından, mevcut olmayan bu bacak altında yer alan destekten ve diğer ayak ve bacakların mevcut kısımlarından ya da izlerinden atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğu anlaşılmaktadır. Sağ arka ayakta taç ve toynak işlenmiştir, sol arka ayakta bu detaylar verilmemiştir.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, törpü, matkap ve murç kullanılmıştır. Tanrı figüründe başlığı saçtan ayıran çizgide; hilalin konturlarında; saçı yüzden ayıran hatta ve saç kıvrımlarında; yüz detaylarında; başı boyundan ayıran çizgide; giysi konturlarında ve detaylarında; ellerin ve bacakların hatlarında; kozalağın yapımında ince uçlu keski kullanılmıştır. At figüründe yele ve kuyruk kıvrımlarının; göz hattının yapımında; koşum takımının konturlarında; kalçayı kuyruktan ayıran çizgide; toynak konturlarında ve taç çizgisinin yapımında ince uçlu keski kullanılmıştır. Ayrıca Men ile atın bağlantı noktalarında ve sunak biçimli desteğin kaideyle kesiştiği hatta da ince uçlu keski kullanılmıştır. Atın çenesinin altındaki delik matkapla açılmıştır, ayakları arası ve ayaklarıyla destek arasındaki kısımda matkapla çıkarılmış olmalıdır. Kaidenin ön tarafında taraklı keski izleri vardır. Desteğin yanlarında seyrek murç izleri vardır. Kaidenin altında orta kısımda murç izleri vardır, kenarlar törpüyle düzeltilmiştir.

Yayın: Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.272, no.15, lev.103, 2-3; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.97; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.184, no.338.

Katalog No. 10: Atlı Heykelcik. lev.XIV, res.102,103

Envanter No: A.14.71
Buluntu Yeri/Şekli: Eskişehir, Çifteler Köyü/Müsadere.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 20,5 cm. g: 16,5 cm. k: 5 cm. ky: 3 cm.

Durumu: Heykelcik asitli bir madde ile temizlenmiş olmalıdır, bu nedenle yüzeyde erime olmuştur ve parlak bir görüntü oluşmuştur. Men'in yüzü, özellikle ağzı ve burnu aşınmıştır. Kozalak ve bunu tutan sağ eli aşınmıştır. Atın başı, kuyruğunun büyük kısmı ve bacakları kopmuş ve eksiktir. Kaide üzerinde yer alan toynakların bir kısmı ve sağ toynak altında yer alması gereken destek korunmuştur. Sunak biçimli destek yatay bir biçimde kırılmış ve yapıştırılmıştır. Bu kırılmayla birlikte ön tarafta tanrının bacağında küçük bir parça kopmuştur.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Atın karnında silindir biçimli bir destek, mevcut olmayan ön sağ ayağının altında bir ikinci destek vardır.

Ön yüzde detaylar stilize çizgilerle verilmiştir. Arka yüz kabaca işlenmiştir. Tanrı kısa saçlı olup Phryg başlığı giymiştir. Saçlar önden ve yandan yüzü çevreler ve kulakları örter. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgundur. Alın geriye eğimlidir. Gözler aşağı çekiktir, kaş kemerleri belirgindir. Ağız ve burun aşınmıştır, ancak ağzın küçük olduğu anlaşılmaktadır. Küçük bir çenenin altından gerdan görünmektedir. Boyun kısa ve kalındır. Başın arka tarafı kabaca işlenmiştir. Omuzlardan çıkan hilalin uçları yanlarda ikişer yerden başla birleşmiştir. Boynun iki yanındaki delikler olasılıkla hilalin üzerine uygulanan madeni aplikasyon için açılmıştır. Tanrı diz hizasında uzun kollu bir tunika, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Hymation sağ omuzda yuvarlak bir broşla alttaki giysiye tutturulmuş, figürün göğsüne doğru sarkmış ve omuzlardan aşağıya doğru atılmıştır, giysinin bu hareketinden dolayı göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur. Tunikanın eteğindeki kıvrımlar birkaç stilize çizgiyle verilmiştir. Arka tarafta hymationun sadece konturları bellidir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır. Sağ bacak desteğin üzerine alçak kabartma olarak yapılmıştır. Arka yüzdeki sol kol ve bacak konturlarıyla belirtilmiştir. Sol kol dirsekten bükülmüştür ve olasılıkla atın dizginini tutar şekilde gösterilmiştir.

Men figürü gibi tanrının bindiği atın da arka yüzü kabaca işlenmiştir. Kalça kavsi belirgindir. Göğüsten pazıya geçiş verilmiştir. Ön sağ bacak havaya kaldırmıştır, diğer

ayak yere basmaktadır, bu hareket atın ‘adeta yürüyüşü’nde olduğunu gösterir. Destek ve kaidenin de arka yüzleri oldukça kaba şekilde bırakılmıştır.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, törpü, matkap ve murç kullanılmıştır. Men figürünün konturları ve detayları, giysi kıvrımları, at figürünün detayları ince uçlu keski ile yapılmıştır. Ayrıca yüzeyde düz keski kullanılmıştır. Hilalle baş arasındaki ve boynun yanlarındaki delikler matkapla açılmıştır. Atın bacakları arasındaki ve destekle bacaklar arasında kalan kısım matkapla çıkarılmıştır. Yüzeyde ince törpü izi görünmektedir. Kaide altında derin olmaya murç izleri vardır. Kenarları düzeltilmiştir.

Yayın: Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.272, no.16, lev.104, 1-2; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.97; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.184, no.337.

Katalog No. 11: Atlı Heykelcik. lev.XIV, res.104,105

Envanter No: A.26.93
Buluntu Yeri/Şekli: Eskişehir, Taşlıkhöyük.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 23,5 cm. g: 12 cm. k: 6 cm. ky: 4 cm.

Durumu: Heykelciğin ön yüzü yer yer, arka yüzü tamamen kireç kaplıdır. Tanrının başı hilalin uçlarıyla birlikte kopmuştur. Hilalin sağ ucu daha çok korunmuştur. Tanrının sağ eli ve bu elindeki kozalak aşınmıştır. Atın burun ve ağız kısmı, ön sağ bacağı, kaidenin bu kısmıyla birlikte arka bacakları ve kuyruğu kopmuştur.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Kaidenin ön tarafı yivlerle işlenmiştir. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Atın karnının altında dörtgen sunak biçimli bir destek vardır, sağ ayağının altında da bir destek olduğu kırık izinden anlaşılmaktadır.

Ön yüz arka yüzden daha özenli bir işçiliğe sahiptir. Men'in boynunun her iki yanında başlığın yanaklık kısmının parçaları görünmektedir. Arkada omuzlar hizasında kabartma olarak hilal işlenmiştir, hilalin uçları her iki yanda yükselmektedir. Tanrı diz hizasında, uzun kollu bir tunika, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Hymation sağ omuzda yuvarlak bir broşla tunikaya tutturulmuştur, figürün göğsüne doğru sarkmış ve omuzlardan arkaya atılmıştır, bu hareketten dolayı göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur. Arka yüzde hymationa hareket verilmemiştir, alttaki giysiyi örtecek şekilde düz bir şekilde sarkar, kıvrımları dikey stilize çizgilerle verilmiştir. Tunika göğüs altından kuşakla sıkılmıştır. Tunikanın kıvrımları stilize çizgilerle gösterilmiştir. Pantolondaki kıvrımlar da birkaç çizgi ile verilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır. Arka taraftaki sol kol da dirsekten bükülmüştür, bu eli atın başı üzerindedir.

Men figürü gibi tanrının bindiği at da ön yüzde arka yüze göre daha özenli işlenmiştir. Atın yelesi 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Sağ kulağı belirgindir, sol kulağı çok kabaca verilmiştir. Sağ gözü görülebilmektedir, iridir. Çene altı çukuru kabaca gösterilmiştir. Koşum takımından alınsalık, şakaklık ve dizgin kabartma olarak yapılmıştır. Alınsalıkla şakaklığın birleşme yerindeki metal parça gösterilmiştir. Kalça kavsi ve pazı gösterilmiştir. Ön sağ bacak dirsekten bükülerek havaya kaldırılmıştır, bu hareket verilirken dirsek fazla geride yapılmıştır. Atın bu hareketi ve diğer ayaklarının düz bir şekilde yere basıyor görünmesi 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Ön sol bacağa hiçbir detay verilmemiştir, bir hareket olmadan düz bir şekilde yere basmaktadır. Hymationun önünde ve arkasında, kısa çizmede kırmızı boya izi vardır.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, matkap ve murç kullanılmıştır. Men'in konturları, giysi kıvrımları, atın yele kıvrımları gözü, koşum takımının konturları ince uçlu keski ile yapılmıştır. Tanrının başlık parçalarıyla boynu arasında, kollarıyla gövdesi arasında, atın çene altında matkap kullanılmıştır. Atın bacakları arası ve bacaklarıyla destek arası matkapla çıkarılmıştır. Ayrıca kaidenin ön kısmında ince uçlu keski kullanılmıştır. Kaidenin üstünde taraklı keski izi vardır. Kaide altında ise murç izleri vardır.

Yayımlanmamıştır.

Katalog No. 12: Atlı Heykelcik. lev.XV, res.106,107

Envanter No: A.9.71
Buluntu Yeri/Şekli: Eskişehir, Çifteler Köyü/Müsadere
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 16,5 cm. g: 14,5 cm. k: 6 cm. ky: 3 cm.

Durumu: Heykelciğin yüzeyindeki erime asitli bir madde ile temizlenmiş olduğuna işarettir. Tanrının belden yukarısı atın üzerinde yer alan sol kolu ve sağ kolu dirsekten aşağısı korunarak kırıktır. At boyun kısmından kırılmış ve yapıştırılmıştır. Destek atın gövdesiyle birleştiği yerde kırılmış ve ön kısmında bir parça kopmuş ve yapıştırılmıştır. Atın kuyruğu yarısından itibaren kopmuştur. Sağ arka bacağının alt diziyle toynağı arası eksiktir, sol ön ve arka bacakları toynaklarının bir kısmı korunur şekilde kırılmıştır, sağ ön bacağı ise tamamıyla eksiktir.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de hemen hemen aynı özenle işlenmiştir Kaide üzerinde yer almaktadır. Atın karnının altında sunak biçimli destek yer almaktadır. At sağa doğru ilerlemektedir. Arkadaki kolundan tanrının gövdesinin sağa dönük olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı diz hizasında uzun kollu bir tunika ve bunun altına pantolon giymiştir. Arkada görülen düz bir şekilde aşağı inen giysi eteği olasılıkla hymationa aittir. Ayaklarında kısa çizme vardır. Tunika eteğindeki kıvrımlar stilize çizgilerle verilmiştir, hymationun kıvrımları ise dikey stilize çizgilerle gösterilmiştir. Sağ kolu dirsekten bükülmüş olmalıdır, bu elinde kozalak tutmaktadır. Arkada kalan sol kolu dirsekten bükülerek bu eliyle atın dizginini tutmuştur. Atın yelesi 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Kulakları işlenmiştir. Gözler iridir, göz kapakları ve göz üstü çukurları gösterilmiştir. Burun delikleri küçük oyuklar şeklindedir, burun daha çok burası çıkıntılı yapılarak gösterilmek istenmiştir. Ağız derin bir çizgi olarak işlenmiştir. Koşum takımından tepelik, alınsalık, şakaklık, burunsalık, gem ve boğazaltı kabartma olarak yapılmıştır. Dalgalı kuyruk stilize çizgilerle işlenmiştir. Ön sağ bacağın dirsekten bükülerek havaya kaldırılmış olması ve diğer ayakların yere basması atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Ön sağ bacağın dirsekten bükülmesinde dolayı pazı ile göğüs arasında oluşan deri kıvrımları birkaç çizgi ile gösterilmiştir. Arka sol

bacakta art diz kirişi ve alt dizi gösterilmiştir. Kaide ön yüzde iki silme arası tam oluktan oluşur. Arkası kabaca bırakılmıştır. Kozalakta ve atın dizgininde yeşil boya izleri, atın yele ve kuyruğunda ise turuncu boya izleri vardır.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, matkap, törpü ve murç kullanılmıştır. Heykelcik düz keski ile şekillendirilmiştir, yüzeyde törpü izleri vardır. Tanrının kontur ve detayları, giysi kıvrımları, atın yele ve kuyruk kıvrımlarının gösteren çizgiler, yüz detayları, koşum takımının konturları ince uçlu keski ile yapılmıştır. Atın çene altıyla dizgini ve kuyruğuyla art diz kirişi arasında kalan kısım matkapla çıkarılmıştır. Ayrıca bacakları ve bacaklarıyla destek arasındaki kısımlar da matkapla çıkarılmıştır. Kaidenin altında murç izleri vardır, kenarları törpülenmiştir.

Yayın: Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.272, no.17, lev.104, 3-4; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.97; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.186, no.346.

Katalog No. 13: Atlı Heykelcik. lev.XV, res.108,109

Envanter No: A.37.87
Buluntu Yeri/Şekli: Satın alma.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 19,6 cm. g: 15,5 cm. k: 7 cm. ky: 4 cm.

Durumu: Heykelcik yer yer kireç tabakasıyla kaplıdır, bu özellikle arka yüzde yoğundur. Men'in başı hilalle birlikte kopmuştur. Atın başıyla birlikte tanrının sol kolunun dirsekten aşağısı kopmuştur. Atın ön sağ bacağı, altındaki destekle birlikte kopmuştur. Kuyruğu da kopmuş ve eksiktir. Arka bacaklarında kopmalar vardır. Kaidenin ön sağ köşesinin alt kısmında küçük bir parça kopmuştur.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Heykelcik kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Atın

karnının altında dörtgen sunak biçimli bir destek vardır. Sağ ayağın altında destek olduğu kırık izinden anlaşılmaktadır.

Ön yüzde detaylar stilize çizgilerle verilmiştir. Arka yüz özensiz bir işçiliğe sahiptir. Tanrının omuzları üzerinde hilal olduğu kırık izinden anlaşılmaktadır. Tanrı diz hizasında yarım kollu tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Hymation göğüs üzerine sarkıtılmış ve omuzlardan arkaya atılmış, göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur. Arkada hareketsiz, düz bir şekilde sarkar, alttaki giysiyi örter, kıvrımları birkaç çizgi ile verilmiştir. Tunikanın kıvrımları ise sağ kolda ve etekte gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, Men bu elinde patera tutmaktadır. Sağ bacak dizden bükülmüştür, atın karnı ve destek üzerinde kabartma olarak işlenmiştir. Arkadaki sol kol dirsekten bükülmüştür, atın üzerindedir; sol bacak dizden bükülerek atın karnı ve kaide üzerinde kabartma olarak gösterilmiştir, bu kol ve bacak kabaca işlenmiştir.

Men figürü gibi tanrının bindiği at da ön cephede arka cepheye göre daha özenli işlenmiştir. Atın tutamlar halinde düzenlenmiş yelesindeki kıvrımlar paralel çizgilerle gösterilmiştir. Koşum takımından kabartma olarak verilmiş dizgin görülebilmektedir. Atın sağ bacağı dirsekten bükülerek havaya kaldırılmıştır, bu hareketten dolayı göğüs ile pazı arasındaki deri kıvrımları birkaç çizgi ile gösterilmiştir; diğer ayakları yere basmaktadır, bu hareketleri atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu göstermektedir. Arka bacaklarında alt diz kirişleri bellidir. Toynaklar kabaca işlenmiştir, taç kısımları gösterilmiştir.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında ince ve düz uçlu keski, törpü, matkap, taraklı keski ve murç kullanılmıştır. Men figürünün konturları, el ve pateranın detayları, elbise kıvrımları, atın yelesindeki çizgiler, dizgininin konturu, deri kıvrımları, taç çizgileri, toynakları kaideden ayıran çizgiler ve destek detayı ince uçlu keski ile yapılmıştır. Yüzeyde düz uçlu keski ve törpü kullanılmıştır. Tanrının kollarıyla gövdesi arası, atın bacakları ve bacaklarıyla destek arası matkapla çıkarılmıştır. Kaidenin yan taraflarında taraklı keski izleri vardır. Kaidenin altında derin olmayan murç izleri vardır, kenarları törpüyle düzeltilmiştir.

Yayımlanmamıştır.

2. AFYON ARKEOLOJİ MÜZESİ

Katalog No. 14: Adak Steli. lev.XVI, res.110

Envanter No: E.1734-2245
Buluntu Yeri/Şekli: Julia-Ipsus (Afyon, Çay).
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y:27 cm. g:20.2 cm. k:5.8 cm.

Durumu: Tepe akroterinin üst kısmında küçük parçalar halinde kopmalar olmuştur. Sağ köşe akroterinin ön yüzü kopmuştur. Sol köşe akroteri kopmuştur. Ön yüzde yer alan atlı Men rölyefinde yer yer aşınmalar vardır, özellikle tanrının yüzü aşınmıştır. Stelin alt kısmı kırık ve eksiktir.

Tanımı: Stel üçgen alınlıklıdır. Stelin ön yüzü ve yanları işlenmiş, arka yüzü murç ve keskiyle işlense de daha kaba bırakılmıştır. Alınlık gövdeye oranla dışa taşkındır. Üç köşesinde bezemesiz akroterler yer alır. Sima, geison ve korniş kısımları işlenmiştir. Tympanonun ortasında omphaloslu phiale kabartması vardır. Ön yüzün merkezinde, üçgen alınlığın hemen altında atlı Men rölyefi yer alır. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa doğru dönük olarak binmiştir. Figürde orantısızlıklar vardır; baş, göğüs ve kollar vücudun geri kalanına göre büyük yapılmıştır. Tanrı, Phryg başlığı giymiştir. Başlığın uç kısmı kornişe taşmaktadır. Saçlar yuvarlak yüzü çevrelemektedir. Aşınmadan dolayı yüz detayları görülememektedir. Boyun kısadır. Omuzlar üzerinde yükselen hilalin uçları her iki yanda başlıkla birleşmektedir. Tanrı diz hizasında uzun kollu bir tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Hymation sağ omuzda yuvarlak bir broşla alttaki giysiye tutturulmuş ve arkaya sarkıtılan kısmı sağ kol yanında gösterilmiştir. Hymationun figürün göğsüne doğru sarkmasından dolayı göğüs üzerinde ‘V’ şeklinde oluşan kıvrımlar kaba çizgilerle gösterilmiştir. Tanrının sağ yanından hymationun parçası gösterilmiştir, böylece giysiye hareket kazandırılmıştır. Tunikanın etek kısmındaki pililer verilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, bükülmeden dolayı dirseğin iç kısmında oluşan elbise kıvrımı çizgiyle gösterilmiştir; kalın olan bu kolda kaslar kabartma olarak yapılmıştır; tanrı bu eliyle kozalak tutmaktadır. Sol kolun

dirsekten aşağısı, atın arkasında kaldığı düşünülerek gösterilmemiştir. Sağ bacak dirsekten çok az bükülmüştür. Kollarda ve bacakta giysi detayları gösterilmemiştir. Tanrının bindiği at profilden betimlenmiştir. Atın yelesi 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Alınsalık, şakaklık, burunsalık ve dizgin kabartma olarak işlenmiştir. Sağ kulak alınsalığın hemen üstünde yer alır. Göz, ağız ve burun deliği özensizce işlenmiştir. Başla boyun arasındaki deri kıvrımı çizgiyle verilmiştir. Kalçayla karın arasındaki geçiş hafif çukur şekilde verilmiştir. Kalça kavsi ve alt diz gösterilmiştir. Kuyruk kalın bir bukle şeklindedir. Ön sağ bacak dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır, bu atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Bu hareket nedeniyle pazı ile göğüs arasında oluşan deri kıvrımı çizgiyle gösterilmiştir. Ön sağ ayakta paça çıkıntı olarak gösterilmiştir, toynağa geçiş bellidir. Arka sağ bacakta art diz kirişi çıkıntı olarak verilmiştir.

Alet İzleri: Stelin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, törpü ve murç kullanılmıştır. Stelin ön ve yan yüzleri ile üstü düz uçlu keskiyle düzeltilmiştir. Ön yüzde alınlık ve gövde kısmı keskiyle taranmıştır, kenarları törpüyle düzeltilmiştir, stelin üst kısmının ve yanlarının da yer yer törpülendiği görülür. Figürlerin yüzeyinde de düz uçlu keski kullanılmıştır. Alınlıkta sima, geison ve krişin hatlarında, omphaloslu phialede, Tanrı ve at figürlerinin hatlarında, hilalin dış hattında giysi kıvrımlarını gösteren çizgilerin yapımında ince uçlu keski kullanılmıştır. Ayrıca at figüründe yele ve kuyruk kıvrımlarında, göz, burun deliği, ağız, koşum takımının dış hatları, deri kıvrımları gibi detaylarda da ince uçlu keski kullanılmıştır. Arka tarafta yoğun murç izleri vardır, yer yer düz uçlu keskiyle düzeltilmiştir.

Yayın: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.26, no.23, lev.IV, 1; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.73, no.112, lev.XLIX; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.96; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.175-176, no.314.

Katalog No. 15: Adak Steli. lev.XVI, res.111

Envanter No: E.1757-3807
Buluntu Yeri/Şekli: Julia-Ipsus (Afyon, Çay).

Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 34 cm. g: 17 cm. k: 5,8 cm.
Durumu: Alt sağ köşeden bir parça kopmuştur. Bunun haricinde stel iyi korunmuştur.

Tanımı: Stel iyi bir işçiliğe sahiptir. Üçgen alınlık, gövdeye oranla dışa taşkındır. Tepe ve kenarlar olmak üzere üç köşesinde bezemesiz akroterler vardır. Tepe akroterine palmet şekli verilmiştir. Alınlık ve akroterler kabartma şeklinde işlenmiştir, üç boyutluluk verilmemiştir. Çukurlaştırılmış tympanon ortasında hilal kabartması vardır. Gövdede yazıt yer alır. Alt kısım silmelidir.

Yazıt:

Πυλαδης
Διομα
Μηνι
ευχην.

Alet İzleri: Stelin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, törpü ve murç kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Alınlık, akroter ve hilalin konturları alınlıktan tympanona ve gövdeye, gövdeden silmeye geçişteki keskin hat ince uçlu keski ile yapılmıştır. Ayrıca yazıt ince uçlu keski ile kazınmıştır. Stelin yüzeyi törpülenmiştir. Üst kısımda ve yanlarda yoğun şekilde taraklı keski izi vardır. Arka yüzde ise yoğun murç izi görülmektedir.

Yayın: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.26, no.24, lev.IV, 2; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.73-74, no.113, lev.L.

Katalog No. 16: Adak Steli. lev.XVI, res.112

Envanter No: 3808
Buluntu Yeri/Şekli: Julia-Ipsus (Afyon, Çay).
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 28,7 cm. g: 20,5 cm. k: 5 cm.

Durumu: Stelin üst kısmı kırık ve eksiktir.

Tanımı: Stel üçgen alınlıklıdır. Alınlığın köşelerinde bezemesiz akroterler vardır. Alınlık ve akroterler kabartma olarak işlenmiştir, üç boyutluluk verilmemiştir. Sima, geison ve korniş kısımları işlenmiştir. Gövdenin merkezinde hilal kabartması, bunun altında iki satırlık yazıt vardır. Yazıt özensizce kazınmıştır. En altta kademeli silme vardır.

Yazıt:

’Αππας ’Αλεξανδρ–
υ Μηνι ευχην.

Alet İzleri: Stelin yapımında düz ve ince uçlu keski, törpü ve murç kullanılmıştır. Yüzeyi düz uçlu keski ile düzeltilmiştir, üzeri törpülenmiştir. Alınlığın, akroterlerin ve geisonun konturları, hilalin konturu, silmedeki çizgiler ince uçlu keski ile yapılmıştır. Ayrıca yazıt ince uçlu keski ile yazılmıştır. Arka yüzde yoğun murç izi vardır.

Yayın: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.26, no.25, lev.IV, no.3; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.74, no.114, lev.L.

Katalog No. 17: Adak Steli. lev.XVI, res.113

Envanter No: E.1884-3809
Buluntu Yeri/Şekli: Julia-Ipsus (Afyon, Çay).
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 19,3 cm. g: 18,5 cm. k: 5,2 cm.

Durumu: Stelin alınlığı ve gövdesinin üst kısmı kırık ve eksiktir.

Tanımı: Özenli bir işçiliğe sahiptir. Gövdenin merkezinde hilal kabartması ve hilalin yayı içinde küre kabartması vardır. Hilalin her iki yanında ve altında yazıt yer almaktadır. Alt kısmı silmeli kaide ile sonlanır. Bunun altında, ortada ise sap yer alır.

Yazıt:

Πα παϛ
Μη νι
Ξευναγονη–
νω ευχην

Alet İzleri: Stelin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski ve murç kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır, bunun üzeri törpülenmiştir. Hilal ve kürenin konturlarında, silmenin hatlarında ince uçlu keski kullanılmıştır. Silmenin iç bükey kısmı yuvarlak uçlu keski ile yapılmıştır. Ön yüzün alt kısmında ve yan yüzlerde taraklı keski izi vardır. Arka yüzde murç izleri vardır.

Yayın: Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.26-27, no.26; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.74, no.115, lev.LI.

Katalog No. 18: Adak Levhası. lev.XVII, res.114,115

Envanter No: E.2021-4940
Buluntu Yeri: Satın alma
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 23,9 cm. g: 14,6 cm. k: 4,6 cm. ky: 2,7 cm.

Durumu: Eser tamdır, sadece yüzeyi ve kenarları az miktarda aşınmıştır.

Tanımı: Figürler levhanın ön yüzüne kabartma olarak işlenmiştir, şematik kazıma çizgilerle kontur ve detaylar verilmiştir. Levhanın kenarları figürlerin şekline

uydurularak kısmen üç boyutlu bir görünüm kazandırılmaya çalışılmıştır. Düzeltilen arka yüze kavis verilmiştir. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Tanrı sivri uçlu, yüksek bir başlık giymiştir. Hilal geniştir ve başa tamamen kaynaştırılmıştır. Yüz detayı belli değildir, ancak, yanakların dolgun, gözlerin iri, burnun büyük ve kemerli, ağzın ise küçük yapılmaya çalışıldığı anlaşılır. Yüz kazıma çizgiyle başlık ve hilalden ayrılmıştır. Tanrı yarım kollu, diz hizasında tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Hymationun göğüs üzerindeki 'V' şeklindeki kıvrımları, tunikanın kol ve etek üzerindeki kıvrımları birkaç şematik çizgi ile gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, bu elinde kozalak(?) tutmaktadır. Sol kol işlenmemiştir. Sağ bacak dizden hafif bükülmüştür. Atın yelesinin konturları kazıma çizgilerle gösterilmiş, birkaç çizgiyle yele kıvrımları verilmeye çalışılmıştır. Yüz detayı işlenmemiştir. Dizgin kazınarak yapılmıştır. Kuyruk aşağıya kadar uzanmaktadır, kalçadan çıkış yeri kazımayla gösterilmiştir. Dört bacağı da işlenmiştir. Ön sağ bacak dirsekten ve dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır. Diğer ayaklar zemine basmaktadırlar. Bu hareket atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu göstermektedir. Levha fkabartma bir pedestalle sonlanmaktadır.

Alet İzleri: Ön ve arka yüzde düz uçlu keski kullanılmıştır. Kontur ve detayla ince uçlu keski ile kazınarak yapılmıştır.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.178, no.321, lev.19b.

Katalog No. 19: Adak Levhası. lev.XVII, res.116,117

Envanter No: E.1961-4464
Buluntu Yeri: Afyon, Çavdarlı-Kovalık Höyük
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 22,1 cm. g: 11,2 k: 4,5 cm ky: 2 cm.

Durumu: Levhanın sağ yanı atın arka bacakları ve kalça bölümüyle birlikte kopmuş ve eksiktir. Levha yatay olarak ortadan kırılmış ve yapıştırılmıştır. Bu yapıştırılan kısımda

arka tarafta bir parça eksiktir. Tanrının başlığının, uç kısmı, hilalin kenarları, atın yelesinin ucu kopmuştur. Kenarlar aşınmıştır. Yüzeyde de aşınma olmuştur, özellikle Men'in sağ eli aşınmıştır.

Tanımı: Figürler levhanın ön yüzüne kabartma olarak işlenmiştir, detaylar kazıma çizgilerle verilmiştir. Kenarlar figürlerin şekline uydurularak levhaya kısmen üç boyutlu bir görünüm kazandırılmaya çalışılmıştır. Düzeltilen arka yüze kavis verilmiştir. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Yanaklıklı bir Phryg başlığı giymiştir. Kısa saçlıdır, saçlar tutamlar halinde düzenlenmiştir. Oval yüz dolgundur. Gözler düşük, burun büyük ve kemerli, ağız küçüktür. Çeneyle gerdan birleşmiştir. Boyun kalındır. Hilal başla kaynaştırılmıştır. Tanrı yarım kollu, diz hizasında tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Boynun altında kavisli bir çizgi ile tunikanın yakası gösterilmiştir, yaka altındaki kıvrım çizgi ile verilmiştir. Tunika göğüs altından bağlanmıştır, ancak kuşak gösterilmemiştir, kol üzerindeki, göğüs altındaki ve etek kısmındaki kıvrımlar dikey çizgilerle verilmiştir. Hymation göğüs üzerine sarkmış, burada 'V' biçiminde kıvrımlar oluşturmuştur. Sağ kolun yanında birkaç çizgi ile hymationun arkaya atılan kısmı gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır. Sol kol işlenmemiştir. Sağ bacak dirsekten bükülmüştür. Atın yelesi çizgilerle tutamlara ayrılmıştır. Gözü ve ağzı kazıma olarak yapılmıştır. Başla boyun arasındaki deri kıvrımı çizgiyle gösterilmiştir. Dizgin kabartma olarak yapılmıştır. Ön sağ bacak dirsekten ve dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır. Bu ayağın altında, heykelciklerde betimlenen destek gösterilmiştir. Sol ön bacağı işlenmemiştir. Büyük olasılıkla at 'adeta yürüyüşü'nde gösterilmek istenmiştir. Pazı ve toynak işlenmiştir. Figürler kabartma olarak yapılmış bir pedestalin üzerindedir.

Alet İzleri: Adak levhasına düz uçlu keski ile şekil verilmiştir. Men ve at figürünün kontur ve detayları sivri uçlu keski ile yapılmıştır. Yüzey törpülenmiştir. Levhanın altı keskiyle taranmış ve törpülenmiştir. Arka yüzde yoğun olarak taraklı keski izi vardır.

Yayımlanmamıştır.

Katalog No. 20: Heykel. lev.XVIII, res.118,119

Envanter No: E.1887-4290
Buluntu Yeri: Afyon, Dazkırı, Çiftlik köyü.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 118 cm. g: 63,8 cm. k: 42,2 cm. kaide y: 9,8 cm.

Durumu: Men figürün başı, sağ kolunun alt kısmı, sol kolunun ise neredeyse tamamı, hilalin uçları ve horozun başı eksiktir. Tanrının sağ bacağında, ön tarafta bileğin üst kısmı; sol bacağı dizden topuğa kadar olan kısmı alçıyla tamamlanmıştır. Ayrıca horozun bacağının üst kısmı ve hymationun altındaki desteğin arka alt kısmı alçıyla tamamlanmıştır.

Tanımı: Heykel oldukça özenli bir işçiliğe sahiptir. Her iki yüzü de işlenmiştir. Men ayaktadır; sağ ayak taşıyıcıdır. Vücut hafif 'S' çizmiştir. Düzgün olmayan şekilli bir kaide üzerindedir. Hymationun altında sağ tarafta ve tanrının sol ayağının altın destek vardır. Men'in sağ yanında kalçası üzerinde yatay bir desteğin izi vardır. Sağ tarafta hymationun ucunda yatay bir desteğin küçük bir parçası mevcuttur.

Hilalin uçları tanrının omuzlarından çıkmaktadır. Phryg başlığının yanaklık kısmının uçları omuzlar üzerinde görülebilmektedir. Tanrı diz hizasında, kolsuz bir khiton, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Sağ kolunda pazıbent vardır. Khiton kalça hizasında bir kuşakla bağlanmıştır. Figürün ön tarafında olan kuşağın iki ucu yanlara sokulmuştur. Khiton kalçadan bağlandıktan sonra hafifçe yukarı çekilmiştir. Bundan dolayı kalça üzerinde dökümlüdür, ancak kuşağı örtmez. Göğüsten aşağıya doğru geniş 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur, bu kıvrımlar kenarlarda dikeyleşir. Khitonun kuşağın altında kalan etek kısmı derin pililer oluşturur. Sol bacağın hareketinden dolayı baldır üzerinde bu kıvrımlar açılmıştır. Hymation sağ omuzda yuvarlak bir broşla khitona tutturulmuş, figürün göğsüne doğru sarkmış ve omuzlardan arkaya atılmıştır. Bu hareketten dolayı göğüs üzerinde 'U' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur. Cepheden bakıldığında hymation tanrının sol tarafından görünmektedir ve burada dikey kıvrımlarla aşağı doğru sarkar. Arkada ise 'U' şeklinde geniş kıvrımlar oluşturarak

figürün baldırları hizasına kadar uzanmaktadır. Tüm bu elbise kıvrımları oldukça ustaca işlenmiştir ve doğal görünürler. Pantolon ince bir kumaştan yapılmış gibi durmaktadır, kıvrımları yukarıdan aşağı inen paralel çizgilerle gösterilmiştir. Kumaşın altından bacağın kemik ve kas detayları gösterilmiştir. Kısa çizme de detaylı işlenmiştir; tabanları, bağcıkları, üzerlerindeki deri detayı görülebilmektedir.

Mevcut kısımlarından Men'in sağ kolunu aşağıya doğru düz indirdiğini ve dirseğin üstünden yana doğru açtığını; sol kolunu ise tamamen yana açtığını söyleyebiliriz. Bu tipteki diğer betimlere dayanarak sağ kol tahmin ettiğimiz gibi düz bir şekilde aşağı doğru indirilip, dirsek bükülerek kolun alt kısmı sağa doğru uzatılmış ve tanrı bu elinde kozalak ya da patera tutmuş olmalıdır. Sağ tarafta kalça üzerinde izi görülen yatay destek de olasılıkla bu kolu destekliyordu. Tamamen yana açılan sol kol ise dirsekten yukarı doğru bükülmüş ve büyük ihtimalle tanrı bu elinde de asa tutmuş olmalıdır. Ancak kaidenin sol tarafında ve Men figürünün solunda asaya dair bir iz yoktur. Bu da tanrının sol eline metalden bir asa yerleştirilmiş olabileceğini düşündürmüştür. Figürün ağırlığının sağ ayağında olduğunu, yani taşıyıcı ayağın sağ olduğunu söylemiştik. Dolayısıyla sağ bacak düz bir şekilde durmaktadır ve sağ ayak yere tüm tabanıyla basar. Sol bacak dizden bükülmüştür, geride olan sol ayak parmak uçlarıyla yere basar. Bu duruştan dolayı sağ kalça biraz dışa çıkmıştır ve vücut hafif 'S' çizmiştir. Figürün kol ve bacak kasları, bacak ve ayak kemikleri görülebilmektedir.

Tanrının sağ bacağının yanında, hymationun altındaki desteğe yüksek kabartma olarak işlenmiş bir horoz figürü yer alır. Horozun mevcut olmayan başı olasılıkla tam plastikti ve hymationun ucundaki yatay destekle destekleniyordu. Horozun baş tarafı sağa kuyruk tarafı tanrıya doğru yani sola bakmaktadır. Yalnız sol ayağı işlenmiştir, desteğin üzerinde yüksek kabartma olarak yer alır. Tüy detayları işlenmiştir. Horozun önünde ise boğa başı yer alır. Boğanın tepesindeki tüyleri, gözleri, kulakları, burun delikleri ve ağız çizgisi işlenmiştir. Göz kapakları da gösterilmiştir.

Kaidenin ön yüzünde yazıt vardır:

Αρτεμιδωρος Γλυκωνος
παρ εαυτου ανεθηκεν.

Alet İzleri: Heykelin yapımında düz uçlu keski, ince uçlu keski, matkap ve törpü kullanılmıştır. Men figürünün, horoz ve boğanın ve kaidenin yüzeylerinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Men'in pazıbent, kuşak konturlarında, kısa çizme detayında; horoz ve boğa figürlerinin detayında ve yazıtın kazınmasında ince uçlu keski kullanılmıştır. Men'in giysi kıvrımlarında matkap kullanılmıştır. Ayrıca heykelde aralarda kalan boşluklar matkapla çıkartılmıştır. Tüm yüzeyde yer yer törpü izi vardır. Men figürünün yüzeyi perdahlanmıştır.

Yayın: Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.277-279, no.22, lev.107, 1-3; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.47.

Katalog No. 21: Heykelcik. lev.XVIII, res.120, 121

Envanter No: E.1927-4430 1585
Buluntu Yeri/Şekli: Afyon, Çavdarlı-Kovalık Höyük
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y:36 cm. g: 19 cm. k: 11,5 cm.
Kaide y: 4 cm. g: 20 cm. k: 13, 5 cm.

Durumu: Men'in başı ve her iki yanda hilalin uçları kırık ve eksiktir. Sağ kol pazıdan, sol kol ise dirsekten kırılmıştır. Kalçanın sağ yanında desteğin kırık izi vardır. Kaidenin üzerinde sağ tarafta tanrının bu elinde tuttuğu düşünülen asanın kırık izi vardır. Heykelcik ayak bileklerinin üstünden sol yandaki destekle birlikte yatay şekilde kırılmış ve yapıştırılmıştır.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Son derece özenli bir işçiliğe sahiptir. Tanrı düzgün şekilli olmayan bir kaide üzerinde ayaktadır. Feminen bir görünümü vardır, göğüsleri belirgindir. Arkada omuzların hizasında yüksek kabartma olarak hilal işlenmiştir, hilalin uçları omuzların arkasından yükselmektedir. Boynun her iki yanında başlığın yanaklık kısımlarının uçları korunmuştur. Sağ kol yana doğru açılmaktadır, tanrı bu elinde asa tutmuş olmalıdır. Asa ile vücut arasında bir desteğin olduğu kalçanın

sağ yanındaki ve kaide üzerindeki kırık izlerinden anlaşılmaktadır. Sol kol dirsekten bükülmüştür ve tanrı bu yanındaki desteğe yaslanmaktadır. Taşıyıcı sağ ayak düz bir şekilde yere basmaktadır. Sol bacak dizden bükülmüştür, bu ayak boğa protomu üzerine basmaktadır. Bel bükülerek kalça sağa doğru dışa çıkmıştır, vücut 'S' çizmektedir. Tanrı kolsuz khiton, hymation ve kısa çizme giymiştir. Khiton göğüs altından bir kuşakla bağlanmıştır. Bağ yeri önde olan kuşağın iki ucu yanlara sokulmuştur. Vücudu saran khiton göğüs üzerinden kasıklara kadar 'V' şeklinde kıvrımlar oluşturmuştur. Giysi altından vücut hatları belli olur. Hymation sol omuz üzerinde yuvarlak bir broşla khytona tutturulmuş ve buradan arkaya atılmıştır; hymationun ucu sağ kolun altından geçirilerek sol dizin üstüne atılmıştır. Giysinin bu hareketinden oluşan kıvrımlar çizgiler ve oyuklarla ustaca işlenmiştir. Kısa çizmenin detayları verilmiştir.

Kaidenin ön yüzünde yazıt yer alır:

Γενναδης
Απολλονωνι
ευχην

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, törpü ve matkap kullanılmıştır. Yüzeyde düz uçlu keski kullanılmıştır. Giysi detayları ince uçlu keski ve matkapla yapılmıştır. Heykelcikle destek arası matkapla oyulmuştur. Men'in ayağıyla boğa protomunun ayrıldığı kısımda ince uçlu keski ve matkap kullanılmıştır. Boğa protomunun detayı ince uçlu keski ile yapılmıştır, boynuzları arası, burun delikleri, kulaklarının iç kısmı ve başın kaideyle birleştiği yerler matkapla çıkarılmıştır. Destek üzerinde düz ve ince uçlu keski kullanılmıştır. Kaide törpülenmiştir. Heykelcik, özellikle de Men'in giysisinin yüzeyi, perdahlanmıştır.

Yayın: Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.75, no.117; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.91.

Katalog No. 22: Atlı Heykelcik. lev.XIX, res.122,123

Envanter No: E.7440
Buluntu Yeri: Afyon, Feleli yakınındaki Tanönü Dağı.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 33 cm. g: 21,5 cm. k: 6,8 cm. kaide y: 4 cm.

Durumu: Hilalin uçları kopmuştur. Men'in eteğinin ucunda kopmalar olmuştur. Atın burun ve çene kısmı kopmuş, yüzü aşınmıştır.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. İşçilik ön yüzde özenli, arka yüzde özensizdir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atın baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Atın karnının altında dörtgen bir sunak şeklinde destek, ön sağ ayağının altında bir ikinci destek vardır.

Men yanaklıklı Phryg başlığı giymiştir. Tanrının özellikle saçı ve yüzü ustalıkla biçimlendirilmiştir. Küçük tutamlar halinde düzenlenmiş saçlar, ortadan ayrılıp yanlara doğru taranmış, önden ve yandan yüzü çevrelemekte, kulakları örtmektedir. Yüz oval ve dolgundur. Alın geriye eğimli, kaş kemeri ince, gözler iridir, göz kapakları gösterilmiştir. Ağız küçük, dudaklar etlidir. Burun büyük, kemerli ve geniş kanatlıdır. Burun delikleri işlenmiştir. Küçük bir çenenin altından gerdan görünmektedir. Boyun kalındır. Arkada omuzlar hizasında yüksek kabartma olarak hilal işlenmiştir. Tanrı uzun kollu, diz hizasında tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Boynun altındaki kavisli bir çizgi ile tunikanın yakası gösterilmiştir. Tunika göğsün altında, kabartma olarak işlenmiş, kemerle bağlanmıştır. Tunikanın kıvrımları stilize çizgilerle verilmiştir. Hymation sağ omuz üzerinde yuvarlak bir broşla tunikaya tutturulmuş, göğüs üzerine sarkıtılarak burada 'V' şeklinde kıvrımlar oluşturmuş, omuzlardan arkaya atılmıştır. Arka yüzde 'V' şeklinde kıvrımları olan bir üçgen şeklinde aşağıya sarkmıştır; bu yüzde hymationun altından tunika gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır. Arka yüzdeki sol kol atın başının üzerindedir, dirsek bükülmüştür, tanrı bu eliyle dizgini tutmaktadır. Bacaklar dizden hafif bükülerek atın karnı altındaki destek üzerinde alçak kabartma olarak işlenmiştir.

Tanrının bindiği at da tanrı gibi ön yüzde ustalıkla işlenmiştir. Atın yelesi 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir, bukleler ayrıntılıdır. Kulaklar işlenmiştir. Koşum takımından alınsalık, şakaklık ve dizgin kabartma olarak işlenmiştir. Kasları ve kemikleri belirtilmeye çalışılmıştır. Göğüs dışarı çıkıktır. Kalça kavsi belirgindir. Kuyruk kalın bir bukle halinde gösterilmiştir. Sağ bacak dirsekten ve dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır, diğer ayaklar yere basmaktadır, bu hareket atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Ön sağ bacakla göğüs arasındaki ve arka sağ bacakla göğüs arasındaki deri kıvrımları çizgilerle gösterilmiştir. Pazılar belirgindir. Arka bacaklarda alt dizler ve alt diz kirişleri işlenmiştir. Toynaklar işlenmiştir. Taç kısımları çizgiyle verilmiştir.

Heykelciğin boyalı olduğu anlaşılmaktadır Men'in dudağında, başlığının üstünde ve yanlarında, kuşağında, kısa çizmede (üst kısmında şerit biçiminde, yan tarafında ise 'x' şeklinde); atın dizgininde ön sağ ayağı altındaki destekte görülen kırmızı boya izleri vardır. Atın kuyruğunda ise turuncu boya izi vardır.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, törpü, matkap ve murç kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Men'in başlığıyla boynu arası, giysi yakası, kollarla gövde arası matkapla oyulmuştur. Atın bacakları arası, bacaklarıyla kuyruğu ve destek arası matkapla çıkarılmıştır. Ön taraf törpülenmiştir. Kaidenin ön yüzünde taraklı keski ve törpü izleri vardır. Kaide altında murç izi vardır.

Yayın: Delemen, İ, 1999, **a.g.e.**, s.183, no.334, lev.20a-b.

Katalog No. 23: Atlı Heykelcik. lev.XIX, res.124,125

Envanter No: E.1836-3890
Buluntu Yeri/Şekli: Satın alma.
Malzemesi: Mermer.
Ölçüleri: y: 24 cm. g: 15,6 cm. k: 5,7 cm. ky: 4 cm.

Durumu: Heykelcik atın kalçasıyla Men figürünün kaynaştığı yer ile bunun hizasında alt kısımda atın arka bacakları ile destek arasında kalan kısımdan kırılmış ve yapıştırılmıştır. Men'in başlığının uç kısmı kopmuştur. Hilalin sağ ucu kopmuştur, sol ucunda da ufak bir parça kopmuştur. Atın ağız ve burun kısmı kopmuştur. Bunlar haricinde yüzeyde aşınma ve ufak kopmalar olmuştur. Yer yer kireç kaplıdır.

Tanımı: Heykelcik yassı bir görünüme sahiptir. Her iki yüzü de işlenmiştir. Genel olarak özensiz bir işçiliğe sahip heykelciğin arka yüzü daha özensiz yapılmıştır, figürler sadece ana hatlarıyla gösterilmiştir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Atın karnının altında sunak biçimli bir destek vardır.

Tanrı sivri uçlu, yanaklıklı bir başlık giymiştir. Saçlar alnı çevrelemektedir. Yüz diğer örneklere göre uzundur, ancak yine de dolgundur. Alın eğimli, gözler iri ve düşüktür, burun kemerli ve büyüktür, ağız ise küçüktür. Boyun kalın ve kısadır. Arka yüzde detayı tam belli olmasa da hilalin arkada omuzlar hizasına yerleştirilmek istendiği bellidir. Hilal başla kaynaştırılmıştır, yani hilal ile baş arasında kalan kısım oyup çıkarılmamıştır. Hilalin uçları omuzların üstünden başlık hizasına kadar devam etmektedir. Tanrı diz hizasında, yarım kollu bir tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Tunikanın yakası boynun altında kavisli bir çizgi ile gösterilmiştir. Tunika göğüs altından kabartma olarak gösterilmiş bir kuşakla bağlanmıştır. Tunikanın kıvrımları göğüs üzerinde, kolda ve etekte biçimsel çizgilerle verilmiştir. Hymationun ne şekilde tutturulduğu gösterilmemiştir, göğüs üzerine sarkıtılmasından dolayı burada 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur, omuzlardan arkaya atılmıştır. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır, el ve kozalak şematik olarak işlenmiştir. Sağ bacak dizden hafifçe bükülmüştür, desteğin üzerinde alçak kabartma olarak yapılmıştır. Atın yelesine hiçbir detay verilmemiştir. Göz kazımayla basitçe işlenmiştir. Başla boyun arasındaki deri kıvrımları birkaç çizgi ile gösterilmek istenmiştir. Koşum takımından kabartma olarak yapılmış dizgin görülebilmektedir. Kuyruk kalça ve bacaklara bitişik şekilde aşağıya kadar uzanmaktadır, detay verilmemiştir. Bacaklar kabaca işlenmiştir. Sadece sağ arka bacak detaya sahiptir, alt diz kirişi ve toynağı gösterilmiştir. Ön sağ bacak dirsekten ve dizden bükülerek havaya

kaldırılmıştır, diğer ayaklar yere basmaktadır, bu atın ‘adeta yürüyüşü’nde olduğunu göstermektedir. Arka bacaklar birbirine bitişik yapılmıştır. Arka yüzde tanrının kolu ve bacağı ile hymation şematik olarak yapılmıştır. Sol kol dirsekten bükülmüştür ve atın başı üzerinde yer alır, sol bacak dizden hafif bükülmüştür ve destek üzerindedir.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski ile matkap kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Men figüründe başlık konturları, saçla alın arasındaki çizgi, yüz detayı, giysi kıvrımları, at figüründe kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Atın ön bacakları arası ve arka bacaklarla kaide arası matkapla çıkarılmıştır. Arka yüzde Men figürünün kolu ile hymationu arası; atın bacağı ile destek arası matkapla oyulmuştur.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.185, no.342, lev.21 a-b.

Katalog No. 24: Atlı Heykelcik. lev.XX, res.126, 127

Envanter No: E.10018
Buluntu Yeri/Şekli: Afyon, Susuz.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 15,8 cm. g: 10,5 cm. k: 4,6 cm. ky: 3,9 cm.

Durumu: Heykelcik atın karnıyla desteğin birleştiği yerden ve atın arka sağ ayağının toynağının hemen üzeri ile kuyruğunun bu kısım hizasından kırılmış ve yapıştırılmıştır. Atın burun ve çene kısmı, ön bacakları, arka sol bacağı kırık ve eksiktir. Heykelcik asitli bir maddeyle temizlenmiş olmalıdır, yüzeyde erime olmuştur.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Oldukça özensiz bir işçiliğe sahip olan heykelciğin ön yüzünde detaylar stilize çizgilerle verilmiştir, arka yüz daha özensiz bir işçiliğe sahiptir. Yüksek bir kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Atın karnı altında silindir bir sunak biçiminde destek vardır.

Heykelcik basık bir görünüşe sahiptir, bu özellikle Men figüründe belli olmaktadır. Tanrı Phryg başlığı giymiştir. Saçlar kaba tutamlar halinde yüzü çevrelemektedir. Hilal başla kaynaştırılmıştır. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgundur, gözler iri ve düşük, burun büyük, ağız küçüktür. Boyun ve gövde çok kısadır. Tanrının kıyafetinin uzun kollu ve diz hizasında olduğu anlaşılmaktadır, tunika giymiş olmalıdır. Bu kıyafetin kol ve etek üzerindeki kıvrımları özensizce birkaç çizgi ile verilmiştir. Göğüs üzerindeki 'V' şeklindeki ve arka yüzdeki dikey kaba çizgilerle tanrının giydiği hymationun kıvrımları verilmek istenmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak? tutmaktadır. Arka yüzdeki sol kol da dirsekten bükülmüştür ve atın dizginini tutmaktadır. Ön yüzdeki sağ bacak ve arka yüzdeki sol bacak destek üzerinde alçak kabartma olarak işlenmiştir. Atın yelesi 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Başla boyun arasındaki deri kıvrımı çizgiyle gösterilmiştir. Dizgin kabartma olarak işlenmiştir. Kalça kavsi ve arka sol bacağında alt dizi belirgindir. Kuyruk gür ve aşağıya kadar uzanmaktadır. Atın çenesinin altındaki ve kuyruğu ile bacağı arasındaki delik, dizgin ve arka kayış üzerine uygulanan madeni aplikasyon ile ilgili olmalıdır. Tüm ayakların yere bastığı yani atın hareket halinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, matkap, murç ve törpü kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Atın çenesinin altındaki ve kuyruğuyla bacağı arasındaki delikler matkapla açılmıştır. Ayrıca bacakları arası ve bacaklarıyla destek arası matkapla çıkarılmıştır. Kaide altında derin olmayan murç izleri vardır, kenarları törpüyle düzeltilmiştir.

Yayın: Delemen, İ, **a.g.e.**, s.185, no.343.

Katalog No. 25: Atlı Heykelcik. lev.XX, res.128,129

Envanter No: E.9941
Buluntu Yeri/Şekli: Satın alma.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 23,5 cm. g: 16,6 cm. k: 4,1 cm. ky: 4,9 cm.

Durumu: Men'in başı hilalle ve omuzların üst kısmıyla birlikte kopmuştur. Atın başı ve ön sağ bacağı kopmuştur. Kaidenin sağ kenarı kopmuştur. Yüzeyde, özellikle çizgilerin içinde, kireç kalıntıları vardır.

Tanımı: Yassı bir görünüme sahip heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Özensiz bir işçiliğe sahiptir. Arka yüz ön yüze göre çok daha özensizce yapılmıştır, şematik çizgilerle figürlerin arka görünüşleri verilmeye çalışılmıştır. Heykelcik kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Atın karnının altında silindir bir destek vardır.

Men figürünün omuzları üzerindeki kırık izinden hilal tanımlanabilmektedir. Tanrı uzun kollu, diz hizasında bir tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Tunikanın yakası boynun altındaki kavisli bir çizgi ile gösterilmiştir. Tunika göğüs altındaki kabartma olarak yapılmış bir kuşakla bağlanmıştır. Etek üzerindeki kıvrımları stilize çizgilerle gösterilmiştir. Hymation göğüs üzerine sarkmış ve burada 'V' şeklinde kıvrımlar oluşturmuştur; omuzlardan arkaya atılmıştır. Sağ kol yanından aşağı sarkmaktadır. Arka yüzde hymationun sadece birkaç çizgisi görülebilmektedir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır. Sol kol atın başına doğru uzanmaktadır, bu kol üzerinde giysi kıvrımları işlenmiştir. Arka yüzde sol kolu gösteren kaba birkaç çizgi kazınmıştır. Sağ bacak dizden hafifçe bükülerek atın karnı ve destek üzerinde kabartma olarak gösterilmiştir. Arkadaki sol bacağın ise belli belirsiz konturu izlenebilmektedir, sol ayak ise kabaca kabartma olarak gösterilmiştir. Atın yelesinin gür bir şekilde, sık çizgilerle dalga verilerek düzenlendiği anlaşılmaktadır. Yelede kırmızı boya izleri vardır. Kalça kavsi belirgindir. Aşağıya kadar uzanan kuyruk gürdür, çizgilerle kıvrım verilmiştir ve turuncu boyalıdır. Sağ ön bacağın havaya kaldırıldığı anlaşılmaktadır, diğer ayaklar yere basmaktadır, bu atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Arka bacaklar birleşik olarak gösterilmiştir. Arka sağ bacağın alt dizi ve alt diz kirişi gösterilmiştir. Toynaklar işlenmiştir, taç kısımları vardır.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, matkap ve murç kullanılmıştır. Yüzeyi düz uçlu keski ile düzeltilmiştir. Kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Ön yüzde destek ve kaide üzerinde taraklı keski izi

görülmektedir. Destekle atın bacakları arası matkapla çıkarılmıştır. Kaide altında derin olmayan birkaç murç izi görülür bunun üstü düzeltilmiştir.

Yayın: Delemen, İ., **a.g.e.**, s.186, no.344, lev.21c.

Katalog No. 26: Atlı Heykelcik. lev.XXI, res.130,131

Envanter No: E.1833-6406
Buluntu Yeri/Şekli: Satın alma
Malzemesi: Mermer.
Ölçüleri: y: 18.5 cm. g: 15.1 cm. k:5.1 cm. ky: 5 cm.

Durumu: Men'in başı heykelciğin üst kısmıyla birlikte kopmuştur. Yüzeyde yer yer aşınma ve kireç kalıntıları vardır. Heykelciğin kenarlarında yer yer kopmalar olmuştur, kuyruk eksiktir.

Tanımı: Yassı bir görünüme sahip heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Özensiz bir işçiliğe sahiptir. Arka yüz daha özensiz yapılmıştır, figürler ana hatlarıyla verilmiştir. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Kaide üzerinde yer alır. Atın karnının altına dörtgen sunak biçimli destek bir yapılmıştır, ön sağ ayağının altında ikinci bir destek vardır.

Men ve at figürlerinin konturları ön yüzde siyah boya ile gösterilmiştir. Men'in omuzları üstündeki kırık izinden başın her iki yanındaki parçanın çıkarılmadığı anlaşılmaktadır; hilal bu alanda kazınarak ya da çizilerek gösterilmiş olabilir. Tanrının kalın bir boynu vardır. Diz hizasında uzun kollu bir tunika ve hymation giymiştir. Göğüs üzerinde hymationun 'V' şeklindeki kıvrımları gösterilmiştir. Tunikanın yakası siyah boyalıdır. Tunika göğüs altından kırmızı boya ile gösterilmiş bir kuşakla bağlanmıştır. Etek ve kol kısımlarında birkaç çizgi ile elbise kıvrımları gösterilmiştir, bu kıvrımlarda siyah ve kırmızı boya izleri vardır. Tunikanın etek ucunda kırmızı boya izi vardır. Sağ omzun üstünde kırmızı boya izi vardır. Sağ kolun yanında ise siyah boyadan

bir çizgi açılarak aşağı doğru inmektedir, olasılıkla bu çizgi hymationu göstermektedir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır. Sağ bacak dizden hafif bükülmüştür, alçak kabartma olarak destek üzerinde yer almaktadır. Atın yele kıvrımları derin olmayan birkaç çizgi ile verilmiştir, burada siyah boya izleri vardır. Kulak üçgen şeklinde yapılmış, ayrıntıya girilmemiştir, yelenin alt tarafındaki siyah boya ile yapılmış çizgi kulağın üstünden geçmektedir. Göz iridir, konturu siyah boya ile çizilmiştir, göz bebeği işlenmiştir. Koşum takımından alınsalık, şakaklık, burunsalık ve dizgin kabartma olarak yapılmış, kırmızı boya ile boyanmıştır, konturları siyah boya ile gösterilmiştir. Atın sadece sağ ön ve arka bacakları işlenmiştir. Ön bacak dizden ve dirsekten bükülerek kaldırılmıştır, arka bacak yere basmaktadır, at 'adeta yürüyüşü'nde gösterilmek istenmiştir. Art diz kirişi bellidir, toynaklar işlenmiştir. Taç kısımlarında siyah boya izi vardır. Arka yüzde ana hatlarıyla sol kol, hymation ve sol bacak kabaca gösterilmiştir. Sol el atın dizgini üzerindedir, parmakları çizgilerle gösterilmiştir.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, matkap, murç ve törpü kullanılmıştır. Yüzeyde düz uçlu keski kullanılmıştır. Men'in konturları, el ve kozalak gibi detayları, elbise kıvrımları, atın konturları, yele detayı, koşum takımının konturları, taç çizgileri ince uçlu keski ile yapılmıştır. Yüzeyde taraklı keski izi vardır. Atın bacakları yakınındaki delikler matkapla açılmıştır. Alt tarafta derin olmayan murç izleri vardır, kenarları törpülenmiştir.

Yayın: Delemen, İ., **a.g.e.**, s.186, no.347.

Katalog No. 27: Atlı Heykelcik. lev.XXI, res.132,133

Envanter No: E.1839-6354
Buluntu Yeri/Şekli: Satın alma.
Malzemesi: Mermer.
Ölçüleri: y: 10 cm. g: 13 cm. k: 4.5 cm.

Durumu: Heykelcik asitli bir madde ile temizlenmiş olmalıdır, yüzeyinde erime olmuştur. Men'in başıyla birlikte hilalin uçları kopmuştur. Heykelciğin alt tarafı desteğin yarısından itibaren atın bacaklarının bir kısmı, kuyruğunun ucu ve tanrının ayaklarıyla birlikte kopmuş ve eksiktir.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Detaylar iki yüzde de stilize çizgilerle verilmiştir. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi 3/4 sağa dönük şekilde binmiştir. Atın karnının altında sunak biçimli bir destek vardır. Arka yüzde tanrının omuzları hizasında yer alan hilal alçak kabartma olarak yapılmıştır. Tanrı diz hizasında uzun kollu bir tunika, hymation ve kısa çizme giymiştir. Hymation göğüs üzerinde sarkıtılmış ve burada 'U' şeklinde kıvrımlar oluşturmuş, omuzlardan arkaya atılmıştır. Arkada hafif sağa doğru bir hareket verilmiştir, kıvrımları ortada 'V' şeklinde ve kenarlarda dikey çizgilerle gösterilmiştir. Tunikanın kıvrımları gövdeden eteğe devam eden dikey çizgilerle gösterilmiştir. Arka yüzde tunikanın etek kısmı hymationun altından görünmektedir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde küre ya da kozalak taşımaktadır. Arka yüzdeki sol kol dirsekten bükülerek atın başı üzerinde dizgini tutmaktadır. Eller de parmaklar işlenmiştir. Destek üzerine kabartma olarak işlenmiş bacaklar dizden bükülmüştür. Atın yelesi 'S' biçiminde tutamlar halinde düzenlenmiştir. Gözler gerçekçi yapılmıştır, normal boyuttadır, göz kapakları ve göz bebekleri işlenmiştir. Sağ gözde siyah boya izleri vardır. Burun delikleri derin değildir, ağız kazıma çizgi olarak işlenmiştir, ağız açıklığı verilerek doğal bir görünüm kazandırılmıştır. Koşum takımından alınsalık, şakaklık, burunsalık ve dizgin kabartma olarak yapılmıştır. Kalça kavsi verilmiştir. Kuyruk, kalça ve bacağa bitişiktir, birkaç çizgiyle kıvrımları gösterilmiştir. Ön sağ bacak dirsekten bükülerek havaya kaldırılmıştır, diğer bacaklarda bükülme yoktur, bundan atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu anlamaktayız.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski ve matkap kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Men'in ve atın kontur ve detayları ince uçlu keski ile yapılmıştır. Men figürünün sol kolu, gövdesi ve atın başı arası matkapla oyulmuştur. Atın çenealtı çukuruyla dizgin arası; bacakları ve bacaklarıyla destek arasındaki kısımlar matkapla çıkarılmıştır.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s. 187, no.349.

Katalog No. 28: Atlı Heykelcik. lev.XXII, res.134

Envanter No: E.1835-3635
Buluntu Yeri/Şekli: Belirsizdir.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 15,9 cm. g: 14 cm. k: 6,4 cm. ky: 3,1 cm.

Durumu: Men'in gövdesi belinin yukarısından kopmuş ve eksiktir. Atın başı kopmuştur. Kaidenin ön kısmında bir parça kopmuştur. Yüzey yer yer aşınmıştır.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir. Özensiz bir işçiliğe sahiptir, arka yüz daha özensizdir. Kaide üzerinde yer almaktadır. Men'in sağa doğru ilerleyen atına gövdesi sağa dönük şekilde bindiği anlaşılmaktadır. Atın karnının altında dörtgen sunak biçimli bir destek, sağ ayağının altında bir ikinci destek vardır. Tanrının diz hizasındaki giysisinde şematik dikey çizgilerle kıvrımlar gösterilmiştir. Arka yüzde hymationun dize kadar uzandığı ve kaba çizgilerle kıvrımlarının işlendiği görülmektedir. Sağ elde kozalak vardır. Arka yüzdeki sol kol atın başı üzerindedir, benzer örneklerdeki gibi dizginin tutuyor olmalıdır. Ön yüzdeki sağ bacak ve arka yüzdeki sol bacak dizden bükülmüştür ve destek üzerine kabartma olarak yapılmıştır. Atın boynunda ön yüzde kabartma olarak yapılmış dizgin görülmektedir. Karın ve sırt arasındaki mesafe uzun yapılmıştır. Kuyruk kaideye kadar uzanmaktadır, birkaç çizgi ile dalga verilmiştir. Sağ bacağını dizden ve dirsekten bükerek havaya kaldırmıştır, diğer ayakları yere basmaktadır, bu hareket atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Arka sağ bacakta alt diz kirişi yukarıda gösterilmiştir. Ön ve arka sağ bacaklarda toynak ve taç kısımları işlenmiştir. Arka sağ bacakta paça gösterilmiştir, bunun altına bir delik açılmıştır. Ön ve arka sol bacaklar daha kaba yapılmıştır.

Alet İzleri: Heykelciğin yapımında düz ve ince uçlu keski, matkap ve murç kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski; kontur ve detaylarında ince uçlu keski kullanılmıştır. Atın arka sağ toynağı ile kuyruğu arasındaki delik matkapla yapılmıştır. Kaidenin altında birkaç murç izi vardır.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.187, no.348.

3. KÜTAHYA ARKEOLOJİ MÜZESİ

Katalog No. 29: Adak Steli. lev.XXII, res.135

Envanter No: E.7281
Buluntu Yeri: Kütahya, Nuhören köyü, Köprübaşı mevkii
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 13,3 cm. g: 20,7 cm. k: 8 cm.

Durumu: Stelin tanrının ve atın bacaklarını içeren alt kısmı kırık ve eksiktir. Tanrının burnunun ucu kırılmıştır. Stelin genel olarak yüzeyi ve kenarları aşınmıştır.

Tanımı: Stelin formu rölyefe uydurulmuştur yani kenarları figür konturuna göre şekillendirilmiştir. Men sağa doğru ilerleyen atına başı ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Başında yanaklıklı bir Phryg başlığı vardır. Başlığın kenarından görünen saçları boncuk dizisi şeklinde alnı çevrelemektedir. Baş vücuda oranla büyük yapılmıştır. Yüz üçgen biçimlidir, elmacık kemikleri çıkıktır. Gözler iri ve düşük, burun kemerli, ağız küçük, dudaklar dolgun, çene ise sivridir. Boyun kalındır. Omuzların üzerinden hilalin uçları çıkar, sağ uç başlıkla birleşir. Tanrı geniş yakalı, uzun kollu bir tunika giymiştir, giysi kıvrımları kaba çizgilerle gösterilmiştir. Göğüs üzerindeki 'V' şeklindeki şematik kıvrımlar tunikasının üstüne hymation giydiğini gösterir. Sağ ve sol omuzda birer tane yuvarlak broş vardır. Sağ kolunu dirsekten bükmüş, bu elinde tuttuğu palmiye dalını omzuna dayamaktadır. Palmiye dalını detayları stilize çizgilerle

gösterilmiştir. Sol eli ise atın yeleleri üzerindedir. Eller vücuda oranla büyük yapılmıştır.

At figürü tanrıya oranla küçük yapılmıştır. Atın başı vücuda oranla küçüktür. Yelesi paralel çizgilerle verilmiştir. Gözü iridir. Sağ kulağı ve Burun deliği işlenmiştir. Aralı ağızdan dişler görünür. Koşum takımından şakaklık, burunsalık ve dizgin kabartmayla gösterilmiştir. Yanakla boyun geçişi çizgiyle verilmiştir. Kalça kavsi belirgindir. Yukarı kalkmış kuyruk kısa kesilmiş gibi durmaktadır Heykelcik özensiz bir işçiliğe sahiptir, her iki yüzü de işlenmiştir, arka yüz daha özensizdir.

Alet İzleri: Stelin yapımında düz ve ince uçlu keski ve matkap kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Men'in göz kenarlarında, atın göz pınarlarının yapımında ve burun deliğinde matkap kullanılmış olabilir.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.178, no.323, lev.19c.

Katalog No. 30: Atlı Heykelcik. lev.XXII, res.136

Envanter No: E.1249
Buluntu Yeri: Kütahya, Yağcılar Köyü
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 22 cm. g: 13,3 cm. k: 8,5 cm.

Durumu: Heykelciğin sağ kısmı atlı figürünün sağ yanını, atın kalçasını ve arka ayaklarını, kaidenin sağ kısmını kapsayacak şekilde kırılmış ve eksiktir. Atlı figürünün burnunun ucu ve sağ ayağı kopmuştur. Atın sağ ön bacağının toynağa kadar olan kısmı eksiktir. Yüzey yer yer kireç tabakasıyla kaplıdır.

Tanımı: Heykelciğin her iki yüzü de işlenmiştir[1195]. Alçak bir kaide üzerinde yer almaktadır. Tanrı sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa çevrili şekilde binmiştir. Atın karnının altında silindir bir destek, sağ ön ayağının altında ikinci bir destek vardır.

Ön yüzde detaylar stilize çizgilerle verilmiştir. Figürde Phryg başlığı ve hilal yoktur. Saç uzundur ve Apollon'a özgü bir biçimdedir; gevşekçe arkada toplanmış ve tepede fiyonk yapılmıştır[1196]. Yüz özenli işlenmiştir, yumuşak bir ifadeye sahiptir. Yuvarlaktır. Yanaklar dolgundur. Dar alın geriye eğimlidir. Gözler düşük, kaş kemerleri belirgindir. Dudaklar dolgundur. Tanrı diz hizasında, uzun kollu bir tunika, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Tunika göğüs altından sıkılmış fakat kuşak gösterilmemiştir, bu hareket keskiyle burada oyuk bir hat yapılarak ve göğüs üzerinde giysinin kabarıklığıyla verilmiştir. Hymation sağ omuzda yuvarlak bir broşla alttaki giysiye tutturulmuş, figürün göğsüne doğru sarkmış ve omuzlardan arkaya atılmıştır, bu hareketten dolayı göğüs üzerinde 'V' şeklinde kıvrımlar oluşmuştur, giysi kıvrımları kaba çizgilerle verilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür ve tanrı bu elinde kozalak tutmaktadır. Kozalağın detayları çizgilerle gösterilmiştir. Sol el atın arkasında kalmaktadır, büyük olasılıkla burada atın yelesi üzerindedir. Sağ bacak dizden bükülmüştür; ayak desteğin üzerinde alçak kabartma olarak işlenmiştir.

Atın gür yelesi alın üzerinde bir tutam halinde yer alır. Yelenin geri kalan kısmı tepede ortadan ikiye ayrılarak yanlara taranmıştır. Kıvrımlar 'S' biçiminde düzenlenmiştir. Gözler iridir, kaş kemerleri -özellikle sağ tarafta belirgindir. Burun delikleri ve kulak işlenmiştir. Koşum takımından alınsalık, şakaklık, burunsalık ve dizgin kabartma olarak gösterilmiştir. Ağız derin bir çizgiyle verilmiştir. Çene altı çukuru kabaca işlenmiştir. Boyun dik durmaktadır. Göğüs dışarıya çıkıktır. Ön sağ bacağın dizden bükülerek

[1195] Sergide olduğu için heykelciğin arka yüzü görülememiştir. Ancak heykelciği yayımlayan Delemen'den arka yüzün işlenmiş olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca saçın arka kısmıyla ilgili detaylar da araştırmacının verdiği bilgiler esas alınarak yazılmıştır: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.187, no.352.

[1196] Tüm bunlar figürün Men olduğu konusunda şüphe uyandırsa da kıyafeti, duruşu, elindeki kozalağı Men ikonografisine uygundur. Men'in hilalsiz ve Phryg başlıksız başka betimleri de vardır. Ancak burada saçın düzenlenişi ve yüzdeki yumuşak ifade Men'e uzak özelliklerdir. Delemen heykelciği Men olarak yayımlamıştır.

kaldırıldığı anlaşılmaktadır, ön sol ayak ise yere basmaktadır; at ‘adeta yürüyüşü’nde gösterilmiş olmalıdır. Figürün saçı ile atın yelesinde kırmızı boya izleri vardır.

Silindir biçimli desteğin ve kaidenin üzerinde yazıt vardır:

[--]Є MHC
[--]II ευχην.
..

Alet İzleri: Görülebildiği kadarıyla heykelciğin yapımında ince uçlu keski, düz uçlu keski, törpü ve matkap kullanılmıştır. Tanrının konturları, tanrının ve atın detayları ince uçlu keskiyle yapılmıştır. Yüzeyde düz uçlu keski kullanılmıştır. Tanrının gövdesiyle sağ eli arasındaki; atta ise boyun altındaki, bacaklar arasındaki, bacaklarla destek ve kaide arasındaki parçaların çıkartılmasında matkap kullanılmıştır.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.187, no.352, lev.21d.

Katalog No. 31: Atlı Heykelcik. lev.XXII, res.137

Envanter No: E.1257
Buluntu Yeri: Yağcılar köyü
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 21 cm. g: 16 cm. k: 4 cm.

Durumu: Men’in başı omuzlarının üst kısmıyla birlikte kopmuştur. Atın ön sağ bacağı ve kuyruğunun üst kısmı eksiktir.

Tanımı: Heykelcik kaide üzerinde yer almaktadır. Men sağa doğru ilerleyen atına başı ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiş olmalıdır. Atın karnının altında dörtgen sunak biçimli bir destek ve ön sağ ayağının altında ikinci bir destek vardır.

Heykelcik sergide olduğu için arka tarafı görülememiştir[1197]. Detaylar stilize çizgilerle verilmiştir. Başın omuzların üst kısmıyla kırılmış olması burada hilalin uçları olduğunu gösterir[1198]. Tanrı diz hizasında, uzun kollu bir tunika, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Tunika göğüs altından sıkılmış fakat kuşak gösterilmemiştir, bu hareket keskiyle burada oyuk bir hat yapılarak ve göğüs üzerinde giysinin kabarıklığıyla verilmiştir. Bu giysinin kıvrımları, dirsek içinde, kol ağzında ve etekte birkaç çizgiyle gösterilmiştir. Hymationun bir kısmı göğüs üzerine sarkıtılmıştır ve burada 'V' biçiminde kıvrımlar yapmaktadır, geri kalanı da omuzlardan arkaya atılmıştır. Hymationa arkada hareket verilmiştir, figürün sağ tarafına doğru dalgalandığı gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, tanrı bu elinde kozalak tutar. Sol el arka tarafta kalmıştır. Sağ bacak dizden bükülmüştür. Bacak kalındır ve kaslar gösterilmeye çalışılmıştır, bacağın dizden aşağısı ve ayak cepheden gösterilmiştir.

Atın gür yelesi alın üzerinde bir tutam halinde yer alır. Yelenin geri kalan kısmı tepede ortadan ikiye ayrılarak yanlara taranmıştır. Kıvrımlar 'S' biçiminde düzenlenmiştir. Göz iridir, göz bebeği işlenmiştir. Burun deliği ve kulak işlenmiştir. Ağzı aralıktır. Koşum takımından alınsalık, şakaklık, burunsalık ve dizgin kabartma olarak gösterilmiştir. Ağzının kenarında ve kalçayla bacak arasında birer delik vardır[1199]. Başla boyun arasındaki deri kıvrımları çizgiyle verilmiştir. Çene altı çukuru kabaca verilmiştir. Boyun dik durmaktadır. Göğüs dışarıya çıkıktır. Kalça kavsi belirgindir. Ön sağ bacak dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır, bu hareket atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Pazı ile göğüs arasında oluşan deri kıvrımları çizgi ile gösterilmiştir. Sağ ön bacakta dirsek, sağ arka bacakta alt diz kirişi belirgindir. Toynaklar işlenmiştir, taç kısmı ve toynağı yerden ayıran kısım çizgi ile yapılmıştır, bu detaylar sağ bacaklarda sol bacaklara göre daha belirgindir. Arka bacaklarda art diz kirişi çıkıntı olarak verilmiştir. Heykelciğin kaidesi iki silme arası tam oluktan oluşur.

[1197] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.186, no.345'te arka yüz işçiliğinin özensiz olduğunu belirtir.

[1198] Ayrıca Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.186'da figürün omuzlarının arkasında hilalin izleri olduğunu söyler.

[1199] Bu deliklerin madeni aplikasyon için açılmış oldukları düşünülür.

Alet İzleri: Görülebildiği kadarıyla heykelciğin yapımında ince uçlu keski, düz uçlu keski ve matkap kullanılmıştır. Tanrının konturları, tanrının ve atın detayları ince uçlu keskiyle yapılmıştır. Yüzeyde düz uçlu keski kullanılmıştır. Ağız kenarındaki ve kalçayla bacak arasındaki delikler matkapla açılmıştır. Ayrıca Men'in koluyla hymationu arasındaki; atta ise boyun altındaki, bacaklar arasındaki, bacaklarla destek ve kaide arasındaki parçaların çıkartılmasında, ayrıca atın gözbebeklerinin işlenmesinde matkap kullanılmıştır. Heykelciğin yüzeyi perdahlanmıştır.

Yayın: Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.186, no.345.

4. PAMUKKALE ARKEOLOJİ MÜZESİ

Katalog No. 32: Adak Steli. lev.XXIII, res.138

Envanter No: K.4618
Buluntu Yeri: Denizli, Geveze-Dağmarmara.
Malzemesi: İnce grenli beyaz mermer
Ölçüleri: y:147 cm. g: 73 cm. k: 24,5 cm.

Durumu: Köşe akroterlerin alt kısmı ve tympanondaki büstün boyundan altı korunacak şekilde üçgen alınlığın üst kısmı kırılmış ve kaybolmuştur. Üstten üçüncü sıradaki sol başta yer alan figürün sağ ayak bileğinden başlayan çatlak aşağı yazıta doğru inmiş ve yine bu sırada yer alan dördüncü figürün sol ayağına kadar ulaşmıştır. Bu çatlak yazıtlı kısımda bir parçanın kopmasına neden olmuştur, kopan kısım yerine yapıştırılmıştır. Sağ tarafa doğru devam eden bu çatlak kaideye kadar devam etmiştir. Bahsedilen bu çatlak dışında tüm yüzeyde daha küçük boyutlu çatlaklar görülmektedir. Figürlerin hepsinin yüzleri aşınmıştır. Üstten birinci sırada yer alan Apollon figürünün; ikinci sırada yer alan birinci, üçüncü ve beşinci; üçüncü sırada yer alan ikinci, dördüncü ve beşinci; dördüncü sırada yer alan ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci figürlerin yüzleri kopmuştur. İkinci sırada ortada yer alan figürün sağ elinin uç kısmı kopmuştur. En alt sırada en sağda yer alan figürün sol tarafında -baş ve gövdede- kopmalar olmuş ve bu

kopan parçalar kaybolmuştur. Stelin alt kenarı çok aşınmıştır. Sol tarafında ortalara doğru derin bir yarık vardır.

Tanımı: Stelin üçgen alınlıklı ve palmet biçimli köşe akroterlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Sima kısımlarının sınırlandırdığı tympanonda bir tanrıya (Zeus?) ait büst yer almaktadır. Geison kısmı yüksektir ve burada üç satır halinde yazıt vardır. Gövde, üzerlerinde iki satırlık yazıtların yer aldığı silmelerle ayrılan, dört kabartmalı frizden oluşmaktadır. Yazıtlı kısımlar aynı zamanda kabartmaların zeminlerini oluşturmaktadır. Stelin en altındaki kabartmanın zemini olan silme ise yazıtsızdır.

Yukarıdan aşağıya doğru gidildiğinde birinci frizde antitetik iki atlının ve bunların arasında ayakta duran tanrı Artemis'in kabartmaları vardır. Sağdaki atlı tanrı Men'dir. Men sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi izleyiciye çevrili olarak binmiştir. Tanrı Phryg başlığı giymiştir. Saçları kısadır ve alnı çevrelemektedir aşınmadan dolayı yüz detayı belli olmamaktadır. Omuzları üzerinden hilalin uçları yükselmektedir. Diz üstünde, kolsuz khiton, hymation ve kısa çizme giymiştir. Hymation sağ omuz üzerinde yuvarlak bir broşla tutturularak göğüs üzerine sarkıtılmış ve burada 'V' şeklinde kıvrımlar oluşturmuştur. Hymationun arkaya atılan kısmı sağ tarafta rüzgârdan dalgalanıyor olarak gösterilmiştir. Tunikanın etek kısmındaki kıvrımlar birkaç stilize çizgiyle gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, aşınmadan dolayı tanrının bu elinde ne tuttuğu belli değildir. Sol eliyle omzuna dayadığı ucunda hilal olan asayı tutmaktadır. At profilden betimlenmiştir. Gür yelesi çizgilerle detaylandırılmıştır. Gözü işlenmiştir. Koşum takımında tepelik ve dizgin kabartma olarak işlenmiştir. Ayrıca gön şeklindeki eyer de betimlenmiştir. Başla boyun arasındaki deri kıvrımı çizgiyle gösterilmiştir. Kuyruk dalgalı ve uzundur. Ön sol bacak dirsekten ve dizden bükülerek havaya kaldırılmıştır, diğer ayaklar yere basmaktadır, bu atın 'adeta yürüyüşü'nde olduğunu gösterir. Arka bacakta alt diz kirişleri işlenmiştir. Ön ayaklarda toynaklar işlenmiştir.

Artemis cepheden ve ayakta betimlenmiştir. Saçları tepede toplanarak fiyonk yapılmıştır. Yüz detayı aşınmadan dolayı belli değildir. Tanrı kolsuz khiton, hymation ve kısa çizme giymiştir. Göğüs altından, önden bir kuşakla fiyonk yapılarak bağlanmış

khitonun kolpos kısmı gösterilmiştir. Giysi kıvrımları stilize çizgilerle verilmiştir. Sağ kolunu dirsekten bükerek yukarı kaldırmıştır ve hymationuna uzanmıştır. Solu dirsekten bükülmüştür, sol eli bel hizasında, hymationun diğer ucunu tutmuştur. Bacak kasları verilmeye çalışılmıştır.

Sol taraftaki atlı ise tanrı Apollon'dur. Sola doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi izleyiciye çevrili olarak binmiştir. Tanrının saçları başının tepesinde toplanarak fiyonk yapılmıştır. Başının etrafında hale vardır. Kırılmadan dolayı yüzü belli değildir. Diz üstünde kolsuz khiton, hymation ve kısa çizme giymiştir. Hymation her iki omuz üzerinde küçük yuvarlak iğnelerle khitona tutturulmuştur. Hymationun göğüs üzerine sarkıtılmış kısmı 'V' şeklinde kıvrımlar oluşturmaktadır, arkaya atılmış kısmı ise sol tarafta rüzgârda uçuşuyor olarak gösterilmiştir. Tunika belden bir kuşakla bağlanmıştır. Sağ kolunu öne doğru uzatmıştır ve bu elinde phiale; sol eliyle ise omzuna dayadığı labrysi tutmaktadır. At figürü Men'in bindiği atla benzerdir.

İkinci, üçüncü ve dördüncü frizlerde bir adak sahnesi betimlenmiştir. Bütün figürler kısa saçlıdır ve hymationlarına sarınmışlardır. İkinci frizde, soldan ikinci ve üçüncü figürler arasında ateş yanan bir sunak yer almaktadır. Üçüncü figür avucu aşağıya dönük şekilde sağ elini alevin üstüne tutmaktadır. Diğer figürlerin sağ elleri göğüsleri üzerindedir.

Yazıt:

'Η εταιρεια η Αρζιμνεων η περι Στρατονεικον Απολλω–
νιου Θεογα και Ζωτικον Απολλωνιου Κλανδιωνος
ευχην Θεοις Μοταλεων ανεθηκαν.

Διοδωρος Ατταλου. Απολλωνιος Ζωσιμου. Απολλωνιος [ι]ευρευς. Ζωτικος Θεοδ
ωρου.
Γλυκων Θεοφιλου.

Αππας Α[θη]ναγορου. [Ζ]ευξις Χαιρεου. Απολλωνιος Κικερωνος. ΑπελλαςΔιογα
δος.

Απολλωνιος Κλανδος. Στρατονεικος Απολλωνιο[υ].

[Ζω]τικος [Α]πολλωνιου. Απολ[λ]ωνιος Ζωσιμου. Ζωσιμος Μηναγοπου. Απολλ ωνιδης Γλυκωνος.

Alet İzleri: Stelin yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Figürlerin detaylarında matkap kullanılmıştır. Yazıt ince uçlu keski ile yazılmıştır. Yanlar yoğun olarak taraklı keski ile taranmıştır. Arkada murç izleri vardır.

Yayın: Robert, L., 1983 b, **a.g.e.**, s.46-55; fig.2-3; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.471, no.140; Ritti, T., **a.g.e.**, s.57-61, no.1.

Katalog No. 33: Adak Steli. lev.XXIV, res.139

Envanter No: Bilinmiyor.
Buluntu Yeri: Denizli, Uzunpınar.
Malzemesi: Mermer.
Ölçüleri: y: 80 cm. g: 80 cm. k: 18,5 cm.

Durumu: Stelin alt ve üst kısımları kopmuş ve eksiktir. Bundan dolayı stelin alınlık kısmı ve yukarıda kabartmalı bölümün üst kısmı ve alttaki kabartmalı kısım ve silme eksiktir.

Tanımı: Stel, 32 no.lu eser ile form ve betim açısından benzerdir. İki yazıtlı kısmın böldüğü üç kabartmalı alan vardır. Kabartmalı bölümler sütunlarla sınırlandırılmıştır. Yazıtlı kısımların kenarlarına sütunların plintheleri gelmektedir. Yukarıdan aşağıya göre bunların birincisinde kenarlardaki iki antitetik atlı arasında ayakta bir figür yer alır. Soldaki atlının Men olduğu düşünülmektedir. Tanrı sağa doğru ilerleyen atına gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Yarım kollu, diz üstünde kollu khiton ve kısa çizme giymiştir. Sağ kolu dirsekten bükülmüştür ve bu elinde phiale tutmaktadır. Atın

arkasından tanrının sol ayağı gösterilmiştir. Atın boyunsalığı geometrik şekilli parçalardan oluşmaktadır. Ortadaki tanrı Artemis olmalıdır. Tanrı cepheden ve ayakta betimlenmiştir. Sağ elinin dirseğinden bükerek omzuna götürmüştür. Sol eliyle ise hymationunu tutmaktadır. Sağda yer alan atlı tanrı ise Apollon olmalıdır, sola doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi sağa dönük şekilde binmiştir. Diz üstünde khiton, hymation ve kısa çizme giymiştir. Hymationa hareket verilmiştir. Sol eliyle omzuna dayadığı asayı tutmaktadır. Apollon'un atının boyunsalığı da geometrik şekillerden oluşmaktadır. Alttaki iki sırada cepheden ayakta kısa kıvırcık saçlı ve sakallı, hymationlarına sarılmış erkekler betimlenmiştir. Her sıra beşer kişi olmak üzere toplam on kişidirler.

Yazıt:

Μεσαλεινος Απολλωνιανου. Χαρμιδης Χαπμιδου Κωνωπας. Διοδωρος Μαρκου του Λουκιου. Απολλωνιος Απολλωνιου Κοττηδος. Ευτυχος Ταυτιλιου τεχνιτης.

Ανεικητος Ανεικητου. Απολλωνιδης Τροφιμου. Απολλωνιος Κοραξου. Ηρας Μενανδρου. Διονυσιος Ηπαδος.

Alet İzleri: Stelin yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Gigürlerin saç, sakal ve giysi detaylarında matkap kullanılmıştır Yazıt ince uçlu keski ile yazılmıştır. Stelin yanlarında ve arkasında murç izleri vardır.

Yayın: Robert, L., 1983 b, **a.g.e.**, s.55-59; fig.4; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.471, no.139; Ritti, T., **a.g.e.**, s.61-63, no.4.

Katalog No. 34: Stel. lev.XXIV, res.140

Envanter No: Bilinmiyor
Buluntu Yeri/Şekli: Denizli, Baklan, İcikli Köyü.
Malzemesi: Mermer
Ölçüleri: y: 74,8 cm. g: 56,2 cm. k: 20,5 cm. ky: 6 cm.

Durumu: Stel tamdır, yer yer kenarlarında ve yüzeyinde kopmalar olmuştur.

Tanımı: Üçgen alınlıklı, dörtgen gövdeli steldir. Alınlığın üç köşesinde bezemesiz akroterler vardır. Sima ve geison kısımları işlenmiştir. Tympanonun ortasında kabartma Men büstü vardır. Men Phryg başlığı giymiştir. Tutamlar halinde düzenlenmiş saçları alnı çevrelemektedir. Alın geriye eğimlidir. Kaş kemerleri bellidir, gözler iridir. Burun ve ağız kısımları aşınmıştır, buna rağmen burnun kemerli ağzın ise küçük olduğu anlaşılabilmektedir. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgundur. Her iki omuz üzerinden yükselen hilalin uçları yanlarda başlıkla birleşmektedir. Hymationun göğüs üzerine düşen parçası gösterilmiştir, giysi burada 'U' şeklinde kıvrımlar yapmaktadır. Sağ omuz üzerinde hymationun tutturulduğu yuvarlak bir broş vardır.

Stelin gövdesi yanlardan başlık ve kaideleri bezemesiz iki paye ile sınırlandırılmıştır. Alt kısmında çıkıntılı bir silme vardır. Silme zemin kabul edilerek gövdeye Hermes ve Zeus kabartmaları yapılmıştır. Çocuk Hermes sağ taraftadır. Saçları toplanarak başının üzerinde fiyonk yapılmıştır. Aşınmadan dolayı yüz detayı belli değildir. Sol omzuna khlamys atılmıştır ve bunun üzerinde yuvarlak bir broş vardır. Göğüs ve karın kasları işlenmiştir. Sağ kolunu aşağı uzatmıştır ve bu elinde para kesesi tutmaktadır. Sol elinde ise vücuduna dayadığı kerykeionu tutmaktadır. Sol bacağı hafif dizden bükülerek, kalçasının sağa doğru çıkarak vücuduna 'S' formu kazandırılmaya çalışılmıştır. Ayakları çıplaktır. Hermes'in sol tarafında, gövdenin merkezine yakın olarak, babası Zeus'un kabartması yerleştirilmiştir. Zeus'un saçları bukleler halinde omuzlarına kadar inmektedir; başın tepesine bir diadem bağlanmıştır ve burada saçın dalgaları 'S' biçiminde çizgilerle gösterilmiştir. Kaş kemerleri belirgindir, gözleri iri ve çekiktir. Elmacık kemikleri çıkıktır. Burnu ve ağzı küçüktür. Kıvırcık sakalı küçük kıvrımlarla gösterilmiştir. Sol omuzdan gelen hymation, göğsü açıkta bırakacak şekilde bel hizasından sağ kol altından geçirilmiş ve arkadan yine sol omuz üzerine atılarak vücuduna sarılmıştır. Göğüs karın ve kol kasları gösterilmiştir. Tanrı sağ kolunu vücudundan biraz aralayarak aşağı uzatmıştır, açık sağ elinde patera tutmaktadır. Sol kolunu dirsekten bükmüş ve bu eliyle vücuduna paralel duran asayı tutmaktadır.

Alet İzleri: Stelin yapımında düz ve ince uçlu keski, taraklı keski, matkap ve törpü kullanılmıştır. Yüzeyinde düz uçlu keski kullanılmıştır. Kontur ve detaylar ince uçlu keski ile yapılmıştır. Ayrıca detaylarda yer yer matkap da kullanılmıştır. Törpülenmiştir. Üst kısmında taraklı keski izi vardır.

Yayımlanmamıştır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KATALOGDAKİ ESERLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Katalogda Men kültüyle ilgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinden toplam 34 eser yer alır. Bu eserlerden 13 tanesi Eskişehir, 15 tanesi Afyon, 3 tanesi Kütahya, 3 tanesi Pamukkale Müzesi'ndendir. Katalogda eserlerin bulunduğu müze, envanter numarası, buluntu yeri/şekli, malzemesi, ölçüleri, durumu ile ilgili bilgiler verilmiş, tanımı yapılmış ve eserde görülen alet izlerine değinilmiştir. Bazı eserler için buluntu yeri veya envanter numarası vermek, müze kayıtlarındaki bu bilgilere ulaşılamadığı için mümkün olmamıştır.

Eskişehir Müzesi eserlerinin 1 tanesi altar (no.1), 2 tanesi adak steli (no.2, 3), 2 tanesi adak levhası (no.4, 5), 8 tanesi atlı heykelciktir (no.6-13). Afyon Müzesi eserlerinin 4 tanesi adak steli (no.14-17), 2 tanesi adak levhası (no.18-19), 1 tanesi heykel (no.20), 1 tanesi heykelcik (no.21), 7 tanesi atlı heykelciktir (no.22-28). Kütahya Müzesi eserlerinin 1 tanesi adak steli (no.29), 2 tanesi atlı heykelciktir (no.30, 31). Pamukkale Müzesi eserleri ise stellerden (no.32-34) oluşmaktadır. Bu eserlerden 8 tanesi yayımlanmamıştır (no. 4-7, 11, 13, 19, 34).

1. ALTAR

Eserler arasında yer alan tek altar no.1'dir (lev.XX, res.89). Phrygia bölgesinden bulunan Men kültüyle ilgili diğer altarlarla form olarak benzerdir; dörtgen biçimli, alt ve üst kısmı silmelidir. Üstte kurban işlevine yönelik içi çukurlaştırılmış yuvarlak eleman vardır. Ön yüzde atlı Men rölyefi vardır, diğer yüzler bezemesizdir. Phrygia'dan ön

yüzlerinde atlı Men rölyefi bulunan Aouda (Avdan)[1200] (lev.VI, res.45), Serea (Kuyucak)[1201] (lev.VI, res.46) ve Selmea (Gözören)[1202] (lev.VI, res.48) altarlarından Selmea örneğiyle daha benzerdir. No.1'de ve Selmea altarında atlı Men rölyefi bir pedestal üzerinde gösterilmiştir ve tanrının atı sağa doğru adeta adımlarıyla ilerlemektedir[1203]. Ayrıca Sebaste (Kırka) orijinli bir adak stelinde de bu şekilde adeta adımlarıyla sağa doğru ilerleyen at üzerindeki Men rölyefi pedestallidir[1204] (lev.VII, res.52). Pisidia'da, özellikle Burdur çevresinden gelen altarlarda Men'in atlı betimlerini görmekteyiz. Olbasa (Belenli)[1205] (lev.IX, res.81), Burdur[1206] (lev.V, res.28), Askeriye[1207] (lev.IX, res.82), Sagalassos (Ağlasun)[1208] (lev.IX, res.83) ve Aziziye'de[1209] (lev.IX, res.84) bulunmuş dörtgen formlu altarların ön yüzünde, pedestal üzerinde gösterilmiş atlı Men rölyefi vardır. Bu örneklerde sağa doğru ilerleyen at genellikle adeta adımlarıyla gitmektedir. No.1'de tanrının sırtındaki hymation aşağıya doğru sarkmıştır. Hiçbir atribüt taşımamaktadır. Sağ eliyle atın dizginine uzanmıştır. Aşınmadan dolayı fazla detay belli olmasa da tanrının başının ve hilalin cepheden gösterildiği anlaşılır, gövdesinin ise profilden gösterilme ihtimali vardır. Phrygia'da

---

[1200] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.65, no.132, lev.37; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.7; 1971, **a.g.e.**, s.62, no.94.

[1201] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, no.R7; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.245; s.133; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.5; s.25, no.19; 1971, **a.g.e.**, s.60-61; no.92; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.29, no.2, lev.8, II 2; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181-182, no.329.

[1202] Delemen, İ, 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328.

[1203] Avdan altarındaki rölyef çok aşındığı için detay belli olmaz, Serea altarında ise at şaha kalkmıştır, ama ikisinde de bizim örneğimizdeki gibi atlının yönü sağa doğrudur.

[1204] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Ramsay, W.M., 1883, **a.g.e.**, s.417, no.31; 1895, **a.g.e.**, s.609, no.506; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62; Buresch, K., **a.g.e.**, s.131; Robert, L., 1946, **a.g.e.**, s.60, dn.3, lev.III A; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.57, no.87; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.175, no.313.

[1205] Metzger, H., **a.g.e.**, s.48, no.22, lev.XI; Bean, G.E., 1958, **a.g.e.**, s.s.69, no.85; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.43-44, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.68-69, no.104, lev.XLVI.

[1206] Robert, L., 1950, **a.g.e.**, s.39-50, lev.VI-VIII; Bean, G.E., 1952, **a.g.e.**, s.118; 1958, **a.g.e.**, s.69-70; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.43, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.77, no.121; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.324.

[1207] Bean, G.E., 1959, **a.g.e.**, s.73, no.12, lev.XIV; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.44, no.6; 1971, **a.g.e.**, s.79-80, no.124.

[1208] Bean, G.E., 1954, **a.g.e.**, s.476-477, 497-499, no.8, res.10-12; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.44, no.5; 1971, **a.g.e.**, s.80, no.125.

[1209] Bean, G.E., 1959, **a.g.e.**, s.111, no.81, lev.XX; 1971, **a.g.e.**, s.83, no.128, lev.LXI.

bulunmuş diğer atlı rölyefli altarlarda aşınmadan dolayı figürün gövdesinin profilden betimlenip betimlenmediğini bilemeyiz. Pisidia altarlarında ise tanrının başıyla birlikte gövdesi de cepheden gösterilmiştir. İkonografik olarak bizim eserimize en çok benzeyen betim Burdur altarındaki rölyeftir, bunda da tanrı sağ eliyle dizgini kavramıştır ve başka atribüt taşımamaktadır, ancak onun hymationu dalgalanmaktadır. Antalya Müzesi'ndeki Burdur orijinli bir altardaki rölyefte de Men sağ eliyle dizgini tutmuştur[1210] (lev.V, res.28).

2. STELLER

Eserlerden 10 tanesi steldir. Aralarında adak stelleri çoğunluktadır, sadece iki adet mezar steli vardır (no.32, 33). Steller üçgen alınlıklı (no. 2, 14, 15, 16, 32-34), kemerli (no.3) ve organik formludur (no.29). No.2 hariç üçgen alınlıklı steller ve kemerli stel akroterleridir. No.14, 15 ve 32'de alınlık dışa taşkındır. Tympanonda no.14'te omphaloslu phiale, no.15'te hilal, no.32'de tanrı büstü (Zeus?), no.34'te Men büstü vardır. Alt kısımları mevcut olan stellerin hepsinin silmeli olduğunu görürüz. 2, 3, 14 ve 29 no.lu stellerin gövdelerinde atlı Men rölyefleri vardır; no.32 ve 33'te ise atlı Men rölyefi friz içinde diğer tanrılarla birlikte yer alır. No.2'de rölyef alınlığa ve silmeye taşmıştır, no.3'te kemerin hemen altında yer alır, no.14'te ise gövdede, merkezde yer alır. No.3 ve 34'te kabartma alanı payelerle sınırlandırılmıştır. No.33'te ise frizler kenarlarda sütunlarla sınırlandırılmıştır. No.29'da stelin formu figüre göre şekillendirilmiştir, bunun gibi organik formlu Burdur'dan bir Men steli vardır[1211], ayrıca Kakasbos/Herakles/Maseis stelleri arasında da organik formlu olan bir örnek vardır[1212].

Atlı Men rölyeflerinin hepsinde figürlerin yönü sağa doğrudur. No.3 (lev.X, res.90) hariç hepsinde at 'adeta yürüyüşü'yle ilerlemektedir. Atlı Men betimlerinin genelinde

---

[1210] Robert, L., 1950, **a.g.e.**, s.39-50, lev.VI-VIII; Bean, G.E., **a.g.e.**, 1952, s.118; 1958, s.69-70; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.43, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.77, no.121; 1976, **a.g.e.**, s.46-48, Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.179, no.324.

[1211] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.178, no.322.

[1212] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.178.

rastlanan bu harekette at ayaklarının her birini sırayla kaldırarak ilerler[1213], tasvirlerde ise bu hareket ön bacaklardan biri dirsekten bükülerek havaya kaldırılmış, diğer ayaklar yere basarak gösterilmiştir. No.3'te at şahlanmıştır. Seraea(?)'dan (Kuyucak) bulunmuş bir altardaki Men rölyefinde de atın bu şekilde şahlandığını görüyoruz[1214] (lev.VI, res.46).

Rölyeflerin hepsinde Men ata göre büyük yapılmıştır. Böylelikle ön plana çıkarılan tanrının önemi vurgulanmak istenmiş olmalıdır. Men'in at üzerinde duruşu no.1 hariç diğer betimlerde aynı şekildedir; at profilden gösterilirken, Men yüzü ve gövdesi izleyiciye dönük olarak ata binmiştir. No.2'de Men'in vücudu profilden, başı izleyiciye dönük şekilde gösterilmiştir (lev.XVI, res.89). Bu, Men'in bu şekilde gösterildiği tek kesin örnektir. Ayrıca bu rölyefteki bir başka harekette atın başının izleyiciye dönük olmasıdır. Buna sadece bir eserde daha rastlanır; Burdur'dan bir stelde at başını hafifçe izleyiciye dönmüştür[1215]. Atlı rölyeflerinde Men genellikle sağ elinde bir nesne tutar. No.2'de ise -altar örneğimizdeki gibi- sağ eliyle dizgini tutmuştur. Yukarıda Burdur'da bulunmuş iki altarda Men'i bu şekilde gördüğümüzden söz etmiştik. Ayrıca Kadoi'dan (Gediz) bulunmuş bir mezar kabartmasında da Men sağ eliyle dizginini tutmaktadır[1216] (lev.VII, res.49). No.2'de sağ eliyle dizgini tutan Men sol eliyle omzuna dayadığı labrysi taşır. Benzer hareket no.32'de de vardır, burada tanrı sol eliyle omzuna dayadığı ucu hilalli asayı taşır. Bu eserlerden başka Men'in bu şekilde omzuna dayadığı nesneyi taşıdığı tek heykeltıraşlık eseri Hieropolis'ten bulunmuş bir stel üzerindeki atlı Men rölyefidir[1217] (lev.VII, res.53). Atlı Men ikonografisinde ender rastlanan bir harekette 3 no.lu steldeki rölyefte görülmektedir. Burada Men sağ kolunu yana açıp, dirsekten bükerek elindeki objeyi (palmiye dalı?) tutar. Selmea'dan (Gözören) bulunmuş bir altar ve Burdur'da Aya Yorgi Kilisesi'nin duvarında görülmüş bir altar üzerinde Men yine

---

[1213] Tutel, E., **a.g.e.**, s.33.

[1214] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, no.R7; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.245; s.133; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.5; s.25, no.19; 1971, **a.g.e.**, s.60-61; no.92; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.29, no.2, lev.8, II 2; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181-182, no.329.

[1215] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.177, no.318, lev.19 a.

[1216] Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.31, no.4, lev.9, II 4; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188-189, no.356.

[1217] Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.45; 1983 b, **a.g.e.**, s.511-515, res.1; Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107-109, lev.17; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.103; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.117, no.319.

sağ kolunu yana açmıştır. Selmea örneğinde asa taşır, Burdur'dakinde elindeki nesnenin ne olduğu anlaşılamamıştır. Ancak bizimkiyle neredeyse tamamen aynı harekete sahip betim Nakoleia'da (Seyitgazi) bulunmuş bir stel üzerindeki rölyeftir[1218] (lev.VI, res.47). No.14'te sağ kol dirsekten bükülerek karın hizasındaki sağ elde kozalak taşınmıştır (lev.XVI, res.110). No.29'da kol aynı şekildedir, sağ el açık bir şekilde omzuna dayadığı palmiye dalını taşır (lev.XXII, res.135). No.32'de sağ kol aynı şekildedir ancak elinde tuttuğu obje belli değildir (lev.XXIII, res.138). No.33'te de sağ kol aynı şekildedir ve tanrı bu elinde patera tutar (lev.XXIV, res.139). Sol el no.3'te havaya kaldırılmıştır, no.14 ve no.32'de atın arkasındadır, arka tarafta dizgini tutar şekilde gösterilmek istenmiştir, no.29'da ise atın yelesi üzerindedir.

Katalogdaki eserler arasında sadece no.2'de Men başlıksız gösterilmiştir. Genel Men kültüyle ilgili eserler arasında ender olsa da Men'i Phryg başlığı olmadan görmekteyiz. Yunanistan'da bulunmuş bir rölyefte Men başlıksız gösterilmiştir[1219]. Phrygia'da ise Kadoi'dan bulunmuş mezar kabartmasında tanrı bu şekilde gösterilmiştir[1220]. Bizim stelimizde de Kadoi kabartmasında da Men'in kısa saçları başının tepesine oturtulmuştur ve saçların detayları sık çizgilerle gösterilmiştir. Diğer stellerdeki betimlerinde Men Phryg başlığı giymiştir. No.14 ve 29'da başlık yanaklıklıdır. No.14'te Phryg başlığı tepede sivri bir şekilde sonuçlanmaktadır. Dorylaion'dan bulunmuş bir stel üzerindeki[1221] (lev.VI, res.44) tanrının buna benzer bir örneği için Lane Telesphoros stili demiştir[1222]. Burada kastedilen başlığın kukuleta gibi olmasıdır. Ayrıca no.2'de tanrı hilalsiz gösterilmiştir. No.2, 14 ve 29'da uzun diz hizasında uzun kollu tunika ve hymation giymiştir. No.32'de kolsuz khiton ve hymation, no.33'de kollu khiton giymiştir. Hymation her zaman sağ omuz üzerinde yuvarlak bir broşla alttaki giysiye

[1218] Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.29, no.2.1, lev.8, II 1; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.271, no.14, lev.103, 1; Naour, C., 1983, **a.g.e.**, s.115, no.38; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.100, lev.248; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.177-178, no.320.

[1219] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2733-2734, fig.10; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.77-78, fig.5; Nillson, P., **a.g.e.**, lev.II, no.2; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.8, no.8, lev.I, no.2; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.4, no.6.

[1220] Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.31, no.4, lev.9, II 4; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188-189, no.356.

[1221] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2711; Radet, G., **a.g.e.**, s.573, no.23; Ramsay, W.M., 1915, **a.g.e.**, s.184, fig.4; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.59-60, no.91; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.176, no.316.

[1222] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.4.

tutturulmuştur. No.14, 32 ve 33'te ayaklarındaki kısa çizme belli olmaktadır. No.3'te Men'in üzerinde pantolonlu tüm bir giysi var gibi durmaktadır, bu işçiliğin kötü olması nedeniyle giysi ayrıntısının işlenmemiş olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Buna benzetilebilecek bir eser, Men'in pantolon gömlek olarak tanımlanmış kıyafetle gösterildiği Hieropolis stelidir[1223]. No.2 ve 14'te hymation düz bir şekilde aşağı dökülürken no.32'de dalgalanmaktadır. Tanrının hymationun bu şekilde dalgalandığını altarlar ve steller üzerindeki rölyeflerde görmekteyiz. Burdur Müzesi'nden bir stel[1224] ve Antalya Müzesi'nden bir altar[1225] (lev.V, res.28) bu eserlere örnektir. Steller üzerindeki Men betimlerini ucu labrysli (no.2) veya hilalli asa (no.32), kozalak (no.14), patera (no.33), palmiye dalı (no.3?, 29) gibi atribütlerle görmekteyiz.

Stellerden no.3 hariç diğerlerinde at figürleri detaylı işlenmiştir, koşum takımları gösterilmiştir. No.2'de Men hayvan postu şeklinde eyer üzerinde oturmaktadır. Men'in bronz ve terra cotta heykelciklerinde bu şekilde hayvan postu şeklinde eyerler betimlenmiştir[1226]. No.33'te atın boyunsalığı geometrik desenli parçalardan oluşmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki terra cotta bir Men heykelciğin boyunsalığı yuvarlak parçalardan oluşur[1227].

Stellerimizden birinde Men büst olarak gösterilmiştir. 34 no.lu stelin tympanonunda Men büstü vardır. Men'in bu şekilde alınlıkta gösterildiği bilinen tek kesin örnek bu steldir. Tanrının bu betimi epifani düşüncesiyle ilgili olmalıdır. Stelin gövdesindeyse Zeus ve Hermes rölyefleri vardır[1228]. Men'in stellerde büst şeklinde gösterildiği örnekler vardır, ancak bu betimler stellerin gövdesinde yer alır. Bu eserler Ankara çevresinden

---

[1223] Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.45; 1983 b, **a.g.e.**, s.511-515, res.1; Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107-109,lev.17; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.103; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.117, no.319.

[1224] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.178, no.322.

[1225] Robert, L., 1950, **a.g.e.**, s.39-50, lev.VI-VIII; Bean, G.E., 1952, **a.g.e.**, s.118; 1958, **a.g.e.**, s.69-70; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.43, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.77, no.121; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.324.

[1226] Salzmann, D.,1980, **a.g.e.**, s.273, no.20-21. Ayrıca s.275, dn.80'de eyer örtüsü olarak yabani hayvan postu işlenmesinin Helenistik dönemde sıkça karışımıza çıktığını söyler.

[1227] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.273, no.19, lev.106, 1-2.

[1228] Yukarıda belirttiğimiz gibi Hermes Greklerin erkek ay tanrısı olarak addedilmiştir, bu edenle Küçük Asya'da Men ve Hermes'e birlikte tapılmış olabilir: Lane, E.N., 1968, **a.g.e.**, s. s.90-91, dn.35.

ve çoğunlukla Pisidia Antiokheia'sından bulunmuştur[1229] (lev.IX, res.86). Bu büstlerin hepsinde Men Phryg başlığıyla ve omuzları üzerindeki hilalle gösterilmiştir. Ancak hiçbirinde Men bizim stelimizdeki gibi sadece hymation giymiş olarak tasvir edilmemiştir, khiton ve hymationla gösterilmişlerdir.

Stellerde üç örnekte Men'in betimi yerine hilal rölyefi yer alır. Bunların üçü de aynı yerden, Julia-Ipsus'tan (Çay) bulunmuştur. No.15'te hilal tympanonda (lev.XVI, res.111), no.16 ve 17'de gövdededir (lev.XVI, res.112, 113). No.17'dekinin ortasında küre vardır. Pisidia Antiokheia'sında Men'e adanmış stellerin hemen hepsinde hilal motifine rastlanır[1230]. Bu motifin adaklarda tanrıyı, hatta adağı simgelediğini biliyoruz[1231]. Lydia'da[1232] ve bizim örneklerimiz dışında Phrygia'da da Men'e adanmış stel ve altarlarda hilal motifi vardır. Oueza(?)'da (Eskişehir, Söpüren) bulunmuş bir sunak üzerinde hilal rölyefi[1233], Aouda(?)'da (Eskişehir, Avdan) bulunmuş bir sunak üzerinde hilal içinde Men büstü rölyefi[1234], Nakoleia'da (Eskişehir, Seyitgazi) bulunmuş bir sunak üzerinde saplı hilal rölyefi[1235] vardır.

3. ADAK LEVHALARI

Katalogumuzda yer alan bir başka eser grubu da adak levhalarıdır (no.4, 5, 18, 19). Bunlar aşağıda bahsedeceğimiz atlı heykelciklerle aynı boyutta ve benzer formdadırlar. Adak levhalarımızı atlı heykelciklerin iki boyutluları olarak tanımlayabiliriz. Alt

[1229] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.100, no.158; s.111-112, no.176; s.142, no.260; s.146, no.268; s.150, no.280.

[1230] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, no.177, 179, 180, 184, 188, 189, 192, 194-200, 202-204, 207, 208, 210, 214, 224, 227, 229-231, 236-239, 243, 245, 248, 253, 264, 266, 270, 281, 287, 288, 290.

[1231] Levick, B., 1970, **a.g.e.**, s.39.

[1232] Petzl, H., 1994, **a.g.e.**, s.80-83, no.63.

[1233] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.71, no.150, lev.40; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.5; 1971, **a.g.e.**, s.61-62, no.93.

[1234] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.65, no.133, lev.38; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.8; 1971, **a.g.e.**, s.62, no.95.

[1235] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.100, no.209, lev.48; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.9; 1971, **a.g.e.**, s.63, no.96.

taraflarında stellerde olduğu gibi silme vardır. Atlı Men rölyefi bu silmenin üzerinde yer alır. Üst kısım ve bazen de yanlar figürün formuna göre şekillendirilmiştir. Bu yönüyle organik formlu stelimize (no.29) benzetilebilir, ancak adak levhalarında stelde olduğu gibi kenarlarda bir pay bırakılarak stel figürün formuna uygun bir şekillendirilmemiştir, konturlar tamamen figürün dış hattı izlenerek oluşturulmuştur. Bu eserler dışında Men kültüyle ilgili adak levhası örneğine rastlanmaz. Ancak başka tanrıların adak levhalarını bilmekteyiz. Bizim eserlerimizin bir bölümünün bulunduğu Afyon Müzesi'nde Apollon'un adak levhaları vardır[1236] (lev.XI, res.91, 93; lev.XVII, res.114, 116).

Adak levhalarında 'at adeta yürüyüşü'nde sağa doğru ilerlemektedir. Men ata başı ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiştir. Sağ kolunu dirsekten bükmüştür. Karın hizasında ya da biraz altta yer alan sağ elinde çam kozalağı tutar. Başın mevcut olduğu no.18 ve 19'da Phryg başlığı giymiştir. Omuzların üzerine işlenen hilal her iki yanda başla kaynaştırılmıştır. No. 18 ve 19'da kolları dirsek hizasında tunika, no.4'te uzun kollu tunika giymiştir. Dört eserde de hymationa dair izler vardır. No.4, 18 ve 19'da kısa çizme giydiği anlaşılır. Bu üçünde hymation ve tunika kıvrımları gösterilmiştir. Dört eserde de koşum takımı gösterilmiştir. No.4'te atın arka bacağıyla kuyruğu arasındaki delik koşum takımıyla ilgili madeni aplikasyona işarettir. Form olarak no.4 ve 5 birbirine benzer, ama no.5 çok kötü bir işçiliğe sahiptir. No.4, 18 ve 19'da malzeme mermer, no.5'te kireç taşıdır.

4. ATLI HEYKELCİKLER

Katalogda nicelik açısından en yoğun eserleri atlı heykelcikler oluşturur (no.6-13, 22-28, 30-31). Heykelciklerin her iki yüzleri de işlenmiştir. Form olarak no.23, 25 ve 26 adak levhalarına benzerler (lev.XIX, res.124; lev.XXII, res.128; lev.XXII, 130). Oldukça yassı olan bu heykelciklerde adak levhalarından farklı olarak atın bacakları ve bacaklarıyla destek arasındaki parçalar oyulup çıkartılmıştır ve arka yüz şematik olarak

[1236] Afyon'daki Çavdarlı-Kovalık höyük eseleri arasında Apollon'a ait adak levhaları varıdır: Akok, M., **a.g.e.**, s.5; Thomas Drew-Bear, "Afyon Müzesi'nde Bir Heykel Definesi" **Araştırma Sonuçları Toplantısı** X: 147-153, (1993), s.147.

da olsa işlenerek eserlere üç boyutluluk kazandırılmıştır. Tüm atlı heykelcikler bir kaide üzerinde yer alır. Kaideler düzgün bir forma sahip değildir. No.7, 12 ve 31'de kaide iki silme arası tam oluktan oluşur(lev.XII, res.96; lev.XV, res.106; lev.XV, res.137). No.11'de kaidenin ön tarafı yivlerle işlenmiştir (lev.XIV, res.104). Atlı heykelciklerin tamamında atın karnının altında destek vardır. Bu destekler genellikle alt ve üst silmeleri gösterilmiş dörtgen sunak biçimindedir (no.8, 9, 11-13, 22, 23, 25, 26, 27?, 28, 31), daha az sayıdaki silindir biçimindedir (no.6, 7, 10, 24, 30). İkinci bir destek de atın yukarı kaldırdığı ön ayağı altında yer alır.

Tüm atlı heykelciklerde hareketin aynı olduğunu görüyoruz, at 'adeta yürüyüşü'nde sağa doğru ilerler, Men ata başı ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiştir. Rölyeflerde olduğu gibi tanrı ata oranla büyük yapılmıştır. Sağ kol dirsekten bükülmüştür; tanrı bu elinde, avucunun içinde kozalak tutar. Sadece bir örnekte, no.13'te patera tutar (lev.XXI, res.108). Sol el ya atın başı üzerindedir (no.6-8, 11) ya da arka yüzde dizgini tutar (no.9, 10, 12, 22-24, 26, 27). Baş kısmı mevcut olan no.30 hariç tüm heykelciklerde Men'in Phryg başlığı giydiğini görüyoruz. Bu başlık ya yanaklıklıdır (no.7-9, 22, 23) ya da başın tepesine oturtulmuştur (no.6, 10, 24?). Bu örneklerde tanrı genellikle kısa saçlıdır ve dalgalı saç tutamlar halinde yüzü çevreler. No.30'da saç farklı şekilde düzenlenmiştir; gevşekçe arkada toplanmış ve tepede fiyonk yapılmıştır (lev.XXII, res.136). Bu saç modeli Apollon'a özgüdür[1237], bundan başka bilinen hiçbir Men betiminde rastlanmaz. Bu saç modeli ve hilal yer almaması figürün Men olduğu konusunda şüpheye düşmemize neden olmuştur. Belki de burada tanrı bizim bilmediğimiz bir şekilde synkretize olmuştur.

Atlı heykelciklerde, atlı rölyeflerde olduğu gibi Men'i doğal olarak binici kıyafetiyle görmekteyiz. Bu kıyafet kendi içinde çeşitlilik göstermektedir. Tanrının biniciyken karakteristik kıyafeti uzun kollu, diz hizasında bir tunika, pantolon, hymation ve kısa

[1237] Apollon'a bu saç modelinin uygulandığı en önemli örneklerden biri Roma kopyasından tandığımız, geç klasik döneme ait Apollon Belvedere heykelidir: Georg Wissowa, "Apollon", **Paulys Real Enzyclopedie der Classischen Altertumswissenschift Buchhandlung II, 1** (Stuttgart: A. Druckenmüller, 1895), s.105; John Boardman, **Greek Sculpture, The Late Classical Period** (Slovenia: Thames and Hudson, 1995), s.90, res.65.

çizmedir (no.8-12, 28, 30). Bu kıyafetle Men doğulu bir görünüşe sahiptir. Bazı örneklerde bu kıyafette pantolon eksiktir (no.22, 24-27, 31). Bazı heykelciklerdeki izler bu eserlerin eskiden boyalı olduklarını gösterir, pantolonu göremediğimiz örneklerde bu detay boyayla verilmiş olabilir. No.26'da figürün çeşitli yerleri gibi bacağında da boya izi vardır (lev.XXI, res.130). Bir örnekte, no.6'da tunika üzerinde daha kısa kolsuz bir khiton vardır, hymation bunun üzerine giyilmiştir (lev.XII, res.94). No.13 ve no.23'te tunika, adak levhası no.18 ve 19'da olduğu gibi, yarım kolludur (dirsek hizasındadır). Üst kısımları korunmuş heykelciklerden no.2 hariç hepsinde giysi göğüs altından bir kuşakla bağlanmıştır. Kuşağın olması gereken yerin oyularak yapılması bu detayın boyayla yapılmış olmasına işarettir. No.2'nin hymationu da diğerlerinden farklıdır, hepsinde hymation arkada dörtgen şeklindeyken bunda üçgen parçası yani köşesi arkada görünmektedir (lev.X, res.89). Pek çok heykelcikte rastlanan izler bu eserlerin antik dönemde boyalı olduklarını gösterir (no.5, 6, 11, 12, 22, 25-27, 30). Atlı heykelciklerin tamamında atla ilgili detaylar ve koşum takımı gösterilmiştir.

Heykelcikler yerel bir işçilik gösterir. No.5, 13, 22 bu eserler arasında en iyi işçiliğe sahip olanlardır. No.23 ve 26'da ise işçilik en düşük seviyededir. Bazı örneklerde detayların işlenmeyip boyayla çizilmiş olması işçiliğin ne kadar düştüğünü gösterir. Örneğin no.26'da giysinin kuşağı kırmızı boya ile çizilmiştir.

Atlı heykelciklerin bazılarındaki delikler madeni aplikasyona işaret edebilir. No.10'da Men'in başının iki yanındaki delikler hilal üzerine, no. 9, 12 ve 31'de atın boynun altında yer alan delikler dizgine, no.8, 24 ve 31'de atın kuyruğu ile arka bacağı arasındaki delikler dizgin ve arka kayış üzerine uygulanmış madeni aplikasyonlarla ilgili olabilir.

Tipolojik olarak no.6 Burdur orijinli Boston rölyefiyle benzerdir[1238] (lev.XI, res.94). Özelikle baş kısmında bu benzerlik göze çarpar. Her iki örnekte de tanrının dalgalı, kısa saçları ortadan ayrılarak yanlara taranmıştır, Phryg başlığı başın tepesine oturtulmuştur.

[1238] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.13; Levick, B., 1970, **a.g.e.**, s.37; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.79, no.123, lev.LVIII; Vermuele C.C., 1988, **a.g.e.**, s.179, no.288; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.96, lev.248; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.355.

Fark no.6'da tunikanın üzerinde kısa khiton olması ve Boston rölyefinde atın bukraniona basmasıdır. Ayrıca Boston rölyefi daha iyi bir işçiliğe sahiptir (lev.VII, res.51).

No.22 Afyon Feleli yakınlarından bulunmuş, özenli bir işçiliğe sahip bir eserdir (lev.XIX, res.122). Delemen aynı ikonografik özelliklere sahip Eskişehir çevresinden bulunmuş İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki atlı Men heykelciğini göstermektedir. Fark olarak Eskişehir eserinin pantolonlu olmasını, ayrıca işçilik açısından aynı ustalığa ulaşamamasını, daha kompakt bir figür biçimlendirildiğini, yüzün daha yüzeysel ele alındığını belirtmiştir[1239]. Başka bir benzer eser Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndedir. Ankara çevresinden ele geçmiş bu eserde Men aynı şekilde yanaklıklı Phryg başlığı giymiştir, saçlar yüzü çevreler ve gövde bizim eserimizdeki gibi basık, kollar uzundur[1240] (lev.V, res.30. Akşehir Müzesi'ndeki Atlı Men heykelciği de benzer özellikleri taşır[1241]. Eskişehir Müzesi'ndeki 7 no.lu eserimizde bazı açılardan bu örneklerle benzerdir (lev.XII, res.96). No.22'deki gibi yanaklıkları omuza kadar uzanan Phryg başlığı giymiştir ve başlığın altından saçlar alnı çevreler. Bu örnekte hymationun arkada üçgen bir form oluşturduğunu söylemiştik. 'V' şeklinde çizgilerle kıvrımları gösterilmiştir. no.22'de ise diğer eserlerde olduğu gibi hymation arkada dörtgen bir form oluşturur (lev.XIX, res.122), ancak bunun üstünde no.2'deki gibi 'V' şeklinde çizgilerle kıvrımlar gösterilmiştir.

Eskişehir Müzesi'nden no.8, 9, 10 (lev.XIII, res.98-103) ve Afyon Müzesi'nden no.24 form ve işçilik açısından benzerlerdirler (lev.XX, res.126). Bunların basık bir görünümleri vardır, baş geniş, gövde kalın ve kısadır. Bu gruba Burdur Müzesi'nden bir atlı Men heykelciği de eklenebilir[1242]. Bu örnekte de gövde basık, yüz geniştir. Kıyafet, başlık, kozalak tutması gibi ikonografik örneklerde aynıdır. No.9, 24 ve Burdur

---

[1239] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.184, no.335.

[1240] Robert, L., 1955, **a.g.e.**, s.15-16, lev.XXX, 3, 6; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.48, no.4; 1971, **a.g.e.**, s.100, no.159, lev.LXIX; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.97; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.185, no.340.

[1241] Lane, E.N., 1978, **a.g.e.**, s.53, "Waldmann 4", lev.LVII, 1; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.185, no.339; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.274.

[1242] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.185, no.341, lev.20 d.

heykelciğinde hilal başla kaynaştırılmıştır, diğer iki örnekte bağımsızdır. İşçilik açısından no.24 oldukça kötü durumdadır.

No.11 ve 13 ikonografik olarak farklı olmalarına rağmen işçilik ve form açısından birbirlerini andırırlar (lev.XIV, res.104; lev.XV, res.108). Fark tanrının no.11'de kozalak, no.13'te patera tutar. Ancak ince-uzun form, figürün bel kısmında incelmesi, düzgün bir şekilde işlenmiş dörtgen sunak biçimli destek benzerdir.

5. HEYKELCİK

No.21 katalogumuzda yer alan tek ayakta Men heykelciğidir (lev.XVIII, res.120-121). Çavdarlı-Kovalık Höyük'ten bulunmuş bu heykelcik, Pisidia Antiokheia'sı sikkelerinden bildiğimiz kentin kült heykelini gösteren Antiokheia tipindedir[1243]. Antiokheia tipinde Men Phryg başlığı, uzun khiton, khitona sol omzunda tutturulmuş, sağ kalça üzerinden bacakların üstüne atılmış uzun bir hymation, pantolon ve kısa çizme giyer. Omuzları üzerinde hilal yükselir. Sağ kolunu yana açarak bu elinde asa tutar. Sol kolunu dirsekten büker ve bu elinde glob üzerindeki Nykheyi taşır. Bir ayağı bukranion üzerindedir. Bu tip kentin Antonius Pius döneminden (M.S.138-161) I.Philippus dönemine (M.S. 244-249) kadar olan sikkelerinde görülür[1244] (lev.IV, res.17). Bu sikkelerde figürün yanında destek olması ve tapınak içinde de gösterilmesi bu tasvirin kentin kült heykeline ait olduğunu düşündürmüştür[1245]. Kentte yapılan kazılarda kült heykelinin kendisi bulunamasa da küçük boyutlu replikası[1246] (lev.IV, res.24) ve bu tipe ait büyük boyutlu heykellere ait fragmanlar ele geçmiştir[1247].

[1243] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.275; Krzyzanonowska, A., **a.g.e.**, s.99; Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.105; Salzmann, D., 1980, s.283.

[1244] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.90-104, Antioch 24-27, 29-40, 42-54, 58-59, lev.XXXII-XXXVI.

[1245] Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.193.

[1246] Mendel, G., **a.g.e.**, s.591, no.1380; Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.274; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.111, no.175; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, lev.114, 1.

[1247] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.283-284, no.24-25, lev.112, 1, 2, 4.

Bizim örneğimiz gibi Antiokheia dışında başka kentlerde de bu tipte heykeltıraşlık eserleri bulunmuştur; Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki heykel gibi. 1926 yılında M. Schede heykeli Kütahya'dayken fotoğraflamıştır. Daha sonra Salzmann Ankara'da olduğunu belirttiği heykeli yayımlamıştır[1248] (lev.IV, res.25). Bu eserde de baş, kollar ve hilalin uçları bizim heykelciğimizdeki gibi eksiktir. Aynı şekilde düzgün olmayan bir kaide üzerindedir. Bu heykelde ve no.21'de tanrının ellerinde tuttuğu objeler mevcut olmasa da bu eserlerin Antiokheia tipiyle ilişkili oldukları bellidir. Aynı şekilde tanrı sol kolunun altındaki desteğe yaslanmıştır. Sağ kolunu yana açmıştır ve izler bu elinde asa olduğunu gösterir. Sağ ayağı geridedir. Sol bacağını dizden bükmüştür ve bu ayağının altında bukranion vardır. Göğüs altından bağlanmış, bileklere kadar uzanan bir khtion giymiştir. Hymation sol omuzda yuvarlak bir broşla khitona tutturulmuştur. Arkadan dolaştırılıp sağ kalça üzerinden geçirilerek bacakların üstüne atılmıştır. Kısa çizme detayları da aynıdır. Aralarındaki farklar ise öncelikle Ankara heykeli daha iyi bir işçiliğe sahiptir, no.21 daha ince-uzun bir forma sahiptir, vücudun 'S' şekli no.21'de daha belirgindir, daha feminen görünüme sahiptir, göğüsleri daha belirgindir, kıyafetin altından vücut hatları daha belirgin görünmektedir, Ankara heykelinde giysi kıvrımları daha detaylı ve daha derin yapılmıştır, dizini daha çok kırmıştır, hymation Ankara örneğinde sol kol üzerine daha çok dökülmüştür, ayrıca khitonun altındaki pantolon görünür.

Antiokheia'da bulunmuş heykelcik de diğer iki replikayla aynı şekilde kırılmıştır. Bu nedenle burada da tanrının elinde tuttuğu objeleri bilemeyiz. Bu örnek bizimkinden çok Ankara heykeline benzer[1249]. Antiokheia'da ayrıca bu tiple ilgili oldukları düşünülmüş fragmanlar bulunduğunu belirtmiştik. Bu iki kol frangmanı Konya Müzesi'ndedir[1250]. Parçaların büyüklüğü heykellerin büyük boyutta olduğunu gösterir[1251]. Bu parçalardan figürün uzun kollu bir giysi giydiğini ve thyrsos asa tuttuğunu anlıyoruz (lev.V, res.27).

[1248] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.282-283, no.23, lev.110-111.

[1249] Mendel, G., **a.g.e.**, s.591, no.1380; Anderson, J.G.C., 1913, **a.g.e.**, s.274; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.111, no.175; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, lev.114, 1.

[1250] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.283-284, no.24-25, lev.112, 2, 1, 4.

[1251] Parçalar 39 ve 58 cm. uzunluğundadırlar. Buna göre heykellerin 2-2,5 m. olması gerekir.

Leiden Rijks Müzesi'ndeki Attaleia (Antalya) orijinli bronz bir heykelcik Antiokheia tipiyle ilişkilidir, tek fark sol elinde Nykhe heykelciği yerine çam kozalağı tutmasıdır[1252]. Antiokheia tipinin pek çok Küçük Asya kenti tarafından benimsendiğini sikkeler göstermektedir[1253]. Bu sikkelerde Antalya heykelciğinde olduğu gibi tipin değiştirilerek uygulandığı da görülür. Bu örneklerin tipten tek farkı Nykhe'nin yerine başka bir objenin geçmesidir, bu nedenle bunlar da Antiokheia tipi altında değerlendirilebilir. Bu heykelcikteki gibi, tipten tek farkı sol eldeki kozalak olan tasvirler Pamphylia[1254], Pisidia[1255] ve özellikle Phrygia[1256] kentlerinin sikkelerinde görülür. Bunun dışında Nykhe'nin yerine pateranın geçtiği tasvirler de vardır. Bu tasvirlere sadece Phrygia sikkelerinde rastlarız[1257]. Phrygia'da tipe tamamen sadık kalmış tasvir de vardır; bir Julia sikkesinde Men'i Antiokheia sikkelerindekiyle aynı şekilde görürüz[1258].

Phrygia'dan Antiokheia tipindeki tek heykeltıraşlık eseri ise bizim heykelciğimiz no.21'dir. Bu heykelciğin Antiokheia ve Ankara replikaları gibi elinde tuttuğu objenin mevcut olmadığını belirtmiştik. Bu durumda Phrygia sikkelerindeki varyasyonlara ve bölgedeki Men ikonografinse dayanarak no.21'in de sol elinde kozalak tutmuş olabileceğini söyleyebiliriz.

[1252] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.88, no.137, lev.62; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, lev.113, 1-3.

[1253] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e**., s.61, Hieropolis 5, lev.XXIII; s.63, Hieropolis 2, lev.XXIII; s.66, Julia 3-4, lev.XXIV; s.69-70, Metropolis 1-3, lev.XXV; s.74, Sebaste 3-4, lev.XXVI; s.76-77, Siblia 4-5, lev.XXVII; s.110, Lysinia 1, lev. XXXVIII; s.113, Pappa-Tiberia 1, lev.XXXIX; s.115-116, Parlais 5-9, lev.XXXIX-XL; s.127-131, Seleukeia 1-4, 6, 8-11, 14; lev.XLIV-XLV; s.132, Sibidunda 1, lev.XLV; s.133, Attaleia 1, lev.45; s.137, Sillyon 11, lev.XLVIII; s.137-139, 142-143, 145, Sillyon 10, 12-13, 16, 26, 29, 34, lev.XLVII-XLVIII, L-LI; s.157-158, Ancyra 7,10, lev.LVII.

[1254] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.137-145, Sillyon 10, 12, 13, 16, 26, 29, 34, lev.47-51.

[1255] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.113, Pappa-Tiberia 1, lev.XXXIX; s.115-116, Parlais 5-9, lev.XXXIX-XL

[1256] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s. s.61, Hieropolis 5, lev.XXIII; s.63, Hieropolis 2, lev.XXIII; s.69-70, Metropolis 1, 2, lev.XXV; Sebaste 3-4, lev.XXVI.

[1257] Lane E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.70, Metropolis 3, lev.25, Men bu örnekte sol elinde patera tutmaktadır; s.66, Julia 4, lev. 24, bu örnekte ise paterayı sağ elinde tutar ve tapınağın içinde yer alır.

[1258] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.66, Julia 3, lev.24.

Bizim eserimiz ve yukarıda saydığımız diğer Antiokheia tipindeki heykeltıraşlık eserleri Roma İmparatorluk dönemi replikalarıdır. No.21 M.S. 2. yüzyılın 2. çeyreğine tarihlendirilmiştir. Giysi kıvrımları[1259] ve kuşaktaki düğümün formu[1260] heykelciğin bu tarihe yerleştirilmesini sağlamıştır. Bu tarihlemeyi yapan Salzmann ayrıca kemerin bu biçiminin kopyacıların yorumu olması gerektiğini, orijinalinde Leiden heykelciği gibi düz olmasının muhtemelliğini belirtir[1261] (lev.IV, res.26).

Salzmann Antiokheia tipinin ne zaman oluşturulduğu konusunda öncelikle replikalar arasında en büyük ve kaliteli olan Ankara heykelini temel almıştır. Figürün piramidal yapısı (al kısmın geniş, vücudun üstüne doğru incelmesi), feminen görüntü, göğüs altındaki kuşak, bu kuşağın eğri hattı, hymationun kalçanın üstünden öne alınması, destek nedeniyle sol taraftaki sınırlamanın sağ taraftaki -mevcut olmayan- asa ile uyum sağlaması gibi stilistik özelliklerden dolayı ana tipi, yani kült heykelini M.Ö. 3. yüzyıla tarihlemiştir. İmparatorluk dönemi kopyalarının orijinalinin kesin tarihini tespit etmeyi engellediğini belirtir. Kutsal alanın kuruluşu Pisidia Antiokheia'sının kuruluş tarihiyle, M.Ö. 3. yüzyılın 1. yarısıyla bağlantılı olabilir. Sikkelerde kült heykeli tasvirinde Men'in elinde üzerindeki Nykhe olan küreyi tuttuğunu görürüz. Latin dünyasındaki söylemiyle Victoria'nın dünyayı temsil eden kürenin üzerinde durması Augustus ve daha sonraki imparatorlar döneminde propaganda simgesi olarak kullanılmıştır. Daha açık olarak Augustus döneminde M.Ö.31'deki Actium zaferini ifade etmek için kullanılmıştır. Dikkat çekici olan Antiokheia'da bu Roma devlet sembolünün yerel bir Anadolu tanrısının elinde yer almasıdır. Bunu Salzmann, Roma döneminde heykelin özel bir politik sebeple Men kutsal alanına bağışlanmış olabileceğiyle açıklamıştır. Sebep aslında Augustus döneminde Colonia Caesarea adı ile koloni yapılmış olması olabilir. M.Ö. 25 yılında koloninin kurulmasıyla Men kutsal alanının kontrolü de Romalılara geçmiştir. Yeni koloniye yerleşenler veteranlardır. V ve VII lejyonlardan oluşan bu askerler önemli muharebelere katılmış olmalıydılar. Bunlardan dolayı Men'in

[1259] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, dn.140'da giysi işlenişinin Ephessos'taki Antonius dönemine ait (M.S.138-161) altarın rölyeflerine benzediğini belirtir.

[1260] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, dn.141'de Dresden'deki Antoninus Pius heykelinin kuşak düğümünü aynı şekilde olduğunu belirtir.

[1261] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, dn.142.

elinde tuttuğu Nykhe Augustus'un zaferleriyle ve koloninin kuruluşuyla ilgili olmalıdır[1262].

Diğer kentlerin sikkelerinde Antiokheia tipinin tasvir edildiğini söylemiştik. Bunlarda tasvir heykel olarak gösterilmez, yanında destek yoktur. Ayrıca elinde tuttuğu obje konusunda da ayrıldıklarını belirtmiştik. Bu tasvirler Leiden heykelciğindeki gibi genellikle kozalak taşır. Salzmann bunu Roma kolonisi olmayan yerlerde tarihsel bağlantının eksik olması nedeniyle bu şekilde tasvir edilmiştir diye açıklar[1263].

Tarihsel açıdan bakıldığında Antiokheia tipi Augustus dönemine bağlanmıştır. Salzmann Nykhenin globa basmasıyla Augustus'un globa basar şekilde tasvir edilmesine dayanarak tipolojik bakımdan Julius-Cladiuslar dönemiyle bağlantı kurar[1264]. Bu durumda kentte eskiye dayanan Men kültü buraya yerleşen Romalılar tarafından benimsenmiş, tanrının mevcut ikonografisine Roma propagandasını ifade eden eklemeler yapılmış ve bu yerel külte resmi bir karakter kazandırılmak istenmiş olmalıdır.

Yukarıda bahsettiğimiz diğer arkeolojik ve numismatik veriler gibi no.21 de gösterir ki bu tip Antiokheia dışında da benimsenmiştir. Antiokheia'daki kutsal alan Men Askaenos'a aittir. Ancak bu epithetin sadece Antiokheia tipine işaret ettiğini söyleyemeyiz. Men kültünün genelinde tanrının bir epithet altındaki tapınımının herhangi bir ikonografisi olduğunu günümüzdeki veriler göstermez. Yalnızca, Men Askaenos'un Phrygia'da da tapım gördüğünü ama sadece bu tiple ilişkili olmadığını söyleyebiliriz.

6. HEYKEL

No.20 katalogumuzdaki tek heykeldir (lev.IV, res.25). Ayrıca bu Phrygia bölgesinden bulunmuş tek Men heykelidir. Dazkırı yakınındaki Çiftlik köyünün sakinleri tarafından

[1262] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284-288.

[1263] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.288.

[1264] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.288.

bulunmuştur. Bu köyün yakınında antik bir yerleşim (Serivada?) olduğunu kalıntılar gösterir, bu kalıntılar köyün etrafına da yayılmıştır. Seramik buluntuları bu yerleşimin Helenistik ve Roma dönemine ait olduğunu gösterir[1265]. Buradan Men kültüyle ilgili başka buluntular da ele geçmiştir. M.S. 100-101 tarihini veren bir yazıtın heykel kaidesine ait olduğu anlaşılır. Men Patalaos'a adanmıştır[1266]. Burada bir evde devşirme olarak kullanılmış bir altar üzerindeki bukranion ve üstünde yer alan hilal motifi nedeniyle Men kültüyle ilişkilendirilmiştir[1267].

No.20 oldukça iyi bir işçiliğe sahip bir eserdir. Men ayaktadır, sağ ayağı yere tüm tabanıyla basar, parmak uçlarıyla yere basan sol ayağı geridedir. Kollar kırılmıştır, ama mevcut olan kısımları ve izler sağ kolun yana, aşağı doğru uzatıldığını, sol kolun tamamen yana açıldığını gösterir. Tanrı kalçadan bağlanmış kolsuz, kısa khiton, sağ omzunda yuvarlak bir broşla khitona tutturulmuş hymation giymiştir. Hymation arkaya atılmıştır. Ayrıca pantolon ve kısa çizme de giymiştir. Omuzlarında Phryg başlığının uçları vardır. Omuzlarının arkasında hilal vardır. Bu tipte Küçük Asya'nın pek çok kentinin sikkelerinde çeşitli varyasyonlarda tasvir edilmiştir. Sol elinde asa tutarken sağ elinde patera[1268], çam kozalağı[1269], çapa[1270], üzüm salkımı[1271], boynuz[1272] gibi objeler vardır. Bazen de asa yerine tanrı thyrsos tutar[1273] ya da saydığımız objeler ters yönde

[1265] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.277, dn.96.

[1266] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.175, A 9; Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.278.

[1267] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.278.

[1268] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.464, no.24-32, Lydia, Pisidia, Bithynia, Ionia, Phrygia, Galatia, Karia ve Pamphylia sikkelerinde görmekteyiz.

[1269] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.464-465, no.33-41, Paris'teki bir gemma ile Lydia, Phrygia, Bithynia, Aiolia, Ionia, Pisidia ve Pamphylia sikkelerinde bu şekilde yer alır.

[1270] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.155, Ancyra 3, lev.LVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.42, bir Ankyra sikkesinde bu şekilde görürüz.

[1271] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.105, Apolloniae Pisidiae 2, lev.XXXVI; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.43, bir Apollonia sikkesinde bu şekildedir.

[1272] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.45, Münih'teki bir gemma üzerinde bu şekildedir.

[1273] Salzmann, D., 1984, **a.g.e.**, s.356-358, no.2, lev.69, 2; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465, no.44, bir Gordos sikkesinde tanrı bu şekildedir.

yer alır[1274]. Tanrının bu şekilde boğa başına bastığı da görülür[1275], bu alt tip Antiokheia tipiyle bağlantılı olabilir.

Bu formun tam plastiğe aktarıldığı Phrygia'dan bir başka örnek yine Afyon Müzesi'ndendir. Julia-Ipsus'tan bulunmuş terra cotta heykelciğin başı, sağ eli, sol kolu ve dizden aşağısı ile hilalin sol ucu kopmuştur. Kıyafet ve duruş no.20 ile aynıdır, tek fark bunda khitonun göğsün altından kuşakla bağlanmış olmasıdır, düğüm ön tarafta yer alır ve uçları kuşağın içinden geçirilmiştir[1276]. Giysideki grafiksel kıvrımlar nedeniyle M.S. geç 3. yüzyıla tarihlendirilmiştir[1277] (lev.VIII, res.70).

Phrygia'daki ayakta Men rölyeflerinin bu tiple ilişkili olduğunu görürüz. Selmea'da bir altarda Men kısa khitonlu, sol elinde asa, sağ elini aşağı doğru uzatarak kozalak(?) tutmuştur[1278] (lev.VIII, res.63). Yine buradan bir başka altarda aynı şekilde tasvir edilmiştir, ancak sağ elinde obje olup olmadığı belli değildir[1279]. Bu eserler yıpranmış ve kötü bir işçiliğe sahip olduklarından detaylar fazla belli değildir, ama daha sağlam ve daha iyi işçilik özellikleri gösteren rölyeflerde figürlerin heykelle oldukça benzer olduğu görülür. Örneğin Synaus'tan bulunmuş bir adak stelinde tanrı aynı şekilde kalçadan bağlanmış kısa khiton ve bunun üzerine göğüs üzerindeki kısmı 'U' şeklinde kıvrımlar yapmış, arkaya atılmış hymation giymiştir, başında yanaklıklı Phryg başlığı vardır ve hilallidir. Sadece kolların hareketi heykele göre ters yönlüdür. Sağ kol yana açılarak asa tutmuştur, sol kol dirsekten bükülmüştür, heykelden farklı olarak yana açılmamıştır, karın üzerindeki sağ elinde kozalak tutmaktadır[1280]. Kaulaenon'dan

---

[1274] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.465-466, no.49-55.

[1275] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.466, no.56-59, Phrygia, Pisidia, Galatia sikkelerinde bu şekilde görünür.

[1276] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.27, no.27, lev.VI, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.74-75, no.116, lev.LI.

[1277] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.279.

[1278] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.221; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.244, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.18; 1971, s.71, no.108.

[1279] Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.245; s.133; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.19; 1971, **a.g.e.**, s.71-72, no.109.

[1280] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2701; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.57, no.3; Buresch, K., **a.g.e.**, s.87, 197; Deismann, A., **a.g.e.**, s.328, fig.60; Herrmann, P., **a.g.e.**, s.47, dn.183; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.3; 1971, **a.g.e.**, s.59, no.90, lev.XXXVIII.

bulunmuş adak stelindeki rölyef de oldukça benzerdir, kıyafet aynıdır. Kol hareketleri ve kozalak tutması Synaus stelindeki gibidir, farklı olarak sol ayak boğaya basar[1281] (lev.VIII, res.69). Kadoi'dan bulunmuş, sadece üst kısmı korunmuş stel bununla benzer ikonografiye sahip olmalıdır, bu örnekte asa heykelimizdeki gibi sol eldedir[1282] (lev.VIII, res.68).

Bu örnekler Phrygia'da sikkelerin yanı sıra heykeltıraşlık eserlerinde de bu tipin yaygın tasvir edildiğini gösterir. Ancak bu tipin asıl yaygın olduğu bölge Lydia'dır. Bölge stellerindeki Men rölyeflerinin hepsi bu tiple ilişkilidir. Kıyafet aynı şeklidedir, yalnız hymation sol omuza dökülür. Tanrı bir elinde asa tutarken diğer elinde kozalak tutar. Kozalağı ya heykelimizdeki gibi kolunu yana açıp aşağı uzatarak tutar ya da Phrygia stellerinde olduğu gibi kolunu dirsekten büküp karın hizasındaki elinde tutar[1283] (lev.VIII, res.66, 67). Ancak bu konuda Lydia'da bulunmuş en önemli eser mermer bir heykeldir. Heykelin sadece kolları eksiktir. Kaide üzerinde yer alır. İnce-uzun bir görünüme sahiptir. Tanrı yanaklıklı Phryg başlığı giymiştir, saçlar bukleler halinde yüzü çevrelemiştir. Kıyafet no.20'deki gibi kısa khiton, pantolon, hymation ve kısa çizmeden oluşur. Farklı olarak khiton kalçanın yanı sıra Julia terra kottasındaki gibi göğüs altından da bağlanmıştır. Sol omuzda yuvarlak bir broşla khitona tutturulmuş hymation da rölyeflerde olduğu gibi sol omuz üzerine atılmıştır. Omuzlarının arkasında hilal vardır. Kollarda hareket no.20'ye göre terstir. Bunda sağ kolun yana açılarak asa tuttuğu, sol kolu yana aşağıya uzatılarak obje tuttuğu anlaşılır. Bu tipteki rölyeflere baktığımızda bu heykelin de, bizim heykelimiz no.20'nin de çam kozalağı tutmuş olduğunu söyleyebiliriz. Bizim eserimize göre bu örnekte işçilik daha kötüdür. Lydia heykelinin kaidesinde de yazıt vardır. M.S. 118-119 yıllarını veren yazıttan Amyntas'ın sakatlığından kurtulmak için Men Aksiottenos ile birlikte Men Tiamou ve Anaitis'e bu heykeli adadığını öğreniyoruz. Petzl yazıtta heykel için kullanılmış αφιδρυ(σ)μα kelimesinin kült heykelinin kopyası anlamına geldiğini belirtir[1284]. Buna göre Lydia'da

[1281] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2714, Perdrizet, p., **a.g.e.**, s.63; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.13, lev.III, no.1; Higgins, R.A., **a.g.e.**, s.47-48, res.5; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.67, no.102, lev.XLV.

[1282] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.325, no.520.

[1283] Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.3, 59-61, 69-73, 78-79, no.3, 52, 58, 61.

[1284] Manganaro, G., **a.g.e.**, s.199-203; Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.84-85, no.67.

yaygın olarak tasvir edilmiş bu tip bölgede tanrıya ait bir kutsal alandaki kült heykelinin görünüşünü yansıtır. Bu duruma göre no.20 de kült heykelinin replikasıdır (lev.I, res.10).

Sikkelerde bu tipin yaygınlığı araştırmacılara daha önce bütün bu tasvirlerin daha eski ortak bir örneğinin olduğunu düşündürmüştür. Lydia heykeli bu düşünceyi doğrulamıştır. En çok Nysa sikkelerinde gösterilmesi, üstelik tapınak içinde yer alması[1285] bu tipin Nysa kült heykelinden geldiğini düşündürmüştür[1286] (lev.I, res.2). Ancak bu düşünceyi kanıtlayan sikkeler dışında bir belge henüz bulunmamıştır.

No.20 ile diğer örnekler arasındaki önemli bir fark da bizim heykelimizin yanında bukranion ve horoz figürünün yer almasıdır. Bu tipte tanrıyı boğayla görmekteyiz, fakat bunda olduğu gibi yanında yer almaz, üzerine basar[1287]. Horozla birlikte göründüğü bu tipte bir örnek yoktur.

Salzmann giysi kıvrımlarına göre heykeli M.S. 2. yüzyıla tarihlemiştir. Derin kıvrımlı khitonlu figürlere bu dönemde Küçük Asya lahitlerinde rastlandığını belirtir[1288].

7. ESERLERİN YAZITLARI

Katalogdaki eserlerden no.2, 3, 15-17, 20, 21, 30, 32 ve 33 yazıtlıdır. Eskişehir ve Afyon stellerinde eserlerin yerel karakterleri ve kötü işçilikleri yazıtlara da yansımıştır. Yazıtların eserlere yerleştirilmeleri özensizdir. Kötü bir Grekçeyle yazılmışlardır. Örneğin no.3'te Απολλωνιος olması gereken maskulin özel isim Απολωνιος şeklinde yazılmıştır, üstelik ω ve ν harfleri birleştirilmiştir[1289]. Bu harfleri birleştirerek yazma tanrının adında (no.2, 3) ve ευχην (no.2) kelimesinde de görülür. Afyon stellerinden

[1285] Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, s.23, 25, Nysa 13, 18, lev.VIII-IX.

[1286] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.280.

[1287] Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.466, no.56-59, Phrygia, Pisidia, Galatia sikkelerindedir.

[1288] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.278, dn.101.

[1289] Küçük Asya'da sıkça kullanılan Apollonios ismi için: Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.82.

no.15 ve 17'de, no.2, 3 ve 16'ya göre yazıtlar daha özenlidir. 20 ve 21 no.lu heykeltıraşlık eserlerinin daha özenli bir işçiliğe sahip olmaları nedeniyle yazıtlarının da daha düzgün olduğu görülür. Pamukkale Müzesi stelleri (no.32, 33) ise en düzgün stil ve dile sahip olanlardır.

Yazıtlar nitelik olarak basit adak yazıtlarıdır, bu nedenle ne yazık ki kültün içeriği hakkında fazla bir bilgi vermezler. Öncelikle eserlerin hepsinin Men'e adanmadığını gösterirler. No.2, 3, 15, 16, 17 Men'e adanmış eserlerdir. Bunların dışında no.21 Apollon'a adanmıştır, no.32 ve 33 ise Motalleis tanrılarına adanmıştır. Küçük Asya'da diğer tanrılarda olduğu gibi Men'e ait eserlerin de başka tanrılara adandığını biliyoruz. Örneğin Smyrna'da (İzmir) bulunmuş bir yazıt Men'in heykelinin Helios Apollon Kisauloddenos'un kutsal eşyaları arasında olduğunu gösterir[1290]. No.21 de Apollon'un Çavdarlı'daki kutsal alanında ele geçmiştir.

Men bu yazıtlarda çoğunlukla epithetsiz olarak anılmıştır. Tanrının epithetini net bir şekilde okuyabildiğimiz tek eser no.17'dir. Burada Men'e Kseunogonenos epithetiyle tapınılmıştır. Başka bir örneğine rastlamadığımız ve anlamını bilmediğimiz bu epithet Phrygia'da yaygın olarak kullanılmış feminen bir özel isim olan Kseuna'yı hatırlatır[1291]. Kuyucak'da bu isme sahip bir kişi Men Ouranios ve Apollon için altar adamıştır[1292]. Maskulin olarak buna en yakın isim Klasik dönemden beri kullanılan bir Grek adı olan Ksenon'dur[1293]. Bu konuda bir kanıt olmasa da, tanrının bu epithetiyle ilgili tek bilginin bu özel isim olduğunu göz önüne alırsak epithetin anthroponym olma ihtimalinden söz edebiliriz, ancak toponim bir epithet de olabilir. No.2'de de Men'in bir epithet aldığı görülür fakat epithet tam olarak okunamaz, sadece Na…no kısmı mevcuttur. Bu heceler tanrının bilinen bir epithetini işaret etmemektedir.

[1290] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.14, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.19-20, no.28.

[1291] Ξευνα/Kseuna ismi için: Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.9; Drew-Bear, T., 1990, **a.g.e.**, s.1963.

[1292] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, R7; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.60-61, no.92; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181-182, no.329.

[1293] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.388.

No.2'nin yazıtında tanrının adının yanı sıra özel isimlerden biri de kırılmadan dolayı tam olarak okunamaz. [..]ανου şeklinde geçen isim Μανης adının genetif hali Μανου olmalıdır. Bu isim -yukarıda Men'in kökeniyle ilgili bölümde de anlattığımız gibi- Lydia halkının atalarından birinin adı olarak karşımıza çıkar[1294]. Küçük Asya'da Mysia, Lydia, Karia, Phrygia, Galatia, Paphlagonia, Lykia, Pisidia ve Kappadokia'da bu özel isim yaygın olarak kullanılmıştır[1295]. Özellikle Phrygia'da sık rastlanan bir isimdir[1296]. Küçük Asya dışında Rhodos ve Atina'daki yazıtlarda geçer, buralara Phrygia'dan gittiği düşünülür[1297]. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ramsay Manes ile Men'in adı arasında bağlantı kurmuştur[1298].

Phrygia'da bulunmuş diğer yazıtlarda Men'e genellikle toplumun birlikte[1299] ya da bireylerin toplum adına[1300] adakta bulunduklarını görüyoruz. Bu adaklara çoğunlukla soteria kavramı yani tanrının kurtarıcı olduğu düşüncesi de eşlik eder[1301]. Bireysel adaklar az sayıdadır[1302]. Katalogumuzdaki yazıtlar ise çoğunluğu bireysel adaklardır ve soteria kavramına rastlanmaz. No.2'de Manes'in oğlu Glaukos, no.15'te Diomas'ın oğlu Pylades, no.16'da Aleksandros'un oğlu Appas, no.17'de Papas, no.20'de Artemidoros

---

[1294] Herodotos, **a.g.e.**, I, 94; IV, 45.

[1295] Zgusta, L. **a.g.e.**, s.287-290.

[1296] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.387; Zgusta, L., 1964, **a.g.e.**, s.289.

[1297] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.387.

[1298] Ramsay, L., 1897, **a.g.e.**, s.169, 294.

[1299] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62-63; Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.221; Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.71, no.150, lev.40; s.101, no.210, lev.48; s.100, no.208, lev.48; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.244, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e**., s.22-23, no.2; s.23, no.6; s.23, no.10; s.24, no.10a; s.25, no.18; 1971, **a.g.e.**, s.58, no.88; s.61-62, no.93; s.63, no.97; s.64, no.98; s.71, no.108.

[1300] Calder, W.M., 1928, **a.g.e.**, s.231, no.436; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.24, no.15; 1971, **a.g.e.**, s.69, no.105; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.30, no.3, lev.8 I3.

[1301] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709, 2711; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62-63; Radet, G., **a.g.e.**, s.573, no.23; Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.220; Ramsay, W.M., 1915, **a.g.e.**, s.184, fig.4; Calder, W.M., 1928, **a.g.e.**, s.231, no.436; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.243, lev.15; Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.150, no.R7; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17; s.22-23, s.23, no.4-5; no.2; s.24, no.15; 1971, **a.g.e.**, s.70, no.107; s.58, no.88; s.59-61, no.91-92; s.69, no.105; Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, s.30, no.3, lev.8 I3; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.176, no.316; s.181, no.328; s.181-182, no.329.

[1302] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.220; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.243, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17; 1971, **a.g.e.**, s.70, no.107; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328.

Glykos eserleri kendi adlarına adamışlardır. No.21'de de bireysel bir adaktır, zaten Gennades tarafından Apollon'a adanmıştır. No.3'te Apollonios yeğeni adına adak yapmıştır. Küçük Asya'nın diğer bölgelerindeki gibi, Phrygia'da kişilerin yakınları adına adak yaptıklarını biliyoruz. Bizim örneğimiz dışında, Aouda(?)'dan (Avdan) bulunmuş bir altarı Tata Tatados'un çocukları adına[1303], Selmea'dan (Gözören) bulunmuş bir altarı ise Aurelius Papas'ın oğulları adına Men'e adadığını yazıtlar gösterir[1304]. Başkası adına yapılan adaklara Lydia bölgesinde de sıklıkla rastladığımızı yukarıda ilgili bölümde belirtmiştik. Bu başkası adına yapılan adaklar genellikle kefaret adaklarıdır, yani kişiler yakınları adına, onların işledikleri günahların kefaretlerini ödemişlerdir. Lydia bölgesi epigrafik buluntuları uzun ve kapsamlı olduğu için kült hakkında böyle ayrıntılı bilgiler edinebiliyoruz. Phrygia bölgesi epigrafik buluntuları ise bunların aksine kültün içeriği hakkında fazla bilgi vermezler. Lydia'da kişilerin yakınları adına ödedikleri kefaretlerden yola çıkarak Phrygia'da da kişilerin yakınları adına yaptıkları adakların da aslında kefaretle ilgili olabileceğini söyleyebiliriz.

Pamukkale Müzesi stellerinden no.32 ve 33 hem form bakımından hem de epigrafik açıdan diğer eserlerden farklılık gösterir. Öncelikle bunlar mezar stelleridir ve Men kalabalık bir figür grubuyla birlikte gösterilmiştir. Bu stellerin formları, buradaki ikonografi ve yazıtların içeriği arasında bağlantı olduğundan epigrafik değerlendirmeyle birlikte bu konulara da değinilecektir.

Bu stellere geçmeden önce, daha önce kısaca ikonografisine değindiğimiz Hieropolis (Pamukkale) nekropolü yakınından bulunmuş bir stelden bahsetmek istiyoruz. Yerel bir işçiliğe sahip Men rölyefi, dörtgen formlu stelin neredeyse tamamını kaplamaktadır. Men'in arkasında erkek genital organını gösteren bir rölyef, silmede de adak yazıtı yer alır (lev.VII, res.53). Robert eseri M.S. 2.-3. yüzyıllar arasına tarihlendirmiştir[1305]. Yazıt

[1303] Cox, C., 1937, **a.g.e.**, s.65, no.132, lev.37; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.23, no.7; 1971, **a.g.e.**, s.62, no.94.

[1304] Anderson, J.G.C., 1899, **a.g.e.**, s.299, no.220; Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, s.52, no.243, 245, lev.15; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.25, no.17, 19; 1971, **a.g.e.**, s.7-2, no.107, 109; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.181, no.328.

[1305] Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.511-515, res.1; 1983 b, **a.g.e.**, s.45; Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.107-109, lev.17; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.103; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.117, no.319

stelin Motaleis tanrılarına adandığını gösterir. Robert Motaleis topluluğunun varlığını mezarlıktaki bir lahit üzerindeki yazıtın kanıtladığını belirtir. Başlangıçta Motaleis'in yerel bir isme sahip bir kent kabilesi olduğu düşünülmüştür. Kent kabilelerinin isimlerini veren tiyatro koltuklarındaki yazıtlar incelenince bu fikirden vazgeçilmiştir, yazıtlar böyle bir isim vermemişlerdir. Bunun üzerine bu topluluğun Motella'da (Medele/Yeşilova) Motaleis adıyla kurulmuş olduğu, bunların tanrıların da Men görünümündeki kendi tanrıları Theois Motaleis olduğu düşünülmüştür. Adağın görünümün de yani yerel işçilik göstermesinin de çevre köylerdeki bir topluluğu işaret ettiği belirtilir[1306]. Lane Robert'in bu düşüncelerine, yani adağın tüm Motellalılar tarafından yapıldığı fikrine katılmaz. Çünkü sağlıkla ilgili adakların bireysel olduğunu en fazla kişinin yakın çevresini oluşturan bir grup tarafından adanmış olabileceğini belirtir. Adağın yapıldığı Theois Motaleis'in Robert -başlangıçta- Men olduğunu düşünmüştür, Lane ise Lydia Katakekaumene'de bulunmuş adaklarda geçen Theoi Pereudenoi'e dayanarak bu tanrıların Men'in çeşitli versiyonlarından oluştuğunu öne sürmüştür[1307]. Theoi Pereudenoi, Men Labanas, Men Planeates, Men Petraeites gibi Men'in çeşitli epithetleri altındaki tapımlarının birleştirilmesinden oluşur[1308].

No.32 ve no.33 Men kültü açısından gösterdiklerinin yanı sıra Theos Motaleis sorununu da aydınlatırlar. No.32 yazıtlı kısımları korunduğu için daha aydınlatıcıdır (lev.XXIII res.138). Bu stel Dağmarmara'dan (Geveze) bulunmuştur. Alınlıkta Zeus(?) büstü vardır. İthaf yazıtı alınlığın altında, en üstteki silmede yer alır, stelin Theos Motaleis'e yani Motaleis tanrılarına adandığını gösterir. Adağı yapan Sebaste Phrygiae'da (Sivaslı) bulunmuş adak stelinde[1309] gördüğümüz gibi bir phratra yani kült organizasyonudur. Yazıt *hetaireia* kelimesiyle başlar, bu kelime arkadaşlık, dostluk bağı anlamına gelir[1310] ve burada bir phratranın yani kült birliğinin söz konusu olduğunu gösterir. Robert

[1306] Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.512, 515.

[1307] Lane, E.N., 1986, **a.g.e.**, s.108-109.

[1308] Peter Herrmann ve Ender Varinlioğlu, "Theoi Pereudenoi, Eine Gruppe von Weihungen und Inschriften aus der Katakekaumene", **EpigrAnat** 3: 1-18, lev.1-3, (1984), s.1-18.

[1309] Drexler, W., **a.g.e.**, s.2709; Ramsay, W.M., 1883, **a.g.e.**, s.417, no.31; 1895, **a.g.e.**, s.609, no.506; Perdrizet, P., **a.g.e.**, s.62; Buresch, K., **a.g.e.**, s.131; Robert, L., 1946, **a.g.e.**, s.60, dn.3, lev.III A; Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.22, no.1; 1971, **a.g.e.**, s.57, no.87; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.175, no.313.

[1310] Sinanoğlu, S., **a.g.e.**, s.101.

hetaireialara mezar ve onur yazıtlarında rastlandığını belirtir[1311]. Bu kelimenin ardından phratranın adı verilmiştir. Phratraların agonothetesin yani başkanın ismiyle adlandırıldıklarını biliyoruz[1312]. Burada ise topluluğun özel bir adı olduğunu görüyoruz: Arzimneisler. Topluluk adının ardından başkanlık yaptığı anlaşılan iki kişinin adı gelir: Apolloniou Theoga ve Zotikon Apolloniou Klandionos. Bu silmenin altında kenarlarda atlı Men ve Apollon'un, ortada Artemis'in yer aldığı friz vardır. Bunun altında üç yazıtlı silme ve bu silmelerin altındaki frizler yer alır. Tanrıların betimlerinin altındaki frizlerde kült mensupları gösterilmiştir. Bunlar toplam 17 figürden oluşur; 2. frizde 5, 3. ve 4. frizlerde 6'şar figür vardır. Frizlerin üstlerindeki silmelerde kişilerin adları yer alır. Kişiler burada adları ve baba adlarıyla anılmışlardır, grubun iki şefinin ise büyükbaba adları da verilmiştir. Grubun betimlendiği ilk sırada yani 2. frizin ortasında yer alan kişinin rahip olduğu düşünülmüştür, kıyafeti diğerlerinden farklıdır ve ateş yanan silindir bir sunağın üstüne sağ eliyle patera tutuyor olmalıdır[1313]. Ortadaki tanrının yani Artemis'in alt hizasında seçkin bir şekilde durmaktadır. Diğerleri sağ elleri göğüslerinde dua eder şekilde gösterilmiştir.

No.33 Dağmarmara'nın güneyindeki Uzunpınar'dan bulunmuştur (lev.XXIV, res.139), 32 ile aynı forma sahiptir. Stelin tanrıların olduğu friz kısmı ve bunun altındaki grup üyelerinin yer aldığı iki friz ve frizlerin arasındaki iki yazıtlı silme korunmuştur. Üst kısımları kırılmış olduğu halde tanrı frizinin no.32 ile aynı şekilde düzenlenmiş olduğu görülür. Silmelere aynı şekilde grup üyelerinin isimleri kazınmıştır.

Bu iki stel de Thiounta (Gözler) antik kentinin çevresinden bulunmuştur. Yine bu çevreden benzer steller ele geçmiştir. Thiounta'dan iki mezar steli yine başka phratraları gösterir. Bunlar aynı tiptedir. Alınlıklarının ortasında ayakta sağ elinde kartal, sol elinde asa olan Zeus vardır. Sağ tarafında ellerinde gemi pruvası ve bereket boynuzuyla Tykhe, sol tarafında ise ellerinde para kesesi ve kerykeion ile Hermes vardır. Alınlığın sağ köşesinde quadriga içinde Helios, sol köşesinde boğaların çektiği biga içinde Gordios vardır. Yazıtlar bu stellerin phratralarla ilgili olduğunu gösterir, ayrıca

[1311] Robert, L., 1983 b, **a.g.e.**, s.49.

[1312] Buresch, K., **a.g.e.**, s.130.

[1313] Robert, L., 1983 b, **a.g.e.**, s.49.

Thiounta'daki Zeus şenliğiyle ilgili bilgi verirler. Figürlerin her birinin üstünde isimleri yazar. En altta şenlikle ilgili olarak müzisyenlerin ve kurbanlık boğaların tasvirleri vardır[1314] (lev.IX, res.85). Bu örnekler bölgede phratraların yaygın olduğunu, onursal amaçlı mezar stelleri diktiklerini ve bu stellerin benzer formlara sahip olduklarını gösterir.

Ramsay'ın bahsettiğine göre bölgeden bizim örneklerine benzer başka eserler de vardır. Thiounta stellerinden farklı olarak Ramsay'ın tarif ettiği figürlerden biri no.32 ve 33'teki Men ikonografisine uyar. Bu fragman aynı formdaki bir stele ait olmalıdır. No.32 gibi Geveze'den (Dağmarmara) bulunmuştur. Sağda atlı, phialeli figür (Men?), solda atlı, labrysli figür (Apollon?), ortada ise Efes Artemisi vardır. Ramsay altta figür sırası olması gerektiğini ve bir phratranın onurlandırılmasıyla ilgili olduğunu düşündürmüştür. Stelin yazıtından birkaç hece korunmuştur. Mo… hecesini Ramsay, buranın yakınındaki Sazak'taki Zeus Mossyneus kültünden dolayı, Mossyna olarak tamamlamıştır[1315]. Robert ise Motalleis olarak tamamlamıştır[1316].

Medele/Yeşilova'dan bulunmuş bir eksedra üzerindeki adak yazıtı Motellenes halkına ithafta bulunulduğunu gösterir. Robert bu yazıtın Motella'nın Medele olduğunu gösterir demiştir[1317]. Geveze'dekilerle aynı tipte olan stellerinden birinde ise ο δημος ο Μοταλεω ifadesi geçer. Robert bunun özerk bir kentin varlığını ima ettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Motaleislerin Motella (Medele/Yeşilova) halkı olduğu düşüncesini, bunların merkezleri Geveze'de bulunan bir köy ya da köy topluluğu olduğu yönünde değiştirmiştir. Bu stel Hierapolis mezarlığından ele geçmiştir. Bunun gibi Hierapolis mezarlığındaki mezar stellerinden tanınan Maioloeis ve Mamoleis gibi toplulukların da olduğunu belirtir. Ayrıca Motella sakinlerinin Motellenoslar olduğunu ve Apollon Lairbenos tapınağına adak yapanlar arasında sıkça geçtiklerini belirtir[1318].

[1314] Robert, L., 1983 b, **a.g.e.**, s.50; Ritti, T., **a.g.e.**, s.48-51.

[1315] Ramsay, W.M., 1895, **a.g.e.**, s.144-145, no.32.

[1316] Robert, L., 1983 b, **a.g.e.**, s.52.

[1317] Robert, L., 1983 b, **a.g.e.** s.48. Medele sonradan Yeşilova yapılmıştır. Yazıt M.S. 137-138 tarihini verir.

[1318] Robert, L., 1983 b, **a.g.e.**, s.48, 59.

Bu duruma göre no.32, 33 ve yukarıda bahsettiğimiz Hierapolis'te bulunmuş Men rölyefli stelde geçen Motalleis tanrıları, Geveze merkezli bir yerleşimin sakinleri tarafından tapım gören, phratralarla yani kült organizasyonlarıyla ilişkisi olan, içlerinde Men'in de yer aldığı tanrı grubuydu. No.32 bu tanrılar arasında Zeus, Apollon ve Artemis'in de olduğunu gösterir. Men, Artemis ve Apollon'un bu tanrılar içinde yer aldığını no.33 de destekler. Alınlıkta yer alan büst Zeus'a ait olmalıdır, çünkü tanrının Küçük Asya'da bu şekilde tasvir edilmesi yaygındır ve bölgede yukarıda bahsettiğimiz Thiounta stellerinin gösterdiği gibi Zeus merkezli kültler vardır. Men'in karşısında yer alan atlı ise Apollon Lairbenos olmalıdır. Bu tanrının Hieropolis çevresinde önemli bir kültü olduğu bilinir[1319], bu ad taşıdığı labrysten gelmektedir[1320]. Men ve Apollon'un arasında Artemis yer alır, tanrıça sağ eliyle hymationuna uzanmıştır, bu Artemis Gabi tipini hatırlatır[1321].

Men bu stellerde alışıldık atlı ikonografisiyle görünse de taşıdığı atribüt açısından farklılık gösterir. Sağ elinde patera tutar. Bu tanrının atlı tipinde çam kozalağı kadar yaygın olmasa da rastlanan bir atribütüdür. Örneğin Eskişehir Müzesi'nden no.23'te de tanrı atlıdır ve sağ elinde patera tutar. Asıl ilginç olan no.32'de ve Hierapolis buluntusu Men rölyefli stelden başka yerde sol elinde omzuna dayadığı ucu hilalli asayı taşımaz. Bu atribütle ilgili değerlendirmeyi Phrygia bölümünde Hieropolis buluntusu stelden bahsederken yapmıştık. Ayrıca atribütün Sin'in köken bölümünde değindiğimiz asa üzerindeki hilal simgesine benzerliği de dikkat çekicidir.

No.32 ve 33 iyi bir işçiliğe sahiptir, Hierapolis buluntusu stel ise son derece kötü, yerel bir işçiliğe sahiptir. No.32 ve 33'te phratlar tarafından adakta bulunulması ve bu stellerin yerel eserlere göre iyi bir işçiliğe sahip olması Motalleis tanrılarına kültsel bir organizasyon içinde ve önde gelen kişiler tarafından tapınıldığını gösterir. Bunun yanı sıra Hieropolis kökenli stelin oldukça kötü, yerel işçiliği, düşük bir maliyete sahip olduğunu, dolayısıyla daha alt seviyeden kişi ya da kişilerce adanmış olduğunu gösterir.

[1319] Zafer Taşlıklıoğlu, **Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1963), s.157-159.

[1320] Anabolu, M.U., **a.g.e.**, s.225-226.

[1321] Boardman, J., **a.g.e.**, s.101, res.86.

Ayrıca stel üzerinde yer alan uzuv rölyefi tanrılara hastalıkları sağaltıcı olarak da tapınıldığını gösterir. Lane'in belirttiği gibi bu, adağın bireysel olduğuna işarettir, kişi en fazla yakın çevresiyle birlikte adakta bulunmuş olmalıdır. Öyleyse, kendileriyle ilgili kült organizasyonları kurulan bu tanrılar, fakir halkın günlük dertleriyle ilgili yakarılarının da odaklarıydılar. Steller arasındaki farklılık köylü kentli ayrımından kaynaklanabilir. Yani Geveze merkezli bir yerleşime sahip olduğu düşünülen bu halkın kentli, ekonomik güce sahip olan kısmı ile çevre köylerde yaşayan ve daha kapalı toplum yapısına sahip olan kısmı tanrılara kendilerine göre tapınıyorlardı diyebiliriz. Phatraların mensuplarının sosyal konumlarıyla ilgili bizim yazıtlarımız bilgi vermese de yukarıda bahsettiğimiz Thiounta halkından Zeus şenlikleri düzenleyen Phtratraların arasında magistratların da bulunduğunu ilgili stellerin yazıtları göstermektedir.

No.32 ve 33'ün yazıtlarının verdiği bilgiler no.34 ile ilgili olarak da fikir sahibi olmamızı sağlayabilir. No.34 yazıtsızdır. Ancak stelde yer alan tanrı tasvirleri ve bunların yerleştirilişleri bu stelin de aslında bir phratrayla ilgili bir adak olabileceğine işaret eder. Diğer stellerde Zeus'un yer aldığı alınlıkta burada Men yer alır ki bu da burada Men'in ön planda olduğunu gösterebilir. Gövdede ise Zeus ve Hermes vardır. Burada no.32 ve 33'teki gibi kalabalık bir grup yoktur. Stelin diğer örneklerdeki gibi büyük bir phratrayla ilgili olduğunu söyleyemesek de az sayıda tanrının oluşturduğu bir tanrılar topluluğuyla ilgili olabileceğini söyleyebiliriz, ya da burada bir tanrılar topluluğunun sadece üç üyesinin tasvir edilmesiyle yetinilmiştir. Stelin yüzeyinin tamamen düzlenmemiş olması bitirilmemiş olduğunu düşündürmüştür, bu nedenle yazıtsız olabilir.

8. TARİHLENDİRME

Eserler arasında sadece no.20 ve 21 kesin tarihlendirilebilmiştir. 20 no.lu heykeli Salzmann yukarıda da belirttiğimizi gibi giysi kıvrımlarına göre M.S. 2. yüzyıla tarihlendirmiştir, derin kıvrımlı khitonlu figürlere bu dönemde Küçük Asya lahitlerinde rastlandığını belirtmiştir[1322]. Roma sanatında M.S. 2. yüzyılda özelikle Hadrian

[1322] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.278, dn.101.

(M.S.117-138) ve Antonius döneminde (M.S. 138-161) heykeltıraşlıkta matkap kullanımın yaygınlaştığı, dolayısıyla saç ve giysi detaylarının daha derin işlendiği görülür[1323]. No.20'de de bu derinlik giysi kıvrımlarında, özellikle etek kısmında görülmektedir. Salzmann no.21'i ise M.S. 2. yüzyılın 2. çeyreğine tarihlendirmiştir. Burada da no.21'deki kadar yoğun olmasa da giysi kıvrımlarında matkap kullanıldığını görürüz. Salzmann giysi işlenişinin Ephessos'taki Antonius dönemine ait (M.S.138-161) altarın rölyeflerine benzetmiştir[1324]. Ayrıca kuşaktaki düğümün formunun da bu tarihi verdiğini belirtmiştir[1325]. Buna göre iki eser de yaklaşık olarak aynı tarihlere aittir.

No.20 ve 21 işçiliklerindeki ustalık ve yerel sanatı aşan özellikleriyle katalogdaki diğer eserlerden ayrılırlar. Diğer eserler yerel işçilik özellikleri gösterdiklerinden İmparatorluk sanat ürünleriyle, dolayısıyla dönemsel heykeltıraşlık özellikleriyle bağlantıları kurulamamıştır. Bunun üzerine tarihlendirilmiş benzer eserlere başvurmak gerekir ancak bu konuda da fazla örnek olmadığını görürüz. No.2, tipolojik olarak farklı olan Kadoi'dan (Gediz) bulunmuş yaklaşık M.S. 160 yıllarına ait bir stelle heykeltıraşlık özellikleri açısından benzerlikler gösterir[1326] (lev.VIII, res.68). Figürlere ince uzun bir form hakimdir. İki rölyefte de hilal aynı şekilde ince, yayvan işlenmiş, uçları dik açıyla kıvrılmıştır. Giysi kıvrımları paralel kesintisiz çizgilerle bezenmiştir. Bu özellikler nedeniyle no.2 Kadoi steliyle yakın bir tarihte, M.S. 2. yüzyıllın 2. yarısında yapılmış olabilir. Aynı stelle no.3 form olarak aynıdır.

Afyon stelleri form açısından Antiokheia'nın bağımsız stellerle oldukça benzerdirler. Stellerin üçgen alınlıklı, dörtgen formda ve akroterli olmaları, gövdede veya tympanonda hilal yer alması, gövdede kısa adak yazıtının yer alması gibi Antiokheia stelleriyle aynı özeliklere sahiptirler. Ayrıca bu eserler boyut olarak da aynıdırlar. No.17'nin alt kısmında sap olması, kaidenin silmeli olması, kaideden gövdeye geçişte daralması, gövdede hilal, hilalin etrafında yazıt yer alması gibi özellikleri

[1323] Küçük Asya'dan matkabın ustaca kullanıldığı heykeltıraşlık eserlerinden birkaç örnek için: Jale İnan, **Side'nin Roma Devri Heykeltıraşlığı** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi: 1975), s.26, 83.

[1324] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, dn.140.

[1325] Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, s.284, dn.141'de Dresden'deki Antoninus Pius heykelinin kuşak düğümünü aynı şekilde olduğunu belirtir.

[1326] Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.325, no.520.

Antiokheia'daki bir stelle aynıdır. Farklı olarak bu örnekte yazıt silmeye ve sapa da taşmıştır[1327] (lev.IV, res.87). No.17 ile aynı forma sahip bir başka stel daha vardır, ancak bunda daha az kısım koruna geldiği için gövdede hilal olup olmadığı konusunda bir şey söyleyemeyiz[1328]. No.15'le aynı forma sahip ve alınlığında hilal olan örnekler vardır, bunlarda farklı olarak gövdede de hilal yer alabilir[1329] (lev.IV, res.19). No.16 gibi diğerlerinden daha geniş bir forma sahip örnekler de vardır[1330] (lev.IV, res.20). Antiokheia stelleri harf formları ve genel kontekste göre M.S. 3. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmiştir[1331]. Ayrıca bu stellerdeki yazıtlarda geçen τεκμοπευσας kelimesi bölgede M.S. 3. yüzyıl ortalarında yaşamış dini bir grup olan Ksenoi Tekmoreioi ile ilgilidir. Bu veri de stellerin tarihini destekler. Form benzerliklerinden dolayı no.15, 16 ve 17'yi de bu tarihlerde yapılmış olabilir. No.14 diğer Afyon stelleriyle aynı forma sahiptir, fakat bunda hilal yerine atlı Men rölyefi vardır. Bu açıdan Antiokheia rölyeflerinden de ayrılır. Ancak no.15-17 ile aynı yerde yani Julia'da (Çay) bulunması, aynı forma sahip olması bu gruba dahil etmemize neden olmuştur. Bundan dolayı no.14 de diğerleriyle yakın bir tarihte yapılmış olabilir.

Görünüşte, tarihlendirilmiş eserlerle benzer olup da heykeltıraşlık özellikleri açısından bakıldığında analoji kurulamamış eserler de vardır. No.6 ikonografik özelikler açısından M.S. 2. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmiş Burdur orijinli Boston rölyefiyle[1332] oldukça benzerdir (lev.VII, res.51). Başlık, hilalin kıvrılan sivri uçlarının her iki yanda başlıkla birleşmesi, saç, kıyafet, yüz gibi detaylardaki benzerlikler göze çarpmaktadır. Duruştaki farklılıklar ve Boston rölyefinde atın ayağının altında bukranion yer alması gibi unsurlar açısından eserler ayrılmaktadır. Benzerliklere göre tarihsel yakınlık ihtimali söz konusu olsa da tarihlendirme yapmak için gerekli olan analojik bağlantılar sağlanamamaktadır.

[1327] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.149, no.279, lev.XCIV.

[1328] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.147-148, no.274, lev.XCII.

[1329] Lane, E.N., 1971, **a.g.e**., s.145-146, no.267, 269, lev.XC-XCI.

[1330] Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.138, no.249, lev.LXXX.

[1331] Lane, E.N., 1976, **a.g.e.**, s.59.

[1332] Lane, E.N., 1964, **a.g.e.**, s.45, no.13; Levick, B., 1970, **a.g.e.**, s.37; Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.79, no.123, lev.LVIII; Vermuele C.C., 1988, **a.g.e.**, s.179, no.288; Vollkommer, R., **a.g.e.**, s.468, no.96, lev.248; Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.188, no.355.

Örneğin Boston rölyefinde kas detayları ve hareket daha ustaca gösterilmiştir. Bizim eserimizde bu ustalık yakalanamamıştır, işçilik daha yüzeyseldir.

Eserlerimizden bazılarının da dahil olduğu çalışmasında Delemen atlı tanrılarla ilgili taş eserleri -kesin tarih veren birkaç örnek hariç- M.S. 2.-4. yüzyıllar arasına tarihlendirmiştir. Bu tarihlemeyi figürlerdeki frontalite, orantısızlık, yüzey işçiliğindeki özensizlik, plastik bir gerçeklik olmaması, giysi kıvrımlarındaki şematiklik, kabartmalarda oyma, heykelciklerde kabartma havası olması nedeniyle yapmıştır[1333]. Katalogumuzdaki aynı özelliklerden dolayı 1, 3-13, 18, 19, 22-30 no.lu eserler de bu tarihler arasına konulabilmektedir. Ayrıca tek altarımız olan no.1 olarak değerlenidirildiğinde de bu geniş tarih araklığı daraltılamamıştır. Böyle kalın silmeli altarlar M.S. 2.-4. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir[1334]. Bu eserlerimizle analojik bağlantı kurulabilecek kesin tarihlendirilmiş buluntular olmadığı için bu zaman aralığı daraltılıp, daha kesin bir tarihlendirme yapılamamıştır. Yazıtlar da bu tarihi daraltacak bir bilgi vermezler. Eta, sigma ve omega harflerinin yuvarlak formda yapılmaları geç döneme yani M.S. 2.-4. yüzyıllar arasına ait olduklarını gösterir.

İşçilik açısından diğer eserlere göre daha iyi durumda olan, farklı form ve tipolojiye sahip 32 ve 33 no.lu stellerin form olarak benzerleri, bu eserlerin buluntu yerlerinin yakınlarından (Hierapolis çevresi) ele geçmiştir, ancak bunlar da kesin olarak tarihlendirilememiştir, sadece Roma dönemine ait oldukları söylenmiştir[1335]. Stellerin işlenişinde gösterilen özen yazıtlarda da gösterilmiştir. Heykeltıraşlık özelliklerine bakıldığında ise no.33'te sarmal yivli sütunlar ve figürlerin sakallı yapılması Hadrian dönemini (M.S.117-138); elbise kıvrımların, özellikle saç ve sakallardaki matkap kullanımı ise Antonius dönemini (M.S.138-161) işaret eder[1336]. No.33 ile benzer sahnenin gösterildiği no.32'de ise sarmal yivli sütunlar kullanılmamıştır ve aşınmadan dolayı figürlerin sakallı olduğu söylenemez ama işçilik açısından aynı özellikleri

[1333] Delemen, İ., 1993, **a.g.e.**, s.90.

[1334] Delemen, İ., 1993, **a.g.e.**, s.90.

[1335] Ritti, T., **a.g.e.**, s.47-64.

[1336] Bu dönem heykeltıraşlığının özellikleri için: Diana E.E. Kleiner, **Roman Sculpture** (New Haven-Londra: Yale University Press, 1992), s.267-313.

gösterir. Bu verier iki eseri M.S. 2. yüzyıl civarına yerleştirilebileceğini düşündürse de imparatorluk sanat akımlarının yerel sanat eserlerini ne kadar süre sonra etkileyebileceğini söyleyemeyeceğimizden bu eserler üzerinde de kesin bir tarihleme yapamayız.

SONUÇ

Eskiçağda aya tapılması öncelikle göksel bir cisim olarak ayın insanları etkilemesiyle, karanlık geceyi aydınlatan ilahi bir ışık olarak görülmesiyle ve ayın evreleri ile doğum, yaşam süreci, ölüm ve ölümden sonraki hayat inancı arasında simgesel bir bağlantı kurulmasıyla ilgili olmalıdır. Ay Eskiçağ insanının günlük yaşamında son derece etkili olmalıydı, ay sayesinde zaman ölçülebiliyor ve ay takviminin tarımsal açıdan önemi de bu gök cisminin değerini arttırıyordu. Bu nedenledir ki aydan günlük yaşamda faydalanmayı keşfeden eski doğu kültürleri tanrılaştırdıkları ve hilalle simgeledikleri ayın ifade edilmesinde 30 rakamını da kullanmışlardır.

Anadolu'da M.Ö. 2. binden Roma dönemi sonuna yani M.S. 4. yüzyılın sonuna kadar pek çok ay tanrısına tapıldığına dair kanıtlar vardır. Bunlar çoğunlukla erkek ay tanrılarıdır. Men bu tanrılar arasında bilinen verilere göre en geniş yayılım alanında ve en çok tapım görmüş ay tanrısıdır. Kültüyle ilgili veriler Hellenistik ve Roma dönemlerine aittir. Bu verilerin büyük çoğunluğu Küçük Asya'da ele geçmiştir.

Tasvirlerinde Men genç bir erkek olarak gösterilmiştir. Phryg başlığı ve pantolonuyla doğulu bir görünüşe sahiptir. Ay tanrısı olması nedeniyle hemen her zaman hilalle gösterilmiştir. Hakkındaki en erken veriler olan Hellenistik dönem buluntuları sayı olarak çok fazla değildir. Heykelcik, rölyef-figürün ve rölyeflerden oluşan bu döneme ait tasvirlerde tanrı Phryg başlığı, uzun khiton, hymation, pantolon ve kısa çizme giymiştir. Otururken gösterilmiştir. Elinde patera tutar. En önemli atribütü hilal sırtının arkasına oldukça büyük bir şekilde işlenmiştir. Bu tasvirleri bir sunu sahnesiyle ilişkilidir. Bunun dışında Hellenistik dönem sikkelerinde büst olarak gösterilmiştir. Bu sikkeler Roma döneminin hemen öncesine tarihlendirilmiştir. Hilal tanrının omuzları üzerinde yer alır ve normal boyuttadır. Daha erken döneme ait (M.Ö. 3. yy.) rölyeflerden bu yana tanrının görünümünde gelişim olduğunu; hilalin küçülerek tanrının omuzları üzerindeki yerini aldığını söyleyebiliriz.

Roma dönemine gelince malzemenin çoğalmasıyla birlikte tasvir çeşidi de çoğalmıştır. Bu döneme ait eserlerde hilal tanrının omuzlarının üzerinde yer alır. Tanrı çoğunlukla

ayakta betimlenmiştir. Bundan başka Roma döneminde sıklıkla atlı olarak tasvir edilmiştir. Bu döneme ait büst şeklinde tasvirlerinin yanı sıra nadir olarak uzanmış ya da oturur olarak gösterildiği tasvirler vardır. Ayaktaki tasvirlerini Pisidia Antiokheiası kült heykeli ve Lydia kült heykeli ile ilişkili olarak Antokheia ve Lydia tipleri olmak üzere iki ana tipe ayırabiliriz. Hellenistik dönem tasvirlerinde patera tutarken gördüğümüz Men Roma döneminde bununla birlikte çam kozalağı, ucunda labrys ya da hilal olan asa, palmiye dalı, küre, Nykhe heykelciği, bukranion gibi atribütlerle de gösterilmiştir. Tanrının tasvirleri dönemsel sanat akımlarını yansıtan ustaca yapılmış eserlerden çok, ucuz ve yerel işçiliğe sahip adak eşyalarıdır.

Men kültünün en yoğun görüldüğü yer Küçük Asya'da tanrıya İonia-Aiolia, Lydia, Karia, Lykia, Pisidia, Pamphylia, Phrygia, Bithynia, Paphlagonia, Pontus, Galatia, Lykonia-Kilikia ve Kappadokia bölgelerinde tapılmıştır. Bu bölgelerde kültle ilgili ele geçen malzemelerin büyük çoğunluğu Roma dönemine aittir.

Men'in bilinen en büyük kutsal alanı Pisidia Antiokheiası'ndadır (Yalvaç). Kentin kuzeyindeki kutsal alanda Men Askaenos tapım görüyordu. Hellenistik döneme tarihlendirilmiş tapınak, kent M.Ö. 25'te Roma kolonisi olunca Romalıların eline geçmiştir. Böylece tanrı hem yerli halk hem de Latin kolonistler tarafından tapım görmüştür. Kült en parlak dönemini M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda yaşamıştır. Resmi bir kült haline getirilmiş ve Roma propagandası için kullanılmıştır. Tanrı için diebus festis Lunae adında festivaller düzenlenmiştir. Ayrıca tanrıya aileler ve gruplar tarafından da tapılmıştır. Adak stellerinde hilal rölyefleri yer alır. Antiokheia tipi olarak bilinen ayakta, Phryg başlığı, uzun khiton, pantolon, hymation ve kısa çizme giyimli, ellerinde asa ve küre üzerinde Nykhe tutan, bir ayağı bukranion üzerinde yer alan kült heykelinin varyasyonlarından oluşan tipler Küçük Asya'nın pek çok kentinde benimsenmiştir.

Pisidia'dan sonra Men kültü için en önemli bölge Lydia'dır. Bölgedeki kült hakkında özellikle yazıtlar bilgi verir. Burada Pisidia'dakinden farklı olarak büyük bir kült merkezi yoktur. Aksine tanrıya kırsal küçük kutsal alanlarda tapılmıştır. Men'in buradaki kültü resmi olmaktan çok uzaktır. Kült bölgenin genel karakterine uyum sağlamıştır; pek çok diğer tanrının olduğu gibi Men'in de kırsal kutsal alanları Kula

çevresinde, antik dönemde Maionia denilen alanda toplanmıştır. Men'in burada cezalandırıcı karakteri ön plana çıkmıştır. Men'e adanmış yazıtlar genellikle kefaret yani günah çıkarma yazıtlarıdır. Buna bağlı olarak Men iyileştirici işlevine de sahipti. Bölgeye ait buluntular çoğunlukla stellerden oluşmaktadır. Bu stellerde tanrının kendi tasviri veya simgesi hilal yer alır. Adak yazıtlarının yanı sıra mezar yazıtlarında da tanrının kültüne rastlarız; bunlarda mezar koruyucusu olarak görülmektedir. Bölgeden bilinen bir adet heykeli vardır. Bu heykelde ayakta, Phryg başlığı, kısa khiton, hymation, pantolon, kısa çizme giyimlidir; bir elinde asa diğerinde bilinmeyen bir nesne tutar. Yazıtından bu heykelin tanrının kült heykelinin replikası olduğunu öğreniriz. Bu heykelle birlikte stellerdeki ve sikkelerdeki betimi bölgedeki bir kült heykelinden kaynaklanmış olmalıdır. Sikkelerdeki tasvirler nedeniyle Nysa kentinin kült heykeli olabileceği düşünülmüştür fakat bu konuda bir kesinlik yoktur. Ancak veriler bölgedeki bir tapınağın kült heykeli olduğunu kesin olarak gösterir. Bu nedenle biz bu tipten bahsederken Lydia kült heykeli tipinden dolayı kısaca Lydia tipi tanımını kullandık. Bu tip de Küçük Asya'nın pek çok bölgesine yayılmıştır. Antiokheia ve Lydia tiplerinin bu kült heykelleri sonucunda oluşturulup oluşturulmadığını bilemeyiz ancak bu kült heykelleriyle ilişkili olarak tanrının ayaktaki tasvirlerini iki ana tipe ayırabiliriz ve böylece adlandırmada kolaylık sağlarız. Pisidia bölgesinden farklı olarak Men'in Lydia'da -kesin olmayan bir atlı örnek hariç- sadece Lydia tipinde gösterilmiş olması dikkat çekicidir. Ayrıca Antiokheia ve Lydia olarak andığımız tiplerin zaman zaman birbirinin içine geçtiğini, tanrının kısa khitonluyken, bukraniona basmak gibi, Antiokheia tipinin özelliklerini gösterdiğini de belirtmek gerekir.

Ionia ve Aiolia Men kültünün yoğun görüldüğü bölgeler değildir. Ionia'da tanrıya Tyrannos epithetiyle tapıldığı görülür. Tanrının yalnız olarak tapım gördüğü gibi Dionysos'la synkretizme uğradığına dair izler de vardır. Ionia ve Aiolia'da tanrının sikkelerde gördüğümüz betimleri ayakta, Lydia tipindedir.

Karia'daki kültle ilgili bilinen buluntuların tamamı bölgenin iç kesiminden ele geçmiştir. Burada Men'in iyileştirici karakterinin ön plana çıktığını görürüz. Bölge kentlerinden Attouda'nın (Hisar Köy) Men Karous kültü kapsamında termal tedavi uygulamış bir tıp okulu da olan tapınak kentçiği; Aphrodisias'ta ise Men Askaenos'un

Hermes Agoraios ile birlikte rahipliği olduğuna dair veriler vardır. Tanrının sikkelerdeki tasvirleri Lydia tipindedir.

Pisidia'nın Antiokheia dışındaki yerlelerinden Burdur'da bulunmuş bir yazıt Men'in kutsal alanı olduğunu; bu kutsal alanda tanrı onuruna ziyafetler düzenlendiği ve tapınağın bir bahçesi ile kendine ait bir bütçesi olduğunu gösterir. Apollonia'da Men Askaenos kutsal alanı ve buranın asylonu olduğu bilinir. Bölgede Men Ouranios, Askaenos ve Toleseon rahiplikleri vardır. Ayrıca bölgedeki zar falı yazıtlarında tanrı Phosphoros epithetiyle yer alır. Bölgede tanrının en çok atlı olarak betimlendiğini görürüz, bunlar özellikle rölyef ve heykelciklerden oluşur. Bunun yanı sıra ayakta tasvirleri de vardır. Prostanna sikkelerinde tapınak içinde Lydia kült heykeli tipinde gösterilmiştir. Diğer kent sikkelerinde çoğunlukla Antiokheia tipinde gösterilmiştir, atlı ve büst örnekleri de vardır.

Pamphylia bölgesinde Sillyon'da ve Perge'de Men kutsal alanı ve asylonu olmalıdır. Attaleia'da Men Phosphoros olarak zar fallarında geçer. Sikkelerde hem Antiokheia hem de Lydia tipinde ayakta betimleri vardır, ayrıca atlı olarak da görülmektedir. Lykia'da da aynı şekilde Phosphros epithetiyle zar falında geçer. Ayın dolayısıyla Men'in parlaklığı bilici olarak görülmesine neden olmuş olmalıdır.

Bithynia'da Men kültünü gösteren çok az sayıda veri ele geçmiştir, bundan da tanrıya Ouranios sıfatıyla tapınıldığını görürüz. Paphlagonia'da yine az sayıda veri vardır, Men kültüyle ilgili olduğu şüphelidir. Bir sikkede yer alan oturan figürün Men olabileceği düşünülmüştür. Pontus'ta ise komşu bölgesinden farklı olarak kültün önem kazanmış olduğunu görüyoruz. Burada Men Pharnakou kutsal alanı vardır. Kült burada kraliyet ailesi için önemli olmuştur, krallık yeminleri Men kutsal alanında yapılmıştır.

Galatia'daki Ankara Augustus tapınağının aynı zamanda Men tapınağı olduğunu gösteren kanıtlar vardır. Sikkelerden gördüğümüz kadarıyla tanrının buradaki kült heykeli Lydia tipindedir. Ayrıca Ankara çevresinden tanrıya adanmış buluntular ele geçmiştir. Bunlar arasında bir atlı heykelcik de vardır. Kybele ve Attis'in tapınak kentçiği olan Pessinus'un sikkelerinde Men'i görmekteyiz. Lykonia-Kilikia'da Men'e

Katakhthonios ve Ouranios epithetleri altında mezarların koruyucusu olarak tapılmıştır. Kappadokia'da ana tanrıçaya (Ma) ait tapınak kentinde Men rahipliği olduğunu görüyoruz.

Küçük Asya dışında Men kültüyle ilgili en çok veri Hellas'tan, özellikle Attika'dan ele geçmiştir. Buradaki malzemenin çoğunluğunu Hellenistik döneme ait rölyefler oluşturur. Bunlar Men kültüyle ilgili en erken buluntulardandır. Men bir kült sahnesi içinde inananlarıyla gösterilmiştir. Ailenin koruyucusu olarak tapım görmüştür. Roma dönemindeyse tanrının daha önceki doğulu görünüşünden uzaklaştığını, ideal bir görünüme sahip olduğunu görüyoruz. Kıyafeti doğulu olsa da Phryg başlıksız gösterilmiştir. Ayrıca duruşu ve betimiyle Klasik dönem heykeltıraşlık eserlerine benzer. Kültün kapsamının da değiştiği görülür, daha önce inananlarıyla betimlenmiş tanrı bu sefer Pan ile gösterilmiştir. Tanrının bu tasvirini gördüğümüz rölyefte olduğu gibi bu döneme ait epigrafik belgelerin birinde de tanrının başka tanrılarla ilişkili olduğunu görüyoruz. Çünkü yazıt adağın Mısır tanrıları İsis-Serapis rahipleri tarafından yapıldığını gösterir. Yunanistan'a doğudan gelmiş Men'e İsis ve Serapis gibi diğer doğu tanrılarıyla ilişkili olarak tapınılması şaşırtıcı değildir. Roma döneminde kültle ilgili en önemli bilgiyi Sounion yazıtları verir. Bunlardan Sounion'da Men'e köle kültü kapsamında tapınıldığını, kültün bir yönetmeliği olduğunu ve tanrı için ziyafetler düzenlendiğini öğreniriz. Ayrıca yazıtlar buradaki kültün bir Lykialı tarafından kurulduğunu da gösterir.

Ege adalarından Attika'ya yakın Euboia'da Eretria kentinde Attika'dakilerle aynı gruba koyabileceğimiz Hellenistik döneme ait bir terra cotta rölyef-figürün ele geçmiştir. Bundan başka Rhodos, Delos ve Thasos'ta Men kültünü görürüz. Buralarda Men'e genellikle diğer tanrılarla birlikte, özellikle Mısır tanrılarıyla ilişkili olarak tapılmıştır. Malzemeler Hellenistik ve Roma dönemlerine aittir.

Hellas dışında Avrupa'da Men kültünü Dakia (Romanya) ve İtalya'da görürüz. Ama buralarda kült Hellas'taki kadar benimsenmemiştir. Dakia'da başka hiçbir yerde rastlanmadığı şekilde Men'e askerler tarafından tapılmıştır. Olasılıkla buraya Küçük Asya ya da Hellas'tan giden askerler tarafından kültü götürülmüştür. İtalya'daki

buluntular ise Men kültüyle ilgili en geç eserlerdendir. Buradaki yazıtlarda tanrı bağımsız bir külte sahip değildir, Attis'in epitheti Menotyrannos olarak anılmıştır.

Bu yayılım alanı içinde Men'in adına hemen her zaman bir ya da birden fazla epithet eşlik etmiştir. Bu epithetler genetif formdakiler ve sıfat gibi adı niteleyenler olmak üzere iki grup oluşturur. Genetif formda olanlar genellikle kurucu adından gelen antroponim epithetlerdir. İkinci gruptaki epithetler daha yaygın kullanılmıştır. Bunlar genellikle toponim epithetlerdir, bu da tanrının tapımında yerel kültlerin ne kadar önemli bir yer tuttuğunu gösterir. Bazı toponim epithetler dışında tanrının epithetleri bir bölgeye özgü değildir, yani bir epithete çeşitli bölgelerde rastlanabilir. Men'in en yaygın epithetlerinden Askaenos tanrının baş tanrı olduğu Pisidia Antiokheia'sı kutsal alanında aldığı epithetdir. Küçük Asya'nın pek çok bölgesinde kullanılmıştır. Tanrının sıfat şeklindeki epithetleriyle işlevleri vurgulamıştır: Katakhthonios yani yeraltı tanrısı olarak mezarların koruyucusu; Phosphoros/ parlak sıfatıyla bilici olarak tapım görmüştür. Bunlar dışında Tyrannos/ efendi, Ouranios/ göksel, Epekoos/ dinleyen, Epiphanos/ görünen olarak nitelendirilmiştir. Toponim epithetlerinde ise genellikle bu şekilde işlev vurgulanmaz ama tanrının en çok sayıda adakta kullanılmış epithetlerinden Lydia bölgesine ait Aksiottenos'un toponim olduğu düşünülmesine rağmen tanrıya bu sıfat altında çoğunlukla cezalandırıcı olarak yakarılmıştır. Bu da bölgenin genel karakterinden kaynaklanmış olmalıdır.

Men'e kültünün görüldüğü yerlerde çok sayıda tanrı ve tanrıça ile birlikte tapılmıştır. Bunlardan dikkat çekici olanı tanrıya ana tanrıça karakterinde tanrıçalarla birlikte sıklıkla tapılmış olmasıdır. Özellikle Lydia'da Men kültünün yoğun görüldüğü Maionia bölgesinde Anadolulu ana tanrıçanın yerel versiyonlarıyla birlikte Men'e tapıldığı görülür. Bu tanrıçanın Men'in annesi olduğu vurgulanmıştır. Küçük Asya'da Kybele-Attis tapımında olduğu gibi Men ile annesi de ikili bir tapım oluşturmuştur. Men'in ana tanrıçayla ilişkisinin yerel bir mitolojide yeri olmalıdır. Lydia bölgesine ait tasvirlerinde ana tanrıça patera ve tympanon tutarken, Men'in elinde çam kozalağı ve asa yer alır. Burada Men'in annesi Meter olarak adlandırılmış tanrıça, Anadolu ana tanrıçasının bir formudur. Görünümü Kybele olarak adlandırabileceğimiz ana tanrıça ikonografisine uygun olan bu tanrıça, ana tanrıça karakterine uygun olarak toprak ve bereketle ilişkili

olmalıydı. Men de -çam kozalağı gibi atribütlerinin gösterdiği üzere- bereketle olan ilişkisi dolayısıyla ana tanrıçayla ortak bir mitos içinde yer almış olabilir. Ayın battıktan sonra yeraltına girdiğine inanıldığını biliyoruz. Bununla bağlantılı olarak Anadolu'da ayı doğuranın da toprak olduğuna inanılmış olabilir ve bu nedenle Men ana tanrıçanın oğlu olarak addedilmiş olabilir.

Men ile Attis'in ikonografilerinde kıyafet ve atribütler açısından ortak noktalar vardır. İkisi de genç erkek olarak gösterilmiştir. Çam kozalağı ikisinin kültünde de önemli bir yer tutuyor olmalıydı (bu atribütün Attis'in mitolojisindeki yerini biliyoruz ama Men kültündeki anlamı üzerine sadece bereket simgesi olduğu ve ölümden sonraki yeni yaşamı göstermiş olabileceği önerilerinde bulunabiliyoruz). Belki de Men de Attis gibi ana tanrıçanın oğlu olmanın yanı sıra genç sevgilisiydi de. Men diğer tanrılarla birlikte sıklıkla tapım görmüşken Attis'le böyle bir ilişkisinin pek olmaması ikisi arasındaki bu benzerliklerden dolayı biri varken diğerine ihtiyaç duyulmamasından, bir bakıma birbirinin yerlerini tutmalarından kaynaklanmış olabilir. Geç dönemde ise bu iki tanrının ana tanrıça-genç erkek tapımı içimde synkretize olduklarını görüyoruz, bu tapımda Men ikinci plandadır. Ancak bunu destekler veri sadece İtalya'da ele geçmiştir. Küçük Asya için böyle bir synkretizmden henüz söz edemeyiz, bu yazıtların tarihi olan M.S. 4. yy.da Men, Attis ile ortak noktalarının yanı sıra farklı karakterde Küçük Asya'da tapım görmeye devam etmiştir. Belki de bu synkretizmin kaynağı Latinlere yabancı doğulu tanrı Men'in Attis ile görünüm ve kültsel benzerliğinden dolayı İtalya'ya girerken ona ayrı bir kült kurma gereğinin duyulmamış olmasıydı.

Ana tanrıça dışında Men'in diğer tanrılarla ilişkisi bir düzen içinde değildir. Tanrıya tapım gördüğü bölgeye göre orada külte sahip başka bir tanrı ile ortak adaklar verilebiliyordu. Bu Apollon gibi Men'in aysal karakterini tamamlayacak bir güneş tanrısı olabiliyordu.

Men'in kökeni tartışmalı bir konudur. Bu konuyla ilgili Anadolu'nun yerli tanrısı, Mezopotamya kökenli ve Pers kökenli olduğu üzere üç teori öne sürülmüştür. Pers kökenli olduğu en son savunulan görüştür. Bu teori daha çok Pers ay tanrısı Mao ile Men arasındaki isim ve ikonografi benzerliğine dayandırılmıştır. Ancak Mao'nun

Men'in Antiokheia tipine benzetilen sikkeler üzerindeki tasvirleri Men'in tasvir edildiği en erken sikkelerden çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bu etkileşim iddia edildiğinin tersi şeklinde de olabilir. Bunun yanı sıra Men'in boğa, horoz, patera gibi atribütlerine Pers inanışında da rastlanılması ve özellikle boğa ile ay arasında bağlantı olması bu teoriye kanıt olarak gösterilmiştir. Ayrıca Men'in Askaenos ve Pharnakes epithetlerinin Pers kökenine işaret ettiği iddia edilmiştir.

Anadolu'nun Klasik dönem öncesine bakıldığında Phryg dininde Men'in ya da başka bir ay tanrısının izine rastlanmaz. Hitit dininde ise pek çok eril ay tanrısı olduğu görülür. Luwi ve Hitit ay tanrısı Arma- ile Hitit dinine sonradan giren Mezopotamya kökenli ay tanrısı Sin'in özellikle etkinlik kazandığı görülür. Bu tanrılarla Men arasında isim açısından ve ikonografik olarak direkt bir bağlantı görülmese de kültlerinde pek çok ortak nokta vardır. Özellikle Sin kültünde boğanın önemli olması, tanrının 'efendi' olarak tanımlanması, yemin ve kehanet tanrısı olması, kültünün doğum, yaşam, ölümle ilişkilendirilmesi, aile kültünde yeri olması, bereket vermesi, Mezopotamya'da karısı olan tanrıçayla, Anadolu'da -bir örnekte- Kubaba ile birlikte tapılması Men ile ne kadar çok ortak noktalarının olduğunu gösterir. Ancak ikonografilerinde hilalden başka ortak nokta yoktur, bunun da her iki tanrının tasvirlerinde farklı yer aldığı görülür. Sadece, Sin'in kutsal alanında ele geçmiş bir asa ucuna yerleştirilmiş hilal motifi ile Men'in adak stelleri üzerindeki saplı hilaller ve Hieropolis çevresindeki tasvirlerinde omzuna dayayarak taşıdığı ucunda hilal olan asa ile benzerlik kurulabilir, ama aradaki mesafe ve zaman farkı direkt bir etkileşim olmadığını gösterir. Eğer olsaydı ikisinin kültü arasındaki zamanda (M.Ö. 2. binden M.Ö. 3. yy.a kadar olan sürede) bağlantıyı sağlayacak arkeolojik bulgular elde etmiş olmamız gerekirdi.

Bunlar üzerine yine köken konusunda Erzen'in vardığı sonuca döneriz. Men'in kökeninde tek bir ay tanrısı etkili olmamış, Anadolu'da bin yıllar boyunca tapım görmüş pek çok ay tanrısının etkisi olmuş olmalıdır. Buna ek olarak Pers dininin de etkileri görülebilir. Bu erkek ay tanrıları zamanla tek bir ay tanrısı Men haline gelmiş olmalıdır. Her ne kadar tanrının Phrygialı olduğu araştırmacılar tarafından reddedilse de, gerek Men'in kültündeki ana tanrıça-genç erkek ilişkisi, çam kozalağı, boğa gibi Phryg diniyle ortak özellikler, gerekse tanrının Phrygialı görünümü; Attis, Sabazios gibi

Phryg tanrılarıyla ortak ikonografik özellikleri bu ay tanrısının kültünde Phryg dininin de etkisi olduğunu gösterir. Men Roma dönemi yazarları tarafından da Phrygialı olarak görülmüştür, ancak onların da tanrının kökeni hakkında fazla bilgi sahibi olmadıkları anlaşılır. Tanrının kökeninde sadece Anadolu ve Mezopotamya dinlerinin etkisi olmadığını Pers dininin de etkili olduğunu görürüz. Men'in Pers kökenli olduğunu savunmuş araştırmacıların gösterdikleri kanıtlarla birlikte Men kültünün Lydia'da özellikle önem kazanmış olması önemli bir Pers satraplığı Sardes'in olduğu bölgede Akhamenid döneminde Pers dininin etkisi olabileceğini düşündürmüştür. Bu etki, Anadolu ve Mezopotamya inanışları gibi Men'in şekillenmesinde rol oynamış olabilir. Men'e Pers tanrıçası Anahita ile birlikte tapılması gibi, tanrının Tyrannos epitheti de bu etkiye işaret edebilir.

Tanrının adı da kökeniyle bağlantılı olarak hala açıklığa kavuşmamış bir konudur. Öncelikle Phrygialı kahraman ve Lydialıların atası olarak karşımıza çıkan Manes ile Men arasında bağlantı kurulmuş, daha sonraki araştırmacılar verileri yeterli bulmayarak bunu reddetmişleridir. Erzen Sin'in 'krallık tacı, diadem' anlamına Men adında bir epitheti olduğunu iddia etmiştir. Son olarak ise Persli Mao ile Men'in adları arasındaki benzerliğe dikkat çekilmiştir. Bunlardan Manes'in Men'in adı ile ilişkili gösterilmesi mantıklı görünmektedir, özellikle de Manes ve Attys'in ardışık kral isimleri olarak kullanılması, Attis'in aynı zamanda tanrı ve kral adı olması, Manes'in de çok eskiden beri theophorik bir isim olarak kullanıldığını ve bu ismin türetildiği Men ya Manes adlı bir tanrı olabileceğini düşündürebilir. Yine de böyle bir bağlantı kurabilecek direkt bir veri yoktur. Hitit ve Mezopotamya dinlerinde ay tanrısı adlandırılırken o dilde hilal anlamına gelen kelimenin seçildiğini görürüz. Bu kelime ya da bu isimle benzer bir kelime -modern dillerde olduğu gibi- zaman ölçü birimi ay anlamına da geliyordu ki bu göksel cisim ayın evreleri sayesinde yılın dönemlere bölünmesinden kaynaklanıyordu. Men'in adı ile Grekçe zaman birimi ay anlamına gelen μην ile hilal anlamına gelen μεις kelimeleri arasındaki yakınlık dikkat çekicidir. Ancak Greklerin kendi dinlerinde olmayan yabancı bir tanrıyı adını değiştirmeden kabul ettikleri, adını değiştiriyorlarsa kendi dinlerinde o tanrıyla örtüşen başka bir tanrının adını verdiklerini görürüz. Bu durumda kendi dinlerinde yeri olmayan Men'e Grekçe bir isim vermeleri mantıklı olmaz. Men adıyla eski Anadolu dinlerinde 'ay'ı karşılayan bir kelime arasında bağlantı

olup olmadığını bilemeyiz. Hint-Avrupa kökenli Phryglerin Anadolu'nun ana tanrıçasını kendi dillerinde ifade etmek için kullandıkları 'Meter' kelimesinin Grekçe'de aynı anlama geldiği ve modern Avrupa dillerinde de yaşadığı gibi Men'in de tanrımıza sonradan -belki de Phrygler tarafından- verilmiş Avrupa dillerine dayanan bir kelime olup olmadığını, 'ay' veya ana-tanrıçayla ilişkisinden dolayı 'genç erkek, adam' anlamıyla ilişkilendirilip ilişkilendirilmeyeceğini düşünmek elimizdeki verilere göre fazla zorlanmış bir teori olsa da bu ihtimali de göz önünde bulundurmakta yarar olduğuna inanıyoruz.

Men'in oluşturulmasında hangi dinlerin etkili olduğunu söyleyebilsek de bu erkek ay tanrısının hangi dönemlerde bizim ay tanrımız haline geldiğini bilemiyoruz. Tanrıyla ilgili en erken verilerin Hellenistik döneme ait olduğunu söylemiştik. Tanrının bilinen en büyük kült merkezi Pisidia Antiokheiası'nın yakınındaki Karakuyu tepesindeki tapınağın Hellenistik dönemde inşa edildiği anlaşılmıştır. M.S. 4. yy. sonlarına kadar da kullanımı devam etmiştir. Kutsal alan kalıntıları Hellenistik dönem öncesine gitmese de yüksek bir kayalık üzerinde yer alması burasının daha eskiye dayanan bir kült alanı olduğuna işarettir. Men burada eski Anadolu kökeniyle ilişkilendirilmiş Askaenos epithetiyle baş tanrı olarak tapım görmüştür. Askaenos epithetinin kapı oturanı, kapı bekçisi anlamına gelen Hititçe aska-wani/wana kelimesinin Grekçeleştirilmiş şekli olduğunun kabul edilmesi de tanrının buradaki çevreye hakim, gözeten yönünü çağrıştırabilir. Ayrıca Men'in buradaki ay tanrılığı karakterinin oldukça baskın olduğunu genellikle simgelenmesi için sadece hilalin yeterli olmasından anlıyoruz. Yani bu, büyük ihtimalle kutsal alana sonradan getirilmiş bir ay tanrısı değil de kültü burada kurulmuş bir ay tanrısı olduğuna işaret edebilir. Yalnız ve baş tanrı olarak da tapılması bunu destekler (daha sonra imparator kültüyle birleştirilmiştir).

Tüm bu veriler yine net bir zaman vermez, ama zaten bir kültün oluşturulmasının belli bir zamandan çok, uzun bir süreye yayıldığını düşünmek daha doğrudur. Bunlar sonucunda Grek-Roma dönemlerinde yoğun tapım görmüş bu tanrının bunlardan önce Anadolu'da var olduğunu söyleyebiliriz. Hellenistik dönemle birlikte doğu-batı kültürlerinin yoğun etkileşimiyle Men de Grekler tarafından benimsenmiş hatta kültü bu dönemde Kıta Yunanistan'a girmiştir. Arkeolojik açıdan neredeyse tamamen

araştırılmış bir bölge olduğu için burada Men'in kültünün daha eskiye gitmediği kabul edilmiştir. Men'in Anadolu'nun erkek ay tanrısı olarak kültünün Hellenistik dönem öncesine gittiğini kabul etsek de bilinen verilerdeki kült imajı daha eski bir tarihe işaret etmez. Pisidia Antiokheiası kült heykelinin replikaları bu heykelin Hellenistik dönemde yapıldığını gösterir: vücut 'S' formundadır, giysi göğüs altından bağlanmıştır, figür piramidal bir form çizer. Bu döneme ait tanrının tüm olarak gösterildiği tek örnekler Attika rölyefleri ve Küçük Asya figürininde tanrı oturarak gösterilmiş olsa da kıyafet olarak Antiokheia heykeliyle aynıdır, ancak önemli bir fark hilalin tanrının omuzları üzerinde yer almaması, büyük bir şekilde sırtında gösterilmesidir. Antiokheia heykelinin replikalarından takip ettiğimiz kadarıyla tanrının feminen bir görünüme sahip olması daha önceki dönemlerde tanrının yapısında pek çok ay tanrısının etkili olması gibi bu dönemde Grek ay tanrıçası Selene'nin zaman zaman etkili olmuş olabileceğini düşündürmüştür. Ancak ikisi hiçbir zaman tam anlamıyla birleştirilmemiştir. Antiokheia'nın Roma kolonisi yapılmasıyla kült heykeline Augustus'un zaferini gösteren küre üzerinde Nykhe simgesi eklenmiştir. Kült Roma döneminde Latinler tarafından benimsenerek resmi bir karakter kazanmış, Latinlerin Men'e Luna demeleriyle sınırlı bir alanda kısmen de olsa diğer ay tanrılarının Men'i etkilemesi sürmüştür.

Roma döneminde Antiokheia dışındaki alanlar için kültün gelişiminde M.S. 2. yy.daki dinsel değişimlerin etkisi olmuş olmalıydı. Bu dönemde özellikle astroloji ve büyüye düşkünlüğün artmasıyla doğu tanrılarına rağbet edilmesi Men'e olan ilginin de artmasını sağlamış olmalıydı. Roma döneminde Men resmi külte sahip olmanın yanı sıra özellikle halk tarafından günlük sıkıntılar karşısında medet umulan bir tanrı olarak tapım görmüştür; ay tanrısı olması nedeniyle kişilerin yaşamı ve kaderi üzerinde etkili olduğu düşünülmüştür. Kırsal kesim halkı kültünü köklü dinsel geleneklerine uygun görmüş, var olduğu bölgenin karakterine göre tanrımıza şekil vermiş, onun kendine uyan yönlerini zamanla ön plana çıkarmış olmalıdır.

Men'in karakteri ve kültüyle ilgili bu tespitlerimizden sonra Phrygia bölgesindeki kültü ve katalogumuzdaki eserlerle ilgili değerlendirmelerimize geçebiliriz. Phrygia bölgesinden Men kültüyle ilgili sikkelerin yanı sıra altarlar, steller, adak levhaları ve

heykeltıraşlık eserleri ele geçmiştir. Çalışmamız taş eserlerle sınırlandırılmıştır. Bölgeden katalogumuz dışında kalan taş eserler günümüzde yeri bilinmeyenler ve müzelerde olup da ulaşılamamış olanlardır. Katalog 26 yayımlanmış 8 yayımlanmamış eserden oluşur.

Tanrının en çok heykel ve heykelciğinin ele geçtiği bölge Phrygia'dır. Bölgedeki kültle ilgili taş eserlerin çoğunluğunda Men atlı olarak tasvir edilmiştir. Katalogumuzda yer alan 34 eserden 28'inde atlı, ikisinde ayakta, birinde ise büst şeklinde gösterilmiştir, 3 eserde ise tanrıyı hilal simgelemektedir. Tasvirler tanrının ikonografisine uygun olmakla birlikte çeşitlilik gösterirler, bu çeşitlilik yerel işçilikten kaynaklanmış olmalıdır. Örneğin bazı tasvirlerde başlık ya da hilal gösterilmezken, bazılarında giysi daha çok parçadan oluşur.

Atlı Men Phrygia'nın tamamında yaygındır. Phrygia dışında tanrının atlı heykeltıraşlık eserlerinin en yoğun görüldüğü yer Kuzey Pisidia, özellikle Burdur ve çevresidir. Men'in Phrygia'daki atlı tasvirleri çoğunlukla heykelciklerden oluşurken Pisidia'da genellikle rölyef şeklindedir. Özellikle bu atlı heykelcikler Eskişehir ve Afyon çevresinden ele geçmiştir. Bunlar dışında Lydia'da iki, Pamphylia ve Galatia'da ise birer atlı örnek ele geçmiştir. Tanrı atlı tipinde her zaman sağa doğru ilerler, çoğunlukla sol eliyle dizgini tutar sağ elinde bir obje vardır. Pisidia'da tanrı çam kozalağı tutar. Lydia'da kısa bir sopa, Galatia'da ise Pisidia'da olduğu gibi kozalak tutar. Phrygia'da bu obje daha çeşitlidir. Kozalak, patera, ucu hilalli asa, palmiye dalı, mızrak ve lobut tutmuştur. Örneklerin bu kadar çeşitli olmasına rağmen baskın olanın kozalak olduğu görülür. Özellikle atlı heykelciklerinin hemen hepsinde tanrının elinde çam kozalağı vardır. Buna göre atlı tipte atribüt olarak çam kozalağının baskın olduğunu söyleyebiliriz. Bu atribütün de yerel bir mitolojiyle ilgili olabileceği gibi Men'in ay tanrısı olmasından kaynaklanan doğum, yaşam süreci, ölüm ve yeni bir yaşamla; yenilenmeyle ilişkilendirilmesini simgelediğini söyleyebiliriz.

Taş eserlerde olduğu gibi Men'in atlı gösterildiği sikkelerin de çoğunluğu Phrygia ve Pisidia kentlerine aittir. Bunların dışında Pamphylia ve Bithynia sikkelerinde atlı Men tasviri görürüz. Bithynia sikkelerinin ait olduğu kentler, Claudiopolis ve Iuliopolis

Phrygia bölgesine yakındır. Sikkelerdeki dağılımın taş eserlerle örtüştüğünü görürüz. Bunlarda da Men genellikle çam kozalağı tutmuştur. Farklı olarak Phrygia'nın Alia kentinde labrysli asa taşır. Phrygia, Pisidia ve Pamphylia'dan bazı örneklerde obje tutmaz, bunun yerine sağ ya da sol eliyle dizgini tutar.

Men'in atlı tasvirlerindeki kıyafeti biniciliğe elverişli olan kısa khiton/tunika ve hymation ve kısa çizmeden oluşur. Bazı atlı heykelciklerde uzun kollu tunikanın altına pantolon giymiştir. Tanrının neredeyse tüm betimlerinde yer alan Phryg başlığı atlı tipinde de çok az örnekte ihmal edilmiştir.

Men'in atlı betimleri genellikle M.S. 2.-4. yüzyıllar arasına aittir. Men gibi M.S. 2.yy.dan 4. yy. başlarına kadar Anadolulu tanrıların bazıları sıklıkla at üzerinde betimlenmişlerdir. Atın gökyüzü, göksel cisimler, özellikle güneşle ilişkisi bulunduğu; ışın tacı, çifte balta, sopa gibi atribütlerin bu ilişkiyi desteklediği düşünülmüştür. Başka bir görüş de atın ölüm ve yeraltıyla ilişkili olduğudur[1337]. Bu iki varsayım da Men'in karakterine uygundur. Men hem bir ay tanrısıdır, hem de bu genel niteliğiyle ilişkili olarak khthonik bir tanrıdır.

Anadolu atlılarının kökeni başlangıçta Thrakialı atlıya bağlanmıştır. Daha sora Delemen ayrıntılı çalışması sonucunda Anadolu atlılarının bu toprakların eski kültlerinden gelmediğini; aynı zaman dilimi içerisinde Tuna'dan Suriye'ye değin pek çok bölgenin çoğunlukla kırsal kesimlerinde özgün farklılıklarla benimsenmiş atlı tanrının kökeninin olasılıkla Yunan sanatındaki atlı heros kabartmalarına gittiğini düşünmüştür. Anadolu'ya özgü atlı tanrılar ile çağdaşları arasında, ortaya çıktıkları zaman açısından öncelikli bir durum olmaması ve atlı olmanın dışında, bir etkileşimi doğrulayacak belirgin benzerlikler ya da ara tipler saptanmaması, Anadolu atlılarının diğerlerinden, özellikle Thrak atlısından etkilendiği yolundaki görüşü çürüttüğünü belirtmiştir[1338].

Men'in en erken yani Hellenistik döneme ait betimlerine baktığımızda tanrının Phryg başlıklı, hilalli, göğüs altından bir kuşakla bağlanmış uzun khiton ve hymation giyimli

[1337] Delemen,, İ., 1993, **a.g.e.**, s.4, dn.7-8.

[1338] Delemen, İ., 1993, **a.g.e.**, s.97, 108.

olduğunu görürüz. Bu görünüş tanrının Roma dönemi tasvirlerinden Antiokheia tipine yakındır. Men ikonografisinde atlı tip en erken Augustus döneminde (M.Ö. 27-M.S. 14) ortaya çıkmıştır. Buna göre Men'in en erken görünümünün en azından kıyafet olarak Antiokheia tipi gibi olduğunu söyleyebiliriz. Bu kıyafette Men erken örneklerde oturur, Roma döneminde ise ayaktadır. Şu anki verilere göre erken dönemle ilgili net olarak söyleyebileceğimiz şeylerden biri tanrının atlı olmadığıdır; bu döneme ait atlı bir tasvirinin olmamasının yanı sıra mevcut tasvirlerde de kıyafetinin biniciliğe uygun olmadığını görürüz.

M.S. 2. yüzyıl Küçük Asya'da hem atlı tanrıların hem de Men kültünün yaygınlaştığı bir dönemdir. Bu tarihle 4. yüzyıl arasındaki dönemde Roma dünyasında dinsel bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde doğulu tanrılar daha çok ön plana çıkmış, büyü ve astroloji daha da etkinlik kazanmıştır[1339]. Men hem doğulu bir tanrı hem de ay tanrısı olması nedeniyle bu dönemde ilgi çekmiş olmalıdır. Olasılıkla eskiden Antiokheia tipine benzer olan tasvirine atlı tip sonradan uygulanmıştır. Bunun kesin olarak hangi tarihlerde gerçekleştiğini söyleyemeyiz ama tanrının atlı olarak bilinen en erken kesin tarihli tasviri Augustus dönemine ait (M.Ö. 27-M.S. 14) Hydrela (Sultanhisar yakınları) sikkesinde yer alır. Bu, ayrıca Atlı tanrıların yaygın olduğu tarih olan M.S. 2. yy.dan 4. yy. başlarına kadar olan dönemi Men için daha erkene çekmemiz gerektiğini gösterir. Söz konusu tarih taş eserler üzerine yapılmış incelemeler sonucunda verilmiştir. Men'in atlı taş eserlerinin çoğunluğunun bu tarihi gösterdiğini belirtmiştik, ama Hydrela sikkesi tanrının atlı olarak henüz Roma İmparatorluk döneminin erken dönemlerinde gösterildiğinin kanıtıdır. Buna rağmen atlı Men'in yaygın olduğu dönem, yani M.S. 2. yy.dan 4. yy. başına kadar olan zaman değişmez.

Atlı tipin Men'in karakteri üzerinde bir farklılık yaratıp yaratmadığını verilerin yetersizliği nedeniyle bilemiyoruz. Katalogumuzdaki atlı eserlerden pek azı yazıtlıdır,

[1339] Roma dünyasında bu dönemde yaşanan dinsel yenilikler konusunda daha ayrıntılı bilgi için: Franz Cumont, **Oriental religions in Roman Paganizm** (New York: Kessinger Publishing, 1911).

bunlar da basit adak yazıtları şeklindedir, kültle ilgili ayrıntılı bilgi vermezler[1340]. Katalogda yer almayan Phrygia bölgesi eserlerine baktığımızda tanrıya storeia/kurtarıcı olarak tapıldığını görürüz. Bu sıfat genellikle atlı betimlerine eşlik eder, ama buluntu sayısının azlığı atlı Men'in her zaman soteria olarak algılandığı gibi bir genelleme yapmamıza engeldir. Yine de şu an için tanrının atlı karakteriyle ilgili söyleyebileceğimiz nadir özelliklerden biri 'soteria' olmasıdır. Tanrıya bu sıfatla kötülüklerden ve diğer fiziksel tehlikelerden koruyucu ve kurtarıcı olarak yakarılmış olmalıdır. Dolayısıyla bunun kapsamına hastalıklardan koruma ve kurtarma yani iyileştirme de girer. Hieropolis (Pamukkale) buluntusu bir stelde atlı Men'in doğrudan iyileştirici özelliğe sahip olduğunu görürüz. Burada Men'e Motalleis tanrıları içinde tapılmıştır, ama tasvir olarak sadece atlı Men yer almıştır. Stelde yer alan erkek genital organı tanrıya iyileştirici olarak tapıldığını düşündürmüştür. Atlı tipte en çok kullanılan atribüt çam kozalağının da simgelediği yenilenme, yeni bir yaşam dolayısıyla tanrının iyileştirici yönünü de vurgulamış olduğunu düşünebiliriz. Lydia'daki zengin epigrafik buluntu bu bölgede tanrının şifa verici olarak benimsendiğini gösterir. Atlı tipin benimsenmediği bölgede tanrı ayakta, genellikle kozalak tutarken gösterilmiştir. Bu örnekler kozalağın ve bu atribütle ilişkili olarak iyileştirici tanrı olmanın atlı tipe özgü olmadığını kanıtlar. Bu özellik Men'in genel olarak karakterinde yer etmiştir.

Phrygia eserlerinin yazıtlarının kültle ilgili gösterdiği bir diğer konuda kişilerin kendileri için ya da yakınları adına bireysel adaklar yaptıkları gibi tüm toplum adına yapılmış adakların da olmasıdır. Bu toplu adaklarda tanrıya toplumun kurtarıcısı olarak da yakarıldığı görülür. Ayrıca Hieropolis (Pamukkale) çevresinden ele geçen stellerde phratra denilen kült birliklerinin Men kültünde yeri olduğunu gösterir. Bu birlikler kapsamında Men'e başka tanrılarla birlikte tapılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz örnekte olduğu gibi bu tanrılar tapıldıkları yerleşimden isimlerini alarak Motalleis tanrıları olarak adlandırılabiliyorlardı. Söz konusu birlikler toplumun önde gelen kişileri tarafından oluşturulup muhtemelen tanrılara şölen olarak nitelendirebileceğimiz dinsel

[1340] Pamukkale Müzesi yazıtlı stelleri bunun dışındadır. Bunlar da Men hem atlı gösterilmiştir hem de yazıtlar kültün içeriğiyle ilgili bilgiler verir. Ancak bilgiler Men'den çok bölgede yaygın olan kült birlikleriyle ilgilidir.

törenlerle tapıldığı gibi kırsal kesim halkı da bu tanrılara kendi imkanları çerçevesinde adak veriyordu.

Küçük Asya'da atlı tanrılar Lydia, Karia, Phrygia, Pisidia, Lykia, Pamphylia, Lykonia, Isauria gibi pek çok bölgede tapım görmüştür[1341]. Yoğunluk özellikle Pisidia ve Phrygia bölgelerindedir. Men'in bu tipteki eserlerinin genellikle Phrygia ve kuzey Pisidia kökenli olduğunu belirtmiştik. Katalogumuzdaki atlıların dağılımına bakarsak, bunların genel olarak Eskişehir ve Afyon çevresinde toplandığını görürüz. Dorylaion (Eskişehir) ve Nakoleia (Seyitgazi) arasındaki alan bölgedeki Men kültüyle ilgili eserlerin yoğun olarak ele geçtiği yerlerden biridir. Buluntuların birbirine yakın küçük kırsal yerleşimlerden gelmeleri ve yerel işçilik özellikleri göstermeleri burada büyük bir kutsal alandan çok, birden fazla küçük kırsal kutsal alan olduğuna işarettir. Afyon'un etrafında bizim eserlerimiz dışında Men kültüyle ilgili taş eser ele geçmemiştir, ancak güneyindeki Julia, Prymnessos, Palaiobeudos, Synnada, Metropolis, Apameia gibi kentlerin sikkelerinde Men tasvir edilmiştir. Taş eserler ise Susuz, Çavdarlıtepe ve Julia'dan ele geçmiştir. Julia sikkeleri burada Men tapınağı olduğunu gösterir. Julia kökenli eserlerimiz bu kutsal alana adanmış olmalıdır. Stellerin tipi burada Pisidia Antiokheiası etkisi olduğunu gösterir. Çavdarlıtepe'de Apollon kutsal alanı vardı, yazıtlarının da gösterdiği gibi buradan bulunmuş eserler -Antiokheia tipinde heykelcik ve atlı adak levhası- Apollon'a adanmıştır. Kütahya Müzesi eserleri ise Kotiaion'un (Kütahya) güneyinde birbirine yakın iki yerde, Nuhören ve Yağcılarda ele geçmiştir. Burada da Men'in Dorylaion'un (Eskişehir) güneyindeki gibi, kırsal kutsal alanı olabilir. Pamukkale Müzesi Stellerinden no.32 ve 33'te Geveze merkezli bir kutsal alanda tanrıya diğer tanrılarla birlikte tapılmıştır, atlı Men burada bir tanrı grubu içinde yer almıştır.

Tanrının ayakta gösterildiği iki eser hem tasvir tarzı hem de işçilik açısından genel Phrygia eserlerinden farklıdırlar. Bunlardan no.21, Antiokheia tipindeki heykelcik Çavdarlı'da Apollon kutsal alanında bulunmuştur. Dolayısıyla Men burada birincil tanrı değildir. Aynı yerde tanrının atlı adak levhasının da bulunduğunu belirtmiştik. Men'in hem atlı olarak hem de Antiokheia tipinde eserlerinin aynı kutsal alana adanması

[1341] Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, s.205.

tanrının aynı yerde farklı tasvir tarzlarının benimsendiğini ve bu iki tipin tanrının karakterinde pek bir fark oluşturmadığını gösterir. Lydia kült heykeli tipindeki no.20 ise Afyon Müzesi'ndeki diğer Men ile ilgili eserlerden uzak bir yerde, Afyon'un Denizli sınırındaki Dazkırı, Çiftlik'ten bulunmuştur. Pamukkale Müzesi stellerinden no.34, stel formu ve Men'in tipolojisi açısından müzedeki diğer stellerden farklıdır. Bu eser de Çiftlik'e çok yakın bir yerden Denizli'nin Afyon sınırındaki Baklan'dan ele geçmiştir. Bu iki eser büyük ihtimalle aynı kutsal alana adanmıştır (harita III).

Men'in en erken tasvirlerinde uzun khitonlu olduğunu belirtmiştik. Roma döneminde tanrı bu kıyafetle ayakta gösterilmiştir. Tanrının bilinen en büyük kutsal alanı olan Pisidia Antiokheia'sının kült heykeli bu görünüşe sahiptir ve Roma döneminde Küçük Asya'nın genelinde bu tasvir benimsenmiştir. Bu yaygınlıkta kullanılmasında böyle önemli bir kült merkezinin, aynı zamanda resmi bir kültün tasviri olması etkili olmalıdır. Atlı tip ise Anadolu'daki diğer tanrıların atlı gösterilmesiyle birlikte, M.S. 2. yy.da yaygınlaşmıştır. Belki de kökeninde çeşitli ay tanrılarının izi bulunan tanrı Men önce Antiokheia tipine benzer şekilde betimlenmişti ve daha sonra bugün Antiokheia tipi dediğimiz tip oluşmuştu. Zamanla ise bu tasvir çeşitlenerek çoğalmıştı. Lydia tipi olarak adlandırdığımız kısa khitonlu tip atlı tipteki gibi binici kıyafetiyle gösterilmiştir, ancak ayaktadır. Atlı tip gibi Roma İmparatorluğunun erken dönemlerinden beri sikkeler üzerinde gösterilmiştir. Bu tipin oluşturulmasında Men'in binici karakterinin etkili olup olmadığı konusunda kesin bir şey söyleyemeyiz çünkü bunun atlı tipten sonra çıktığına dair hiçbir kanıt yoktur. Sabazios, Attis, Mithras gibi diğer doğulu tanrılarla benzer kıyafete sahip bu tip olasılıkla Roma döneminde doğulu/Anadolulu görünüşün bu şekilde standartlaştırılmasıyla Men'de bu denli benimsenmiştir.

Küçük Asya'da atlı tipin yaygınlaşmasıyla birlikte Men'in karakter özelliklerinin atlı olarak tasvir edilmeye çok uygun olması bu tipin bizim tanrımızda da oldukça benimsenmesini açıklar. Özellikle Phrygia'da neden benimsendiğini açıklığa kavuşturacak bir bilgi olmasa da, tanrının kültünün nasıl diğer bölgelerde yerel inanışa uyum sağladığını görüyorsak Phrygia'da da yerel inanış ve gelenekler Men kültünde etkili olmuş olmalıdır. Phrygia'da Men'in dışında Apollon, Helios, Zeus gibi göksel tanrılar ve Hekate gibi hem ayla ilişkili hem de khitonik bir tanrı atlı olarak

gösterilmiştir. Tarımın hayatlarında önemli bir yer tuttuğu kırsal halk için bu gökle ve gök cisimleriyle ilişkili tanrıların hareketinin özel bir önemi olmalıydı. Muhtemelen eski göçebe kültürlerinin de süren etkisiyle bölgede önemli olan atçılığın tanrıların hareketlerinin ilerleyen bir atla gösterilmesinde katkısı olabilir, böylece M.S. 2.-4. yy.larda süren atlı gösterime Men daha kolay adapte edilmiş olabilir.

EKLER

EKLER LİSTESİ

EK.1: TABLOLARIN LİSTESİ VE TABLOLAR…… 318
EK.2: HARİTALARIN LİSTESİ VE HARİTALAR……..…… 324
EK.3: LEVHALARIN LİSTESİ VE LEVHALAR…… 328

EK.1: TABLOLARIN LİSTESİ VE TABLOLAR

Tablo I: Phrygia sikkelerinde Men'in gösteriliş biçimlerinin kentlere göre dağılımı.

Tablo II: Phrygia sikkelerinde Men'in atlı olarak gösterildiği tasvir çeşitleri ve bunların kentlere göre dağılımı.

Tablo III: Phrygia sikkelerinde Men'in ayakta gösterildiği tasvir çeşitleri ve bunların kentlere göre dağılımı.

Tablo IV: Men ile benzerliği olan diğer tanrıların ikonografilerindeki ortak noktalar.

Tablo V: Katalogda yer alan eserlerin müzelere göre dağılımı.

TABLO I

Kentler	MEN		
	Büst Şeklinde	**Ayakta**	**Atlı**
Akkilaion		x	
Alia	x	x	x
Apameia			x
Eriza			x
Grymenothrai		x	
Hadrianopolis	x	x	x
Hierapolis		x	
Hydrela		x	x
Hyrgeleis		x	
Julia		x	x
Kibyra	x	x	
Kidyessos?		x	
Kolossai	x	x	
Metropolis		x	
Midaion		x	
Nakoleia	x	x	
Palaibeudos		x	
Philomelion	x		
Prymnessos	x		
Sebaste	x	x	
Siblia	x	x	
Synnada		x	
Temenothrai	x	x	

Phrygia sikkelerinde Men'in gösteriliş biçimlerinin kentlere göre dağılımı.

TABLO II

Kentler	**MEN ATLI**			
	Labrys taşırken	Mızrak Taşırken	Omzunda belli olmayan bir nesne taşırken	Elinde bir şey olmadan (ya da belli olmayan)
Alia	x			
Apameia				x
Eriza				x
Hadrianopolis				x
Hydrela		x		x
Julia			x	x

Phrygia sikkelerinde Men'in atlı olarak gösterildiği tasvir çeşitleri ve bunların kentlere göre dağılımı.

Kentler	MEN AYAKTA							
	Tunikalı-ellerinde kozalak ve asa ile	Tunikalı-ellerinde kozalak ve asa, ayağının altında bukranion ile	Tunikalı-ellerinde patera ve asa ile	Uzun khitonlu-ellerinde kozalak ve asa	Uzun khitonlu-ellerinde kozalak ve asa, ayağının altında bukranion veya tüm boğa ile	Uzun khitonlu-Ellerinde patera ve asa, ayağının altında bukranion ile	Uzun khitonlu-ellerinde Nykhe heykelciği ve asa, ayağının altında bukranion ile (Antiokheia Tipi)	Uzun khitonlu-Elini yana açmış
Akkilaion		x						
Alia	x		x					
Grymenothrai	x							
Hadrianopolis			x					
Hierapolis	x	x			x			x
Hydrela								
Hyrgaleis			x			x*	x	
Julia								
Kibyra	x		x**					
Kidyessos?			x					
Kolossai			x***					
Metropolis			x		x			
Midaion	x							
Nakoleia		x						
Palaibeudos			x					
Sebaste	x			x	x		x	
Siblia								
Synnada			x					
Temenothrai	x****							

TABLO III

Phrygia sikkelerinde Men'in ayakta gösterildiği tasvir çeşitleri ve bunların kentlere göre dağılımı.

* Tapınak içinde yer alır.
** Altar yanındadır.
*** Asanın altında bukranion vardır.
**** Bazı sikkelerde boğaların çektiği biga içinde gösterilmiştir.

TABLO IV

	Men	Attis	Sabazios	Helios
Atlı	x		x	x
Genç erkek görünümünde	x	x		x
Tamamen giyimli	x	x	x	x
Kısmen giyimli		x		x
Phryg başlığı	x	x	x	
Hymation	x	x	x	x
Khiton/ tunika	x	x	x	x
Pantolon	x	x	x	x
Kısa çizme	x	x	x	x
Hilal	x	x		
Şua tacı	x	x		x
Çam kozalağı	x	x	x	
Horoz	x	x		x
Boğa ya da bukranion	x	x	x	
Labrys	x			x
Patera	x	x	x	x
Asa	x		x	x
Küre	x		x	x
Aslan	x	x		

Men ile benzerliği olan diğer tanrıların ikonografilerindeki ortak noktalar.

TABLO V

	Altar	**Mezar Steli**	**Adak Steli**	**Adak Levhası**	**Heykel**	**Heykelcik**	**Atlı Heykelcik**
Eskişehir Müzesi	1		2	2			8
Afyon Müzesi			4	2	1	1	7
Kütahya Müzesi			1			2	
Pamukkale Müzesi		2	1				

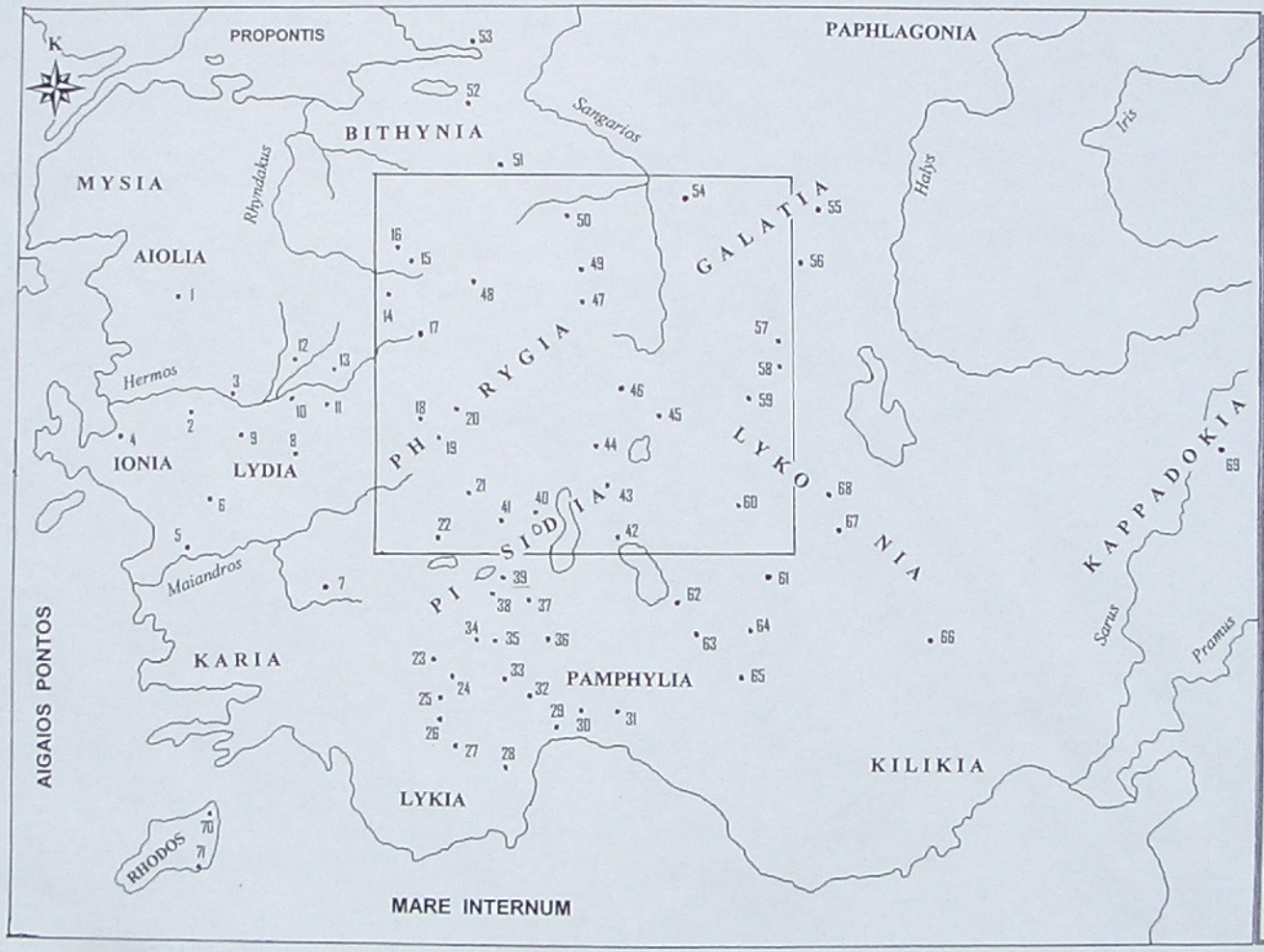
Katalogda yer alan eserlerin müzelere göre dağılımı

EK.2: HARİTALARIN LİSTESİ VE HARİTALAR

Harita I: Taş eserler ışığında Küçük Asya'da Men kültünün dağılımı.

Harita II: Numismatik veriler ışığında Küçük Asya'da Men kültünün dağılımı.

Harita III: Phrygia bölgesinde Men kültünün dağılımı.

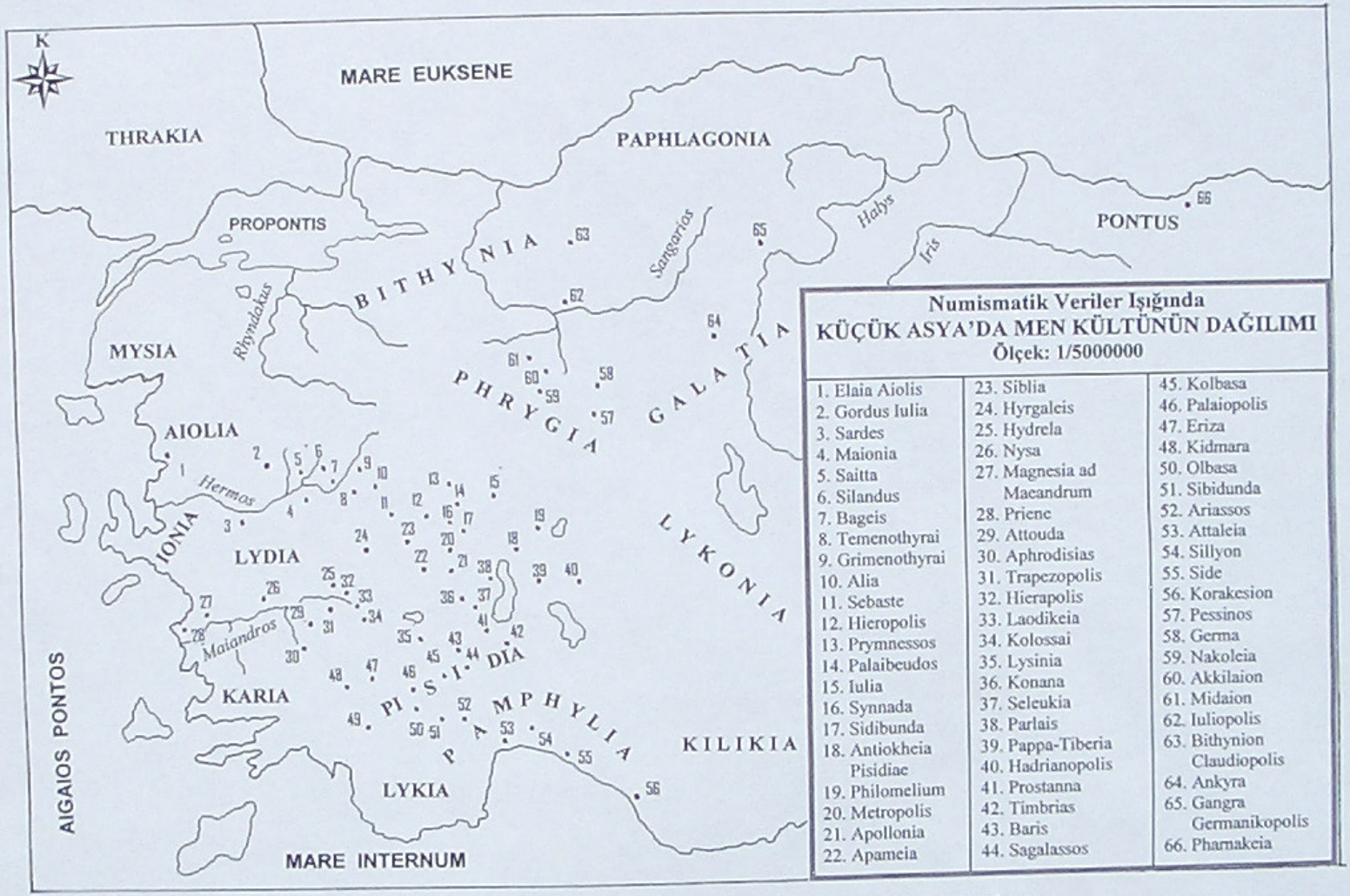

Taş Eserler Işığında
KÜÇÜK ASYA'DA MEN KÜLTÜNÜN DAĞILIMI
Ölçek: 1/4000000

1.Pergamon	37.Sagalassos
2.Magnesia ad Sipylum	38.Burdur
3.Mostene?	39.Askeriye
4.Smyrna	40.Plourista
5.Magnesia ad Maeandrum	41.Apollonia
6.Darmara	42.Anaboura
7.Aphrodisias	43.Antiokheia Pisidiae
8.Philadelphia	44.Iulia
9.Sardes	45.Selmea
10.Maionia	46.Yanal
11.Koloe	47.Midas Şehri
12.Saitta	48.Kotiaion
13.Silandus	49.Nakoleia
14.Synaus	50.Dorylaion
15.Alianon Katoikia	51.Pazaryeri
16.Hasanlar	52.Nikaia
17.Yeniköy	53.Kalburen
18.Kaualenon Katokia	54.Yeniyurt
19.Alia	55.Ankyra
20.Akmonia	56.Androna
21.Eumenia	57.Gainea?
22.Serivada?	58.Büyük Beşkavak
23.Ormeleis	59.Vetissos
24.Olbasa	60.Laodikeia Kombusta
25.Osmankalfalar	61.İkonion
26.Çıkımoba	62.Fasıllar
27.Tryaium	63.Dereköy
28.Seracık	64.Lystra
29.Attaleia	65.Tosuntaşı
30.İncik	66.Sidimara
31.Sillyon	67.Savatra
32.Termessos	68.Petra
33.Andeda	69.Komana
34.Makropedium	70.Rhodos
36.Kremna	71.Lindus

HARİTA I

Taş eserler ışığında Küçük Asya'da Men kültünün dağılımı (Küçük çerçeve içindeki alan ayrıntılı şekilde harita III'te yer alır.)

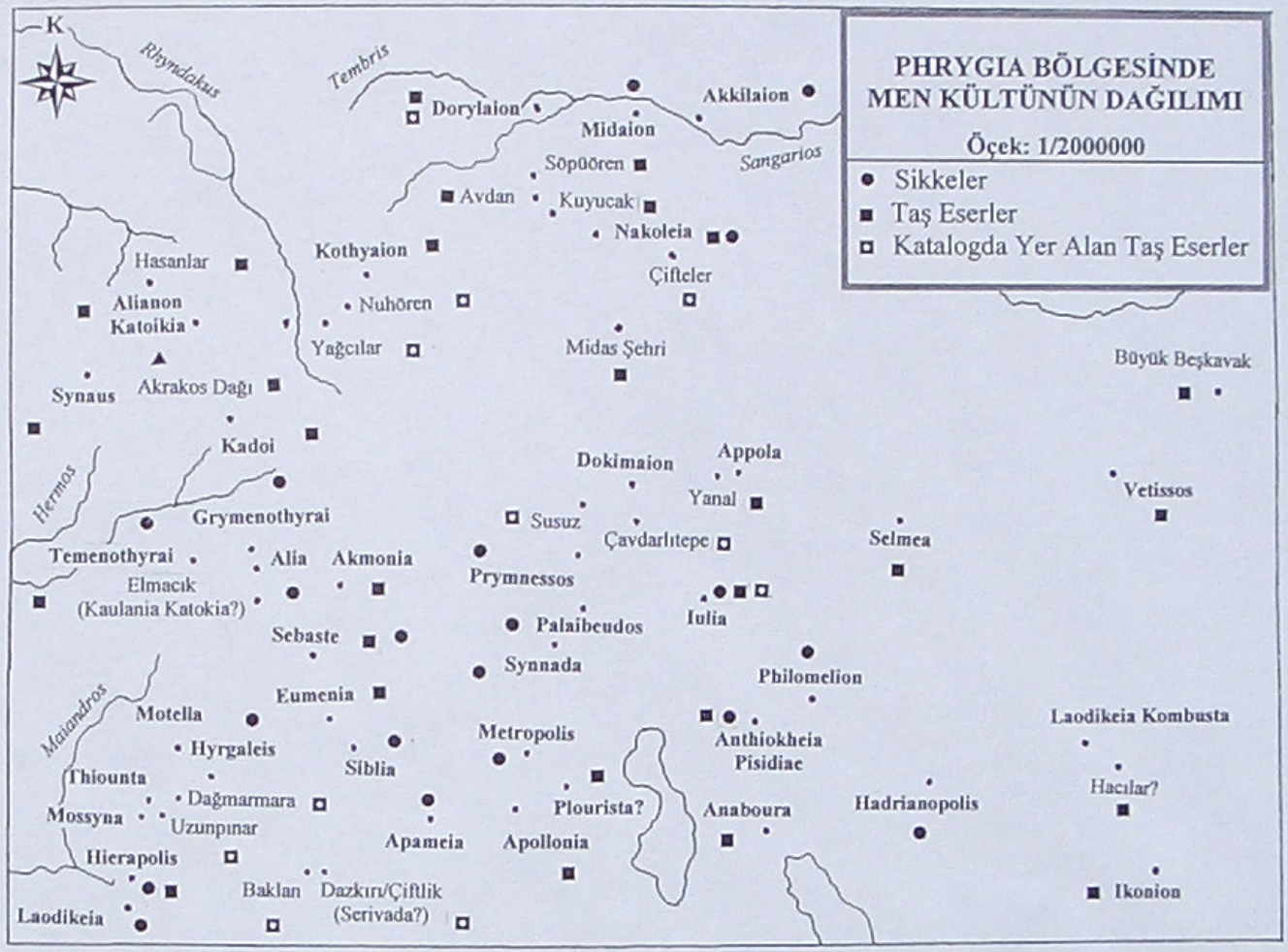

Numismatik Veriler Işığında
KÜÇÜK ASYA'DA MEN KÜLTÜNÜN DAĞILIMI
Ölçek: 1/5000000

1. Elaia Aiolis
2. Gordus Iulia
3. Sardes
4. Maionia
5. Saitta
6. Silandus
7. Bageis
8. Temenothyrai
9. Grimenothyrai
10. Alia
11. Sebaste
12. Hieropolis
13. Prymnessos
14. Palaibeudos
15. Iulia
16. Synnada
17. Sidibunda
18. Antiokheia Pisidiae
19. Philomelium
20. Metropolis
21. Apollonia
22. Apameia
23. Siblia
24. Hyrgaleis
25. Hydrela
26. Nysa
27. Magnesia ad Maeandrum
28. Priene
29. Attouda
30. Aphrodisias
31. Trapezopolis
32. Hierapolis
33. Laodikeia
34. Kolossai
35. Lysinia
36. Konana
37. Seleukia
38. Parlais
39. Pappa-Tiberia
40. Hadrianopolis
41. Prostanna
42. Timbrias
43. Baris
44. Sagalassos
45. Kolbasa
46. Palaiopolis
47. Eriza
48. Kidmara
50. Olbasa
51. Sibidunda
52. Ariassos
53. Attaleia
54. Sillyon
55. Side
56. Korakesion
57. Pessinos
58. Germa
59. Nakoleia
60. Akkilaion
61. Midaion
62. Iuliopolis
63. Bithynion Claudiopolis
64. Ankyra
65. Gangra Germanikopolis
66. Pharnakeia

HARİTA II

Numismatik veriler ışığında Küçük Asya'da Men kültünün dağılımı

Phrygia bölgesinde Men kültünün dağılımı

HARİTA III

EK.3: LEVHALARIN LİSTESİ VE LEVHALAR

Levha I: Resim.1: Magnesia ad Maeandrum sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.III, Magnesia 6).

Resim.2: Nysa sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.VIII, Nysa 13).

Resim.3: Nysa sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.IX, Nysa 22).

Resim.4: Nysa sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XI, Nysa 29).

Resim.5: Menye'den adak steli (Cook, A.B., **a.g.e.**, s.193, res.142).

Resim.6: Menye'den adak steli (Cook, A.B., **a.g.e.**, s.731, res.540).

Resim.7: Uşak Arkeoloji Müzesi 40-1-73 env.no.lu stel.

Resim.8: Kula'dan adak steli (Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.73, no.59).

Resim.9: Köleköy'den adak steli (Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.3, no.3).

Resim.10: Lydia kökenli Men heykeli (Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.85, no.67).

Levha II: Resim.11: İzmit Arkeoloji Müzesi'nden stel (Schwerteim, E., **a.g.e.**, lev.66..1).

Resim.12: Berlin Müzesi, Hildescheimer definesinden gümüş tabak (Simon, E., **a.g.e.**, s.150, res.188).

Resim.13: Pisidia Antiokheiası Men kutsal alanı planı (Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.38, res.5).

Levha III: Resim 14: Pisidia Antiokheiası Men Kutsal alanı temenos duvarı (Mitchell, S., 1998, s.39, res.15).

Resim.15: Pisidia Antiokheiası Men tapınağı (Mitchell, S., 1998, **a.g.e.**, s.98, res.40).

Levha IV: Resim.16: Antiokheia sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XXX, Antiokheia 6).

Resim.17: Antiokheia sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XXXIII, Antiokheia 34).

Resim.18: Antiokheia'dan adak steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XCI, 270).

Resim.19: Antiokheia'dan adak steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XCI, 269).

Resim.20: Antiokheia'dan adak steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LXXX, 249).

Resim.21: Antiokheia'dan adak steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LXXXV, 261).

Resim.22: Antiokheia'dan adak steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LXXXI, 253).

Resim.23: Antiokheia'dan adak steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XCIV, 282).

Resim.24: Antiokheia'dan Men heykelciği (Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, lev.114, 1).

Resim.25: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Men heykeli (Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, lev.111, 2).

Resim.26: Rijksmuseum'daki Men heykelciği (Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, lev.113, 2).

Levha V: Resim.27: Konya Arkeoloji Müzesi'ndeki heykel parçası (Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, lev.112, 1).

Resim.28: Antalya Arkeoloji Müzesi'ndeki Burdur kökenli altar (Robert, L., 1950, **a.g.e.**, lev.VI-VIII).

Resim.29: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Men büstü.

Resim.30: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki atlı Men heykelciği (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LXIX, 159).

Resim.31: Galatia sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.LV, Galatia 2).

Resim.32: Galatia sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.LV, Galatia 7).

Resim.33: Ankyra sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.LVI,Ancyra 3).

Resim.34: Ankyra sikkesi (Lane, E.N.,1975 a, **a.g.e.**, lev.LVII,Ancyra 7).

Resim.35: Prostanna sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XL, Prostanna 1).

Resim.36: Gangra-Germanicopolis sikkesi Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.I, Gangra-Germanicopolis 1).

Levha VI: Resim.37: Thorikos'tan rölyef (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.VII, 10).

Resim.38: Atina'dan rölyef (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.I, 1).

Resim.39: Küçük Asya kökenli terra kotta figürün (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LXV, 140).

Resim.40: Eretria Müzesi'ndeki rölyef-figürün (Salzmann, D., 1980, **a.g.e.**, lev.106, 4).

Resim.41: Atina'dan rölyef (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.IV, 6).

Resim.42: Atina'dan bronz levha (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XCIX, D1).

Resim.43: British Museum'daki levha (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LXVI, 142).

Resim.44: Dorylaion'dan adak steli (Radet, G.A., **a.g.e.**, s.573).

Resim.45: Avdan'dan altar (Cox, C., 1937, **a.g.e.**, lev.37, 132).

Resim.46: Kuyucak'tan altar (Calder, W.M., 1936, **a.g.e.**, s.50, R7).

Resim.47: Nakoleai'dan stel (Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, lev.8, II 1).

Resim.48: Selmea'dan altar (Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, lev.15)

Levha VII: Resim.49: Kadoi'dan mezar kabartması (Drew-Bear, T., 1978, **a.g.e.**, lev.9, II 4).

Resim.50: Altıntaş'tan stel (Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.318).

Resim.51: Burdur'dan rölyef (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LVIII, 123).

Resim.52: Sebaste Phrygia'den adak steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XXXVII, 87).

Resim.53: Hieropolis'ten stel (Robert, L., 1983 a, **a.g.e.**, s.511, res.1).

Resim.54: Söpüören'den atlı heykelcik (Cox, C., **a.g.e.**, lev.41, 163).

Resim.55: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden A.1.66 env.no.lu atlı heykelcik.

Resim.56: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden A.279.79 env.no.lu atlı heykelcik.

Resim.57: İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik (Haspels, E.C.H., 1951, **a.g.e.**, lev.45, c 1).

Resim.58: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik (İlaslı, A., **a.g.e.**, res.6).

Resim.59: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden stel (İlaslı, A., **a.g.e.**, res.7).

Resim.60: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik (İlaslı, A., **a.g.e.**, res.8).

Levha VIII: Resim.61: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden heykelcik (İlaslı, A., **a.g.e.**, res.9).

Resim.62: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden A.93.74 env.no.lu heykelcik.

Resim.63: Selmea'dan altar (Calder, W.M., 1956, **a.g.e.**, lev.15).

Resim.64: Selmea'dan altar (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, s.71, no.109).

Resim.65: Kottiaion'dan mezar steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XLII, 99).

Resim.66: Synaus'tan adak steli (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XXXVIII, 90).

Resim.67: Philadelphia'dan adak steli (Petzl, G., 1994, **a.g.e.**, s.61, no.52).

Resim.68: Kadoi'dan stel (Drew-Bear, T., 1999, **a.g.e.**, s.325).

Resim.69: Kaulaion Katoikia'dan stel (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XLV, 102).

Resim.70: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden terra kotta heykelcik (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LI, 116).

Resim.71: Avdan'dan altar (Cox, C., **a.g.e.**, lev.38).

Resim.72: Akmoneia'dan stel (Calder, W.M., 1936, **a.g.e.**, lev.44).

Resim.73: Söpüören'den altar (Cox, C., **a.g.e.**, lev.40).

Resim.74: Nakoleia'dan altar (Cox, C., **a.g.e.**, lev.48).

Levha IX: Resim.75: Akkilaion sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XX, Accilaeum 1).

Resim.76: Hierapolis sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XXII, Hierapolis 1).

Resim.77: Temenothyrai sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XXIX, Temenothyrae 10).

Resim.78: Hydrela sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XXIII, Hydrela 3).

Resim.79: Alia sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XX, Alia 5).

Resim.80. Julia sikkesi (Lane, E.N., 1975 a, **a.g.e.**, lev.XXIV, Julia 4).
Resim.81: Olbasa'dan altar (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XLVI, 104).
Resim.82: Askeriye'den altar (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LIX, 124).
Resim.83: Sagallassos'tan altar (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LX, 125).
Resim.84: Aziziye'den altar (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LXI, 128).
Resim.85: Thiounta'dan altar (Ritti, T., **a.g.e.**, s.48).
Resim.86: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki rölyef (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.LXVIII, 158).
Resim.87: Antiokheia'dan stel (Lane, E.N., 1971, **a.g.e.**, lev.XCIV, 279).

Levha X: Resim.88: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden altar. Katalog no.1.
Resim.89: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden stel. Katalog no.2.
Resim.90: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden stel. Katalog no.3.

Levha XI: Resim.91: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası. Katalog no.4.(ön yüz)
Resim.92: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası. Katalog no.4.(arka yüz)
Resim.93: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası. Katalog no.5.

Levha XII: Resim.94: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.6. (ön yüz)
Resim.95: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.6. (arka yüz)
Resim.96: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.7. (ön yüz)
Resim.97: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.7. (arka yüz)

Levha XIII: Resim.98: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.8.(ön yüz)
Resim.99: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.8. (arka yüz)
Resim.100: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.9. (ön yüz)

Resim.101: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.9. (arka yüz)

Levha XIV: Resim.102: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.10. (ön yüz)

Resim.103: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.10. (arka yüz)

Resim.104: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.11. (ön yüz)

Resim.105: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.11. (arka yüz)

Levha XV: Resim.106: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.12. (ön yüz)

Resim.107: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.12. (arka yüz)

Resim.108: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.13. (ön yüz)

Resim.109: Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.13. (arka yüz)

Levha XVI: Resim.110: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden adak steli. Katalog no.14.

Resim.111: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden adak steli. Katalog no.15.

Resim.112: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden adak steli. Katalog no.16.

Resim.113: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden adak steli. Katalog no.17.

Levha XVII: Resim.114: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası. Katalog no.18. (ön yüz)

Resim.115: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası. Katalog no.18. (arka yüz)

Resim.116: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası. Katalog no.19. (ön yüz)

Resim.117: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası. Katalog no.19. (arka yüz)

Levha XVIII: Resim.118: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden heykel. Katalog no.20. (ön yüz)

Resim.119: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden heykel. Katalog no.20. (arka yüz)
Resim.120: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden heykelcik. Katalog no.21. (ön yüz)
Resim.121: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden heykelcik. Katalog no.21. (arka yüz)

Levha XIX: Resim.122: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.22. (ön yüz)
Resim.123: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.22. (ön yüz)
Resim.124: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.23. (ön yüz)
Resim.125: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.23. (ön yüz)

Levha XX: Resim.126: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.24. (ön yüz)
Resim.127: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.24. (arka yüz)
Resim.128: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.25. (ön yüz)
Resim.129: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.25. (arka yüz)

Levha XXI: Resim.130: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.26. (ön yüz)
Resim.131: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.26. (arka yüz)
Resim.132: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.27. (ön yüz)
Resim.133: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.27. (arka yüz)

Levha XXII: Resim.134: Afyon Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.28.
Resim.135: Kütahya Arkeoloji Müzesi'nden stel. Katalog no.29.

Resim.136: Kütahya Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.30.

Resim.137: Kütahya Arkeoloji Müzesi'nden atlı heykelcik. Katalog no.31.

Levha XXIII: Resim.138: Pamukkale Arkeoloji Müzesi'nden stel. Katalog no.32.

Levha XXIV: Resim.139: Pamukkale Arkeoloji Müzesi'nden stel. Katalog no.33.

Resim.140: Pamukkale Arkeoloji Müzesi'nden stel. Katalog no.34.

Levha XXV: Resim.141: Attis (Vermaseren, J., 1985, **a.g.e.**, no.146)

Resim.142: Attis (Vermaseren, J., 1985, **a.g.e.**, no.3)

Resim.143: Attis (Vermaseren, J., 1985, **a.g.e.**, no.294)

Resim.144: Sabazios (Fellmann, R., **a.g.e.**, lev.I)

Resim.145: Sabazios (Gicheva, R., **a.g.e.**, no.6)

Resim.146: Sabazios (Gicheva, R., **a.g.e.**, no.5)

Levha XXVI: Resim.147: Pamukkale Arkeoloji Müzesi'nden osthotek.

Resim.148: Rölyef. Yazılıkaya (Bittel, K., 1976, **a.g.e.**, s.205, res.234)

Resim.149: Hitit mührü (Alp, S., **a.g.e.**, s.13, res.22)

Resim.150: Rölyef. Malatya (Erzen, A., 1953, **a.g.e.**, res.2)

Resim.151: Rölyef. Kargamış (Bittel, K., 1976, **a.g.e.**, s.252, res.285)

Levha XXVII: Resim.152:Harran'dan rölyef. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

Resim.153: Sin'in tasvir edildiği rölyef (Hoerth, A., **a.g.e.**, s.50, res.2.16)

Resim.154: Khafajah Sin tapınağından hilal biçimli pandantif (Goff, B.L., **a.g.e.**, res.242)

Resim.155: Khafajah Sin tapınağından boğa biçimli kap (Goff, B.L., **a.g.e.**, res.326)

Levha XXVIII:Resim.156: Bactariane sikkesi (Van Haepere-Pourbaix, A., 1984, **.a.g.e.**, lev.XV, res.5)

Resim.157: Perge tiyatrosu kaset kabartması (Doç. Dr. Hüseyin Sabri Alanyalı'nın fotoğraf koleksiyonundan).

LEVHA I

Res.1

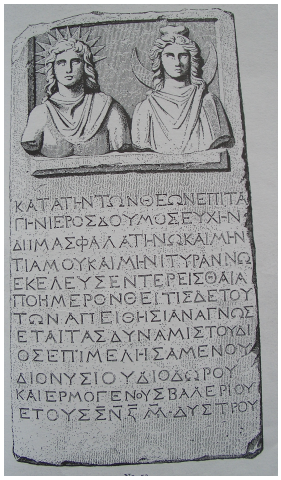
Res.2

Res. 3

Res. 4

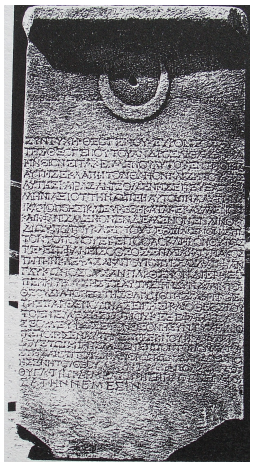
Res.5

Res.6

Res.7

Res.8

Res.9

Res.10

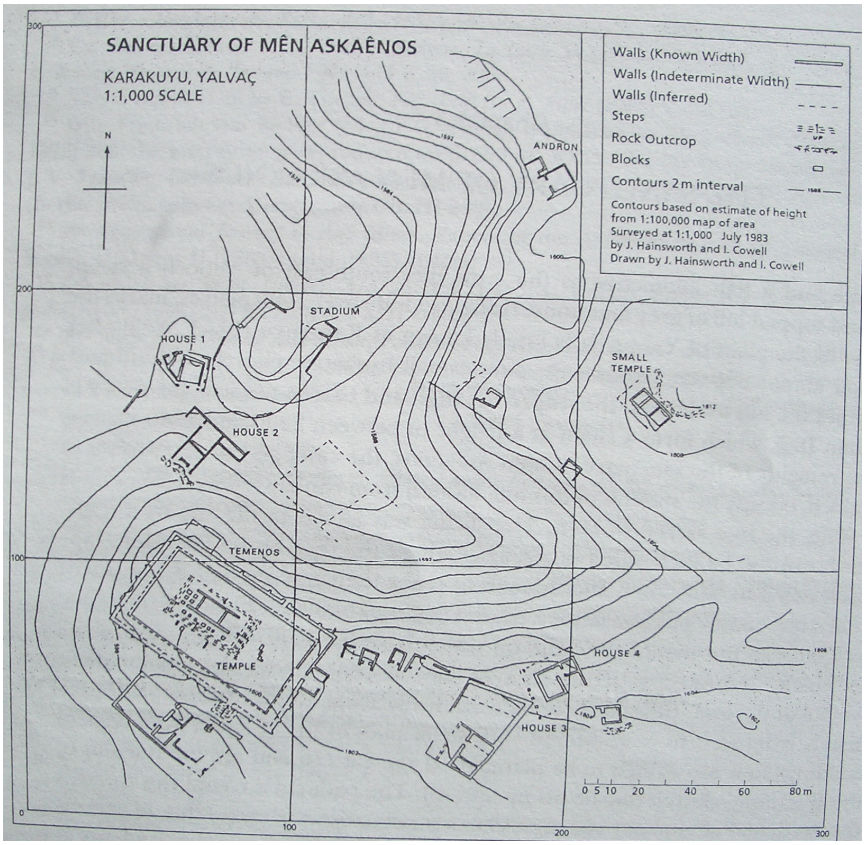
LEVHA II

Res.11

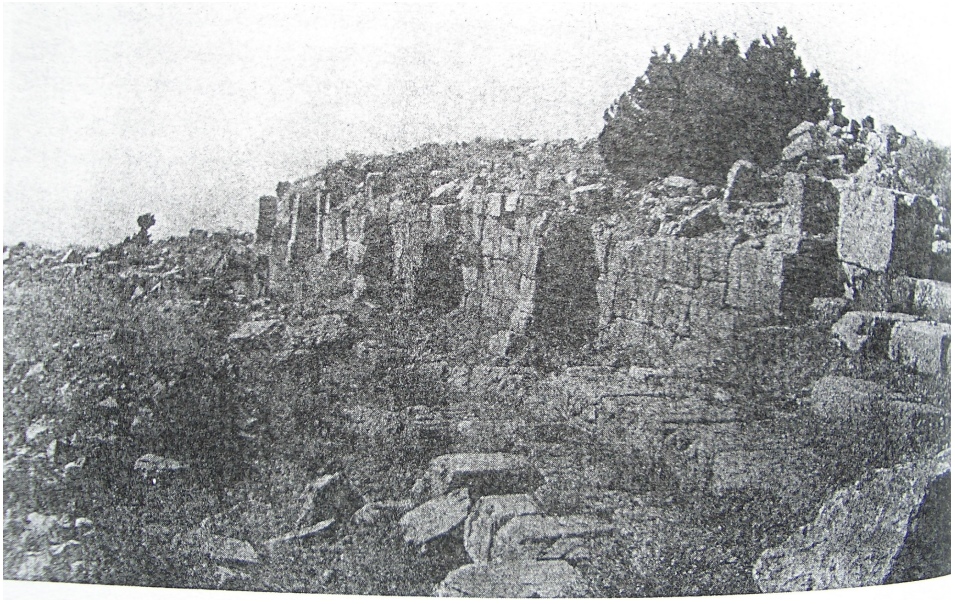

Res.12

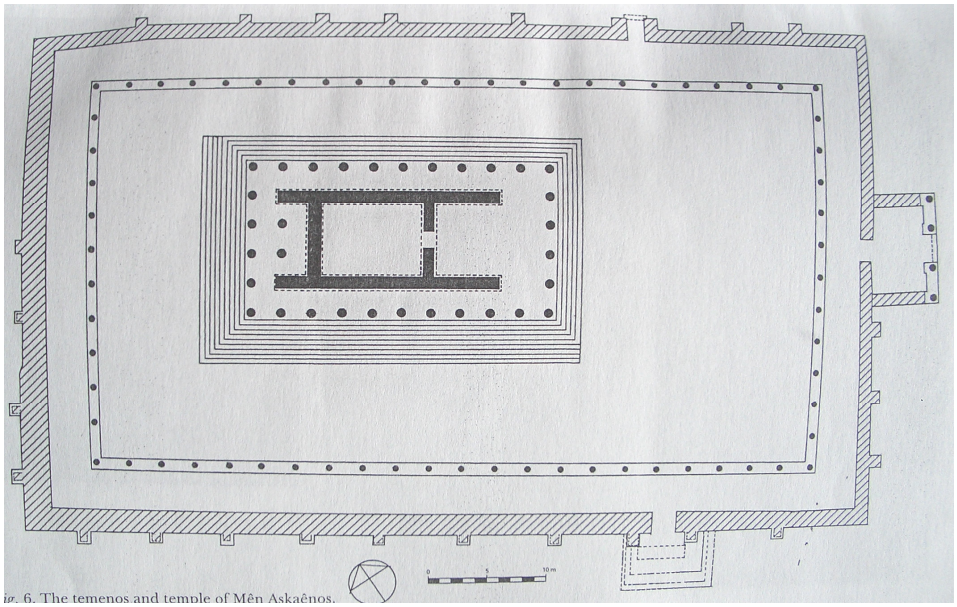

Res.13

LEVHA III

Res.14

ig. 6. The temenos and temple of Mên Askaênos.

Res.15

LEVHA IV

Res.16

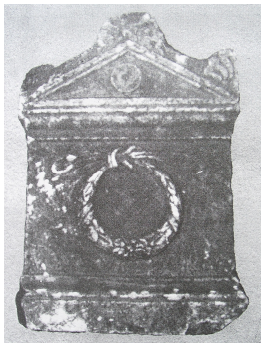
Res.17

Res.18

Res.19

Res.20

Res.21

Res.22

Res.23

Res.24

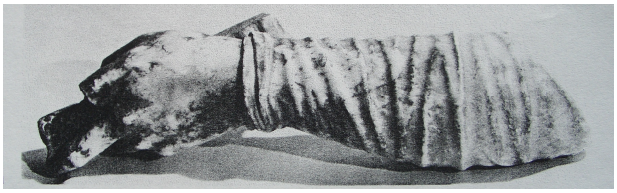

Res.25

Res.26

LEVHA V

Res.27

Res.28

Res.29

Res.30

Res.31

Res.32

Res.33

Res.34

Res.35

Res.36

LEVHA VI

Res.37

Res.38

Res.39

Res.40

Res.41

Res.42

Res.43

Res.44

Res.45

Res.46

Res.47

Res.48

LEVHA VII

Res.49

Res.50

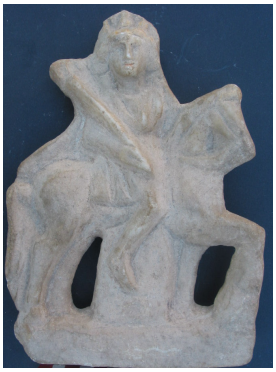

Res.51

Res.52

Res.53

Res.54

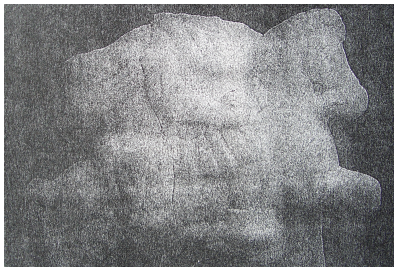

Res.55

Res.56

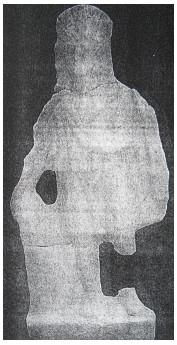

Res.57

Res.58

Res.59

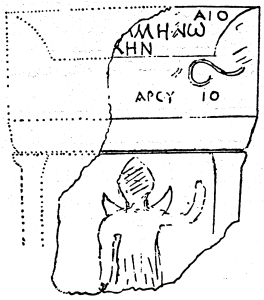

Res.60

LEVHA VIII

Res.61

Res.62

Res.63

Res.64

Res.65

Res.66

Res.67

Res.68

Res.69

Res.70

Res.71

Res.72

Res.73

Res.74

LEVHA IX

Res.75

Res.76

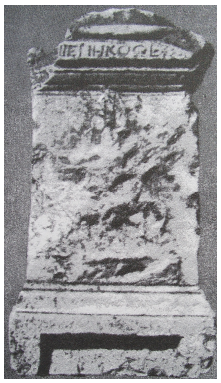

Res.77

Res.78

Res.79

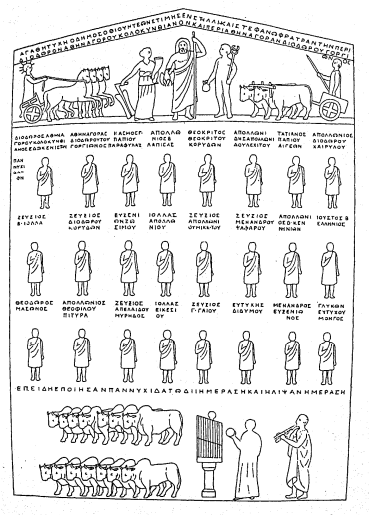

Res.80

Res.81

Res.82

Res.83

Res.84

Res.85

Res.86

Res.87

LEVHA X

Res.88

Res.89

Res.90

LEVHA XI

Res.91

Res.92

Res.93

LEVHA XII

Res.94

Res.95

Res.96

Res.97

LEVHA XIII

Res.98

Res.99

Res.100

Res.101

LEVHA XIV

Res.102

Res.103

Res.104

Res.105

LEVHA XV

Res.106

Res.107

Res.108

Res.109

Res.110

“

Res.111

Res.112

Res.113

LEVHA XVII

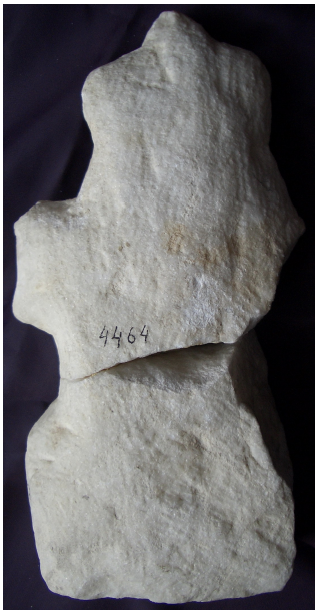

Res.114

Res.115

Res.116

Res.117

LEVHA XVIII

Res.118

Res.119

Res.120

Res.121

LEVHA XIX

Res.122

Res.123

Res.124

Res.125

LEVHA XX

Res.126

Res.127

Res.128

Res.129

LEVHA XXI

Res.130

Res.131

Res.132

Res.133

LEVHA XXII

Res.134

Res.135

Res.136

Res.137

LEVHA XXIII

Res.138

Res.139

Res.140

LEVHA XXV

Res.141

Res.142

Res.143

Res.144

Res.145

Res.146

LEVHA XXVI

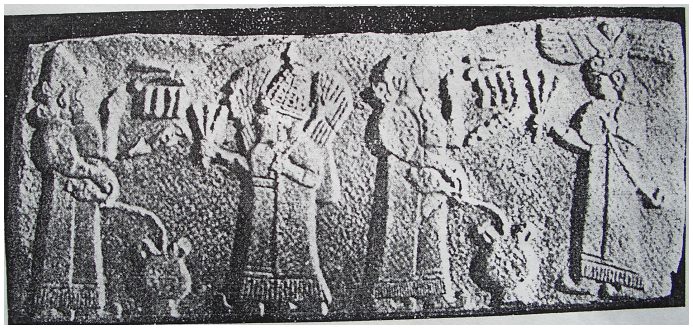
Res.147

. Res.148

Res.149

Res.150

Res.151

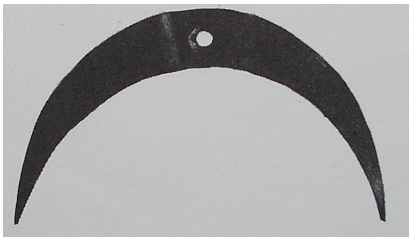
LEVHA XXVII

Res.152

Res.153

Res.154

Res.155

LEVHA XXVIII

Res.156

Res.157

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar:

Athenaeus. Der: C.B. Gulick. Cambridge: Harvard University Press, 1927.

Augustus. **Ankara Anıdı, Monumentum Ancyranum.** Latinceden çeviren: Hamit Dereli. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1949.

Clement of Alexandria. **Protrepticus**. Der: G. Butterworth. Cambridge: Harvard University Press, 1919.

Diogenes Laertius. Der: R.Hicks. Cambridge: Harvard University Press, 1925.

Dionysus of Halicarnassus, **Antiquitatus Romanae.** Der: E. Lary. Cambridge: Harvard University Press, 1937.

Etymologicum Magnum. Der: T. Gaisford. Oxford: Oxford University Press, 1848.

Euripides. **Bakkhalar.** Yunancadan çeviren: Güngör Dilmen. İstanbul: Mitos Boyut, 2001.

Herodotos. **Herodot Tarihi.** Çeviren: Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.

Homeros. **İlyada.** Yunancadan çeviren: Azra Erhat ve A. Kadir. İstanbul, Can Yayınları, 1996.

Iamblichus**. Vita Pythagorae**. Der: A.Nauck. Leipzig: Teubner, 1884.

Lucian. **TheWorks of Lucian, 3: Zeus Tragoedus.** Oxford: Oxford University Press, 1949.

Nonnus. **Dionysiaca**. Der: W. Rouse. Cambridge: Harvard University Press, 1940.

Orphic Hymns. Der: W. Quandt. Berlin: 1955.

Plinius the Elder. **Naturalis Historia.** Der: H. Rackham. Cambridge: Harvard University Press, 1938-1980.

Plutarchos. **De Iside et Osiride.** Stuttgart: 1964.

Proclus. **Commentaria in Platonis Timaeum**. Der: E.Diehl. Leipzig: Teubner, 1906.

Pseudo-Plutarch. **On Music (de musica).** Der: B. Einarson. Cambridge: Harvard University Press, 1967.

Stephanos Byzantinus. Der: A. Meineke. Berlin: 1849.

Strabon. **Geographica.** Der: G. Kramer. Berlin: 1844-1852.

Strabon. **Coğrafya-Anadolu.** Kitap: XII, XIII, XIV. Yunancadan çeviren: Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınevi, 1993.

Modern Kaynaklar:

Abbasoğlu, Haluk. "Perge Kazısı 1988 Yılı Çalışma Raporu", **Höyük** I:121-125, 1988.

Akok, Mahmut. "Afyon-Çavdarlı Hüyük Kazısı", **TürkAD** XIV, 1, 2: 5-31, 1967.

Akurgal, Ekrem. **Griechische Römische Kunst in der Türkei.** Münih: Hirmer, 1987.

_____. **Anadolu Uygarlıkları**. İstanbul: Net, 1998 a.

_____. **Anadolu Kültür Tarihi**. İstanbul: Tübitak, 1998 b.

Alanyalı, Hüseyin Sabri. "Gedanken zum Kybele-Kult im römischen Pamphylien am Beispiel von Side und Perge", **60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Anadolu'da Doğdu /Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburstag.** Ayrı basım. İstanbul: Ege Yayınları, 2004.

Alp, Sedat. **Zur lesung von manchen Personennamen auf den Hieroglyphenhethitischen Siegel und Inschriften.** Ankara: 1950.

Anabolu, Mükerrem Usman. "Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un Simgesi Olarak Labrys", **Arkeoloji Dergisi** III: 225-226, lev.LVII-LXI, 1995.

Anderson, John George Clark. "Exploration in Galatia cis Halym", **JHS** 19: 53-134, 280-318, 1899.

_____. "Festivals of Men Askaenos in Roman Colonia at Antioch of Pisidia", **JRS** III, 1913, 267-300.

Armstrong, Karen. **Tanrı'nın Tarihi, İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı.** Ankara: Ayraç, 1999.

Bean, George E. "Notes on Dedication to Men in Antalya in Hellenica 9, 39-50 by J.L.Robert", **JHS** 72: 118, 1952.

_____. "Inscriptions in Antalya Museum", **Belleten** 22/85: 21-91, 1958.

_____. "Notes and Inscriptions from Pisidia. Part I", **AnatSt** 9: 67-117, 1959.

_____. "Notes and Inscriptions from Pisidia. Part II", **AnatSt** 10: 43-82, 1960.

_____ ve Terence Bruce Mitford, **Journeys in Rough Cilicia**, Denkschriften Akad. Wien, Phil. Hist. Klasse, 102. Viyana: Graz, Bühlauin Komm, 1970.

_____. **Eskiçağda Güney Kıyılar**. İstanbul: Arion, 1997.

Belke, Klaus. **Tabula İmperii Byzantini 4, Galatien und Lykaonien.** Denkschriften (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse) Bd.172. Viyana: Össterreichische Akademie der Wissenschaften, 1984.

Bendlin, Andreas. "Mondgottheiten, Allgemeines", **Der Neue Pauly, Anzyklopädie der Antike 8.** Stuttgart: J.B.Metzler, 2000.

Bittel, Kurt. "Yazılıkaya", **Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft** LXI: 35-72, 1932.

_____. **Die Hethiter: die Kunst Anatoliens vom ende des 3. bis zum Anfung des 1. Jahrtausends vor Christus.** Münih: Verlag C.H.Beck, 1976.

Boardman, John. **Greek Sculpture, The Late Classical Period**. Slovenia: Thames and Hudson, 1995.

Bömer, Franz. **Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom, Zweiter Teil: Die Sogenannte Sakrale Freilassung in Griechenland und die (δουλοι) ιεποι.** Hamburg: Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang Nr.1, 1960.

Buresch, Klaus. **Aus Lydien, Epigraphisch-geographische Reisefrüchte**. Der: O. Ribbeck. Leipzig: Teubner, 1898.

Cagnat, René. **Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes IV**. Paris: L'Erma, 1964.

Calder, William M. "Colonia Caesareia at Antiocheia in Pisidia", **JRS** II: 79-109, 1912.

_____. **Monuments and Documents from Phrygo-Lycaonian Borderland, Asiae Minoris Antiqua I.** Manchester: Society for Archaeological Research in Asia Minor, 1928.

_____. **Monuments and Documents from Eastern Phrygia, Monumenta Asiae Minoris Antiqua VII**. Manchester: Society for Archaeological Research in Asia Minor, 1956.

_____. **Monumenta Asiae Minoris Antiqua VIII**. Manchester: Society for Archaeological Research in Asia Minor, 1962.

Chanitos, Angilos. "Drei Kleinasiatische Inschriften zur Griechischen Religion", **EpigrAnat** 15: 127-134, 1990.

Collart, Paul. **Philippes, Ville de Macédoine, depuis ses origienes jusqu'á la finde l'epóque romaine**. Paris: E. de Boccard, 1937.

Cook, Arthur B. **Zeus. A Study in Ancient Religion I-II**. New York: Biblo and Tanen, 1964, 1965.

Cox, Christopher William Machell ve Alan Cameron. **Monumenta Asiae Minoris Antiqua V: Monuments from Dorylaeum and Nacolea.** Manchester: Society for Archaeological Research in Asia Minor: 1937.

Cumont, Franz. "Les Cultes d'Asie Mineure dans le paganisme romain", **Revue d'Histoire et de Littérature Religiones** III: 24-55, 1906.

_____. **Oriental religions in Roman Paganizm**. New York: Kessinger Publishing, 1911.

_____. **Astrology and religion among the Greeks and Romans.** New York: Kessinger Publishing, 1912.

_____. "Les anges du Paganisme", **Revue de l'Histoire des Religions** 12: 159-182, 1915.

_____. **Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains**. Paris: P. Geuthner, 1942.

_____. **Lux Perpetua.** Paris: P.Geuthner, 1949.

_____. **After Life in Roman Paganism.** New York: Dover, 1959.

Dain, Alphonse. **Inscriptions Grecques du Musée du Louvre.** Paris: Sociéte dédition "Les Belles lettres", 1933.

Deismann, Adolf. **Light from the Ancient East.** Londra: Hodder & Stoughton, 1927

Delemen, İnci. "Anadolu'da Atlı Tanrılar, Lykia, Pisidia, Lykonia, Isauria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler Üzerine bir İnceleme." Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 1993.

_____. **Anatolian Rider Gods**. Bonn: Habelt, 1999.

Dhorme, Edouard. "Les peuples issus de Japhet dans le chapitre X de la Genése", **Syria** XIII: 35-52, 1932.

_____. **Les réligions de Babylonie et d'Assyrie.** (par Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens et des, par René Dussaud). Paris: Presses univesitaires de France, 1945.

Diakonoff, Irina. "Artemidi Anaeiti Anesten. The Anaeitis-dedications in The Rijksmuseum van Oudheden at Leyden an related material from Eastern Lydia", **BABesch** 54: 140-188, 1979.

Diez, Erna. "Pinienzapfen", **Pro arte antiqua 1, Festschrift für H.Kenner.** Viyana-Berlin: Verlag Koksa, 1982.

Drew-Bear, Thomas. **Nouvelles Inscriptions de Phrygie**. Zutphen: Centre Nationel de la Recherche Scientifique, 1978.

_____ ve Christopher Naour. "Divinités de Phrygie", **ANRW** II, 18.3: 1910-2044, 1990.

_____. "Afyon Müzesi'nde Bir Heykel Definesi", **Araştırma Sonuçları Toplantısı** X: 147-153, 1993.

_____ ve M. Yıldızturan. **Phrygian Votive Steles: The Museum of Anatolian Civilizations.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi, 1999.

Drexler, Wilhelm. "Men", **Roscher**, **ML** II, 2: 2687-2770, 1896.

Dussaud, René. **La Lydie et ses voisins aux hautes époques.** Paris: P.Geuthner, 1930.

_____ **Prélydiens, Hittites et Achéens.** Paris: P.Guethner, 1953.

Duthoy, Robert. **The Taurobolium**. Leiden: E.J. Brill, 1969.

Eger, Otto. "Eid und Fluch in den maionischen und phrygischen Sühne-Inschriften" **Festschrift Paolo Koschaker III**. Viyana: Böhlau, 1939.

El-Mohse El-Khashab, A. "The Cocks, the Cat, and the Chariot of the Sun", **ZPE** 55: 215-222, lev.XIV-XV, 1984.

Erhat, Azra. **Mitoloji Sözlüğü**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997.

Erzen, Afif. **İlk Çağda Ankara**. Ankara: TTK, 1946.

_____. "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", **Belleten** XVII, 65: 1-14, 1953.

_____. "Men ve Augustus'un Ankara Mabedi ile Münasebetleri", **Türk Tarih Kongresi** V: 134-141, 1960.

Fellmann, Rudolf. "Der Sabazios-Kult", **Die Orientalischen Religionen Römerreich.** Leiden: E.J.Brill, 1981.

Forrer, Leonarde. **The Weber Collection III, ii**. Londra: Spink & Son, 1929.

Fraser, Peter Marshall. **Rhodian Funerary Monuments**. Oxford: Clarendon Press, 1977.

Furtwängler, Adolf. **Die Antiken Gemmen**. Berlin: Gesecke & Devrient, 1900.

Gardner, Percy. **Coins of the Greek end Schythic Kings of Bactaria and India in the British Museum.** Chicago: Argonaut, 1966.

Ghirshman, R. **Perse. Proto-iraniens Médes Achéménides.** Paris: Gallimard, 1963.

Gicheva, Rositsa. "Sabazios", **LIMC VIII/1 ve 2.** Zürih/Münih: Artemis, 1999.

Goff, Beatrice Laura. **Symbols of Prehistoric Mesopotamia.** New Haven-London: Yale University Press, 1963.

Graillot, Henri. **Le culte de Cybéle Mére des dieux á Rome et dans l'empire romain, BEFAR 107**. Paris: Fontemoing et cie, 1912.

Grant, Michael. **Roman History from Coins**. Cambridge: Cambridge University Pres, 1958.

Green, Tamara M. **The City of the Moon God: Religious Traditions of Harran** Leiden: E.J.Brill, 1992.

Gruppe, Otto. **Griechische Mytologie und Religionsgeschichte II**. Münih: Beck, 1906.

Haas, Volkert. **Geschichte der Hethitischen Religion.** Leiden: E.J.Brill, 1994.

Hamilton, William J. **Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia II.** Londra: J. Murray, 1842.

Hardie, Margeret M. "The Shrine of Men Askaenos at Pisidian Antioch", **JHS** XXXII: 111-140, 1912.

Haspels, Emilie Caroline Henriette. **La Cité de Midas, Céramique et trovailles diverses, Phrygie 3**. Paris: E. de Boccard, 1951.

_____. **The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments I-II.** Princeton-New Jersey: Princeton University Press, 1971.

Head, Barclay V. **British Museum Catalogue of Greek Coins of Ionia**. Londra: William Clowes and Sons, 1892.

_____. **British Museum Catalogue of Greek Coins of Caria and Islands**. Londra: William Clowes and Sons, 1897.

_____. **British Museum Catalogue of Greek Coins of Lydia.** Londra: William Clowes and Sons, 1901.

_____. **British Museum Catalogue of the Greek Coins of Phrygia**. Londra: William Clowes and Sons, 1906.

Heinevetter, Franz. **Würfel- und Buchstabenorakl in Griechenland und Kleinasien**. Breslau: Grass, 1912.

Herbig, Reinhard. **Pan, der griechische Bocksgott: Versuch einer Monographie.** Frankfurt: V. Klostermann, 1949.

Herrmann, Peter. **Ergebnisse einer Reise Nordostlydien.** Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, LXXX. Graz: Böhlau in Komm., 1962.

_____. "Men, Herr von Axiotta", **Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedirch Karl Dörner zum 65. Geburstag am 28. Februar 1976.** Leiden: E.J.Brill, 1978.

_____ ve Ender Varinlioğlu. "Theoi Pereudenoi, Eine Gruppe von Weihungen und Inschriften aus der Katakekaumene", **EpigrAnat** 3: 1-18, lev.1-3, 1984.

Higgins, Reynold Alleyne. "Recent Acquisitions by the British Museum", **Archaeological Reports** XIII: 40-72, 1966-1967.

Hill, George Francis. **British Museum Catalogue of Greek Coins, Lycia, Pamphylia, and Pisidia**. Londra: The Trustees, 1897.

_____. **British Museum Catalogue of Greek Coins, Lyconia, Isauria and Cilicia**. Londra: The Trustees, 1900.

Hoerth, Alfred J. **Archaeology and the Old Testament.** New Jersey: Baker, 1998.

Imhoof-Blumer, Friedrich. **Griechische Münzen,** Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philosophische Klasse, Abhandlungen, XVIII, 3. Münih: Verlag der k. Akademie, 1890.

_____. **Kleinasiatische Münzen I-II**. Viyana: Alfred Hölder, K.U.K. Hof- und Universitäts- Buchhändler, 1901-1902.

İlaslı, Ahmet ve Mevlüt Üyümez. "Anıtkaya Adak Kabartmaları ve Heykelcikleri", **Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı** 12: 85-96, 2002.

İnan, Jale. **Side'nin Roma Devri Heykeltıraşlığı**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi: 1975.

İzmirligil, Ülkü. "Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları (2001)", **Kazı Sonuçları Toplantısı** 24, 2: 267-282, 2002.

Jones, Arnold Hugh Martin. **Numismatic and History**. Londra: Essays and Matingly, 1956.

_____. **The Cities of the Eastern Romen Provinces.** Oxford: Clarendon Press, 1971.

Joubin, André. **Sculptures grecques et romanies**. Paris: Hachette, 1901.

Kabaağaç, Sina ve Erdal Alova, **Latince-Türkçe Sözlük.** İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995.

Karamut, İsmail. "Pisidia Antiokheiası Yakınında Bulunan Men Kutsal Alanı", **TürkAD** XXVIII: 177-187, 1989.

Karauğuz, Güngör. **Hitit Mitolojisi.** Konya: Çizgi, 2001.

"Katachthonioi," **Roscher ML** II, i.

Keil, Josef ve Anton von Premerstein, **Bericht über eine Reise in Lydien**, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften, Philosophische-Historische Klasse, LIV, ii. Viyana: Alfred Hölder, 1911.

_____. "Die Kulte Lydiens", **Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay**. Manchester: Manchester University Press, 1923.

Kraft, Konrad. **Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien: Materialien und Entwürfe.** İstanbuler Forschungen, 29. Berlin: Gebr. Mann, 1972.

Kramer, Samuel Noah. **Sümer Mitolojisi, M.Ö. Üçüncü Binyıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma**. Çeviren: Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.

Krencker, Daniel ve Martin Schede, **Der Tempel in Ankara**. Berlin: De Gruyter, 1936.

Krzyzanowska, Aleksandra. **Monnaies Coloniales d'Antiokhe de Pisidie**. Travaux du centre d'archéologie méditeranéenne de l'académie polonaise des sciences 7. Varşova: Editions scientifiques de Pologne, 1970.

Labarre, G. "La Devotion au Dieu Men: Les Reliefs Rupestres de la Voie Sacree", **First Intarnational Congress on Antioch in Pisidia, Bildiriler Kitabı.** İzmit: Kocaeli Gazetecilik ve Yayın A.Ş., 2000.

_____. "Les Menagyrtes", **EpigrAnat** 37: 126-128, 2004.

Lanckoronski, Karl. **Städte Pamphyliens und Pisidiens I-II**. Viyana: F. Tempsky, 1890, 1892.

Lane, Eugene N. “A Re-Study of the God Men, Part 1: The Epigraphic and Sculptural Evidence”, **Berytus** 15: 5-58, 1964.

_____. “A Re-Study of the God Men, Part 2: The Numismatic and Allied Evidence”, **Berytus** 17, 13-47, 1967.

_____. “A Re-Study of the God Men, Part 3: Conclusion”, **Berytus** 17, 81-106, 1968.

_____ **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis**, EPRO 19. Leiden: E.J. Brill, 1971-1978.

I. The Monuments and Inscriptions, 1971

II. The Coins and gems, 1975 a.

III. Interpretations and Testimonia, 1976.

IV. Suplementary Men Inscriptions from Pisidia, 1978.

_____. “Two notes on Lydian Topography”, **AnatSt** 25: 105-110, 1975 b.

_____. “The Italian Connection: An Aspect of the Cult Men”, **Numen** XXII, 3: 235-239, 1975 c.

_____. “A Men-Stele from Phrygian Hierapolis, Further Consideration”, **EpigrAnat** 7: 107-109, 1986.

_____. “Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor”, **ANRW** 2/18.3: 2161-2174, 1990 a.

_____. “Vorschlag zum Verständis einer Sühneinschrift aus Bergama (EpigrAnat 12, 1988, 150, no:4)”, **EpigrAnat** 15: 120, 1990 b.

Laroche, Emmanuel. **Recherches sur Les Noms des Dieux Hittite.** Paris: G.P.Maisonneuve, 1947.

Lauffer, S. **Die Bergwerkssklaven von Laureion, II**, Abhandlungen Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Geistes- und Sozialwissenschaftliche Klasse. Mainz: 1956.

Laumonier, A. **Les Cultes Indigénes en Carie.** Paris: 1958.

Le Bas, Philippe ve William Henry Waddington, **Voyage Archéologique en Grèce et en Asie Mineure III, i: İnscriptions grecques et latines.** Hildesheim: G. Olms, 1972.

Legrand, A. "Luna," **Daremberg-Saglio Dictionaire des antiquités grecques et romaines III, 2.** Paris: Hachette, 1904 a.

_____. "Lunus," **Daremberg-Saglio Dictionaire des antiquités grecques et romaines III, 2.** Paris: Hachette, 1904 b.

Lesky, A., "Men", **RE 15, 1**. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931.

Levick, Barbara. **Roman Colonies in Southern Asia Minor**. London: Oxford University Press, 1967 a.

_____. "Unpublished Inscriptions from Pisidian Antioch", **AnatSt** XVII:101-121, 1967b.

_____. "Dedications to Men Askaeos", **AnatSt** XX: 37-53, 1970.

_____. "The table of Men", **JHS** 81: 80-84, 1971.

Lloyd, Seton, W. Brice ve F.B.A. Gadd. "Harran" **AnatSt** I: 77-98, 1951.

_____. **Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları**. 8. basım. İstanbul: Tübitak, 1998.

Malay, Hasan ve George Petzl. "Neue Inschriften aus den Museen Manisa, İzmir und Bergama", **EpigrAnat** 6: 55-69, 1985 a.

Malay, Hasan. "Philadeiphia'da Meter Phileis-Men Tiamou Kombinasyonu ve Tekousa Problemi", **Araştırma Sonuçları Toplantası** III: 133-136, 1985 b.

_____. **Epigrafi**. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1987.

_____. "New Confession-Inscriptions in the Manisa and Bergama Museums", **EpigrAnat** 12: 147-154, 1988.

_____. "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri", **Türk Tarih Kongresi** X: 389-395, lev.251-253, 1990.

_____. **Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum.** Österreichisch Akademie der Wissenschaften- Philosophisch- Historische Klasse Denkschriften, 237. Band/ Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris Nr.19. Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenssenschaften, 1994.

_____. "Lydia'da yerel Dinler ve Günah Çıkartma Yazıtları," **Arkeoloji ve Sanat** 89: 8-15, Mart-Nisan 1999.

_____. "A Dedicatory Statuette of a Mother Goddess", **EpigrAnat** 37: 181-182, 2004.

Manganaro, Gabriel. "La dedica di un aphidrysma di Men Axittenos del 118 D.C.", **ZPE** 61: 199-203, 1985.

Mansel, Arif Müfid. **Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırma Sonuçları.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.

Marcadé, Jean. **Au Musée de Délos**. Paris: De Boccard, 1969.

Mayer, M. “Mykenische Beitrage”, **Jdl** 7: 189-202, 1892.

Mendel, G. **Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, Musées Impériaux Ottomans III**. İstanbul: 1914.

Metzger, Henri. **Catalogue monuments votifs du Musée d’Adalia, Etudes orientales publiées par l’Institut français d’archéologie de Istanbul 9**. Paris: De Boccard, 1952.

Milčev, A. “Zum Kult Des Sabazios in Thrakien und Untermoesien”, **The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology II.** Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.

Mischkowski, H. **Die heiligen Tische im Götterkultus der Griechen und Römer**. Könisberg: 1971.

Mitchell, Stephan. **Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II, The Ankara District, the Inscription of North Galatia**. Oxford: BAR Int. Ser. 135, 1982.

_____. **Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor I-II.** Oxford: Clarendon Press, 1993, 1995.

_____. ve Marc Waelkens. **Pisidian Antioch, the Site and its Monuments.** London: The Classical Press of Wales, 1998.

Mitropoulou, E., **Two More Reliefs with the God Men**. Atina: 1974.

Naour, Christian. “Nouvelles Inscriptions de Moyen Hermos”, **EpigrAnat** 2: 107-141, 1983.

Naster, Paul. “Le motif astral inscrit dans un croissant sur les sceaux et les monnaies de Mésopotamie”, **Festschrift für Zadoks-J.Zitta. Scripta Archaeol. Groninga** 6. Bussum: 1976.

Neumann, G. **Untersuchungen zum Weiterleben Hetitischer und Römischer Zeit.** Wiesbaden: Otto Harrassowitzz, 1961.

Nilsson, Martin Persson. **Geschichte der Griechischen Religion II**. Münih: Beck, 1950.

Nock, A.D. **Essays on Religion and the Ancient I.** Cambridge, Mass.: 1972.

Nollé, Johannes. **Side im Altertum I**, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 43. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh., 1993.

Oberhummer, E. “Askania, 1”, **RE** II, 2. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931.

Özsait, Mehmet. “Anadolu’da Roma Egemenliği”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 2**. İstanbul: Görsel Yayınları, 1982.

_____. **Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat fakültesi Yayınları, 1985.

_____. “Küçük Asya’da Roma Kolonileri” **Zafer Taşlıklıoğlu Armağanı, Anadolu ve Trakya Çalışmaları I.** İstanbul: Arkeoloji & Sanat Yayınevi, 1999.

Parlasca, Klaus. “Artemis Ephesia und Pseudo-Men”, **Anadolu** XXII: 255-261, 1989.

Perdrizet, Paul. “Men”, **BCH** 20: 55-106, 1896.

Perrot, George ve E. Guillaume. **Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d' une oartie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont**. Paris: Libraire de Firmin Didot, 1872.

Petzl, George. "Neue Inschriften aus den Museen Manisa, İzmir und Bergama", **EpigrAnat** 6: 55-69, 1985.

_____. "Die Beichtinschriften Westkleinasiens", **EpigrAnat** 22: 1-174, 1994.

Pleket, Henry Willy. **Greek Inscriptions in the Rijksmuseum van Oudheden at Leiden II**. Leiden: Brill, 1958.

Popa, A. "Les Cultes de Men et de Jupiter Ammon", **Latomus** 24: 550-565, 1965.

Pritchard, James B. **The Ancient Near East I: An Anthology of Text and Pictures.** New Jersey: Princeton University Press, 1973.

Radet, Georges Albert. "En Phrygie, Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure Aout-Septembre 1883", **Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires** 6: 424-594, 1895.

Ramsay, William Mitchell. "The Cities and Bishoprics of Phrygia", **JHS 4**: 370-436, 1883.

_____. **The Cities and Bishoprics of Phrygia I-II**. Oxford: The Clarendon Press, 1895, 1897.

_____. **Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire**. Aberdeen: 1906.

_____. "Sketches in the Religious Antiquites of Asia Minor", **ABSA** XVIII: 37-78, 1911-1912.

_____. **The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament**. Londra: Hodder and Stoughton, 1915.

_____. "Colonia Caesarea (Pisidian Antioch) in the Augustan Age", **JRS** VI: 83-134, 1916.

_____. "The Utilisation of old epigraphic copies", **JHS** XXXVIII: 125-92, 1918 a.

_____. "Studies in Roman Province Galatia II: Dedications at the Sanctuary of Colonia Caesarea", **JRS** VIII: 107-145, 1918 b.

_____. **Cities of St. Paul**. Londra: Hodder and Stoughton, 1927.

_____. **Asianic Elements in Greek Civilization.** Londra: J.Murray, 1928.

_____. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**. İngilizceden çeviren: M. Petaş. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1961.

_____. **The Social Basis of the Roman Power in Asia Minor**. Der: J.G.C.Anderson. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1967.

Regling, Kurt. "Ein Überblick über die Münzprägung von Nysa", **Nysa ad Mäandrum, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungsheft** 10: 70-103, 1913.

_____. **Die Münzen von Priene**. Berlin: H. Schoetz & Co. Gmb. H., 1927.

Rein, Mary Jane. "Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type", **Cybele, Attis and related Cults, Essays in Memory of M.J. Vermaseren**. Der: E.N. Lane. New York: E.J. Brill, 1996.

Ritti, Tullia. “Documenti Epigrafici Dalla Regione di Hierapolis”, **EpigrAnat** 34: 41-69, 2002.

Robert, Louis. “Un die anatolie: Kakasbos”, **Hellenica** 3: 38-73, 173-174, 1946.

_____. “Inscriptions d’Antalya et de Byzance”, **Hellenica** 9: 39-66, 1950.

_____ ve J. Robert, **La Carie II**. Paris: 1954.

_____. “Dédicaces et relief votifs”, **Hellenica** 10: 5-166, 1955.

_____. **Centennial Publication of the American Numismatic Society**. New York: 1958.

_____. **Villes d’Asie Mineure.** 2. basım. Paris: 1962.

_____. **Noms Indiégenes dans l’Asie Mineure Gréco-Romaine.** Paris: A. Maisonneuve, 1963.

_____. **Nouvelles Inscriptions de Sardes**. Paris: A. Maisonneuve, 1964.

_____. **Études Anatoliennes, recherches sur les inscriptions grecques de l’Asie Mineure**. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1970.

_____. **A Travers L’Asie Mineure, Poétes et Prossteurs, Monnaies Grecques, Voyageurs et Géographic.** Paris: École Française D’Athénes 6, 1980.

_____. “Documents d’Asie Mineure”, **BCH** 107: 497-599, 1983 a.

_____. “Les dieux des Motaleis en Phrygie”, **JSav**: 45-63, 1983 b.

Rossbach, O. “Askanios” **RE** II, 2. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931.

Rostovzeff, Michael Ivanovitch. **Social and Economic History of the Roman Empire 2**. 2. basım, Oxford: The Clarendon Press, 1957.

Rölling, Wolfgang. "Mondgottheit, Alter Orient" , **Der Neue Pauly, Anzyklopädie der Antike 8.** Stuttgart: J.B.Metzler, 2000.

Ruck, Carl A. P. **Inscriptiones Graeca II 2.** Leiden: E.J.Brill, 1967.

Ruge, W., "Askania, 2", **RE** II, 2. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931.

_____. "Ασκανια λιμνη", **RE** II, 2. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1931.

_____. "Xenoi Tekmoreioi", **RE** V A, 1. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1934.

Salzmann, Dieter. "Neue Denkmäler des Mondgottes Men", **IstMitt** 30: 261-290, 1980.

_____ ve Eugene N. Lane, "Nachlese zum Mondgottes Men", **IstMitt** 34: 355-370, 1984.

Schröder, Bruno. **Studien zu den Grabdenkmälern der römischen Kaiserzeit.** Bonn: Georgi, 1902.

Schwertheim, Elmar. "Ein neues Weiherelief für Men und seine Mutter aus Lydien im Museum von Izmit", **IstMitt** 25: 357-365, 1975.

Sevin, Veli. "Frygler", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I**. İstanbul: Görsel Yayınları, 1982.

_____. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.

Simon, Erika. **Die Götter der Römer.** Münih: Himmer, 1990.

Sinanoğlu, Suat. **Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Steinleitner, Franz Seraph. **Die Beicht in Zusammenhange mit der Sakralen Rechtsplege in der Antike.** Münih: Dr. Wildische Buchdruckerei Gebr. Parcus, 1913.

Strobel, August. **Das Heilige Land der Montanisten.** Berlin: de Gruyter, 1980.

Swoboda, Heinrich, Josef Keil ve Fritz Knoll. **Denkmäler aus Lykonien, Pamphylien und Isaurien**. Prag: R.M. Rohrer, 1935.

Şahin, Nuran. **Zeus'un Anadolu Kültleri.** İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2001.

Şahin, Sencer. **Neufunde von Antiken Inschriften in Nikomedia (İzmit) und in der Umgebung der Stadt.** Münster: Dissertation, 1974.

_____. "Phrygia Epiktetos", **Araştırma Sonuçları Toplantısı** IV: 263-269, 1987.

_____. **Die Inschriften von Perge I, II.** Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 54. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh., 1999, 2004.

Takács, Sarolta A. "Cybele and Catullus' Attis", **Attis and related Cults, Essays in Memory of M.J. Vermaseren**. Der: E.N. Lane. New York: E.J. Brill, 1996.

Tanrıver, C. "A Dedication to Hosios(-on) and Dikaios(-on) from Phrygia", **EpigrAnat** 36: 29-31, 2003.

Taşlıalan, Mehmet. **Yalvaç, Pisidia Antiokheia.** İstanbul: Cem Ofset, 1990.

Taşlıklıoğlu, Zafer. **Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Texier, Charles. **Description de l'Asie Mineure I**. Paris: Firmin Didotfréres, 1850.

Thomson, George. **Aiskhylos ve Atina**. İstanbul: Payel Yayınevi, 1990.

Tutel, Eser. **At ve Atçılık**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Tüfekçi Sivas, Taciser. **Eskişehir-Afyon-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999.

Ulansey, David. **Mitras Gizlerinin Kökeni, Antik Dünya'da Kozmoloji ve Din.** İngilizceden çeviren: Hüsnü Ovacık. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınevi, 1998.

Umar, Bilge. **Türkiye'deki Tarihsel Adlar.** İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1993.

Van Haeperen-Pourbaix, Agnés. "Les épithétes du dieu Mên d'aprasles monnaies", **RBelgNum** CXVII: 76-79, 1971.

_____. "Recherche sur les Origines, La Nature et les Attributs du dieu Mên", **Archéologie et Religions de l'anatolie ancienne Mélanges en l'honeur du proffesseur Paul Naster.** Der: R. Donceel ve R. Lebrun. Paris: Louvain-La-Neuve, 1984.

Varinlioğlu, Ender. "Eine Gruppe von Sühneinschriften aus dem Museum von Uşak", **EA** 13: 17-36, 1989.

Vermaseren, Maarten J. **Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithricae I**. Hague: Martinus Nijhoff, 1956.

_____. **Cybele and Attis, The Myth and the Cult**. Londra: Thames and Hudson, 1977.

_____. ve Margreet B. De Boer, "Attis", **LIMC** III/1-2. Münih: Artemis, 1985.

_____. **Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA), I. Asia Minor**. Leiden: E.J. Brill, 1987.

Vermeule, Cornelius C. **Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor**. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University, 1968.

_____ ve M. B. Comstock, **Sculpture in Stone and Bronze in MFA, Boston.** Boston: 1988.

Vidman, Ladislav. **Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapicae**. Berlin: De Gruyter, 1969.

Vollkommer, Rainer. "Men", **LIMC** VI/1. Münih: Artemis, 1992.

von Aulock, Hans. **Münzen und Städte Phrygiens II.** Istanbuler Mitteilungen Beiheft 27. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1980.

Walton, "Anahita", Francis Redding. **Oxford Classical Dictionary.** London: Clarendon Press, 1961.

Ward, W.H. **The Seal Cylinders of West Asia.** Washington: 1910.

Will, Ernest. **Le relief cultuel gréco-romain, Contribution a l'historie de l'art de l'empire romain,** Bibliotheque des écoles françaises d'Athenes et de Rome 183. Paris: De Boccard, 1955.

Winter, Engelbert ve Michael Bömer. "Iupiter Dolichenus-Der Gott auf dem Stier", **Antike Welt** 4: 79-85, 2005.

Wissowa, Georg. "Apollon", **RE** II, 1. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1895.

Wroth, Warwick William. **British Museum Catalogue of Greek Coins, Pontus, Paphlagonia, Bithynia and Bosporus**. Londra: The Trustees, 1899 a.

_____. **British Museum Catalogue of Greek Coins, Galatia, Cappadokia, and Syria.** London: William Clowes and Sons, 1899 b.

Wujewski, Tomazs. **Anatolian Sepulchral Stelae in Roman Times**. Polska: Uniwersytet im. Adama Mickiewieza (Adam Mickiewiez University Press), 1991.

Zgusta, Ladislav. **Kleinasiatische Personennamen.** Prague: Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, 1964.

_____. **Kleinasiatische Ortsnamen**. Heidelberg: Carl Winter, Üniversitaetsverlag, 1984.

Kısaltmalar[*]:

Anadolu: Anadolu (Anatolia). Ankara.

AnatSt: Anatolian Studies.

ANRW: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.

BABesch: Bulletin antike beschaving. Annual Papers on Classical Archaeology.

[*] Yayın kısaltmaları 'Abkürzungverzeichnisse und Richtlinien für die Publikationen des Deutschen Archäologischen Instituts (AA 1997-1)'e göre yapılmıştır.

BCH: Bulletin de correspondance hellénique.

BEFAR: Bibliothéque des Ecoles françaises d'Athénes et de Rome.

Belleten: Belleten. Türk Tarih Kurumu.

Berytus: Berytus. Archaeological Studies.

EpigrAnat: Epigrahica anatolica. Zeitschrift für Epigrafik und historische Geographie Anatoliens.

IstMitt: Istanbuler Mitteilungen.

Jdl: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institus.

JHS: The Journal of Hellenic Studies.

JRS: The Journal of Roman Studies.

JSav: Journal des savants.

Latomus: Latomus. Revue d'études latines.

LIMC: Lexicon iconographicum mythologiae classicae.

Syria: Syria. Revue d'art oriental et d'archéologie.

RBelgNum: Revue belge de numismatique et de sigillographie.

RE: Paulys Real Enzyclopedie der Classischen Altertumswissenschift Buchhandlung.

Roscher, ML: W.H.Roscher, Ausführliehes Lexikon der griechischen und römischen Mythologie.

TürkAD: Türk Arkeoloji Dergisi.

ZPE: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

Diğer Kısaltmalar:

a.g.e. adı geçen eser

lev. levha

r. resim

s. sayfa

yy. yüzyıl